Phys.

Acad.
1
100.

AZ

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET ÉVKÖNYVEI.

HARMADIK KÖTET.

MÁSODIK FÜZET.

SZERKESZTETTE

BRASSAI SÁMUEL

M. I.

Két rajztáblával.

Bolti ára: 70 kr.

KOLOZSVÁRT, 1866.

STEIN JÁNOS ERDÉLYI MUZEUM-EGYLETI KÖNYVÁRUS BIZOMÁNYA.

AZ

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET

ÉVKÖNYVEI.

III. KÖTET.

1864—1865.

SZERKESZTETTE

BRASSAI SÁMUEL,

M. I.

XVIII. rajztáblával.

KOLOZSVÁRT, 1866.

STEIN JÁNOS ERDÉLYI MUZEUM-EGYLETI KONYVÁRUS BIZOMÁNYA.

NYOMATOTT AZ EV. REF. FŐTANODA BETÜIVEL.

A M. N. MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRÁBÓL

21.946/1864-65

1964

R
2

TARTALOM.

	Lap.
Emlékbeszéd Benkő Károly felett. — *(Szabó Károly)*	1.
Római nyomok Erdély észak nyugati részén. — *(Finály Henrik)*	5.
Az A.-Ilosvai római állótábor s müemlékei I. közl. — *(Torma Károly)*	10.
Kétes Távoztyú. — (gr. *Lázár Kálmán)*	65.
A somló-ujlaki román stylu egyházról. — *(P. Szathmári Károly)*	77.
Falco subbuteo L. — *(Herrmann) Otto)*	84.
Állattani közlések. — *(Herrmann Otto)*	87.
Érmészeti közlemények I. *(Finály Henrik)*	92.
„ „ II. *(Finály Henrik)*	96.
„ „ III. *(Finály Henrik)*	99.
II. Rákoczi György Lengyelországban. — *(Schmidt Vilmos)*	101.
Orobus canescens L. fil. és egyéb. — *(Brassai Sámuel)*	110.
Adatok Erdély pók-faunájához I. — *(Herrmann Otto)*	129.
1864 és 1865-iki tudományos ülések jegyzőkönyve	132.

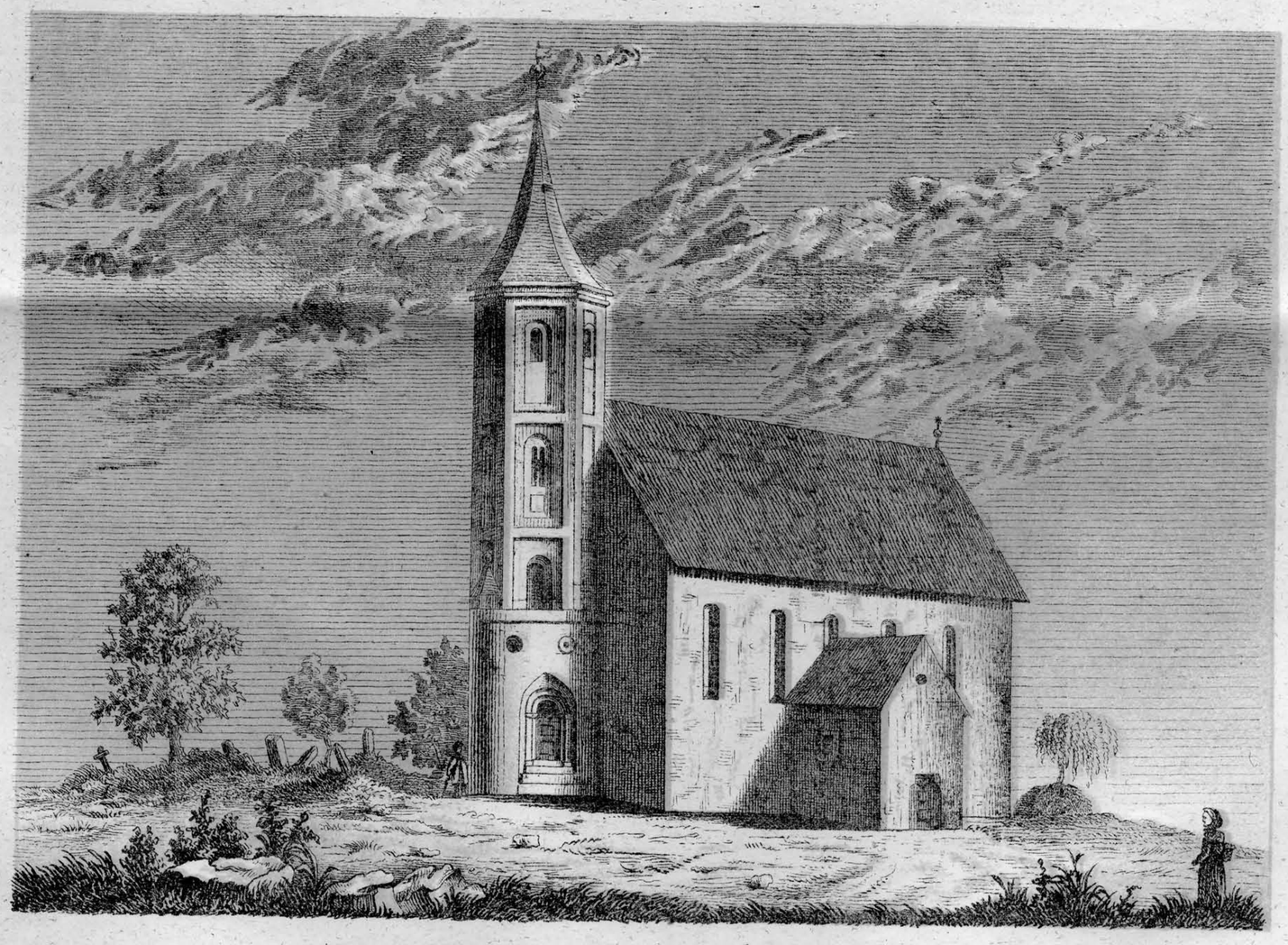

A somlyó-ujlaki román stylu ref. egyház.

EMLÉKBESZÉD BENKŐ KÁROLY FELETT.

KÖNYVTÁRÁBÓL

Olvasta november 11-kei tudományos ülésben 1863. Szabó Károly.

Minden nemzet tudományos irodalmában, mely csak természetes, lassú, de lépésről lépésre biztos haladás utján emelkedhetik virágzásra, száz meg száz férfiu nevére találunk, kik munkásságukkal korukban a nemzeti tudományosságnak ha dicsőségére nem is, de valódi hasznára szolgáltak, kik a nemzeti tudományos élet fejlesztésére tehetségök szerint hiven és buzgón közre müködve a jövendö szerencsésebb, előhaladottabb kor tudományos férfiainak az alapot öszszehordták, melyre épithessenek, az útat egyengették, melyen minél biztosabban haladhassanak. Száz meg száz ily hü munkásnak kell fáradni, küzdeni, mig egy nemzet egy két valódi nagy irót, egy két kitünö tudóst mutathat fel, kik elödeik vállain emelkedve, ezek örökségét felhasználva, lángeszök örök becsü müveivel fényt árasztanak nemzetökre, s az újabb kor elött árnyékba helyezik, s feledségbe meritik az elöttök küzdött és fáradott munkások százainak, ezreinek szerény neveit.

Igen, a tudomány folytonos haladásával száz meg száz névre fog árnyék borulni, melyek nélkül a néhány innepelt név az elismerés, a dicsőség általa kivivott fokára nem emelkedhetett volna.

De vajon azért hogy ez igy van, s az örökre elébb elébb törekvő emberi szellem törvényeinél fogva másként nem is lehet, megtagadhatjuk-é a tudomány igaz hü munkásától érdemei elismerését; vajon, ha reményljük, hiszszük, söt tudjuk, hogy korunk valamely férfiának neve idő multával csak a tudomány történelmének vizsgálója előtt áll majd becsben, a kor, melyben e férfiu élt, munkált, hatott, elfelejtkezhetik-é róla, ki hiven igazán fáradt, tett, áldozott, a menynyit csak kora, nemzete és magán élete viszonyai közt tehetett és áldozhatott?

A kor, mely embereit igy elfeledné, igazságtalan, a nemzet, mely tudományossága jelenének férfiait nagyobb s fényesebb jövő reményében, vagy más eléhaladtabb nemzetek világhirü tudósaival vetve öszsze, becsülni nem akarná vagy nem tudná, e jövöre bizonyosan érdemetlen lenne. A mult tisztelete, a jelen megbecsülése, a jövönek legbiztosabb záloga.

Ily gondolatok ébredtek lelkemben, midön tollat fogtam, hogy néhány lapot szenteljek Benkö Károly emlékezetének, ki küzdelemmel teljes munkás életének délutánján ugyan, de tudományos irodalmunkra nézve még is korán hunyt el, mielött befejezhette volna munkáját, a székely föld geographiai, topographiai, és statisticai leirását, melyért s melyben élte utolsó tiz évében élt; e munkát, mely nevének atyja Benkö Ferencz, az első magyar mineralogia irója, s rokona Benkö József neve mellett volt helyet jelelendö. Ily eszmék hatása alatt határoztam el magamat, hogy Benkö Károly emlékezetének ünneplésére éppen az erdélyi muzeumegyesület tudományos ülését válaszszam, mint a mely intézetnek egyik kitüzött czélja s nemes hivatása nemzeti tudományos életünk fejlesztésére hatni, s Erdélyben a magyar tudományos irodalom központjává, éltetö lelkévé válni.

Benkö Károly tudományos munkásságát két szempontból tekinthetjük, mint gyüjtöét s mint feldolgozóét.

A ki elgondolja, hogy a történettudomány mezején menynyi munkás kéznek kell müködni, hogy a szétszortan heverö adatokat megmentse, öszszegyüjtse, birálatilag tisztázza, s egy jövendö kor hivatott tehetségének, a nemzet ihletett történetirójának, rendelkezésére adja, hogy a szellem a holt anyagból élö müvet teremthessen, a rendetlen tömegböl egy fenséges egészet alkothasson; a ki tudja, hogy e téren hazánkban, de különösen Erdélyben, anynyi vihar dulása s anynyi szorgalmas és gondos buvár kutatása után is, menynyi még az aratni való és aránylag mily kevés az arató: az bizonyosan szives elismeréssel adózik egy fáradhatatlan, lelkiismeretes kutató és gyüjtö csak áldozattal szerezhető érdemének.

Benkö Károly, a nagy történetbuvár Benkö József név- és vérrokona, ugy látszik örökölte ennek szenvedélyes hajlamát a hazai történettudomány iránt. Már 15 éves korában, mint enyedi tanuló, szorgalommal és lelki odaadással olvasta a hazai történelmi müveket és útleirásokat. Olvasott és gondosan jegyzett, mely jó szokását haláláig

hiven megtartotta, e kedvencz foglalkozása közben ételről, italról, álomról is megfelejtkezve. Mint ifju s férfiú mind szenvedélyesebb és munkásabb lett az adatok buvárlatában és gyüjtésében. Kitartását a fáradságban egy eszme tartotta ébren, türelmét egy eszme edzette, hogy egy erdélyi történelmi életrajzgyüjteményt állitson egybe. E czélra gyüjtött 1825-től fogva, mikor Maros-Vásárhelyt királyi táblai irnoknak felesküdt 1848-ig, oly szorgalommal, hogy évek folytán könyvekből, folyóiratokból, a Teleki-könyvtár kineseiből, a királyi tábla s Maros szék levéltárából, valamint a magánosoknál felkutatott kéziratokból és oklevelekből e czélra vett másolatai, kivonatai és jegyzetei ötszáz ivre szaporodtak. Az általa gondosan másolt ritkább történelmi kéziratok, az eredetiben megszerezhetett vagy lemásolt oklevelek halmaza volt vagyonának legbecsesebb, legféltettebb kincse, melynek egy részétől élte utolsó éveiben csak családja fentartásának keserves gondjai kényszerithették megválni.

A menynyire e kéziratgyüjtemény tartalmát a bizalmas barátjával Wass József tanárral közlött s ez által a Korunk 1863-diki 78. 79. számaiban megismertetett jegyzékből megitélhetjük, — mert kézirati hagyománya pontosan összszeirva s megvizsgálva maig sincs, — az Erdélynek a fejedelmi korbeli történeteire s különösebben a székely földre vonatkozott. Eredetiekben, melyekhez helyzeténél s vagyoni állásánál fogva bajosan juthatott, szegénynek mondhatni, s becsében; — melyet ö maga 1854-ben a szükségtől kényszeritve áruba akarván bocsátni, 2600, de már 1856-ban még nyomasztóbb helyzetében csak 800 pengö forintra szabott, — azon kivül hogy eladogatás és véletlen eset által csonkulást szenvedett, már az által is vesztett, hogy az újabb időben több terjedelmes darabja, mint Kemény János, Cserey, Enyedi s többek munkái, nyomtatásban megjelentek. Mind e mellett is, miután az ö kéziratai s illetöleg a rá atyjáról szállott iratok és levelezések tartalmát pontosan nem ismerhetjük, éppen az erdélyi muzeum érdekében nem tartanám czéliránytalannak hátra hagyott iratait pontos összszeirás után megismerni, sőt, ha szükségesnek mutatkoznak, apróra is átvizsgálni.

Azonban véleményem szerint nem ez a tér az, melyen Benkö Károly magának maradandó érdemet szerzett. Kézirat- s oklevélgyüjteményt öröklés, családi összeköttetés, kedvező hivatalos és magán viszonyok mellett többen is szerezhetnek s bizonyosan birnak is Erdélyben nem csak az övével mérközöt, hanem gazdagabbat, becsesebbet is; mig azon a téren, melyen öt pályája közepén megtörve leroskadni láttuk, — értem a székely föld történelmi, földrajzi és statistikai leirását, — versenytársát a jelenben éppen nem láthatjuk, s e nehéz, hálátlan munkatéren a közel jövöben is alig várhatjuk.

A sors úgy akarta, hogy Benkö Károly, mint az életben gyakran megtörténik, bizonyos kitüzött czélra tervezzen, gyüjtsön, munkáljon, s fáradsága eredményét más téren használja fel, melyre talán nem gondolt, nem számitott, de a melyen a nemzeti irodalomnak ha nem több, de aligha kevesebb hasznot tett, mint ha eredeti tervét, az erdélyi történelmi életrajz-tár kiadását, végre bajthatja.

Az $184^{8}/_{9}$ diki események és következményeik, melyek Erdélyben anynyi magyar család romlását vonták magok után, Benkö Károlyt, — ki ifju korában 1826-ban az egyik ösrégi székely nemzetség nevét viselö Medgyes családba házasodva Mezö-Kövesdre gazdának telepedett, 1830-ban Marosszék tiszteletbeli jegyzője, 1831-ben a szék adóiró biztosa lett, 1849-ben pedig a hivatásának leginkább megfelelő állomásra, a szék levéltárnokságára választatott, — miután a családja fentartására szükséges vagyonban kárt vallott, arra birták, hogy 1850-ben Marosszéken a mező-madarasi járásban mint segédhivatalnok müködjék. Innen 1851-ben Csik székbe földadórendszeri becsübiztossá neveztetett ki, mely állomáson 1854 végéig folytatta hivatalos teendöit.

Itt ő, mig egyik kezével a szükség és kötelesség parancsolta napszámosi munkát végezte, melylyel családjának kenyerét kereste, másik kezével nemzete és hazája iránti tartozását igyekezett leróvni, a kezébe jutott hivatalos statistikai és általa gondosan felkutatott történelmi adatokból hivatalos teendöitől szabad óráiban egybe állitván „Csik, Gyergyó és Kászon leirások“ czimü munkáját, mely Kolozsvártt 1853-ban jelent meg. Ez az első s mai napig egyetlen nyomtatott magyar munka, mely egy székely földi törvényhatóság föld- és helyrajzi, történelmi és statistikai leirását és ismertetését tüzte feladatává.

Nem lehet itt helyén e munkának mint tudományos és irodalmi münek részletes ismertetésébe és birálatába bocsátkoznom; elégnek tartom itt anynyit emlitni, hogy e könyvnek mind azokra nézve, kik a székely földet és viszonyait nem ismerve arról keveset tudtak és tudhattak, de tanulni kivántak, valódi nyereségnek és kedves tüneménynek kellett lenni. Azt a kárhoztatást pedig, melyet Benkö Károly úgy ezen mint kéziratban maradt más munkáira irodalomban és magán életben oly gyakran hallottam emlegetve, hogy t. i. Benkő stylussa az irodalmi nyelv elöhaladásától meszsze maradva munkáját a mai korban élvezhetetlenné teszi, egy részben tulzottnak, más részben igazságtalannak nyilatkoztathatom. Elismerem hogy Benkő, ki e legelső nyomtatott munkáját majd nem 50 éves korában tette közzé, ki mint a régi iskola növendéke az új irodalmi nyelvbe, melynek szintén megvannak a maga árnyoldalai, bele nem nött s a régi irományok és oklevelek buvárlatába mélyedve, falusi magányában az egyszerü székely nép nyelvéhez szokva, bele sem találhatott, az újabb irodalmi nyelv elönyeit nem tudta felhasználni: de azt nem ismerhetem el, hogy csupán ezért munkáinak mint tudományos müveknek valódi értékét oly kevésre lehetne becsülni, hogy e munkák megjelenését irodalmunk nyereségének el ne ismerhessük. Részemről e hijányt tudományos szempontból itélendö mun-

kában lényegesnek nem ismerve elnézhetönek tartom, s egy ekként irt, de a tudományra nézve valóban használható munkát éppen nem lennék hajlandó kevesebbre becsülni bármily gyönyörü nyelvü pályatársánál, melyben a stylus ügyes gyakorlott kézre mutatna, de az adatok teljességébe, pontosságába, igazságába megbiznunk nem lehetne.

Hihető hogy e munkájával foglalkozva jött Benkö Károly arra a gondolatra, hogy elödje Benkö József kéziratban maradt „Specialis Transilvania" czimü munkáját magyarra forditva s újabb adatokkal pótolva világra bocsássa. 1854 után, mikor october végével emlitett hivatalától búcsut vett, 1856-ig e munkának szentelte idejét és erejét; de siker nélkül fáradt, mert a munka sajtó alá kész első részének kiadására vállalkozót vagy pártfogót nem találván tervéről kénytelen volt lemondani.

Annál nagyobb szorgalommal fogott ez után az egész székely föld leirása tervének végrehajtásához, mely munkájához szándékozott mellékelni a moldvai csángók és az oláhországi magyar telepek leirását is. Ez eszméjéért élt ezentul, idejét, erejét s mind nyomasztóbb körülményei közt az áldozatot sem kimélve. Néhány év alatt Maros szék leirásával, valamint Maros-Vásárhelyével is teljesen elkészült. Az elsőnek megirásában tetemesen segitette az a körülmény, hogy 1861-ben az alkotmányos élet viszszaállitásakor a szék bizalma öt illető helyére, a szék levéltárnokságába visszahelyezte; mely állomáson azonban az alkotmányos tisztikar lemondásával többé nem lehetett maradásra birni. Hasonló segélyben részesült Maros-Vásárhely részéről, melynek tanácsa a városi gazdag levéltárt a szomszéd Maros-Szent-Királyon lakó tudósnak tudományos czéljára szabadon használni engedte, söt miután a város leirása elkészült, 1861-ben annak 1000 példányban közköltségen leendö kinyomatását is elhatározta, a levéltár számára megtartandó példányon kivül a többit a szerző tiszteletdijául átengedvén. Szabad legyen reménylenünk és hinnünk, hogy a székely föld fővárosa, melynek közelében élt s munkálkodott a székely föld érdekében Benkö, mihelyt körülményei engedik, ugy a maga mint a hazai irodalom érdekét tekintetbe véve, nem késlekedik adott szava béváltásával.

Másik nagyobb munkája, Marosszék leirása, kiadására nem mutatkozott ily kedvezö kilátás. Ezt 1862-ben a magyar tudományos Akadémia birálata alá terjesztette, e nemzeti tudományos intézetünktől reménylvén a munka helyeslését és kiadását. A birálat Benkö e müvéről, a stylus gyarlóságai megrovása mellett, elismeréssel söt dicséröleg nyilatkozott: de az Akadémia, pénzereje korlátozott és saját kiadásaira is alig lévén, a kiadás költségének viselésére nem válalkozhatott. Pedig Benkö éppen e munkája után várta nem csak irói munkásságának méltányos elismertetését, hanem végsö szorultságba jutott családja sorsának némi enyhitését is.

S ő még sem csüggedt, még sem ingadozott. Azzal a jó hittel, hogy hoszszas fáradalma gyümölcsét elébb utóbb élvezni fogja, azzal a meggyözödéssel, hogy az igaz hazafinak jó és bal sorsban egyiránt kötelessége hivatása terén fáradni és küzdeni, ismét új munkához fogott, vagy is csak folytatta a lelkét egészen elfoglalt terv végrehajtását, s 1863. mártius havában Aranyosszék leirásával, mint Csik és Marosszékben, ugy itt is az adatokat minden helységre a hely szinén gyüjtve egybe, 9 helység hiján elkészült. Egyszersmind örömmel tekinthetett az Udvarhely- és Háromszékre tartozó adatok halmazára, melyeket munkája minél elöbbi befejezése reményében évek óta gonddal gyüjtögetett.

Ekkor, midön már anyagi viszonyai a kétségbeesés örvénye felé sodrották, midön testvér bátyjához Ferenczhez irt levelében e szavakkal fejezte ki forrón szeretett családja sorsán való keserves aggodalmát: „megyek Kolozsvárra, mert Szent György napja itt van; árendám kitelik, még egy része fizetetlen; nincs még helyem, hova családomat költöztessem. Mi tevő legyek nem tudom; megyek azért hogy azoknak menedékhelyet, fijamnak egy állomást eszközöljek; ha semmire sem tudok menni, lehetetlen tovább élnem," ily lelki állapottal indult Kolozsvárra, hol aggodalom, szükség és a fáradság verejtéke közt irt munkájának némi jutalmát s ez által családja keserves sorsának habár ideiglen enyhitését is reménylette.

Felejthetetlenek maradnak elöttem a pillanatok, melyekben április első napjaiban helyezetét elöttem öszinte bizalommal feltárta; reményeit munkái jövője iránt eléadta s czélja elérésében baráti közre munkálásra szólitott fel. Menynyire fájt lelkemnek, hogy reményeiben nem osztozhattam, hogy az igazat, ha öt boldogitó hitében megingatom is, bár kimélettel de öszintén ki kellett mondanom; menynyire sajnáltam e perczekben, hogy irodalmi viszonyaink körüli észlelésben és tapasztalásban magamat az 58 éves férfiunál, 20 évvel ifjabb létemre, 20 évvel öregebbnek kellett éreznem!

De néhány nap mulva mily kedves volt meglepetésem, midön a már már csüggedni kezdett férfiút hozzám örömsugárzó arczczal bélépve pillantottam meg. Munkája kiadása három székely honfia által biztositva, s a részére járandó tiszta jövedelem fejében előlegül egy pár száz forint, családja megmentésére elég öszszeg, kezében volt. Nem gondolhattam, nem sejthettem, hogy ez életének utolsó öröme.

Könynyült szivvel, aggodalom helyett reménynyel és örömmel volt megtéreudö, hogy majd munkáját újult erövel folytassa; képzeletében magát anynyi év óta szenvedélylyel üzött czélja közelében látta; munkában és sanyarban edzett testi s lelki erejének önérzetében bizalommal hitte, hogy az egész székely föld leirását, melynek most már második kötetét is nem sokára megjelenendönek reménylhette, néhány év alatt bévégezheti. Nem tudta, nem gondolta, hogy életéből csak néhány nap van hátra; nem sejtette, hogy haza jutva szeretett övéinek öröm és vigasztalás helyett keservet és gyászt viend.

A végzet könyvében igy volt megirva. A testi s lelki erejében még nem hanyatló férfi, ki április első napjaiban Kolozsvárról a magyar irói segélyegyesülethez intézett levelében éppen azért kért kölcsönsegélyt, hogy nagyszerü munkája bévégzését, melyen erös hittel és bizalommal csüggött, az anyagi gondoktól szabad lélekkel minél gyorsabban eszközölhesse, néhány nap mulva Kolozsvárról áthülés következtében félbetegen, de baját veszedelmesnek koránt sem gyanitva, indult haza. Megszokva egészsége változásának jobbra fordultát szoros étrend s magára vigyázás mellett erös természete jótékony müködésétöl várni, sem Kolozsvárt sem út közben orvosi tanácscsal és segélylyel nem élt; haza érve betegsége sulyosbodtával a segély már késön jött. Keveset szólva hallgatagon türte testi kinjait; nagyobbak voltak lelki fájdalmai s gondjai. „Ha családja jövöjére gondolt, — mint bátyja irja, — haláláig folytonoson hullottak könynyei; ha nejét vagy gyermekeit látta, fájdalma zokogásban tört ki.“ Április 11-dikén, élete 59-dik évében (született mártius 5-dikén 1805) a halál véget vetett fáradsággal és szenvedéssel teljes pályájának.

Nem tekinthettem feladatomnak élete pályáját, melynek, kivált ifjabb korát illetöleg, kéziratai közt bö leirását hagyta hátra, hoszszasan leirni; mellözhetönek véltem kéziratban maradt ifjukori szépirodalmi kisérletei s késöbbi több tudományszakba vágó dolgozatait elésorolni, melyek közzül csak Benkö József életrajzának általa családi levelek és hivatalos irományek adataival bövitett új kidolgozását emlitem meg; elégnek tartottam itt öt tudományos munkássága terén mutatni be, kitüntetve mit várhatott töle irodalmunk, mit tett volna, ha még csak néhány évet él, ösei szülötte földéért, a székely földért, melynek multját anynyi éven keresztül hévvel tanulta, jelenét alapos öntapasztalás és vizsgálat után nála aligha egy székely is jobban ismerhette. Pályája közepén roskadt ö öszsze, de irodalmunknak igy is jó szolgálatot tett; megtörte az utat, kimutatta az irányt, melyen utódjai szerencsésebb viszonyok közt kedvezöbb eredménynyel haladjanak; igy is tett, igy is megérdemelt anynyit, hogy honfiai, kortársai róla kegyelettel emlékezzenek, s mindnyájunknak sajnálattal kelljen éreznünk a veszteséget, melyet halála irodalmunk egyik meglehetösen parlag mezején jelel.

A képhez, melyet róla mint történetbuvárról és iróról talán igen is szük keretbe foglalva adtam, mellözhetetlennek tartom még Benkönkről mint emberről is néhány jellemvonást mellékelni.

Benkö Károly természeténél fogva nagyon is igénytelen, túlságig szerény, magát kitüntetni nem tudó s nem akaró, viszszavonulásra, magába zárkozásra hajlandó volt. Jellemének ez oldala az, mi öt, a 21 éves korában nösült s falusi magányba vonult s majd nem halálig ott rejlett férfiút tehetsége s képessége mellett is a világi szerencse keresésében, feltalálásában és használásában leginkább gátolhatta. Gyermeteg ártatlan szivével könynyenhivöség párosult, mi öt, ki mindenkiröl csak jót tett fel, mindenkitöl csak jót várt, oly keserü csalódásokra vezette. Családját forrón szerette, s lelkét méla fájdalom boritotta el, ha elgondolta, érezte s tapasztalta, hogy élte delén a béállott nehéz évek folyta alatt szegény vagyonában mind inkább fogyatkozva, szerettei jövöjét biztositni spártai szigor mellett, folytonos de hálátlan fáradság és küzdés árán sem képes. És még sem lett komor, nem volt lelkében bár árnyéka is az ember- és világgyülöletnek. Barátjai elött, kikhez gyermeteg öszintességgel vonzódott, mint jámbor nyilt arcza, úgy szive minden érzelme, lelke minden gondolata tárva állott.

Sokat szenvedett, hasztalan sokat fáradt, reményében sokat csalódott, és még sem csüggedt el. A munkától, melyre magában hivatást érzett, a nyomor legnehezebb napjaiban sem tudott viszszavonulni. Igen, mert lelkének egy eszme volt vezércsillaga, hogy bár szerény körben müködve, hazájának, nemzetének valóban hasznos szolgálatot tegyen. Ez eszme létesitése rá nézve élete czélja, az e czél felé tett fáradságos haladás jobb napjaiban lelki gyönyöre, utóbbi keserves éveiben egyetlen egy reménye és vigasztalása volt. Csak igy érthetjük, hogy ö ez eszméért oly sokat: erejét, éjjelét nappalát, csekély vagyonát, családja jövöjét, úgy szólván mindenét fel birta áldozni. S ez az áldozat valóban nagy, rá nézve valóban drága volt. Mert „mind egy az áldozat legyen nagy, legyen csekély, ha mindene az áldozónak.“ Ez az áldozat tiszteletet kér és érdemel.

A tudomány iránti szenvedélyes szeretete, mely éveivel együtt folytonosan növekedett, fáradhatatlan munkássága, mely a legnehezebb viszonyok közt sem hanyatlott, tántorithatatlan hite, hogy a köznek szentelt munkás élet nem veszhet el nyom és haszon nélkül, mi lelkét a kétségbeesés szélén is emelte, öt az ifju nemzedék követendö példányképéül tünteti fel. Benkö hitt a jövöben, mely kinek kinek érdeme szerint igazságot szolgáltasson, bizott a nemzet ifju nemzedékében, mely az elödök verejtékes fáradozásainak gyümölcsét becsülni tudja s használni fogja. Lemondott, türt, munkálkodott, áldozott és kiszenvedett.

Ott nyugszik ö a mezö-kövesdi egyszerü temetöben; sirját mint nagy elödjéét Benkö Józsefét, nem jeleli bármily egyszerü, de a honfiui tisztelet által az érdemnek állitott emlékkö. De fáradságos életének jutalma a siron tul még sem veszett el; özvegyének és árváinak sorsáról a magyar irói segélyegyesület utján a nemzet gondoskodik; sajtó alá kész munkáinak sorsa lelkes honfiai kezében van. E munkák életet adandók a halott nevének; e munkákért élt ö, ezek az ö emlékkövei, ezekben fog, — s hiszem hogy honfiai e meggyözödésben nem engednek csalatkoznom, — neve s emléke köztünk sokáig fennmaradni.

RÓMAI NYOMOK
ERDÉLY ÉSZAKNYUGATI RÉSZÉN.

Olvastatott az erdélyi Muzeum-egylet igazgató választmányának tud. ülésén dec. 9-kén 1863.

A Kolozsvárt Nagyváraddal egybekapcsoló országúton egy nap mint más nap számtalan útas jö megyen, és köztök, alig hiszem, hogy akadna bár egy is, kinek fel ne tünt volna ama várrom, a mely a Sebes völgye közepe táján emelkedö meredek domb tetejét koronázza, és már csak azért is magára vonja az ember figyelmét, mivel nem csak oly vidéken van, a hol efféle már magában ritkaság, hanem egyszersmind első pillanatra azt is mutatja, hogy lakói nem nagyon rég hagyhatták el, mert falai csaknem épen állanak fenn. De a mily bizonyos, hogy e romot távolról sok ember látta, éppen oly bizonyos az is, hogy kevés vette magának azt a fáradságot, hogy közelebbről megtekintse. Már magában az a körülmény, hogy akaratunk ellenére is gyorskocsi és posta gyakorlatilag követtetik velünk ama hires mondást: „az idö pénz," a melyet sok mindenféle sürgetés ellenére még elvileg nem tettünk magunkévá, talán azért, mivel hazánk legtöbb fiának igen sok ideje és igen kevés pénze lévén, nem birja felfogni, miképp lehet egyeztetni azt az időt, a melyet oly bajosan tud eltölteni, azzal a pénzzel, a mely oly könynyen elkél; hozzá járulván még az is, hogy a kérdéses épitmény már külsöleg sem mutat valami ösi régiségre, és igy nem igen ingerli a kiváncsiságot; végre nincs is történelmünk lapjain e várról semmi feljegyezve; e körülmények, mondom, eléggé indokolják, hogy az útas bééri, ha megtudja, hogy ama romnak neve Sebesvár, hogy a Gyerőfy családé volt, a mely hajdanában Kalotaszeg legnagyobb részét birta, de a mely kihalt. A völgyben elterül a hasonnevü oláh falu, a mely semmiben sem különbözik a vidék többi falvaitól. A vidék, az igaz, gyönyörü; de Erdély oly dús gazdag a szép tájakban, hogy egy egy szép völgy megtekintésiért, ha csak valami rendkivüli csudával nem kinálkozik, útas ember Erdélyben nem szokta szekerét megállitani; annál kevésbbé tartja érdemesnek, hogy csak azért Kolozsvárról, vagy bár csak a sokkal közelebb esö Bánffy Hunyadról is oda ránduljon.

Magam is sokat jöttem mentem azon az országúton, mind anynyiszor érdekkel néztem a Sebesvári romot, de soha se lehettem oly szerencsés, hogy közelébe juthassak. Magamnak nem volt soha módom csupa kéjutazásra, dolgaim meg nem vezettek oda. A végin nem is vonzott oda semmi különös érdek, és nagyon könynyen megnyugodtam rajta, hogy oda nem mehetek, hiszen valami nevezetes eredményt ugy se remélhettem volna odamenetelemből.

Ez a nézet azonban tetemesen megváltozott, a midön a lefolyt nyár vége felé, a mint éppen muzeumunk éremtárában rendezéssel voltam elfoglalva, Dr. Korbuly Bogdán tagtársunk egy téglát hozott oda, a melyen az ide mellékelt rajzon 1. szám alatt látható bélyeg állott. Kérdezösködéseim után megtudtam, hogy e téglát egy sebesvári oláhnál meglátván megvette és elhozta, de figyelme fel levén ébresztve, minthogy éppen érkezése volt, tovább járt a dolog után Utánjárása következtében el is vezették egy puszta helyre, a honnan, az odavaló lakók állitása szerint, nem csak a kérdéses téglát ásták ki, hanem akármikor is kevés ásással ahhoz hasonló téglát és faragott követ bőven lehet kiásni, és a hol bizonyosan vár vagy város lehetett. A helybeli lelkész mutatott volt neki ama helyen talált pénzt és más apró régiséget is, de hogy azok mifélék, nem tudja, stb.

A béhozott tégla, noha a rajta levő bélyeg mint csaknem feloldozhatlan talány állott elöttem, oly világosan hordozta magán a római jellemet, hogy az iménti elbeszélés bévégzése után első kérdésem a volt, ha vajjon nem kaptak-é ott valami feliratos követ is? De erről sem tudott tudósitóm bizonyosat mondani, neki nem is jutott volt eszébe afféle után kérdezösködni, és igy ott hagyott a béhozott téglával szemben, a melynek bélyege, a mint

egyfelöl boszantott talányos voltával, ugy más felöi felszólitni látszott, hogy kövessek el mindent arra, hogy a hely szinére elmehessek, és magam szemeivel szerezhessek bövebb felvilágositást arra nézve a mit a hallott beszéd inkább csak sejtetett mint megértetett.

A szerencse ez alkalommal kitünöen kedvezett; mert nagyméltóságu elnökünknek éppen akkor akadván igazitani való dolga Feketetón, a mikor jelentettem neki a dolgot és kifejeztem elötte abbeli ohajtásomat, hogy a hely szinére elmehessek a dolog bövebb megvizsgálására, szokott kegyességével azonnal megigérte, hogy nem csak elviszen magával, hanem maga is eljö oda, és e végre úti tervét úgy intézi, hogy a délelötti idöben egynehány órai idönk maradjon, a szándékolt kémszemle kivitelére. E mellett még tekintetbe jövén az is, hogy vezetöre ily kirándulásnál mindig szükség van, és tudtomra esvén, hogy Bánffy Huuyadon névszerint Pogány Károly ur már járt a kérdéses helyen, söt onnan holmi régiséget hozott is, ö nmlga úgy tervezte az útazást, hogy estére Hunyadra menvén, ott Pogány Károly urral együtt állitsuk meg a követendö eljárást, és reggel indulván Hunyadról elég idöt nyerhessünk a vizsgálatra.

Bánffy Hunyadon megtudám, hogy Pogány urnál csakugyan van három tégla, de azokat nem ö maga hozta el a hely szinéröl, hanem jó reménységü rokona, a helybeli róm. kat. fögymnasiumban tanuló Török Bertalan szedte fel egy séta alkalmával és tette le atyai rokonánál.

E tégladarabokat megvizsgálván, kettön a már 1. szám alatt közlött bélyeg csonka maradványait találtam, de a 3-dik egy új bélyeget mutatott, a melyet itt 2. szám alatt rajzban bémutatok. Ez tisztán egy Coh. II-dát tüntet fel, de ennek közelebbi kijelölése fájdalom a tégláról letört, és csak két vonás csonka csúcsa szolgálhat a kitalálás alapjául.

Nem akarom olvasóimat az útazás részleteinek elbeszélésével untatni, azért bocsánatot kérek, ha egy ugrással a hely szinén termek, és eléadom, mit találtam.

Kolozsvárról Várad felé menve, Bánffy Hunyad és Feketetó közt csaknem éppen fél távolnyira balra nyilik az a völgy, a melynek közepe táján fekszik Sebesvár romja. E völgy torkolata és az országút közt foly a Körös, és éppen a völgy nyilásánál szakad belé a Sebes pataka. A hol a két folyó egyesül, a tölök képzett szögben egy magaslaton egynéhány ház van, a mely a faluhoz tartozik. E magaslaton délkeleti irányban áthaladva egy lankásan emelkedö, és imitt amott ritkás cserjével bénött hágó az a hely, a honnan az eddig emlitett téglák kerültek. A szerteszét heverö tégla, cserép és ködarabok, a melyeket a kökeménynyé vált mészragacs még most is csaknem elválaszthatlanul egybe tart, világosan mutatja, hogy e helyt sokat turkálták és vájtak, fájdalom csak azzal a közönséges czéllal, hogy a büszke Róma hajdani müvei romjaiból anyagot szedjenek az épitésre. Csak keveset szétnézve több mint 10, bélyeges téglադarabot találtam, de részint valamenynyien csak a már ismert bélyeget mutatták, részint anynyira elvoltak darabolva, hogy a volt bélyegből csak imitt amott maradt egy vonás. Mégis hármat érdemesnek találtam, hogy elhozzam, és ezekről alább bövebben fogok beszélni. Ez a felturt hely tetemes kiterjedésü. Mekkora, azt még hozzávetöleg se lehet meghatározni, mert az egészet pázsint és cserje boritja, de igen hihető, hogy a Körösig értek, ha nem is az épületek magok, legalább kertek és sétáló ligetek. Csudálva kerestem a keritő eröd nyomait, nem tudván képzelni, hogy akkora telep mint nyilt falu állott volna fenn, de semmit sem tudtam felfedezni, a mi csak távolról is hasonlitott volna afféléhez. Nem sokára megfejtödött e talány. Megérkezének ugyanis Hunyadi ismerőseink és magokkal hozták a Sebesvári lelkészt T. Petrisor János urat, a ki megmondá, hogy még nem vagyunk a valódi telep helyén, és felvezetett a domb tetejére, a hol rögtön szemünkbe ötlött a nagyszerü sánczolatot jelelő emelkedés. Ez egy csaknem szabályszerü négyszög és elfoglalja a magaslat egész tetejét, a mely egy meglebetősen egyenes felsik és a katastralis mérések szerint 5 hold és 220 □ ölnyi területü. A sánczolat a várromtól északkeletre mintegy 1600 ölnyire fekszik, mindjárt a völgy elején, a melynek a közepén van a várrom. A sánczolaton belül törökbúza földek vannak, és a törökbúza akkor még nem levén leszedve, további vizsgálat alá nem jöhetett, béjártuk tehát a sánczot magát. Ennek oldalai csaknem az égtájak irányában nyúlnak el. Mi a megkerülést a nyugati vonalon kezdtük dél felé haladván. A déli oldalon maradványokat láttunk egy nagyszerü vizvezetésböl, a mely a Sebesvári rom háta megöl, csaknem másfél mérföldnyi távolból hozta a vizet a telepeseknek és a helyörség számára. A keleti oldal közepe táján megszakad a sánez és világosan mutatja egy kapu nyomát, a melytöl kelet felé a lejtön le tisztán kivehetni a hadút nyomait, a mely hihetöleg a Kolosvár helyén létezett állomástól vezetett ide, és a mely éppen a kapu elött a Körös felé elkanyarodván, a sánczon kivül és azt megkerülve a domb nyugati lejtöjén le halad tovább a Körös felé, a melyen a Sebes patak bészakadásán innen át is kelt. Kérdezösködéseink a nétalán tett ásások eredményei iránt eredménytelenek levén, bé kellett érnünk egy csaknem ép téglával, a melyet egy odavaló paraszt ember hozott, a lelkésznél levő apróságok megtekintésével, és a lelkész jelentésével, hogy a faluban egy embernél hir szerint van egy kölap, a melyen 15 rend irás van, de ez az ember a kölapot a kemenczéjébe rakta, a honnan csak úgy lehet kivenni, ha a kemenczét lebontják, a mire ö csakugyan vállalkozott is. Ez alatt lehaladtunk a Körös felé, és a mig ö nmlga a lelkésznek kezébe egy kis öszszeget tett le a muzeumunk érdekében eszközlendö ásatások költségei fedezésére, a szerencsés véletlen vélem egy tégladarabot vétetett fel, a mely a Körös mellett levő pálinkafözöház istálló-

jának az ajtaja elött hevert a sárban, és a melyen egy új bélyeget fedeztem fel.

Lássuk már most vizsgálódásunk eredményét:

A hely szinét megtekintvén, az ember első pillanatra meggyőződik, hogy ott nem valami falu féle kis helység, hanem valóságos város jellemü telep lehetett. Már magában véve a táborhely kiterjedése álló táborra, még pedig nem csekély számu örizet számára mutat, a sánczolaton kivül észlelhető épületrommaradványok pedig akkora kiterjedésü helyet foglalnak el, hogy tekintélyes városnak tökélyesen béillik. Itt tehát Colonia volt. Mi volt a neve? Ahhoz még most nem lehet hozzá vetni, a mig egy szerencsés véletlen vagy feliratos kőemlék vagy más útmutatás által rá nem vezet.

De lássuk az ott talált tárgyakból mit lehet eddigelé következtetni:

A Bánffy-Hunyadon Pogány Károly urnál levő tégladarab Cohors secundát emlit. A töredékesen megmaradt két vonás tetejét az épen meglevő H betü tetejével öszszenézve, nem merem H maradékának venni, mert egyfelöl nem olyan a teteje, mint a H-é, másfelöl jóval közelebb is állanak egymáshoz. Részemröl, egy csaknem bizonyosságszerü sejtelem azt gyanittatja velem, hogy I és L betük csúcsait látom, és ekkor a jelölt Cohors: „Cohors secunda Illyrica“ volna. Helyes-é sejtelmem? Remélem találunk majd ép téglát is ilyen bélyeggel.

E mellé a bélyeg mellé sorozom azt a töredéket, a melyet a hely szinén magam szedtem fel, és a melynek rajza itt 3. szám alatt látható. Itt vagyon egy C betü, utána H betünek az alja, tehát CH, kétségen kivül ismét Cohors. A H után egy vonás alja látszik, a mely vagy I vagy P betünek lehet csak maradványa. A betük jelleme a 2. számu bélyegéivel azonos, de meg is más Cohors bélyegének kell lennie, erre már a C és H közül hiányzó *o* betü és a H után következő vonás mutatja, a mely ha számjegy, a másik számjegy alakjától meröben különbözik; ha P betünek az alja, egy Cohors Prætoriát sejtethetne.

Viszszatérve most az 1. szám alatt lerajzolt bélyegre, vessük öszsze vele a 4. szám alatt állót. Feltünö hogy e két bélyeg azonos, az utolsó előtti vonást kivéve. Azonban az illető téglán tisztán kivehetni, hogy az e vonáshoz aggatott lábforma toldalék, nem a bélyeg nyomásának köszöni lételét, hanem valószinüen egy a bélyeg alá jutott kis forgácsnak a nyoma, és igy kétségen kivül a két bélyeg egy. De mit jelent? Én hajlandó vagyok ezt is igy olvasni: Cohors II-da Illyrica, még pedig:

1. Azért, mivel az egészen avatatlan kéz látszik. Ugyanis a C betüt kivéve egyik betü sem hasonlit latin betühez, pedig kétségen kivül az akart lenni. A C után következő vonás épp' oly kevéssé kerek mint szegletes, az utána következő hoszszu, rövid és ismét hoszszu vonások a H-t pótolják, a H második vonásához ragasztott horog a II szám rövíd vonásainak értetlen utánzása, az után a következő I tiszta, az erre következő vonás alján látható kis kanyaritás pedig éppen az L betü aljára illeszteni szokott vonást helyettesitheti.

2. Ha itt csakugyan állomásozott Illyricumban toborzott hadcsapat, a mi nem is nagyon valószinütlen, igen könynyen megeshetett, hogy egy abba tartozó legény egy bélyeget készitett az egyszer látott, de éppen akkor előtte nem volt eredeti bélyeg után, és igen könynyen ferdithette el annyira a betüket tudatlan, barbar kezével.

3. Még hátra volna az az eset, hogy ezek betük nem is akarnának római betük lenni. Ámde éppen oly kevéssé görögök, és az utóbbitól még csak az maradna hátra, hogy kopt betüknek nézzük. Ámde a kopt betük hajlott és görbe vonásai még sokkal távolabb állanak az itt szemlélhető merev vonásoktól.

Az 5. szám alatt közlöm annak a bélyegnek a rajzát, a melyet az istálló ajtaja előtt a sárból szedtem fel. E betük talányát igy fejtem meg:

Váradi Ádám urnál Déván volt alkalmam látni egy Várhelyről került téglát, a melyen az itt 7. szám alatt lerajzolt bélyeg van. E bélyeget nem lehet másként olvasni mint LEG (io) XIII G' (emina) AVR (elius) Mommo, de a betük rajta mind fonákul állanak. E bélyeg készitője tudta, hogy a bélyegre a betüket viszszás rendben kell metszeni, hogy a lenyomaton helyes rendben jöjjenek ki, de elfelejtette, hogy a betüket is meg kell forditni. A betük ezért fonákul jöttek ki.

Torma Károly urtól van muzeumunkban egy tégla, a melyen a 8. szám alatt lerajzolt bélyeget láthatni. E bélyeget ő igy olvassa COH (ors) II NV (midarum) átlátván, hogy a betük fonákul állanak, de elfelejtette megforditni, és igy az alját vette tetönak. Helyesen felforditva e bélyeg COH (ors) II NA (valis?)-nak olvasandó, a mely olvasásban kiegészitésem helyes voltáról ugyan nem állok jót, de bizonyos vagyok, hogy a meglevö betüket helyesen fejtettem meg. A bélyeg metszője a lenyomandó iratot éppen helyes alakjában tette a bélyegre, és igy a lenyomatban nem csak magok a betük, hanem a betük rendje is fonákul jött ki.

Ugyanez történt a kérdés alatt levö bélyeggel is, a mely, ha helyesen megforditjuk II AEG (yptiaca) olvasást ád, és azt mutatja, hogy a Sebesvár melletti dombon létezett római állótábor örizetében egy Cohors II da Aegyptiaca vagy Aegyptorum is volt, és ez vezetett volt arra gondolatra, hogy az előbbeni bélyeg talányos vonásait kopt betükkel vessem egybe.

E bélyegből tehát a jö ki, hogy a Sebesvári állótábort legalább három cohors, u. m. egy Prætoria, egy Illyrica és egy Aegyptiaca örizték, és igy a várörizet, ha a lovasság arányos számát hozzáadjuk, 2500 harczost számlált, és ez új bizonyság arra, hogy jelentékeny teleppel van dolgunk.

A helyökön talált többi régiségek a következök:

1. egy bronsz kulcs, a melyet hasonlóképpen lerajzoltam természetes nagyságában. E kulcs tollán látható rovátkolás meglehetös mesterséges zárra mutat, a melynek szerkezete egészen más lehetett

mint a mostani záraké, miután a kulcs szárának négyszögü volta arra mutat, hogy a zárban nem forgatták. Igen meszsze vinne, ha e zár szerkezetéről bövebben akarnék értekezni, csak anynyit jegyzek meg, hogy sokban hasonlitott az ugynevezett Chubb-féle zárakéhoz, és a hozzá tartozó kulcs nélkül nem lehetett kinyitni.

2. Egy egyszerü kis bronsz karika, hihetőleg gyürü, ennek rajza is közölve van.

3. Egy ezüst gyürü a melynek sima fejébe e három betüt VTF fonákul bévésve láthatni. Ez a gyürü tehát pecsétnyomóul szolgált. Rajzát adom. Nevezetes róla, hogy ezüst, és feltünő külső karimájának csaknem 4 szögü az alakja.

4) Egy billon denár.

F: SEPT (imius) SEV (erus) PERT (inax) AVG (ustus) I (mperator) TR (ibuniciæ) P(otestatis anno) VIII., a császár babérkoszorus feje jobbról.

H: (A) E (qu) I (t) A (ti) AVG (usti) balra fordult női alak jobbjában bőség szarvát baljában mérleget tart. *)

Ennek a Krisztus születése után 200-ban vert pénznek hitvány ezüstje tanuskodik a Római pénzügy már akkor beállott hanyatlásáról.

5) Egy aureus

F: IMP (erator) CAES (ar) VESPASIANVS AVG (ustus), a császár babérkoszorus feje jobb felöl.

H: ROMA RESVRGENS, a fedetlen fejü és togába öltözött császár bal felöl állván jobbját nyujtja az előtte térdelő sisakos és vértes Rómának, mintha felakarná emelni.

Ez aranypénzről, a melynek itt egy gypszlenyomatát bémutatom, egy kissé bövebben kell szólanom.

A mint az első pillanatra feltünik, a Tribunicia Potestás nincs e pénzen, és annál fogva lehetetlen pontosan meghatározni, melyik esztendőben verték. De egy pillantás a történelemre rögtön meggyöz, hogy e pénz Vespasián uralkodása első évéből való. De hogy ezt bébizonyitsam előbb nézzük apróra magát a pénzt.

A római pénzeket leiró könyvekben, névszerint a nekem rendelkezésemre állókban u. m. Ekhel catalogusában, Arneth Synopsisában, Rasche Lexiconában és Cohen nagyszerü munkájában ezt a pénzt nem találtam. Ezt tehát a numismaticával foglalkozó tudósok még nem látták, nem ismerik, és a Sebesvárt talált példány e szerint első volna, a mely napvilágra jött, és valóságos unicum. Valódiságához és eredeti voltához nem fér kétség.

De emlit névszerint Cohen egy rézpénzt Vespasián császártól, a melyet munkája első kötetében, a 317. lapon 391 és 392 számok alatt következőleg ir le:

F: IMP. CAESAR VESPASIANVS AVG. P. M. TR. P. P. P. COS. III (II) Sa tête laurée à droite.

H: ROMA RESVRGES. Vespasien lauré debout, donnant la main à Rome agenouillée qui lui est présentée par un soldat (823: de J. C. 70) G. B.

E rézpénz ára 100 frankra van téve, és ez bizonysága hogy nagy ritkaság.

Ha Tacitust olvassuk, mint beszéli el Vespasian trónra lépését Vitellius erőszakos halála után, átértjük mily kedves hangzásu igéret lehetett a Vitellius és Otho közt lefolyt polgárháboru sebjeiből még vérző és a Claudius Civilis győzelmei által oly csúfosan megalázott Rómára nézve a katonái vállain uralkodóvá emelkedett imperator e jelszava: „Róma resurges.“ A nagy igéretet a császár a jó szerencsétől támogatva nem sokára béváltotta, és valóban a pénzverő bélyeg metszője nem ügyetlen bókot mondott urának, a midőn a szerény rezen tett igéretét egy évvel később aranyra tette át, azzal a csekély változással, hogy resurges helyett resurgens-t metszett, a császárt, mint békehozó fejedelmet togába öltöztette, és igy emelteti fel vele a saját fegyverei sulya alatt térdre roskadt Rómát.

A Sebesvárt talált régiségek e legnevezetesebb darabja a Balázsfalvi muzeum birtokába ment át a többi tárgyakkal együtt. *)

A sebesvári eredményeket ime elészámlálám, de a mutatkozni kezdett nyomok itt még nem szakadnak meg.

A fenn emlitett hadút átkelvén a Körös jobb partjára, a Körös mentiben tovább követhetni Magyarország felé. Nevezetes az, hogy nem marad folytonosan a völgy fenekén, hanem a viz partjáig kinyúló és a vizmosás következtében szakadozott sziklafalakban végződő elöhegyeken áthág. Bár mily tökélyre vitték volt a Rómaiak az útcsinálást, nem volt löporuk, és egyszerü csákánynyal rést törni egy országútnak sziklákon keresztül nem fizette volna ki magát. A mostani országúton haladó útas tehát nem látja többé a római útat Bucsáig. Bucsán tul tán meglehetne kapni ismét a völgyben, a mint alább megfogom mutatni.

Feketetón egy nem remélt felfedezés lepett meg: ugyanis az ottani fogadós Kapitány Antal ur egy pénzt mutatott nekem, a melyet birtokában volt egynéhány más régi pénzzel együtt muzeumunk számára nekem át is adott. A pénz egy aureus

F: NERO CAESAR AVGVSTVS, a császár feje babérral koszoruzva jobb felöl.

H: IUPPITER CVSTOS. Jupiter bokáig lefolyó

---

*) Cohen 18. sz. 951. u. c. 198. p. Chr.

*) Ámbár nem tartozik ide, leirásom kiegészitéseül még ide teszem, hogy a fenn leirt régiségeken kivül még találtak Sebesvárt egy egykoru hamis garast III. Zsigmond lengyel király korából (1587—1652), és egy dantest a melyen F: Kilianus Koch Norinbergensis van. Háromszögbe állitott három korona közt három liliom; H: Verbum Domini manet in æternum. Az aranyalma kereszttel három félkörből alakitott keretben. Ezek alig ha nem trágya között kerültek az ottani szántóföldekre, és egy igen feltünő példában mutatják, mily furcsán hányja öszsze a véletlenség némelykor a történelmi emlékeket, és mily óvatosan kell együtt talált emlékekből egykoru események találkozására következtetést csinálni.

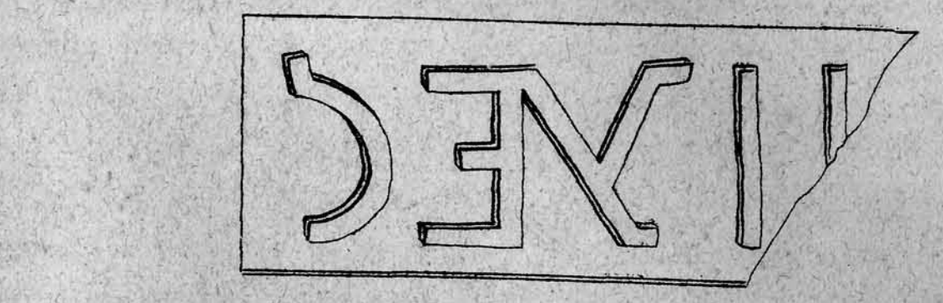

6.

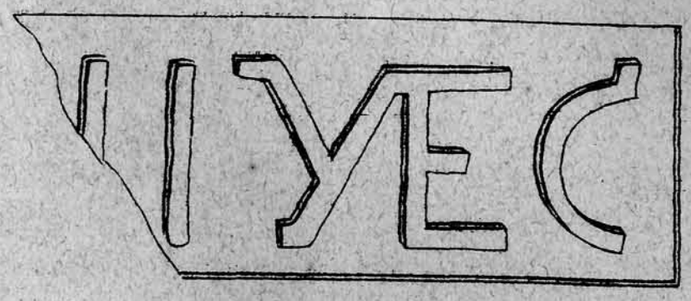

5.

11.

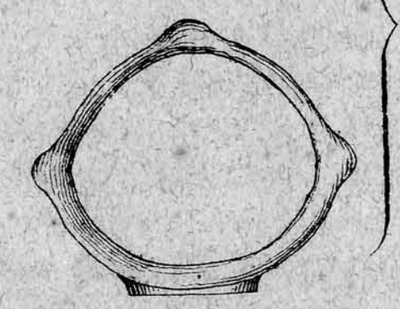

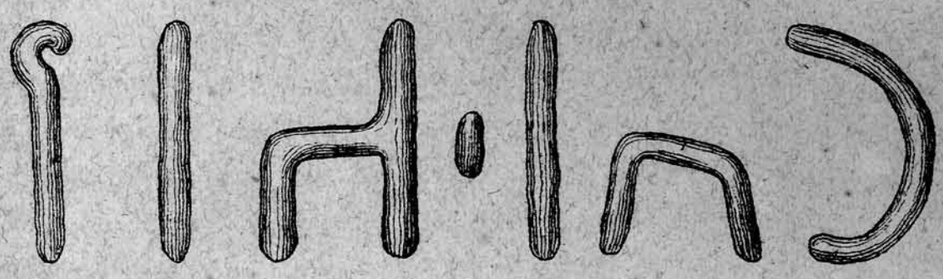

4.

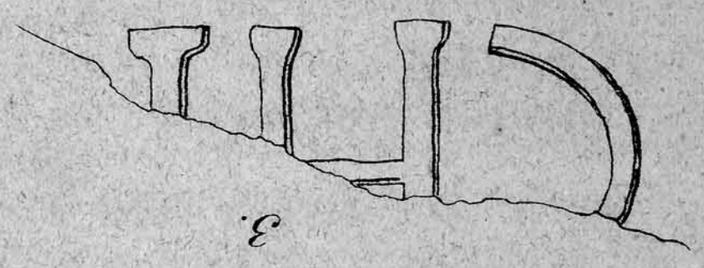

3.

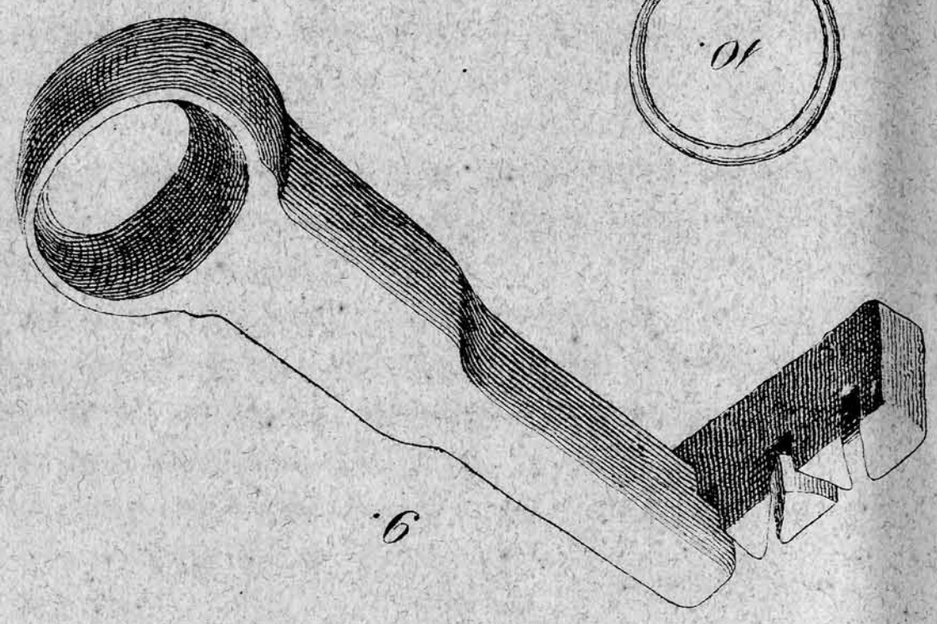

9.

10.

2.

8.

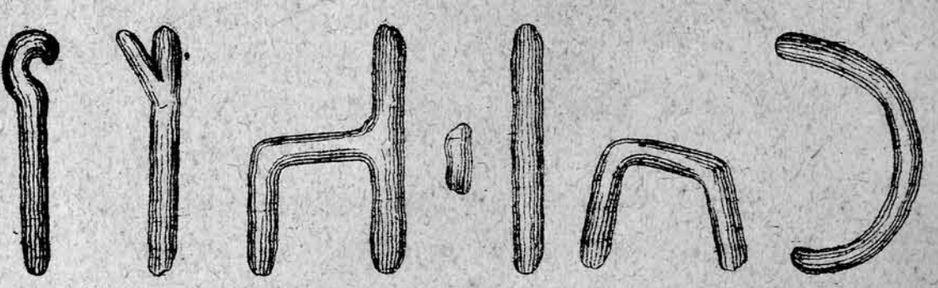

1.

M.N.MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA

öltönyben egy széken ül, jobbjában villámot tart, felemelt balja egy hoszszu kormánypálczára támaszkodik. (Ismerteti Cohen p. 179, Nro 12.)

és e pénzről azt mondá, hogy Feketetón kapták, oly helyen a hol római sánczoknak nyomai látszanak.

Átalában véve a pénzleletek nem mutatnak mindég telephelyekre, ha a pénzt tömegesen és nem falak közt az épület belsejében, hanem a földben edénynyel vagy a nélkül találják, mert a kinek elrejteni való kincse van, magános és járatlan helyet keres számára. De egyes pénzdarab, ha nem találjuk országút vonalán, mindig bizonyos jele annak, hogy vagy telep helyén vagy legalább hozzá közel vagyunk. Ez elvemtől biztatva elvezettettem magamat arra a helyre, a hol a pénzt találták.

Feketető nyugati végéhez közel egy kis patak jö ki a hegyek közül. E patak innensö, tehát balpartján mintegy 1000 ölnyi távolságra a Körös mostani partjától meredeken emelkedik egy elöhegy. Az elöhegy lapályos tetején találta az ott levő kis szántóföld birtokosa szántás közben a leirt pénzt. Felmászván a hegyre egy kis eröd sánczainak leltem világos nyomait. Alakja szabályszerü négyszög, hoszsza, szélessége egyaránt 30 öl, oldalai az égtájak felé irányulnak, de a mi legnevezetesebb: délnyugati sarkánál a sánczolaton kivül, mintegy 3 ölnyivel mélyebben egy körülbelöl 4 ölnyi átmérőjü köralaku sáncz látszik, világos kapcsolatban a felsö eröddel, és a körsáncz közepén, egy sziklába vágott kútalaku mélység, a mely nincs béomolva, csak bénöve fejül bokrokkal. Ez örtorony, és alatta kút. Az itt levő sánczolat állótábornak igen kicsiny; ez tehát bizonyosan nem egyéb mint u. n. statio, a hol a legközelebbi álló tábor örizete egy kis örcsapatot tartott, részint a többi föállomásokkal való összeköttetés fentartására, részint mint elöpostát az út biztossága és a közelgö veszélyek elöre jelentése végett. Más felöl e kis erödök posta állomások is voltak, és hogy a feketetói erre szolgált, arról meggyözödtem, a mikor az eröd megett ismét megtaláltam az országútat, a mely az örtorony sánczolata alatt a hely meredek oldalát megkerülve szépen levezet a völgybe, de ott a falu házai és kertjei közt ismét eltünik. Irányát valószinüen a Körös felé vette, mert a mint hallottam Sonkolyosan is akadtak római nyomokra, tán Réven is. Ha ezek is római állomások, az útnak át kellett kelnie a Körösön, a mi valószinüen Búcsán tul történt, a hol a Királyhágó nem enged többé az útat a Körös jobb partján tovább vinni.

Mire vezetnek e nyomok?

Kolozsvártól kiindulva római út vezet egyenesen a Szilágy felé Mojgrádnak és onnan Szilágy-Somlyóra, ez az út mintegy Szutsák táján ketté ágazott, és az egyik ág Gyalu mellett Kalotaszegnek át Sebesvárra, Feketetóra, Sonkolyosra és onnan ki Magyarország felé vezetett. Gyalu, Sebesvár, Feketető, Sonkolyos ezen az úton kétségtelen posta állomások. Gyalu és Sebesvár közt legalább még két állomásnak kellett lenni, és az út nyomát követve, aligha nem lehetne megtalálni. Aligha nyugat felé nem volt a Magyarországot Erdélytöl elválasztó hegylánez itt a római Dacia határa, és érdekes volna az e határ örzésére kétségtelenül fennállott sánczokat és örhelyeket felkeresni.

A mint e rövid jelentésem czime hirdeti, római nyomokat akartam mutatni Erdély északnyugati részén. Remélem, sikerült anynyi nyomot mutatni, a menynyi egyfelöl kétségtelenné teszi, hogy a római telepedés e vidékre is kiterjedett, másfelöl kiindulási pontokul szolgálhatnak több és érdekesebb nyomok felkeresésére.

Finály Henrik.

AZ ALSÓ-ILOSVAI
RÓMAI ÁLLÓTÁBOR S MŰEMLÉKEI.
HELYIRATI VÁZLAT
I-ső KÖZLEMÉNY.

Olvasta az április 13-diki tud. ülésben 1864. Torma Károly.

Nec fas ulterius longas nescire ruinas
Quas mora suspensæ multiplicavit opis.

Claud. Rutilius Namatianus. Itinerarium I. r. 27—28. v.

Nem ok nélkül mondják, hogy Erdély classicus föld! Verőfényes bérczein, mosolygó völgyein a rómaiak másfél ezer éves nyomaival éppen egy találkozhatunk, mint öseink vér- és könyszentelte emlékeivel. A dicső Hunyadi rommá lett váráról Sarmizegethusára, a fejedelmi Gyulafejérvárról Apulumra szállhat a komoly viszszaemlékezésekbe merült vándor pillantása. A felejthetetlen dicsőségü Kenyérmezején épp' úgy hordozták egykor a drága háromszinü zászlót, mint Róma büszke sasait.

Hogyan van tehát, hogy e classicus földet római- s kereszténykori archaeologiai tekintetben mégis oly kevéssé ismerjük? Miként történhetik tehát, hogy mig a külföld érdemesnek véli tudósait régiségtani új anyag gyüjtése végett hazánkba küldeni, nálunk hazánk régiségeit tüzetesen feltüntető, magyarázó, ismertető szakmunka évek tizein át sem jelenik meg?

Több okon kivül, — melyeket vonakodom e helyütt vitatni, — bizony föként azért, mivel hazánk egyes vidékei régiségtani tekintetben kifürkészve még nem lévén, az ily általános horderejüvé s becsüvé válható mű összeállitására szükséges adatanyag hiányzik. E nélkül pedig — mint képzelhető — ily nemü munkát, kritikai szigorral legalább, megirni nem lehet.

Ily hazai régiségtani mű szerkesztésére főfontosságu kútfők a régiségtani helyiratok, melyeknek egyeteméből aztán — hazánk egyes vidékeinek, helyeinek minden régiséglelete szoros kritikával levén bennök összeállitva — világos, áttekinthető képét nyerjük azon nemzet nyomainak, s ezekből beléletének, müveltségének, történetének, mely egykor hazánkon úrkodott.

Vajha ne lenne immár meszszi távolban az az idő, midőn hazánk minden vidékének kellő régiségtani helyiratával rendelkezhetnénk, melyből az egyetemes archaeologia Erdély ös- és római-kori képét szintugy képes lehetne egykor feltüntetni, mint nemzetünk középkori maradványait s nagy emlékeit. Kutassuk fel tehát, gyüjtsük összse s vizsgáljuk meg hazánk minden egyes vidékének régiségeit, müemlékeit, hogy e czélt lehessen mielöbb valósitani s elérni!

Jelen közleményben Erdély egy kisded rejtett pontjának a fentebbi értelemben összeállitott régiségtani helyirati vázlatát akarom a t. egyletnek bémutatni.

Mind az, a mit Alsó-Ilosva egykori római megerösitett táborállomásának romjaiban tett ásatásaim folytán évek óta találtam, figyelemmel van összeállitva s ismertetve ez igénytelen vázlat lapjain; s ha bennök az archaeologus meglepőt nem is fog találni, de helyi érdekü új adatokat bizonyára igen.

Azt, a mi e római telepitvény romjaiból 1831-ig napfényre került, felejthetetlen néhai atyám Torma József ily czimű közleményében „A rómaiaknak a tudós világ előtt eddigelő esmeretlen nyomdokaik nemes Belsö-Szolnok vármegyében“ közreadta *). E közlemény s az id. gróf Bethlen Ferencz és néhai atyám által a romokban tett ásatás eredményének szemlélete fiatal korom óta gyakran vont a lakásom közelében, sőt részben birtokomban levő romok felé; s már ekkor fogamzott meg bennem az elhatározás, hogy majd egykor annak idejében e romokban szorgalmas kutatást teszek, s ahhoz, a mit atyám közreadott, ujabb leleteket csatolok; egyszóval, hogy igyekezetem az egész római telep romjainak kiásatására, s ásatásaim eredményének közreadására fog irányulni.

Hoszszas ideig nem volt alkalmam e feltételemet valósitani; valamig a római epigraphia ez időben elismert mestere Mommsen Tivadar 1857-i erdélyi útja alkalmával Alsó-Ilosva müemlékeit is felkeresvén, czélom megkezdésére hathatósan, s oly valóban arczpiritó indokokkal nem buzditott, hogy szégyenkedve eddigi hanyagságom felett mindjárt 1858-ban a romok ásatásához hozzá kezdettem.

A következő években hoszszasabb s rövidebb időközökben ismételvén kutatásomat, 1862-ben odáig jutottam, hogy az állótábor belseje, a nagyobbik fürdőépület s több különálló pont át meg át volt vizsgálva.

Igyekezetem ekkor egyletünk n. m. elnökének tudomására esvén, ásatásaim nagyobb kiterjedésben folytatását jelentékeny pénzöszszeg kezembe juttatásával megkönnyiteni méltóztatott. Miért is örömmre van hazai régiségtanunk nevében hazánk tudománykedvelő áldozatkész nagy fiának ezennel forró köszönetemet nyilvánosan is kijelenteni.

1863-ban ásatásaim már anynyira haladtak, hagy a castrum külfalainak egyes pontjain a még szükséges ásatásokat bévégezhettem, s a kisebbik balneumot is feltakartathattam.

Miután tehát ennek folytán a telep felét már kiásottnak vélhetem, nem kivánok az eddigi leletek ismertetésének közlésével tovább késni, hanem ásatásaim eredményét öszszeállitva ez I. közleményemben átnyujtom a régiségtan kedvelőinek.

A katonai alváros romjaiban ezután teendő ásatások eredményét egy II-dik közleményemben fogom annak idejében bémutatni.

A lelt müemlékeket hová tehetném le illöbb helyre, mint Muzeumunk régiségtárába? a mit is ezennel örömmel teljesitek.

I-sö FEJEZET.

Az a.-ilosvai római megerősitett táborállomás fekvése, s részeinek átnézete.

Alsó-Ilosva fekszik Erdélyben Belsö-Szolnok megye felsö kerületének rettegi járásában, Dézstől $2^1/_2$ mértföldnyire északkeleti irányban az északi-szélesség 47° 13′ s a ferröi-hoszszuság 41° 44′ alatt, az Ilosva patak, illetöleg a Nagy-Szamos folyó jobb partján.

Az egykori római állótábor s katona város a helységtől mintegy 300—350 ölre délkeleti irányban a határnak „vár“ — oláhul „oresel=városocska“ — nevü részén feküdt, melyet a helységtől keletre álló Magura nevü hegynek a helység s az Ilosva-patak tere felé szelid lesimulása által képzett fönsik (plateau) alkot. E fönsikot, mely déli s nyugoti irányba a térből mintegy 4—6 ölnyire magaslik ki, kárpáti zöldporondkö sziklaalap képezi, melyet alluvialis képződésü helyenként kövecses földréteg borit.

Mint II-dik táblánkon látható, a castrum s a melléképületek nagyobb része e jól választott fönsikra volt épitve, mely a római hadászati fogalmak szerint egy állandó táborállomás alapitására éppen alkalmas hely is volt. Az Ilosva s Nagy-Szamos folyók térségére fok (promontorium) módjára elényuló fönsikról ugyan is a Szamos terét le egész Dézsig s fel Kudu környékéig, nemkülönben a Kárpátoknak Erdély éjszaki határát alkotó hegylánczolata felé nyuló Ilosvavölgyet béláthatni. E helyzeténél fogva mint a térségen uralgó pont a védmüveik alapitásában óvatos s szemes rómaiak figyelmét el nem kerülhette. De oly előnynyel is kinálkozott e pont, melyre a rómaiak szépérzéke még a hadi czélokra idomitott müvekben is kiváló figyelmet szokott forditani, a tájszépség előnyével.

---

*) Nemzeti Társalkodó 1831-diki folyam I. k. 14—18. szám, s utánna Neigebaur, Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums. Kronstadt, 1851. 234—238. l

A százados erdökkel szegélyezett kellemes Ilosvavölgyet, a dus lombozatu Magurát, s a Nagy-Szamos nyájas völgyét most is kedvtelve szemléli a vándor, ki e majdnem kétezer éves romokkal boritott fönsikot felkeresi. Menynyivel szebb lehetett e táj egykoron, midön a római sasokat hordozták Dacia ez éjszaki részein, midön a Szamos völgyét szegélyező hegylánczokat százados, ezredéves tölgyek koronázták, s midön az ősz folyó fel-felcsillámló kanyargásai mellett jelenben csak imitt-amott barnálló berkek helyett sürü eger- s füzligetek — az öslakók szent berkei — terültek el, a tájt mai veröfényes szépsége helyett komorabb de egyszersmind regényesebb szinezettel vonva bé?

A rómaiak — mint tudjuk — telepeik s különösön eröditett állótáboraik számára — a hol csak a helyi körülmények engedték — térből kiemelkedő fönsikot, vagy fönlapályt s lejtös helyeket választottak, melyek a mellett, hogy egészségesebb helyek voltak mint a síkság, a védelmet is könnyitették [1]). E szokásukhoz képest alig lehetett volna e tájon czélszerübb eröditési pontot választaniok. Az Ilosva és Szamos összszefolyása által képzett félsziget; a Magura hegy sajátságos fekvése, mely az Ilosva völgye és a Szamos tere között egymagára emelkedik ki, nem levén a többi hegységgel összeköttetésben; a fönsik éjszaki s nyugoti széleinek sziklás meredeksége s a déli oldal jókora lejtössége; az Ilosva patakon tul ennek jobb partján emelkedő második s a castrummal szemben levő fönsik, mely egy kisebb s egykor a castrummal kapcsolatban levő örhelylyel volt megerösitve; végre az e s a vár fönsikja között levő völgyszoros, melyen az Ilosva-patak foly ki: mindezek a körülmények a hadászat akkori kifejlettségéhez képest oly erössé tették a fönsikot s annak eröditvényeit, hogy bármely oldalról jövő támadásnak képesek lehettek megfelelni.

Táborállomásunk eröditvényei, a castrum mellék épületeivel, mint mondám, a fönsikra, maga pedig a telep, jobban mondva a katonaváros, a fönsik alatti térre, illetőleg egy, az Ilosva-patak halt medre mellett levő mintegy 120 ölnyi hoszszuságu, 15—30 ölnyi szélességü s a térből 4—5 lábnyira kiemelkedő földnyelvre [2]) volt épitve.

Mielött a táborállomás kiásott főbb épületeinek külön leirásához fognék, ismétlések elkerülhetése tekintetéből czélszerünek véltem II-dik táblánk jegyeinek magyarázatát, tulajdonképp' az egész telepedés épületeinek fekvési átnézetét elörebocsátani.

II-dik TÁBLA.

1. A. Állótábor — castrum stativum, melynek déli kapujától az *a* — *b* út Csicsó-Keresztur, illetőleg Bethlen felé, nyugoti kapujából pedig a *c* — *d* út Felör, illetőleg Dézs felé vezetett [3]).

2. E. és F. Katonai fürdőépületek — balneae vagy balnea; G ezek viztartója — réservoir —, az a forrás, mely a balneumot a szükséges vizmenynyiséggel ellátta.

3. B. Örhely vagy örtorony — specula. Ez az egykor $15\frac{1}{2}$ öl hoszszu s 14 öl széles örhely az Ilosva balpartját védelmezte az éjszaki Kárpátok felöl történhető támadások ellen. Egyszerü örtorony állott-é e ponton egykor, melyet koronként változó s a castrum örségéből küldött fedezet örzött, vagy külön lakható váracs? biztosan elhatározni nem lehet. A körfalak egy részének körülásása illetőleg átvágása 4′ vastagságu elmállott köfalnál egyebet nem tüntetett elé. A falnégyszög közepe egyébiránt lapos kövekkel volt kirakva. Köből épitett lakosztályoknak nem hogy maradványaira, de nyomára sem akadtam e váracskában, s ezért nem szenved kétséget, hogy ha léteztek is egykor e helyütt lakosztályok, bizonyosan fából voltak épitve. Egy nyilveszszőnek a XI-dik tábla I. ábrája alatt rajzolt vas végét a kövezett udvarban találtam.

4. Z. Kisded négyszögü épületrom, melynek egyenoldalu alapfalazata hat öl hoszszu s ugyananyni szélességü volt. Az egykor valószinüleg fából épitett örtornyocska e falazaton nyughatott. Speculánk kétségkivül óvatosságból volt egy a térből mintegy 6—8 ölre emelkedő domb lejtőjére épitve, hogy az odaállitott örszem a netalán Kudu felöl alattomoson közelgő ellenség jövetelét, melyet a castrumbeli örség a csicsó-kereszturi úgynevezett „kövecses domb" elészökése miatt nem láthatott, elöre jelezhesse. E ponton tett ásatásom mész nélkül rakott alapfalon s halomnyi égetett cserépdarabon kivül egyebet nem eredményezett.

5. I. Tizenegy öl hoszszu s hét öl széles földdomborulat, melyen egykor, az ott lelt mész nélkül rakott alakfalazatból, nagy hamutömegből s quarz görgetegekkel kirakott járdából következtetve — egy pár lakház állhatott. Hogy mi czélból volt ez az épület éppen a katonaút mellé épitve? döntő adatok hiányában meghatározni nem tudom. Kö-, tégla- és cseréptöredékeken kivül egyebet e romokban nem találtam.

---

[1]) Vitruvius. De architectura I. k. 4—5 fej.

[2]) L. II-dik táblánk e. g. f. G betüit. Ez utóbbi hely begyepesedett épületmaradványokkal van elboritva, melyekből azonban még eddig csak a D alatti kisded épületet ásathattam fel. Leirását a C alatt látható épületsorozat kiásatásának bévégzése után II-dik közleményemben fogom közzétenni.

[3]) V. ö. I. táblánkkal.

6. J. K. W. Nagyobb s kisebb kiterjedésü épületek, de a melyeknek romjaiban tett próbaásatások folytán mészszel rakott kőfalroncsolékon, simitott s veresre festett vakolatmorzsákon s néhány vasszegen kivül egyebet nem lehetett kapni, mivel a szorgalmas földmivelők, kik az archaeologiának éppen e tulajdonságuk miatt mindenütt nagy ellenségei, földjeiket a kövektől tisztogatva úgy szét hordták az épületek falazatát, hogy e miatt az alapfalak irányát követni s ennek nyomán az egykor e helyeken létezett épületek fekvését felvenni nem lehetett.

7. M. Hat öl hoszszu s $2^1/_2$ láb vastag egyenes falazat. Ez a hely egykor valószinüleg a szent helyek közé tartozott, s az istenek közös kápolnája — fanum, sacrarium — lehetett, mivel a táborállomás fogadmányi oltárainak nagy részét, illetőleg az 1. 2. s 3. számu feliratos emlékköveket, egymásra dölve e kőfal hoszszában találtam. Bármi volt azonban e hely rendeltetése, anynyi bizonyos, hogy az egykor ott állott épületnek csupán hátfala volt köből épitve, az e mellé helyezett feliratos emlékköveket pedig fából épitett oldalfalak vették körül; mert köből épitett körfalra, téglára vagy fedélcserépre e helyt nem akadtam, de annál több nyomára az egykori gerendafalazatnak. Egy kisded s egyszerü alkotásu égetett cserép lámpácska — lucerna — volt mind az, a mi itt napfényre került.

8. N. 3 öl hoszszu $2^1/_2$ láb vastag egyenes kőfal. Ennek a helynek is egykor valószinüleg az előbbihez hasonló rendeltetése volt. A kőfal mellé egy nagyában faragott 7 láb hosszu, 5 láb széles s $2^1/_2$ láb vastag zöldporondkő lap volt vizirányosan helyezve, s e kőlapon állottak hihetőleg egykor a 4 s 5 számu feliratos fogadmányi oltárok, legalább azokat egymásra dölve e kőlap mellett találtam. Körfalnak vagy fedélzetnek itt sem volt semmi nyoma.

9. U. 10+10″ nagyságu s 3″ vastagságu járdatéglákkal két ölnyi szélességben s hoszszuságban kirakott négyszögü járda, melynek azonban rendeltetését meghatározni nem tudom, mivel próbaásatásaim után téglán kivül egyebet e hely körül nem találtam. Noha feliratos emlékköveket nem fedeztem fel e ponton, gyanitom, hogy itt is egykor valamely fanum létezett.

Táblánk V. pontján is hasonló alkotásu alap nyomaira találtam.

10. A Magura lejtősségéből kidomborodó L ponton egy kisded épület alapfalainak nyomát láthatni. Kövakolat, s tégladarabok jelölik az egykor itt létezett épületecske helyét. Abból a körülményből, hogy évekkel ezelőtt egy ma is A.-Ilosván látható doriai oszloptörzset találtak e romok között, azt gyanitom, hogy e ponton valamelyik istenség kápolnája állott; de hogy melyiké? sejteni sem tudom, mivel e helyt ásatást tétetni mindeddig nem volt módomban.

11. T. Az egykori fazékasmühelyek — figulina — kétségkivül e helyen állottak, mivel 15—20 ölnyi területen az egész hely cserépdarabokkal van tele. Midőn az éppen ott levő majorom körsáncát ásták, a munkások három lábnyi vastag földréteget metszettek keresztül, mely különböző alaku s minőségü égetett cserépedény darabok zuzalékával volt át- meg átkeverve. Noha e ponton épületnyomokra nem akadtam, nem hibázom, ha azt állitom, hogy a telep figulinái egykor e helyütt léteztek; a hely forrásos volta s a cserépdarabok minősége legalább azt bizonyitja. E zuzalékban ugyan is föként oly cserépedények darabjait észlelhetni, a melyek a kiégetés következtében lettek hibásokká, s dobattak félre. Jobbára mindeniken láthatni valamely alakitási hibát, minők a nyirkos agyagba bészorult lég okozta hólyagosság, öszszenyomás, vagy másnemü ferdeség. Az egykori fazékasmühelyek s égetőkemenczék valószinüleg faépületekben voltak felállitva, mert köből rakott épületek romjaira vagy alapfalazatuk nyomára e tájon nem akadtam. Hogy a téglavető s égető csürök is e helyt állottak-e? állitani nem merem, mert téglákat vagy tégladarabokat e zuzalékban nem lehet találni.

12. O. P. Q. R. S. α. Oly pontok, a melyeken feliratos siremlékeket, faragványokat sat. találtam. Tudva van, hogy a rómaiak halottjaikat legszivesebben, mondhatni elöszeretettel a várfalakon kivül kapuk elötti terekre, látogatott közútak mellé s oly helyekre temették, a hol a kedveseiknek emelt síremlékek az útasoknak, járókelőknek könynyen szemébe tünhettek [4]). Költői felfogás, gyöngéd gondoskodás! mely a kedves személyt az élettől még halála után sem akarta elszakitani; ezért midőn a római halottja síremlékét látogatott helyekre állitotta, azt hitte, hogy kedvese az élet zajával levén körülvéve még él s az élet örömeiben részesül [5]). E költői felfogás következtében a római előtt a sír s a halál nem volt oly búskomor söt irtózatos jellegü mint napjainkban.

A római temetkezési szokás következtében castrumunk déli s keleti oldalán a várfal mellé s ettől mintegy 4—5 ölnyi távolságra is mindenütt siremlékek voltak állitva, s kivéve a 32. s 39-dik számu feliratos sirkötöredékeket, siremlékeik nagyobb részét e két vonalon, telepünk valóságos temetőutczáján találtam. Az S. Q. R. pontokon egykor kőfallal körülvett sirok — sepulcrum maceria cinctumok, léteztek: de ezek körül roppant nagyságu faragatlan köveken, egy korinthi izlésü oszlopfő — capitulum — darabon, köből csinosan faragott oroszlánon, a Q. ponton lelt felirattöredékeken, végre néhány szén- s emberi csontdarabon kivül egyebet nem találtam. Kövel vagy téglával körül- s kirakott

---

[4]) Marquardt, Römische Privatalterthümer. Leipzig, 1864. L. Becker-Marquardt, Handbuch der römischen Alterthümer V. köt. I. rész. 363. l.

[5]) U. o. 367—369, 384. l.

sírgödröt sem e három ponton sem a castrum oldalfalai mellett lelt síremlékek környékén felfedeznem nem sikerült, mivel a sírokat valószinüleg már hajdan felbontották s megsemmisitették. Két bronzlámpa [6]), Severus Alexander császárnak a Kr. u. 231-dik évben vert sestertiusa [7]), egy rakás szén, ember- s állatcsontdarab, végre néhány égetett cserép hamvveder töredék mindaz, a mit az alsó-ilosvai táborállomás egykori temetkezőhelyeiben leltem.

13. X. Y. A rómaiak e két ponton kétségenkivül sót bányásztak. A kihordott földből alakult halmok, s katlanforma mélyedések arra mutatnak, hogy müvelésök nem éppen rövid ideig tarthatott.

14. C. D. A még kiásatlan katonaváros romjai.

II-dik FEJEZET.

A castrum; körfalai, kapui s szögletbástyái. [8])

A római négyszögü állótábor — castrum stativum — mint mondók, a Magura, hegy lejtösségén az a.-ilosvai határ „vár"-nak nevezett fönsíku részén feküdt. Falai bégyepesedett romjai 1—$1^1/_2$ ölnyire domborulnak ki a térségből.

A szabályos négyszög mindenik oldala 96 öl hoszszu. Az oldalak közepe táján feldomboruló A. B. C. D. pontok a kapuk helyét jelölik.

A kapuk, körfalak s szegletbástyák megvizsgálhatása tekintetéből oly pontokat szemeltem ki a felásatásra, hol a hely minősége lehetőleg ép falazatot sejtetett; a hol a véghezviendő próbaásatások eredményéhez némi reményt köthettem. Igy a kapuk alaprajzának felvehetése végett a déli oldal kapuhelyét választottam ki, mint a hol a falromok lehetőleg még illetetlen földréteggel látszottak boritva lenni. Reményemben nem is csalódtam, mert e kapu alaprajzának felvétele teljesen sükerült. Itt ugyan is kettös béjáratu kapura (B) s két oldalépületre *(a. b.)* akadtam, melyeknek megnagyobbitott alaprajzát VII-dik táblánk 1-sö ábrája alatt láthatni.

A mint látszik e kapu kettös béjárattal volt ellátva, s két, 4′-nyire elészökellő oldalmüvel megerösitve. A 4^0 $1^1/_3$′-nyi szélességü béjárat a $2^1/_2$-nyi vastagságu s 2^0 $2^3/_4$′-nyi hoszszuságu C—C fal elválasztása folytán két részre oszlott, az 1^0 5′ szélességü B_2 kapuközre, mely hihetőleg a gyalogjárók számára, s a 2^0 $^1/_3$′-nyi szélességü B_1 kapuközre mely a lovasok s szekerek béjárására volt alkalmazva. Az egykori fa kapu vasszegeiből mintegy 100 darab került e helyt napfényre, melyeknek hoszsza 5—6 hüvelyknyi volt, s vastagabb végökön mintegy $1^1/_4$″ átmérőjü lapos fejök volt. A kaputól balra egy 2^0 $1^1/_3$ hoszszuságu s 1^0 $1^1/_2$′-nyi szélességü A_1 szobára, a kapu jobb felén pedig egy 2^0 $2^1/_2$′ hoszszuságu s 1^0 $3^1/_2$ és 1^0 2′ szélességü ferde állásu A_2 szobára találtam: közfalaik vastagsága általában 4′-nyi volt, de az A_1 szobában az *a. b. c.* pontokon egészen fel volt bontva. Az A_2 szoba talaja quarzgörgetegekkel, az A_1 szoba pedig lapos porondkövekkel volt kirakva.

Ezek az osztályok a kapu felügyeletével megbizott örök szobái voltak egykor [9]).

A castrumnak az örszobák melletti körfala általában 4′-nyi vastagságu volt, s poronddal vegyitett mészvakolattal egymásra illesztett s durván faragott zöldporondkö darabokból volt épitve. A körfalban téglákat nem lehetett találni. Az 5′-nyi vastagságu alapfalazatra helyenként — különösen a két örszoba kifelé ugró oldalán — meglepő nagyságu durván faragott kökoczkák voltak beillesztve, melyeket sulyok s ellenállási erejök miatt alkalmaztak föként a szegletekre.

Úgy a castrum körfala, mint általában az egész a.-ilosvai római telep épületeinek falazata a Vitruvius által leirt ugynevezett opus incertum szabályai szerint volt épitve [10]), mely mód a mostani falépitési módhoz leginkább hasonlit.

Hogy a körfalak külső oldalai függélyesen — mérónra — voltak-é épitve, vagy pedig, mint Pompejiben észlelhetni, tetejök felé kissé megvoltak-é keskenyitve? [11]), elhatározni nem lehet, mivel a falaknak éppen csak legalja maradott meg s ez sem mindenütt kellő épségben.

---

[6]) Félnagyságu rajzaikat lásd XII-dik táblánk 2. 3. ábrája alatt.

[7]) L. éremlaistromunk 103-dik tétele alatt.

[8]) L. III-dik táblánkat.

[9]) Az e kapuközben tett leletek leirását l. VII-dik fejezetünkben.

[10]) „Incerta vero cæmenta, alia super alia sedentia inter seque imbricata, non speciosam sed firmiorem quam reticulata præstant structuram Vitruvius II. könyv. 8. fej. V. ö. Müller K. O., Handbuch der Archäologie der Kunst. Breslau, 1848. 367. l.

[11]) Overbeck J., Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken. Leipzig, 1856. 40—41. l.

A castrum többi három oldalának közepe táján levő kidomborodások is hasonló kapualakokat sejtetnek, s ezért III-dik táblánkon is ilyen kapualakokat kivántam feltüntetni.

A keleti C kaputól mintegy öt ölnyire a hely irányadó ép falazatot gyanittatván mintegy $9^1/_2{}^0$-nyi hoszszuságban körülásattam a castrum körfalát, s itt is hasonló módon s hasonló anyagból épitett ép falazatra találtam, de a mely már e helyt 5 s alapjaiban 6′-nyi vastagságu volt.

A castrum szögletén netalán létezhetett bástyák alaprajzát óhajtván felvenni a legilletetlenebbnek látszó éjszakkeleti E szögletet ásattam fel; de fáradságomnak kivánt sükere nem lett, mivel itt a körfal által képzett szabályos szegleten kivül egyebet — például a bástyamü bel- vagy oldalalapfalát — nem találtam meg. Bent azonban az egykor négyszögü bástya alapfalának némi nyoma — mint a pontozott vonalok mutatják — még is észlelhető lévén, ugy sejtem, hogy az E. F. G. H. szögleteken belül egykor négyszögü bástyák állhattak. Megerösit e véleményemben az, hogy az éjszaknyugoti F szögleten ezelőtt mintegy 30—40 évvel tett ásatás is, mint mondják, ily négyszögü bástya idomokat tüntetett fel.

Az a.-ilosvai castrum tehát egy $96 + 96 = 9216$ □ öl területü falnégyszögöt alkot, melynek szögletein belől egykor ugyananynyi négyszögü bástya, s mindenik oldalon — de nem éppen az oldalhoszsz középpontján — kiszökellő két örszobával erösitett kettős kapu állott.

Vitruvius tanitásával ellenkezőleg, ki a vár eröditésekhez kettős falat — melyek köze földdel döngöltetett bé — s körsánczokat kiván meg [12]), castrumunk — mint látók — csak egy 4—5′ vastag fallal volt körülvéve. A körsánczcnak nyomát a fal körül nem csak hogy nem fedeztem fel, söt bizonyos vagyok benne, hogy a körfalat út szegte körül, melynek két felén volt felállitva a lelt siremlékek nagyobb része.

Ugy látszik, hogy kettözött erös várfalakra a daciai állótáboroknál s katonai telepedéseknél szükség sem volt, mivel ilyeneket még a sarmizegethusai s apulumi castrumokban sem lehet találni, pedig ha csak ugyan kellett volna, ilyenekkel a rómaiak e két helyet mint valóságos katonatelepeket bizonyosan megerösitették volna. De miután a barbarok az ostromra szükséges eszközökkel valószinüleg nem rendelkeztek s hasznokat s alkalmazásokat tán nem is ismerték, az állótáborok rendes ostromot kiállható megerösitésére — föképp' ily elétolt katonai őrhelyen mint az a.-ilosvai, — szükség nem is volt.

A körfal magassága azokon a pontokon, melyeket kiásattam, rendesen 3—5 lábnyi volt, de e pontok kivételével már úgy fel van bontva s az épületanyag anynyira ki van szedve, hogy további vagy körülásatást nem érdemel.

A falazatot öszszetartó vakolat keménységét léptennyomon bő alkalmam volt bámulni, mert vasruddal is alig lehetett helyenként megbontani [13]).

Hogy castrumunk körfalának s kapuinak ormója vagy pártázata — pinna — miként volt egykor alakitva, s védelem tekintetéből miféle müvekkel volt ellátva, csak sejteni lehet. A rómaiak szokott védfalerösitése kétségen kivül castrumunk falain is meg volt, az az löréses mellvédek tetőzték körül, melyeknek világos példáit a pompejii körfalaken ma is szemlélhetni [14]), legalább ily alakot sejtetnek azok a hihetőleg egykor a mellvédeket befedö nagyában kifaragott kölapok, melyeknek átmetszeti rajza XIV-dik táblánk 11-dik ábrája alatt szemlélhető. Néhány ily kölapot — melyeket egykor vaskapcsok szoritottak egymáshoz — a körfalak mellé dőlve leltem fel.

A castrum körfala — mint mondók — 4—5 ölnyi szélességü úttal volt egykor körülvéve, mert a siremlékek nagyobb részét a vár körfalai mellett kivül s ettől mintegy négy öl távolra egyenközüleg futó vonal hoszszában találtam. A II-dik táblánkon O. P. betük alatt látható pontokon volt legtöbb siremlék felállitva.

Ha a várfalak körül s benn a castrum területén talált faragott kövek, müemlékek mibenlétének hü képét akarnók adni, alig lehetne azt egykét vonással ecsetelnünk. Elég lesz azt kifejezni, hogy mindaz, mit a castrumban söt egész ásatásom folyama alatt leltem, az enyészetnek megdöbbentő képét tünteti fel. Minden darab, melyet a csákány, kapa s emelőrud másfélezeréves sirjából kiemelt, öszsze volt zúzva, törve, rombolva s legjobb esetben csonkitva. Rombolt ugyan bizony e helyen az idö is a müemlékekben, s épületekben; a falakba illesztett siremlékek, oszlopok s egyéb emlékkövek kétségkivül öszszedülésökkor önsulyaik által is sokat szenvedtek, de általában véve még sem az idő s ennek folytán eléállott enyészet az, mely mint mindenütt a földön úgy itt is a telep müemlékeit ily sajnos állapotra juttatta, — hanem a rómaiak kivonulása után az elhagyott telepeket elözönlő barbarok dühe s boszszuvágya rombolta szét a római kéz szorgalmát, szépérzékének szülötteit, s a kedves második haza szent tüzhelyeit. Iszonyu gazdálkodás volt ez! mely a hazai régiségtudományra kipótolhatatlan káros hatással volt.

---

[12]) I. k. 5. fej.
[13]) A római épitőmész vagy vakolat leirását l. Vitruviusnál II. k. 5. fej.
[14]) Overbeck, Pompeji. 40—41. l.

A praetorium s katonai-lakok.

A castrum nyugoti részén állt az I. J. alatt a prætorium, főparancsnoki lak, mellék épületeivel együtt, a mely épületsor épebben fenmaradt déli részének alaprajza IV-dik táblánkon látható.

Korábbi ásatások s épületanyag után való keresgélések következtében ez épületsor falazata úgy fel van bontva, hogy csak nagy figyelemmel vezetett ásás folytán lehettem képes a prætorium alaprajzát felvenni. Tulajdonképp' az épületsor délnyugoti szegletének csak egy része volt még abban az állapotban, mely a lakosztályok egykori idomait tisztán feltüntethette; az éjszaknyugoti részben ellenben a falazat az A—A pontokon megszűnik; s miután az épületanyag itt egészen ki van szedve, az AB—AB vonalokat nem sükerült kiásatnom; minek következtében a külfalak eredeti idomait mint III-dik táblánkon látható, csak egyes vonalokkal lehettem képes megjelölni.

A prætorium déli részén valószinüleg az egykor itt állomásozott római lovasosztály parancsnokának — præfectus — lakosztálya létezett, melynek béjárata kétségkivül a nyugoti oldal felöli $1^0 3^1/_2$'-nyi és $1^0 1/_2$'-nyi szélességü elészökellések közepén volt. Abból a körülményből, hogy e helyt egy dóriai oszloptörzs darabját leltem meg, azt gyanitom, hogy a parancsnoki lakosztályba vezető ajtó egykor két oldaloszloppal volt feldiszitve.

A præfectusi lak a következő osztályokból állott:

1. A $2^0 5^2/_3$' + $2^0 3^3/_4$'-nyi teriméjü *f.* szoba egy elötermet képez, melyből
2. A $2^0 1/_3$' + $2^0 1/_3$'-nyi teriméjü *r.* szobába, s innen
3. A $2^0 4^1/_2$' + $2^0 2^2/_3$'-nyi teriméjü *q.* szobába juthatni. E szoba összeköttetésben van
4. A $4^0 5'$ + $2^0 2^2/_3$'-nyi teriméjü s quarzgörgetegekkel kirakott *p.* szobával. Ez összefügg
5. Az $1^0 5^3/_4$' + $1^0 3^1/_4$'-nyi teriméjü *l.* szobácskával, melynek éjszakkeleti szögletében az *i.* alatt látható 2'-nyi kürtöalap volt alkalmazva.
6. Az $5^0 3'$ hoszszuságu s 5' 3'' szélességü s lapos kövekkel kirakott *n.* folyósó a parancsnoki szobasorozatot — mely itt keletfelé $3^0 2^2/_3$'-ra szökik elé — a prætorium többi részétől elválasztotta; mindazonáltal e folyósó az *o.* folyósóval úgy látszik összeköttetésben volt.
7. Az $5^0 1^1/_4$' hoszszuságu s $1^0 1/_4$' szélességü s quarzgörgetegekkel kirakott *m.* folyósó — melynek béjárata az *i.* nyiláson volt alkalmazva — úgy látszik fütőhelyisége volt a *g. h. i. k.* szobáknak, melyek kétségkivül a parancsnok magán-fürdőosztályát alkották. A t. olvasót e fürdö elosztásának megértése végett III-dik fejezetünkre — melyben a római fürdök szerkezete általában, az a.-ilosvaiaké pedig részletesen van leirva — útasitván, légyen elég itt egyszerüen megemlitni, hogy
8. Az $1^0 4^1/_2$' + $1^0 5^1/_3$'-nyi teriméjü *h.* szobácska az alúlról fütött caldariumot,
9. A $2^0 2'$ + $1^0 5^1/_4$'-nyi teriméjü *i.* szoba a tepidariumot,
10. A $2^0 1/_3$' + $1^0 1^1/_3$'-nyi teriméjü *g.* szobácska a destrictariumot, végül
11. Az $1^0 3/_4$' szélességü $1^0 1/_4$' hoszszuságu s két lépcsővel ellátott félkörü *k.* osztályocska a frigidarium vizmedenczéjét — piscináját — alkotta.

Érdekes a medencze alkotása [15]). Legalján ugyanis az épföld *d.* mintegy 1' 8''-nyire zöldporondkő darabokból álló s porondos mészszel béöntött kemény réteggel *(c)* volt fedve; erre a törött cserépdarabokból s mészből kevert 1''-nyi vastagságu kemény rómaivakolat — ruderatio — réteg *(a)* volt öntve. E — mint látszik — korábbi ruderatiora mintegy 1' 10''-nyi vastagságban kilencz sor, vakolat nélkül egymásra rakott 22 + 22''-nyi nagyságu s $2^1/_2$'' vastagságu téglákból álló *β* réteg volt fektetve, s végül erre a 8''-nyi vastagságu s kökeménységü vizálló — hydraulicus mészből és cserépdarabokból álló vakolatréteg *(α)* volt öntve. A medenczébe vezető két lépcső is ily vakolatból volt alkotva. E legfelső ruderatiora az alig egy vonalnyi vastagságu olajzöldes köszinbe játszó s majd nem üveg simaságu s fényü vakolat burok, a szokott római talajmész maltha, terrazza [16]) volt ráöntve.

A *k.* medencze kettős ruderatioja azt bizonyitja, hogy ez osztály kijavitáson — tán újraépitésen ment keresztül, minek következtében a piscina alja tetemesen — mintegy 2' 6''-nyire — felmagasittatott. Ily javitgatásoknak — mint lejebb látandjuk — anynyi jelével találkozunk nem csak a prætorium osztályaiban, hanem az egész telep épületeiben, hogy az épületek többszöri kijavitását söt újraépitését elvitatni nem lehet.

A *h.* caldariumban három tégla-oszlopsort — *1. 2. 3.* találtam. A szokott módon készitett talajvakolaton — ruderatio 17 téglaoszlopocska állott, melyekre a caldarium egykori függötalaja volt alkalmazva. E függötalaj létezését csak nehány lábastégla- s kemény talajvakolat-darabból lehetett gyanita-

---

[15]) Átmetszési rajzát l. VII-dik táblánk 2-dik ábrája alatt.

[16]) A római vakolati modor általában opus albarium vagy marmoratum, illetőleg tectoriumnak — Stucco, terrazza — neveztetett, s mészből, gypsből, márvány- és téglalisztből állott. V. ö. Müller, Handbuch der Archäologie der Kunst, 369 l. A maltha G. Ph. Castillonius szerint így volt alkotva: „malta inducebatur tenacissima" a római vizvezetők buroklatáról beszél „et ut utar Plinii verbis duriciem lapidis antecedente. Et fiebat calce in vino restincta et tusa cum adipe suillo et succo fici, aut cum eodem adipe et pice" (?). Adnotationes ad Vitruvii architecturam. 206—207. l.

nom. Az egykori oszlopocskákat is csak néhány egymásra rakott 10 + 10″-nyi nagyságu s $2^1/_2$″-nyi vastagságu tégla jelölte meg. Az oszlopocskák egymástól rendesen 1′-nyire állottak.

A caldarium alfütésének melege az 1′ szélességü *α. β.* nyílásokon az *i.* tepidariumba, az 1′ 4″ szélességü *γ.* nyíláson pedig a *g.* destrictariumba tolulhatott. Az *i.* tepidariumban egykor létezhetett alboltozatnak csak nyomát volt alkalmam észlelhetni. Oszlopokra itt ugyan nem találtam, de minden jel arra mutatott, hogy ennek a szobának is volt alboltozata; legalább a lábas- és oszloptégla darabok, s talajvakolat töredékek, melyeket e szobában találtam, azt gyanittatják.

Az *f. r. q.* szobák a szokott talajvakolattal voltak béöntve, az *l.* szoba $6^3/_4 + 6^3/_4$″-nyi nagyságu s 3—4″-nyi vastagságu járdatéglákkal volt kirakva, melyek 2 3″-nyi kavicsrétegre voltak illesztve. Az *m.* folyosó s *p.* terem talaja quarzgörgetegekkel, az *n.* folyósó pedig lapos zöldporondkö hasábokkal volt borítva.

Mint látjuk tehát a parancsnok lakosztálya öt lakó szobából — *f. r. q. p. l.* — s ugyananyi fürdö szobából — *g. h. i. k. m.* — állott. E lakosztályt az *n.* folyosó az épületsor más osztályaitól elválasztotta, egyúttal a parancsnoki lak keletfelöli béjáratát is képezvén.

A parancsnoki *f.* előterem szomszédja észak felöl:

12. A 2^0 4′ + 2^0 1′-nyi teriméjü, lapos kövekkel kirakott *e.* szoba, mely a benne talált 1. alatti 1^0 $5^1/_2$′ hoszszuságu s $2^2/_3$ szélességü, nem különben a 2. alatti 1^0 $1^1/_2$′ + 1^0 teriméjü tüzhelyalapfalakból, s az e szobában lelt temérdek majorság- s szarvasmarha csontokból [17]), nem különben a többféle alaku égetett-cserépedény töredékekből következtetve a katonai konyha lehetett. E szobából

13. A 2^0 $3^2/_3$′ + 1^0 $^1/_2$′ teriméjü quarzgörgetegekkel kirakott *d.* szobácskába, s ebből

14. A 2^0 $5^1/_2$′ + 3^0 1′ teriméjü *c.* szobába léphetni, melynek talaja a szokott terrazzával volt bévonva. Midön e szoba helyenként épen maradt talajvakolatát felbontattam, a felsö ruderatio alatt 5″ mélységre még egy más régibb ruderatioréteget találtam; a mi kétségenkivül azt bizonyitja, hogy a prætorium épületét valamely ok miatt ki kellett javitani, sőt tán újból is épitni. Az újból épitésnek, — melyáltal a talaj mintegy 6″-nyire emeltetett fel — érdekes s elvitázhatatlan nyomát — mint fentebb emlitök — a parancsnoki fürdöosztály frigidariumában, s föként az *o.* folyósón és *p.* teremben lehetett volt észrevenni, a mely utóbbiakban t. i. a quarzgörgetegekkel s lapos kövekkel kirakott talajréteg alatt mintegy 6—8″-nyire egy második hasonlókép alakitott kövezetet találtam.

Az *f. e. d.* osztályok mellett kelet felöl a 7^0 hoszszuságu s 1^0 $3^1/_3$′ szélességü, lapos kövekkel talajozott *o.* folyósó vonul el, mely egykor hihetöleg a parancsnoki lakosztályt kötötte összze az épületsor többi részével.

Ajtónyílásokat, melyek a prætorium osztályainak szobáit egymással összzekötötték, kétségkivül abból az okból nem találtam, mivel a fal az ajtóküszöböken alól fel volt bontva.

A *g. r. f. e. d. c.* szobák alapfalait átmetsző s rendesen 2′ 4″-nyi szélességü falnyílások hihetöleg az alfütés tekintetéből voltak alkalmazva, mivel a szobák nagyobb része, különösön a tepidarium és caldarium egykor valószinüleg al- és falfütéssel volt ellátva, a mit hazánk hideg szelei elkerülhetetlenné tettek. A falfütést sajátságos alaku kályhatéglák eszközölték [18]). A keresztben gyengén domboru téglák hoszsza rendesen $20^3/_4$″, szélessége $15^1/_4$″, vastagsága pedig $^3/_4$″-nyi. Hoszszabb oldalukon $2^1/_4$″ magasságu párkánynyal vannak ellátva; a párkányok azonban nem futnak az egész oldal hoszszában végig, hanem mint a *b1.* oldalrajzon látható, a téglák egyik végén megszünnek s miután másik végök, mint *b2.* átmetszeti rajzunkon láthatni, le van domboritva, a téglák egymásra illeszthetök, illetöleg egymásba csusztathatók, s igy kemenczékhez, vagy falfütéshez alkalmazhatók [19]). Ily alaku kályhatéglát ép állapotban csak egyet, töredéket ellenben nagy menynyiségben találtam, s ez okból nincs kétség benne, hogy a prætorium szobáiban hasonló alaku kályhatéglákból volt alkotva a falfütés. A füst elvezetésére általában négyszögü $9^1/_2$″ hoszszuságu, 5″ szélességü, $4^3/_4$″ magasságu s $^3/_4$″ vastagságu égetett cserépcsövek voltak alkalmazva [20]).

A prætorium falai általában $2^1/_2$ láb vastagok, s zöldporondkövekből vannak épitve, melyeket mészből és porondból készitett kemény vakolat kötött összze. A szokott római faltéglákból csak néhányat találtam ugyan a falba béillesztve, de nem kétlem, hogy a falak felsöbb részeiben egykor a köanyag téglával vegyesen volt használva, a mit az bizonyit, hogy a prætoriumban tett ásatásaim folytán összzesen mintegy 5—6 száz különböző nagyságu faltéglát találtam.

Az egykori fedélzet alakjáról természetesen fogalmunk sem lehet, mivel fából levén készitve, teljesleg elmállott; hogy azonban a fedélzet — mely hihetöleg Vitruvius tanitása szerint volt épitve [21]), a szokott római fedélcserepekkel volt fedve, kétségenkivülivé teszi a felásott sok fedélcserép darab. A

---

[17]) Ezek között szarvas- és dámvadszarv darabokat is találtam

[18]) Egynek rajza VIII-dik táblánk *b. b1. b2.* ábrája alatt látható.

[19]) Hasonló alaku téglák rajzát l. Gruter, Inscriptiones antiquæ totius orbis Romani. Grævius kiad. Amstelaedami, 1707. 515-dik lap, 16. sz. a.

[20]) L. VIII-dik táblánk *f. fi.* átmetszeti rajzát.

[21]) IV. k. 2. f.

fedélcserepekből egyet sem találtam ép állapotban, hihetőleg azért, mivel azt mint becses anyagot még a castrum végpusztulása után nem sokára széthordták; néhány nagyobb töredék azonban azt bizonyitja, hogy alakjok a római fedélcserép alak volt, mely a jelenleg használtaktól nem sokban különbözik. — Találtam e felett $15^1/_2$" hoszszu, $^3/_4$ vastag, egyik végükön megkeskenyülő, csatornáson homorú, szeglet-fedélcserepeket — imbrices — is [22]). A szobák menynyezete valószinüleg a ma is szokásban levő menynyezet-alkotási mód szerint volt készitve; a vakolatot t. i. a gerendázathoz nádveszszők segélyével verték fel. Egyes vakolat-darabok, melyekben a nádveszszők által képzett bémélyedéseket láthatni, kétségenkivülivé teszik, hogy az akkori s mai menynyezet készitése módja között semmi különbség nem volt.

Miután a *c.* szoba mellett levő *b.* és *a.* osztályok alapfalai korábbi ásások következtében fölbontva s kiszedve voltak, s próbaásatásaim bizonytalan irányu falvonaloknál egyebet nem eredményeztek, az épületsor további ásatását megkellett szüntetnem. Az épületsor éjszaki részének alak formáját IV-dik s III-dik táblánk pontozott vonalai tüntetik fel.

Mint látjuk tehát a prætorium déli végén 14 egész lakszobát sikerült kiásatnom, melyek általában mind tulkicsinyek. Alig is foghatnók meg, hogy miért épitettek a rómaiak ily kisded szobákat, melyekben bizony egy két ember is alig fért el, ha köztudomásu nem volna, hogy a római az élet söt a nap minden szükségére más meg más lakosztályt épitett s rendezett bé magának [23]). A pompejii lakházak osztályai oly szükek, hogy nagyobb részökben alig lehet mozogni [24]).

Nóha az 51 ölnyi hoszszuságu prætoriumnak mintegy harmadrészét ásattam ki, csak 18 szobát találtam benne, s e szobák a mellett, hogy nagyobbára a parancsnoki osztályhoz tartoztak — mint mondám — még szerfelett kicsinyek is voltak. Ha tehát a felásatlanul maradt $^2/_3$ részre ugyananynyi osztályt veszünk mint a kiásott déli részre, az egész katonai laksorozat alig állhatott 50—55 kisded szobából, enynyi pedig egy lovasosztály — ala — elszállásolására elegendő bizonyára nem volt. S pedig ez épület sorozatnál több kőépületet a castrumban nem találtam [25]). E körülményekből tehát azt következtethetjük, hogy a castrumban az a.-ilosvai lovasosztálynak csak egy része — bizonyosan a szolgálattevő csapat — állomásozott s volt elhelyezve, az osztály szolgálaton kivüli része pedig a castrum fönsíkja alatt elterülő katonavárosban lakozott. Ebbeli véleményünket azonban csak az utóbbi helyen teendő ásatásaink foghatják bébizonyitani.

A castrum területén lelt tárgyak sorozatát a VII-dik fejezetben fogjuk adni.

Ime ilyen volt az a.-ilosvai álliótábor, melynek oldalai pontosan a négy égitáj felé irányultak, s melynek nyugoti kapuja a porta prætoria, a déli s éjszaki a porta principalis dextra és sinistra, keleti kapuja pedig a közföldekre, ager publicus-ra nyiló porta decumana volt.

III-dik FEJEZET.

Fürdőépületek.

Ásatásaim legérdekesebb része kétségkivül az alfütéssel — hypocaustummal — ellátott katonai fürdő épületek — balnea — feltakarása volt. Érdekes mondám nemcsak azért, mivel az a.-ilosvai római fürdő az egyetlen, melynek romjait Erdélyben nemcsak hogy rendszeresen de általában is feltakarták: hanem főként azért, mert az egész telep romjai közt e fürdőépületek ahhozképest még legépebb maradványok. Légyen tehát szabad e fejezetet kissé bövebben tárgyalnom. Igyekezem azonban, hogy eléadásom untató, vagy a már gyakran és többektől adott leirások ismétlése, söt reájok hivatkozásokkal át meg áttarkitott is, lehetőleg ne legyen. Nagy okom levén feltenni, hogy a ki e hiányos leirási vázlatot átlapozandja, a római fürdők nem éppen szerfelett szövevényes épitési módjával már ismeretes, mellőzendőnek véltem a Schönvisner e nemben irt jeles munkájára vagy általában más hasontartalmu nagyobb s az enyémnél minden esetre jelesebb dolgozatokra untalan hivatkozni. A római régiségeket kedvelő, vagy szakavatott buvár leirásomból úgy is csak a nétaláni új adatokat fogja a római fürdőépitészet tanulmányozásához elvonni s felhasználni, ezeket pedig igyekeztem lehetőleg szembetünőkké tenni.

---

[22]) Átmetszeri rajzukat l. VIII-dik táblánk *c. c*1. ábrái alatt.

[23]) Vitruvius. VI. k. 7. f.

[24]) Overbeck, Pompeji 181. l.

[25]) III-dik táblánk éjszak- s délkeleti K L pontjain alig észrevehető domborulatokban tett próbaásatásaim arra nézve, hogy lehettek-é ama helyeken egykor kőépületek vagy sem?, tényleges eredményt nem nyujtottak; hanem az ott talált tömeges szén darabok és sok vasszeg azt bizonyitják, hogy ama pontokon bizonyosan a lovasosztály fából épitett istállói — equile — létezhettek.

Mielőtt azonban az a-ilosvai két fürdő épület részletes leirásához fognék, czélszerünek véltem a római fürdők szerkezetének Vitruvius adataiból s a pompejii türdők leirásából öszszeállitott áttekintését elörebocsátani. A római birodalom szerkezetének legkisebb részlete — a mint tudjuk — oly egyöntetü, a központositás a tökélynek oly magas fokára volt vive, hogy, például, az örök várost épületeivel, s telivér római életével a legtávolabb provinciában is fel lehetett találni kisebb kiadásban: „effigies parvæ simulacraque populi Romani“ [26]); egyszóval, a római úgy élt, úgy szervezkedett, azok szerint az idomok szerint épitett stb. Daciában is mint Latiumban, vagy boldog Campaniában. E tény az, a melyért e fejezetnél a római fürdők általános ismertetését helyi leirásom előzményeül adnom czélirányosnak látszott; mert ha általános szerkezetökkel, megismerkedünk, a tábláinkon látható részletes rajzokra csak rá kell mutatnunk, hogy mintegy maguktól érthetők legyenek.

A római fürdökről, épitésök módjáról s a fürdési szokásokról különböző időben többen irtak. Nem emlitve Vitruvius [27]) vagy a régi római irók e felöli gyér és szorványos adatait, Baccius [28]), Capacius [29]), Maffei [30]), Montfaucon [31]), Becker [32]) jeles értekezéseket tettek közzé a római fürdökről általában. Egyes kisebb nagyobb fürdő maradványokat részletesen többen ismertettek; így, hogy csak az ausztriai birodalomban létezettek ismertetésére szoritkozzunk, az Ó-Budán 1778-ban kiásott római fürdöt Schönvisner [33]), az 1854-ben ugyancsak ott felfedezettet Sacken [34]), az ennsit Arneth [35]) és Seidl [36]), a petronellit Sacken [37]), a grosspöchlarnit Gärtner [38]), a spalatoit Carrara [39]) tették ismeretesekké; úgy hogy e leirások segélyével s a pompejii fürdő maradványok nyomán a római fürdök szerkezetéről meglehetös fogalmat szerezhetünk magunknak. Hogy azonban — mint fentebb is emlitém — e munkáknak folytonos untató idézését leirásomban mellöznöm lehessen, jónak láttam Vitruviusnak az épitészetről irt munkájából a fürdök épitésére vonatkozó XI-dik, illetöleg XII-dik fejezetet elörebocsátani. Köztudat szerint ugyan Vitruvius adatai a mellett hogy rövidek, még jóformán szakadozottak is, de mind ennek daczára mégis becsesek, mint oly útasitások, melyek a fürdök részletes épitéséről a római idöböl fenmaradtak. Mindazokat a részleteket azonban, a melyek e munkában arra nézve hiányzanak, hogy belöle a római fürdök szerkezetének kivánatos egész képét magunknak lefesthessük, a Pompejiben 1824-ben és 1857-ben kiásott fürdö maradványok s a római fürdök szerkezetének e romok nyomán öszszeállitott képe egészen felvilágositják. Ez okból olvasóink közzül azokat, a kik a római balneumok és thermák szerkezetével bövebben kivánnak megismerkedni, Overbeck [40]) és Marquardt [41]) leirásaira mint legjobbakra s legújabbakra útaljuk.

„Mindenek előtt“ — mondja Vitruvius [42]) — „lehetöleg veröfényes helyet kell választani“ (t. i. a fürdő épület — balneum — számára), „azaz oly helyet, mely ne éjszaknak vagy éjszakkeletnek feküdjék. A meleg s langymeleg fürdöszobák — caldaria tepidariaque — a világosságot délnyugotról kell hogy nyerjék; ha pedig ezt a hely természete nem engedné, minden esetre délről, mivel a fürdés ideje föképpen déltől estig tart; s arra is kell vigyázni, hogy a nök és férfiak melegfürdöi öszszeköttessenek s ugyanazon helyt feküdjenek, mert igy lehet megejteni, hogy az üstszobában — vasaria — a fütés vagy fütöszerkezet — hypocausis — mindkét osztály számára egy legyen [43]).

---

[26]) Aulus Gellius, Noctes Atticae XVI. 43.

[27]) De architectura libri decem. Rec. Lorentzen et Braun. Gothae, 1857. 8-r. 235—241. l.

[28]) De thermis veterum. L. Graevius-nál Thesaurus antiquitatum. Lugd. Batav. XII. 1723. 279—379. l. és külön Romæ 1622. Fol. VII-dik k. 364—425. l.

[29]) De balneis. L. Graeviusnál, Thesaurus antiqu. IX. 1—14.

[30]) Raccolta di statue antiche e moderne data in luce da Domenico de Rossi, illustrata colle sposizioni a ciascheduna immagine di Paulo Alessandro Maffei. Roma, 1704. Discorso III. 159—166. l.

[31]) L' Antiquité expliquée, et représentée en figures. III. 2-r. Paris, 1719. 201—212. l.

[32]) Gallus, oder römische Scenen aus der Zeit Augusts. Leipzig, 1838. II. k. 68—114. l.

[33]) De ruderibus laconici caldariique romani in solo Budensi reperti, Budae, 1778.

[34]) Die römischen Bäder in Alt-Ofen. L. Mittheilungen der k. k. Central-Commision zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1857. 283—287. l.

[35]) Ueber das im Jahre 1851 entdeckte Hypocaustum und die Inschrift der gens Barbia zu Enns. L. Jahrbuch der k. k. Central-Commission etc. Wien, 1856, 51—63. l.

[36]) Beiträge zu einer Chronik der archaeologischen Funde in der österr. Monarchie. L. Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen IX, 1853. 104—108. l.

[37]) Die römische Stadt Carnuntum. L. Sitzungsberiechte der philosoph. — historischen Classe der kaiserl. Akademie der Wissenschaften. IX. Wien, 1853. 689—695. l.

[38]) Über die neuesten Ausgrabungen zu Gross-Pöchlarn. L. Mittheilungen der Cent.-Commission etc. II. Wien, 1857. 47—49. l.

[39]) Ausgrabungen von Salona. Leipzig, 1854. 13. s kk. l.

[40]) Pompeji in seinen Gebäuden, Alterthümern und Kunstwerken. Leipzig, 1856. 8-r. 158—173. l.

[41]) Marquardt, Römische Privatalterthümer. L. Becker-Marquardt, Handbuch der römischen Alterthümer. V. 1. Leipzig, 1864. 8-r. 277—304. l.

[42]) V-dik könyvének 11-dik (10) fejezetében.

[43]) Hypocausisnak sajátképpen a kemencze neveztetett, mely a fürdöket melegitette; jónak láttam azonban e szót e helyütt átvitt értelemben fütésnek vagy fütöszerkezetnek forditani, miután hihetöleg maga Vitruvius is, a fürdő kádak vizzel való ellátása végett alkalmazott üstök hypocausis-e alatt, csak a fütöszerkezetet értette.

A fütőszerkezetre három érczüstnek — a h e n a — kell jöni, egynek a meleg-, másnak a langymeleg, a harmadiknak a hideg viz számára; s ezeket úgy kell helyeztetni, hogy a langymeleg üstből a meleg üstbe éppen anynyi viz folyjon bé, mint a menynyi a meleg vizből kifolyt; ezen a módon a hideg viz üstjéből a langymeleg üstbe is. A meleg fürdő kádak — a l v e o l i — alboltozatait — t e s t u d i n e s — ugyanazon fütőszerkezet kell hogy melegitse.

A meleg fürdök alboltozatát, — s u s p e n s u r a — ugy kell csinálni, hogy előbb az alap — s o l u m — rakassék ki másféllábnyi téglákkal — s e s q u i p e d a l e s t e g u l a e — a fütőhely felé úgy meglankásitva, hogy ha egy lapdát bevetnek ne akadjon fel, hanem magától guruljon viszsza a fütőnyiláshoz — p r a e f u r n i u m —; igy a láng a függőtalaj alatt jobban fog kovályoghatni. E felibe (t. i. az alap felibe) nyolczhüvelyknyi téglákból — l a t e r c u l i b e s s a l e s — oszlopokat kell emelni, a melyeket úgy kell rendezni, hogy kétlábnyi téglákat — b i p e d a l e s t e g u l a e — lehessen rájok rakni. Az oszlopok kétlábnyi magasak legyenek, s szörrel elegyitett agyaggal illesztessenek öszsze, s kétlábnyi téglákkal tetőztessenek bé, melyek a talajt — p a v i m e n t u m — tartsák.

A boltozott szobák — c o n c a m e r a t i o n e s — hasznosabbak lesznek, ha köfalból rakatnak; de ha gerendázatból — c o n t i g n a t i o n e s — épittetnek, agyagművel — f i g l i n u m o p u s — béllelttessenek ki, a melyet igy kell késziteni. Vas rudakat — r e g u l æ f e r r e æ —, vagy karéjokat — a r c u s — kell csinálni, s ezeket a gerendázathoz kell erösiteni mentől sürübben rakott kapcsokkal — u n c i n i —; a rudakat vagy karéjokat oly távol kell egymástól állitani, hogy közzülök minden párra párkány nélkül való téglákat lehessen úgy fektetni, hogy ezek rajtok nyugodhassanak, és minden vasmüven nyugvó boltozatot igy kell késziteni. A boltozatok öszszeillesztéseit — c o g m e n t a, F u g e — fent szörrel vegyitett agyaggal kell békenni, az alsó részt pedig mely a talaj felől van, előbb cserép darabokkal vegyitett mészszel kell megvakolni, aztán vakolatmüvel — o p u s a l b a r i u m, Stucco —, vagy is szinlö mészszel — t e c t o r i u m — bésikárolni. Ha a boltozatok kettösen készittetnek, a meleg fürdö szobákban hasznosabbak lesznek, mivel igy a gözokozta nedü a menyezetet (t. i. a gerendázatot) nem ronthatja meg, hanem a két boltozat között fog kovályogni (illetöleg benrekedni).

A fürdők nagysága (a caldariumról beszél) a fürdő személyek számával álljon arányban. Szerkesztve igy legyenek: szélességök legyen a hoszszuság két harmada, a medencze — l a b r u m — és kád — a l v e u s — körüli ülő hézagon — s c h o l a — kivül. A medenczét világosság végett (a boltozatban csinált) nyilás alá kell alkalmazni, nehogy a körülállók felfogják a világosságot. A medenczék körül levő közöknek oly téreseknek kell lenni, hogy mig némelyek helyöket elfoglalják (t. i. a körüllevő padokon) a többi nézök kényelmesen körülállhassanak. A kád szélessége pedig a fal és a kád karimája, párkánya — p l u t e u s — között hat lábnyi legyen, hogy az alsó lépcső (t. i. a melyen a kádba béléptek) s a nyugvópad — p u l v i n u s — (melyre a fürdő személyek leülhettek) még két lábat vehessenek fel (t. i. a hatlábnyi szélességből) [44]).

A laconicumot és izzasztó fürdöket — s u d a t i o n e s — (tulajdonképp gözfürdőt) öszsze kell kötni a langymeleg fürdővel (t. i. egymás mellett kell lenniök); s a mily szélesek éppen oly magasak is legyenek a félkör hajlásának aljáig (azaz a boltozat kezdetéig). A félkör (a bolthajtás) közepén világot (azaz nyilást) kell hagyni, a melyből egy lánczokon lecsüngő ércz paizs — c l y p e u m a e n e u m felhuzása és lebocsátása által az izzasztást (az izzasztó légmérséket) igazgatni lehet. Magát pedig (a laconicumot) köridomra kell épiteni, hogy a tüz és göz ereje a középből a kör görbületein egyformán terjedhessen, kovályoghasson szét.“

Lejebb pedig a — p a l a e s t r a k — testgyakorló intézetek, gymnasiumok leirásánál az ezekben is alkalmazott fürdő osztályok épitésére vonatkozólag ugyancsak Vitruvius igy ir [45]): „. . . . . a conisterium mellett (t. i. azon szoba mellett, melyben a küzdők béolajozott testét finom poronddal dörgölték bé) a fedett oszlopfolyósó fordulatánál legyen a hideg vizzel mosdó hely — f r i g i d a l a v a t i o —, melyet a görögök λοῦτρον-nak neveznek; a küzdő teremtöl — e p h e b e u m — balra a kenöszoba — e l a e o t h e s i u m — ehez legközelebb a hidegfürdö — f r i g i d a r i u m —, és ettől az út a fedett oszlopfolyósó fordulatánál levő fütőszobához — p r o p n i g e u m — vigyen, ehhez pedig legközelebb belülről a hidegfürdövel szemben a boltozott izzasztó — c o n c a m e r a t a s u d a t i o — (azaz a caldarium) alkalmaztassék [46]), melyet két oly hoszszura kell épiteni, mint a milyen széles, s melynek hajlásaiban egyfelöl (egyik végén) a fentebb leirt módon öszszeállitott laconicum, (azaz a labrum) szemben pedig a laconicummal a melegfürdö — c a l d a l a v a t i o — (azaz alveus) legyen alkalmazva.“

Vitruviusnak ez útasitásaiból s a pompejii fürdők maradványaiból következtetve a római balneumok elosztása s szerkezete tehát ez volt:

---

[44]) Vitruviusnak e helye az eredeti szövegben kissé érthetetlennek tetszik és sok félreértésre adott alkalmat; de ezt is mint sok más kétséges helyet a pompejii fürdő maradványok érthetővé tették; Vitruvius e tételének érdekes és értelmes magyarázatát adja S c h ö n v i s n e r e. h. 42—47. l.

[45]) V-dik könyve 12-dik (11) fejezetében.

[46]) Mert a laconicumot itt csak átvitt értelemben használja Vitruvius; t. i. a palaestrákban a laconicum a caldaria cellával öszsze volt kötve. V. ö. M a r q u a r d t, Röm. P r i v a t a l t e r t h ü m e r, I. 298. l. az 1873-dik jegyzetben.

1. Vetkező-szoba — apodyterium. — Ebben az osztályban a falak mellé alkalmazott padokra ülve vetkeztek le a fürdő személyek, gúnyáikat s egyéb holmijöket a capsariusoknak — gúnyaörzöknek adván át.

2. Kenöszoba — destrictarium, unctorium, melyben a fürdés előtt és után a fürdő személyeket olajokkal, s illatosszerekkel kenték bé illetőleg dörgölték meg, az unctorok. Evvel az osztálylyal összekötve szokott lenni az elæothesium, az a szoba t. i. a melyben a kenő szereket tartották. A kenés mütételét egyébiránt az elæothesiumban is véghezvihették; ezért általában a „destrictarium, unctorium“ szavakat csak az elaeothesium synonymáinak vehetni.

3. Hidegfürdö — frigidarium, vagy natatio. Ebben volt a piscina, cisterna, vagy baptisterium — a hideg vizzel telt medencze — bassin —, a melyben lépcsök voltak a leülni kivánó fürdő személyek kényelmére alkalmazva.

4. Langymeleg szoba — tepidarium, cella tepidaria. Azok a kik meleg fürdöt kivántak használni, ebben a szobában vetkeztek le, s készültek reá. E szoba talaja alboltozaton feküdt, s igy al- és falfütéssel melegült, melyet akként lehetett alkalmazni, hogy valamivel gyengébben füttetvén mint a caldarium, az ezt használó fürdő személy teste a jóval nagyobb hömérsékü caldaria cella használatára fokozatosan készülhetett. A tepidarium mérsékelt száraz léggel telt szoba volt, s a fürdő személyek közzül azok, a kik testöket nem a destrictariumban kenették, vagy dörgöltették bé az unctorokkal, a meleg fürdő használata előtt és után itt dörgöltettek meg s kenettek bé olajokkal. És ismét ebben a szobában hütötték ki csendesen magokat a forró hömérsékü caldarium izzasztása után.

5. Melegfürdő — caldarium. Ennek három része volt: *a)* A tulajdonképpi cella caldaria — izzasztó hely, melyben a falak mellé alkalmazott fa-padokon ülő személyek magokat izzasztották. Ennek egyik végén állott *b)* a labrum — a hideg vizzel telt kád — azok számára, a kik az izzadás után hideg vizzel kivánták testöket lemosni. A cella caldariának az a vége, melyben a labrum állott, félkörü volt, mely fülke formáju kiugrást alkotott. *c)* Alveus, solium, calida piscina — fürdő-kád a hévfürdövel élni kivánó fürdőszemélyek számára. E kádba a hypocausis előrészén levő osztályból a Vitruvius által meghatározott módon felmelegült viz csöveken át folyt bé. A caldariumot heves al- és falfütés melegitette, a légmérsék tehát ebben az osztályban jóval nagyobb volt, mint a tepidariumban, s folyton tartó heves tüzelés tartotta egyenlő fokon.

6. Al- vagy boltozott fütés — hypocaustum. Ez volt a fürdőépületnek az az osztálya, a mely a tepidariumot és caldariumot felmelegitette. Ezt következő részek alkották: *a)* A — propnigeum — fütő szoba, melyben volt a *b)* — præfurnium — fütőnyilás, a melyben levő *c)* — fornax — tüzhelyen a fütök — fornacariusok — a tüzet csinálták, melyet ha fokozni akartak, szurokkal kent fa hasábokkal élesztették. *d)* A — suspensura — alboltozat, melyet a meleg légfolyam körüljárva és az oldalfalakba alkalmazott melegségvezető csöveken — tubi vaporarii, furni — feltolulva a tepidariumnak és caldariumnak a kellő meleget megadta. *e)* Az — ahena — üstök, a melyekben az alveus számára szükséges vizmenynyiség forraltatott s érczcsöveken abba vezettetett. Mindezekből a részekből kitetszik, hogy a tüzet nem közvetlenül a suspensura alá, hanem a fütőnyilásban levő tüzhelyre csinálták, s a suspensura boltozatait s a melegvezető csöveket csak a tüzelés folytán keletkezett meleg légvonat hevitette. Ez természetes is, mert másként a füst kimaradhatatlan rakodmánya, a korom úgy elkellett volna hogy lepje a függötalaj alját alkotó lábas téglákat s a csövek üregét, hogy — miután az alfütési helyiség törpeségénél fogva azt el- és letakaritani nem lehetett — az alfütés lehetetlen lett vagy legtürhetöbb esetben elakadott volna [47]).

A rómaiaknak mint déli égöv szülötteinek a fürdés rendre életszükségökké vált, s jelenünkkel, mely e tekintetben általában hanyag, ellenkezőleg, rendesen fürdött Rómában naponként gazdag és szegény, agg és ifju, férfi és nő. A császárok ennek a népszokássá lett egészségszabálynak mennél könnyebb teljesithetése tekintetéből nagyszerü közfürdökkel látták el a világvárost, úgy hogy, nem emlitve Agrippa fürdöit s a kisebbeket, Nero, Titus, Caracalla, Diocletianus császárok nagyszerü fürdöinek romjai, melyek egykoron az épitészeti pompa, fény és nagyszerüség remekei voltak, ékesen szóló bizonyságai, hogy mely általános volt a rómaiaknál a fürdés szokása, s hogy e szokás iránt mekkora hódolattal voltak a császárok.

Kedvencz hazai szokását, a fürdést a tartományokban is gyakorolta a római ember, habár különösen az éjszakibb világrészekben a hidegebb légmérsék a fürdés oly gyakori használatát nem is engedte meg. Úgy látszik azonban, hogy mind ennek daczára a katonaságnak a fürdést szabályszerüleg kellett gyakorolni. Bárhol találunk ugyanis római katonai telepre, a fürdőépületet az állótábortól nem messze fel fogjuk lelni.

---

[47]) Ezt bizonyitja az is, hogy az a.-ilosvai fürdők romjaiban talált téglákon és melegvezető csöveken a füstnek semmi nyoma sem látszik, sőt a suspensura omladványaiban korom részeket általában nem lehetett találni.

Igy az a.-ilosvai katonai állótábor romjai mellett mint II-dik táblánkon látható az E és F betük alatt két fürdő épület romjait szemlélhetni, melyeknek alaprajzát az V-dik és VI-dik táblán mutatjuk bé.

Lássuk immár, hogy a római közfürdőknek a fent eléadottakban kissé terjedelmesebben ismertetett szerkezete miként volt az a.-ilosvai katonai fürdő épületekben alkalmazva.

V-dik TÁBLA.

Az a.-ilosvai határ „vár“ nevü részét alkotó fönsik déli szélének mintegy közepén a castrum éjszaknyugati szegletétől mintegy 80—85 ölnyire feküdt a nagyobbik balneum Vitruvius szerint délnek forditott béjárattal. Hoszsza 13^0 4′, szélessége a hátsó részeken kivül 9^0 1′. Hét föosztályt különböztethetünk meg benne, u. m.

1. Az A alatti apodyteriumot, melynek eléugró részével együtt a belhoszsza 5^0 $2^3/_4$′, szélessége pedig 3^0 9″. A terembe az *a* alatti 3′ 9″ széles ajtónyilás [48]) vezet, melynek külső oldalain kétfelől két doriai féloszlop — colonne engagée — darabot találtam béillesztve; a homlokzat küldiszitésének egyéb nyomára azonban a külalapfalak előtt nem találtam. Az apodyteriumból egy 3′ széles ajtónyilás vezet

2. A B alatti 4^0 1′ 10″ + 4^0 1′ 5″ teriméjü destrictarium vagy elaeothesiumba, vagy megeshetik a kenő helyiséggel összekötött társalgó terembe, melynek nagysága az utóbb nevezett elrendeltetés mellett szólana. Ebben az osztályban három kereszt-alapfalat *a. b. c.* — láthatni, a melyek a stuccotalaj alatt, illetőleg attól elfödve voltak. Azt hogy mi czélra szolgálhattak azok egykoron, pontosan meghatározni alig lehet. Hihetőnek gondolom, hogy e termet az épités alkalmával négy kisebb osztályra akarták felosztani, de kisebbre ütvén ki mintsem kivánatos lehetett, a falak kiépitését abbahagyták, s a már megkezdett falazatot fel nem bontva a szokott módon az egész termet stuccomivü talajjal látták el. A districtariumból egy 4′ 8′ széles ajtórés nyilik

3. Az E alatti 3^0 4′ 5″ + 4^0 4′ teriméjü frigidarium-ba; a melyből *a)* a 2 alatti 4′ 6″ szélességü ajtóféle nyiláson át az 1. és 2. számmal jelölt két 1′ magas lépcső [49]) vezet le a G alatti kettétemetszett félkör idomu 1^0 3′ 4″ + 2^0 1′ 2″ teriméjü fürdö medenczébe; *b)* az 1. számmal jelelt 4′ 8″ széles ajtónyiláson át a viszont 1—2 számmal jelelt két 1′ magas lépcsön juthatni le az 1^0 1′ 3″ + 4′ 8″ és 5′ 10″ teriméjü szeszélyes alaku *a* fürdő medenczébe; c) a 3^0 2′ 4″ + 3′ teriméjü sajátságos alaku *b* fürdömedencze úgy látszik, hogy nem volt sem az *a* — G medenczékkel, sem pedig az E frigidariummal összeköttetésben, hanem, a mint lejebb látni fogjuk, abba a *b. 1—2—3* szám alatti 1′ magas lépcsökön a hátulsó éjszaki részről lehetett lejutni. Az *a—b—G* medenczék vize *x. y.* földalatti fedett csatornán folyt ki. A csatorna alja és teteje 22″ + 22″ nagyságu s $2^1/_2$″ vastagságu, oldalfalai pedig 13″ hoszszu 5″ és $4^1/_4$″ széles, 2″ vastagságu téglákkal volt kirakva. A XIV-dik tábla 5-dik ábrája alatt felmutatott téglabélyeget a csatorna fenekén lelt 2″ hoszszuságu, $21^1/_2$″ szélességü és $2^3/_4$″ vastagságu téglán láthatni. E tégla kétségen kivül sajátlag volt csatorna fenéknek készitve, mert gyengén homoru, hogy a viz könnyen folyhasson felette. Felületét a viz meszes ülepedése sinterrel vagy mészpátréteggel vonta bé. A frigidarium alkotása fürdőnk romjaiban mint látjuk legszövevényesebb, habár feltakarása alkalmával ez az osztály volt lehető legépebb minöségben látható.

Legszövevényesebb mondom, mert a három szeszélyes alaku osztály egymáshoz való viszonya a fürdőépület e részének pontos meghatározását nagyon megnehezíti. Lehet ugyan is, hogy eredetileg az *a—b—G* medenczék az E teremmel azon egy fürdöosztályt, a frigidariumot alkották, s hogy a négy rekeszt egymástól elválasztó alapfalazat csak az E terem talajáig nyult fel, akként, hogy az *E—a—b—G* részek egy jó nagy termet alkottak, melyben az *a—b—G* osztályok külön vizmedenczéket képeztek. De mit csinálunk ez esetben a *b* osztály külső ajtajával, a melynek alkalmazásával csak nem hüthették s szelesithették el a frigidarium úgy is elég hives osztályát? Lehet azonban — s ezt tartom hihetőbbnek —, hogy mind a három osztály egymástól közfalakkal volt elválasztva, s az E teremből az *a* medenczébe az 1. számu ajtón, a G—be a 2. ajtón, s a *b*—be csak a külső ajtón lehetett bélépni, illetőleg a bennök létező vizet használni. Valószinü, hogy a *b* medenczéhez azért volt külön hátsó béjárás alkalmazva, hogy a benne levő hideg vizet abban az esetben is használhassák, ha a föajtó zárva volt.

---

[48]) Megjegyzem e helyt, hogy az ajtónyílásoknak általam adott mértékei csak az apodyterium e főbejáratánál s az ebből a B destrictariumba vezető ajtónál (a melynek küszöbét, melyben az ajtósarkak számára mélyedések vannak csinálva, épen és helyén találtam meg) közelitik meg az ajtó valóságos szélességét; a többi ajtó nyílások mértéke abból az okból nagyobb mint a valahai ajtó, mivel sem a rendszerint kőből faragott ajtó szemöldöket és küszöböt, sem pedig a hihetőleg fából készitett ajtófeleket nem találtam meg, s igy a valaha e nyilásokban létezett ajtók befogadására szolgáló egész falüregeket voltam kénytelen felmérni, a melyeknél az ajtók természetesen jóval keskenyebbek voltak.

[49]) A lépcsők az alább megjelölendő kőkeménységü stuccoműből s nem kőből voltak készitve.

Érdekes a medenczék szerkezete. Ugyan is az ezeket alkotó körfalak oldalai *b*, maga pedig a talaj 12 hüvelyknyi vastagságra darabokba tört cserépből és vizálló — hydraulicus — mészből készitett vakolattal — ruderatio, Estrich — volt béöntve, s ennek egyenesre nyomkodott és döngölt felszine kökeménységü s szinte üvegsimaságu vérvörös s majdnem hajszálnyi vékonyságu talajmázzal — maltha — volt bévonva illetöleg lesimitva. A stucco e neme — terrazza — oly keménynyé vált a béöntés után, hogy a medencze felásatásakor kökeménységü vala, sőt helyenként még ma is az, nóha a feltalált részek a napfény és lég hatásának ki levén téve nem sokára nagyrészt megtorhultak és kis darabokra elmállottak. A stucconak e keménysége teszi csupán érthetővé, hagyan rakhatott magának a római kőfalakból fürdőmedenczét!

Az *a* és *b* medenczék talaja a *G* osztály felé menedékesen volt készitve; úgy t. i. hogy a viz egykor a válaszfalon keresztül alkalmazott csövön át ebbe, s ebből egy az E frigidarium talajába béillesztve lett négyszögü s közepe felé homoru és ott levél-csillag alaku nyilásokkal ellátott csatorna fedező köven át — melynek rajzát a XIV-dik tábla 10-dik ábrája alatt adjuk — az *x*.—*y*. csatornába le, s ebből a szabadba kifolyhatott. A válaszfalakba alkalmazott nyilásokat azonban, melyekbe a viz kieresztésére szolgátó csövek béillesztve lehettek, megtalálnom nem sikerült.

A frigidariumnak az E terem felöli oldala valaha doriai oszlopokkal volt feldiszitve, a melyekből egynek a törzsökét — scapus — a G medenczébe, egy mást pedig fölepjével — capitulum — együtt, az apodyterium éjszaki végén a frigidarium felé dülve találtam fel. L. XIV-dik táblánk 8. s 9. átmetszeti ábráját.

E medenczéket, melyek romjai a földszinétöl négy lábnyi mélyek voltak, a fürdő épület minden részénél épebb állapotban találtam a felásáskor. A feltakart osztályocskákat kitisztittattam s vizzel öntöztettem meg, s e műtétel után vérveres stuccojok oly szép, oly élénk szinü volt, hogy látásánál parányi mértékben élveztem azt a kéjérzetet, mely az archaeologot Pompeji szépségeinek szemléleténél — és csoda-é? ha — elragadja. Nem álhattam ellent vágyamnak, hogy a stucco müből alkotott lépcsökön — csak egy mint mondják rideg keblü archaeologustól kitelhető fenhéjázással — ne lépdeljek le a piscinába, s itt az alsó lépcsőre letelepedve mélázva ne várjam, hogy „a virgo vagy martia jéghideg vize hütse meg“ [50]) a juniusi meleg napoktól elbádgyadt testemet!

4. Az A. alatti apodyteriumból egy 3′ 11″ szélességü ajtónyíláson a 4^0 3′ + 4^0 1′ teriméjü C tepidarium-ba lépünk, mely az *a* alatti 1^0 1′ 4″ + 1^0 teriméjü propnigeum-ban levő 2′ 6″ szélességü praefurnium-on át melegittetett, mint látszik, abban az esetben, ha a caldarium melege nem volt a tepidarium légmérsékének kellő fokra hevitésére is elég nagy. A propnigeum külső fala hihetöleg fából volt készitve, mert valamely kő- vagy alapfalnak béjáratánál nincs semmi nyoma. A præfurnium — menynyire kivehetni — nem volt boltozva, legalább ilyennek nyomát sem sikerült megtalálnom. A tepidarium függötalajjal volt ellátva, mely tégla oszlopocskákon s ezekre rakott lábas téglákon nyugodott; s ennek az alboltozatnak és a falak mellé függélyesen illesztett melegvezető csövek szövevényének segélyével lehetett fütni. A tepidarium alatt levő hypocaustum a D alatt levővel az *1*. és *2*. alatt jelelt 1½′ szélességü nyilások által volt kapcsolatban.

5. A tepidariumból 5′ szélességü ajtónyíláson át a félkörü kidomborodásával együtt 6^0 1′ + 3^0 4′ 6″ teriméjü D caldarium-ba lépünk, mely az *a*. propnigeum-ból az 1^0 3′ 9″ hoszszu és 2′ 7″ és 4′ 5″ széles és 3′ magas bolthajtással ellátott *b*. praefurnium-on át hevittetett. Természetesen ez a terem is függő talajjal és falcsővezettel volt ellátva. A propnigeum béjáratának éjszakra eső előfala is hihetöleg famü volt, mert öszszekötö köfalnak semmi nyomára sem akadtam. Sejthető hogy a vizmelegitő üstök — ahena — is ebben az osztályban voltak alkalmazva, mert a præfurnium szádájánál több öszszeolvadott sárga réz darab között egy olyan darabra is akadtam, a mely kétségen kivül afféle edény része volt, melyben valaha vizet forraltak. Erre mutat egyfelöl a rézdarab alakja, melyből azt gyanithatjuk, hogy az egy üstfenék felálló oldalu szélének része lehetett; másfelöl pedig ezt bizonyitja az is, hogy belső oldalára az ugynevezett viz- vagy mészüledék — sinter, Kalksinter, vagy mészpat — jó vastag rétegekben van rátapadva; végül az is megerösiti e hiedelmünket, hogy a valahai üstöt bé- és lefoglaló vakolat nyomát a darab külső részén könynyen felismerhetni.

A caldarium egyik, alapalakjára nézve Vitruvius oktatása szerint épitett végén, a 2^0 2′ 6″ szélességü és 1^0 4′ átmeröjü kidomborodásban állott valaha a labrum; de sem ezt, sem pedig a caldarium másik végén létezett alveust, vagy valamelyikök darabjait fellelnem nem sikerült, mivel hihetöleg még az épület elkorhadása elött elhordották. A falnyílásokat sem találtam meg, a melyekbe egykor alkalmazva volt érczcsövek egyikén a hidegviz a labrumba, a másikon pedig a melegviz az alveusba, s belölök viszont kifolyhatott. Magok a csövek, avvagy darabjaik sem voltak fellelhetök.

A caldariumból egy 5′ 6″ széles ajtónyílás a frigidariumba vezetett.

A meleg, mely a caldarium alatt levő alboltozat *c*.—*c*. oszlopait körüljárta lassanként langymeleggé válván — mint mondám — az *1*.—*2*. nyiláson át a C tepidariumba tolult s a *c*.—*c*. oszlopokat itt is körüljárván a hihetöleg máskor præfurniumul s propnigeumul szolgáló s kétségen kivül valami-

---

[50]) Martialis ad Oppianum, VI dik k. 42. v.

képp elzárható *b.*—*a.* nyíláson kivonult. Igy tehát a két osztály egy tüzzel melegült. Lehet azonban, hogy abban az esetben, ha a caldarium nem eléggé hevitette volna a tepidariumot is, azt saját præfurniumában élesztett tüzzel is melegitették. Hogy egyébiránt a caldarium heves tüzelést állott ki, bizonyitják a præfurnium környékén levő oszlopocskák téglái, a melyekből többet a nagy meleg — közvetlenül érhetvén — eltorhasztott.

Lássuk immár a suspensura érdekes szerkezetét.

A tepidarium hypocaustumának alja, az épföld — solum —, mint ez a VII-dik tábla 3-dik, átmetszeti ábráján látható — 3-4 hüvelyknyire kövecsekkel volt bédöngölve *a. b.;* e kövecs-réteg egy más — mintegy 4 hüvelyknyi vastagságu s apróra tört tégladarabokból és mészből álló vakolattal — jobban öntvényréteggel — ruderatio, Estrich — *c.* volt béöntve, mely öntvény feljül igen csinosan meg volt egyengetve és lesimitva. A caldarium hypocaustumának alja pedig Vitruvius tanitása szerint $15^1/_2 + 15^1/_2$ hüvelyknyi s $2^3/_4$" vastagságu téglákkal volt kirakva.

E két nemü talajon állottak a kétlábnyi magas *d. d. d. d.* tégla oszlopok, melyek kilencz rend téglából voltak emelve. Az oszlopok fölepjét — capitulum — és talapját — spira, basis — rendesen 2" vastagságu és 10" + 10" nagyságu téglák, az oszlopok derekát, törzsökét — scapus — pedig hét, $2^1/_2$" vastagságu s 8 + 8" és $8^1/_2 + 8^1/_2$" nagyságu téglák alkották. Ez a kilencz sor tégla rendesen 1' $9^1/_2$" magasságot adott ki; $2^1/_2$ hüvelyket a tégláknak csak is négy szeglete alá tett kevés foglaló agyag menynyisége vevén fel. Az oszlopok Vitruvius tanitása szerint agyaggal voltak megvakolva, a mely azonban helyéről leválva nagy menynyiségben volt az oszlop-romok közt található. Az oszlopocskák rendesen 1—1' $^1/_2$" távolságra *e. e. e.* állottak egymástól. Két-két oszlop fölepjének szélére jött egy 18—$18^3/_4$" hoszszuságu, $12^1/_4$—14' szélességü s $1^3/_4$" vastagságu s négy, $3^1/_2$" magasságu lábbal ellátott lábas tégla (Lásd VIII-dik táblánk *a.* és *a. 1.* ábráját) A lábas téglákra az egy hüvelyktől helyenként öt hüvelyknyi vastagságig is változó, s kis részekre tört tégladarabokból s mészből készitett kemény vakolat-réteg *g.* volt felrakva, mely kisimittatván a *h.*—val jelelt s fentebb emlitett kőkeménységü s majdnem tükörsimaságu, $^1/_2$ vonaltól $^1/_4$ hüvelyknyi vastagságig változó talajmázzal, — maltha, terrazza — volt béöntve, illetőleg bésimitva. Ez az öntvény a tepidariumban és caldariumban nem mint a frigidarium medenczéinél vérvörös, hanem olajzöldbe játszó úgynevezett köszinü volt.

A tepidariumban 45, a caldariumban pedig 52 kisebb nagyobb mértékben rongált oszlopocskára találtam; egészen ép oszlopot, olyant t. i. mely nem csak sértetlenül állott, hanem a melyen a függő talaj egész szerkezete illetetlenül rajta lett volna — melyről aztán a valahai egésznek képét lerajzolnom sikerült — amabban 8 at, ebben pedig 9-et, öszszesen tehát a két osztályban 114 oszlopot találtam. A rajzunkon pontokkal jegyzett oszlopok helyein az azokat alkotott téglákból csak egy két sort lehetett fellelni. Hogy az oszlopok a tepidarium és caldarium közepén t. i. ott is, a hol nem találhattam meg, szintazon távolságra állottak egymástól, s ugyanazon módon voltak emelve mint a leirottak, természetes; de hihetőleg az első rendbeli ásatás, s az azelőtt, s azután fájdalom gyakran ismételt épületi anyag után való keresések alkalmával szedettek fel s hordattek szét.

A két suspensura oldalfalai mellé több, egymástól 1—3 hüvelyknyi távolságra álló s a teremek oldalfalai mellett a tetözet felé felnyuló és rendesen 11" hoszszuságu nyilt száju és alju palaczkok formájára készitett cserépcsövek *i. i.* által alakitott függélyes rendek voltak alkalmazva, mely csöveken a suspensurában kifejlödött meleg feltolulva e két termet át- meg átjárhatta *k. l.* (Lásd e cserépcsövek ábráját VIII-dik táblánkon a *d. d1.* s *d3.* ábrák alatt). E melegvezető csövek alsó nyitott része rendesen 4, felső nyilása pedig $2^1/_4$, vastagsága végül $^1/_2$ hüvelyknyi. Érdekes a csövek alakja [51]) föként azért, mert tudtom szerint más római fürdökben ilyen formáju melegvezető csöveket még nem találtak [52]), hanem csupán négyszögü vagy laposnégyszögü s egyik oldallapjukon nyilással ellátott alakuakat, milyenekből egyet VIII-dik táblánkon *e.* és *e1.* ábrák alatt láthatni [53]). Palaczkalaku csöveink igen finom minöségü agyagból készittettek, s kitűnő módon voltak kiégetve; a mit az bizonyit, hogy a tüz hatása csak néhányat ronthatott meg, s bonthatott fel. A csövek aljától felfelé vonuló csigás kanyarodással alkalmazott s kifelé gyengén kiülö $^1/_2$ hüvelyknyi domborodások a készitési mód eredetiségéről tesznek bizonyságot; a mely domborodásokat természetesen nem kézzel, hanem valamely arra alkalmazott fazékasi eszköz segélyével — melynek alkalmazását azonban sejteni sem tudom — eszközölték. E spiralis kanyargás némely csöben a megszükülö nyak felé megszünik, másban pedig a cső megszükülésénél szélességéből veszitve megkeskenyedik s nem ül oly szembetünöleg ki mint alól; az ilyennél a nyak kivülről simának látszik s csak a cső belsejébe tekintve láthatni a megkeskenyedett s némileg elmosódott felkanyargó vonalt.

A tepidarium és caldarium falai mellett felnyúló függélyes csörendek a falhoz és egymás mellé

---

[51]) Leirásukat l. Neigebaur, Tubi a forma di bottiglie, trovati in Transilvania. Bulletino dell' instituto di corrispondenza archeologica 184-, 53. l.

[52]) Ilyen alaku csövekből, de a melyeknek csak alja nyilt, teteje azonban zárva van Pompejiben egy fazékas kemenczéjének boltozata volt könnyüség s tartósság tekintetéből készitve. L. Overbeck, Pompeji, 259. l.

[53]) Ásatásaim folytán ilyen alaku csövet csak hármat találtam a VI-dik táblánkon látható kisebb fürdő épületben.

a szokott római kemény épitőmészszel voltak tapasztva, s a szobák belvilágai felől eső részök, illetőleg az oldalfalak, épp' azon módon voltak tégladarabokból és mészből készitett vakolattal bévonva, mint a függő talaj lábas téglái, csakhogy nem levén ez az oldalvakolat anynyi kopásnak kitéve mint a függőtalaj ruderatioja, nem volt éppen oly kőkeménységü mint emez.

A csövezetet úgy a tepidariumban mint a caldariumban csak egyes helyeken találtam meg, s csupán csak egy olyan helyre akadtam a tepidariumban, a hol három egymásba rakott csö volt még azon módon mint a fürdőépület ép korában, a fal és oszlopfölep közé illesztve. Azonban a részint ép részint kisebb nagyobb darabokra törött csöveknek egész halmazát ásattam ki mindkét osztály belsejében. Összeroskadván t. i. az épület, a fal mellett a szoba padlatáig felnyúló — illetőleg az azt körülvett — csövezet szövevénye alázuhanván, töredékeivel mondhatni fel és megtölté ama két osztály belsejét. A csövek közül csak azokon lehetett a tüz illetőleg a meleg légfolyam némi hatását észlelni, a melyek egykor közvetlenül alatt a suspensurában a fal mellett legalól állhattak, a melyeket tehát a præfurniumon a suspensurába bétoluló forró lég közvetlenebbül érhetett; az osztályok belsejébe omlott s ott talált csöveken pedig, a melyek lelhelyükből kimagyarázhatólag a falak mellett felvonuló csövezetszövevény közepe táján, vagy pedig a szobának boltozott menynyezetén állhattak, a meleg valahai közvetlen hatásának semmi nyoma sem volt észrevehető, azért, mert azok a felsőbb rendekbe levén illesztve, a suspensurát körüljáró meleg lég kitünő szerkezetüknek nem árthatott.

Ugy látszik, hogy a tepidarium s caldarium a Vitruvius által megjelölt téglabéllésü gerendaművel volt körülboltozva, mely éppen e mivoltánál fogva merőben megsemmisült; de több körülményből, például, hogy az egész fürdőépületben a szokott római bolthajtástéglákból egyet sem lehetett fellelni, holott ha téglaboltozat létezett volna, ilyeneket okvetlen s bövében kellett volna találnunk, azonban $2^1/_2''$ vastagságu s $10+10''$ nagyságu olyan téglák, minökkel Vitruvius szerént a gerendázat kibéllelve lehetett, nagy számmal voltak a különböző osztályokban — különösen a tepidariumban és caldariumban lelhetők — e körülményekből mondom következtetve jóhiszemmel állithatjuk, hogy az apodyteriumnak, frigidariumnak, destrictariumnak s az F osztálynak ugyan egyenes menynyezete — plafond —, de a tepidariumnak és caldariumnak gerendázott és téglával béllelt boltozata volt. A gerendázott boltozatot összetartó s Vitruvius oktatása szerint készitett vasrudakból vagy karéjokból egyet sem találtam a tepidarium és caldarium belsejében, — mivel azokat hihetőleg még az épület elkorhadása előtt széthordották. Hanem $8—8^1/_2$ hüvelyknyi hoszszuságu vas kampókat, melyek hihetőleg a téglabélletet szoritották fel a gerendamühöz, ez osztályok romjaiban nagy számmal leltem.

Saját alkotásu tüzhelyeket — fornax — sem a tepidarium sem pedig a caldarium præfurniumaiban nem találtam. Fürdönk nem levén nagy közfürdö — therma, a melyet czélszerüen alkalmazott, söt néha szövevényes szerkezetü tüzelési móddal is kellett heviteni, hypocaustuma alá a tüzet, épitési terve egyszerüségéből kimagyarázhatólag, csak a præfurniumok nyilásaiban csinálták, nem levén a præfurniumok egyébként is elég nagyok arra, hogy nyilásaikban saját alkotásu tüzhelyeket lehetett volna alkalmazni.

6. Fürdö épületünk hetedik és végső osztálya a $3^0\ 4'\ 8' + 2^0\ 4'\ 9''$ nagyságu F szoba volt, de hogy ennek balneumunkban mi rendeltetése volt, sejteni tudom inkább, mint biztosan meghatározni. Hihető ugyan is, hogy az a fürdö személyzet, például a fürdö ör, vagy a fürdös — balneator, a balneis, vagy a ruhaszedő — capsarius vagy végül a kenők — unctorok sat. lakása volt. Erre mutat ennek a szobának a destrictarium és frigidarium közötti fekvése, mely a szükséges személyzetnek lehetőleg a központban való tartozkodását lehetővé tette. Ebből az osztályból a frigidariumba egy körülbelöl 3' szélességü ajtónyilás vezetett. Egyébaránt ebből az osztályból a szabadra kivezető ajtónyilást — melynek pedig kétségen kivül kellett lenni, — nem sikerült meglelnem.

Az A. F. szobák talaját $6^1/_2 + 6^1/_2''$ nagyságu s $4''$ vastagságu járdatéglák alkották, melyek 3—3 hüvelyknyi kavics-rétegre mész nélkül voltak illesztve. A B. E. osztályok talajai pedig nem lévén hypocaustummal ellátva, egyszerüen csak a szokott talajozási móddal voltak készitve. T. i. az ép földre 2—3 hüvelyknyi vastagságu kavics-réteg volt döngölve, a melyre a 2—4'' vastagságu vakolat-réteg öntetett, s ez megsimittatván a már többször emlitett kemény és itt köszinü terrazzával, mely úgylátszik, hogy katonatelepünk épületeinél a mozaiktalajt helyettesitette — vonatott bé. Az oldalfalak, mint az előbbi osztályokban, lágyabb minöségü stuccoval voltak bévakolva.

A 6-dik számu feliratot a D caldarium propnigeumának észak felé kinyuló *d.* szárnyfala végén — mely az éjszak felöl valaha deszkafallal zárt propnigeumba szolgáló ajtó jobb felöl eső féljét alkothatta — találtam épületi anyagként oldalára döntve béfalazva. Ez érdekes, söt mondhatnám, hogy nemcsak a balneum épitési idejére, hanem az a.-ilosvai egész római település történetére nézve fontos jelenet magyarázatát a fejezet végén fogjuk megkisérteni.

Fürdő épületünk romjainak mélysége, illetőleg a fal romok magassága változó, helyenként alig 1 néhol pedig mint a tepidarium, caldarium, és frigidarium némely helyein $4—5^1/_2$ lábnyi is. A falak vastagsága általában az egész fürdö épületben $2^1/_2$, az alapfalaké pedig 3 lábnyi. Úgylátszik, hogy e fürdö épület falába kevés tégla volt egykor vegyitve; mert a megmaradott falak mondhatni kizárólag köböl

vannak épitve. Megeshetik azonban, hogy egykor a falak felsöbb részébe bövebben volt a téglaanyag alkalmazva; ezt onnan gyanitom, hogy a romokban több szokott római faltéglát találtam.

Sajnálom, hogy a caldariumot és a frigidarium medenczéit a feltakarás után egy pár hétig nyitva kellett hagyatnom; mert ennek következése az lett, hogy mind a stuccomüvet, mind pedig a falakat tiszteletlen kezek úgy felbontották s széttagolták, hogy romjaik az alaknak és kevés épségnek, a mi felásatásokkor még meg volt, ma már csak árnyékát tüntetik fel.

Oly eszközökre vagy edényekre, melyeket, illetöleg a melyeknek tartalmát a rómaiak a fürdési mütét folyamában szoktak használni — nem találtam; hacsak egy pár olajos üvegkorsócska — guttus talpot s töredéket nem emlitek; melyek közül egynek, mely még a többi között legépebben maradott kiegészitett — restaurirt — $^1/_8$ nagyságu rajzát a XIV-dik tábla 14-dik ábrája alatt adjuk. Érczből készült strigilis-t — vakaró-, surló-eszközt vagy ilyennek töredékét lelhetnem sem sikerült; hanem az F szobában találtam két-hihetöleg hasonló czélra szolgáló feljül elcsapott conus alaku eredeti eszközt, melynek félnagyságu rajza a XII-dik tábla 12-dik ábrája alatt látható. Ezeket hihetöleg a szokott alaku strigilisek helyett s ugy használták, hogy a tetejök felé az egész tömegen átfutó lyukon keresztül húzott szijon vagy madzagon a kezet átdugván s evvel a móddal az eszközt erőteljesebben átfogván avval a fürdöszemély testét — némileg mint a mai úgynevezett porondszappannal — megdörgölhették. Rajzunkon az eszköz alja letöröttnek látszik; de ez onnan van, hogy a rajzoló a két darab közzül azt választotta lerajzolásra, a mely éppen azon a helyen van megsérülve. A másiknak alja, a mely hosszában kapott hibát, csinosan ki van simitva; s igy, meg hogy a szegletek szorgosan kikerekitve vannak, egészen érthető az eszköz használata.

Azt a mit fürdö épületünk valahai beldiszitményeiről elmondhatunk — miután fájdalom csak töredékek maradtak fenn belölök, s csak ilyenekből lehet következtetéseket tennünk — egy két sorba foglalhatjuk.

Balneumunk osztályainak oldalfalai általában fehér szinlőmészszel, Vitruvius opus coronarium, albarium, vagy tectorium-ával voltak lesimitva; a fehér alapra — mint a meglevö parányi részletekből következtethetjük — kisebb nagyobb távolságra négyszögü, s különböző szinü szélvonásokkal körülfogott táblázatok voltak ugynevezett pompejii veressel felfestve, helyenként pedig a szobák falai oszlopzatokkal, s ritkábban kékre, zöldre és sárgára festett virágfüzéreket ábrázoló esetleges formáju festvényekkel voltak feldiszitve. A szobák menynyezete — a mint néhány töredékből észlelhettem — általában csinos mivü stucco-párkányzattal volt körülszegélyezve; a XIV-dik tábla 12-dik átmetszeti-ábráján e menynyezet-párkány idomait kivánjuk feltüntetni. Néhány darab szintén stuccoműből készült más idomu párkányzatrészlet pedig arra mutat, hogy a termek falát egykor kiülő stucco-féloszlopok is diszitették. E darabokból egy oly részletet, mely hihetöleg egy oszlopfölep tetejét alkotta, XIV-dik táblánk 13-dik — átmetszeti — ábráján mutatunk fel.

A falak egykori beldiszitése tehát — mint a romokban lelt néhány részletből kivehetni — általában csinos lehetett. A domboru párkányzatokkal s közbeközbe kiülő stucco-féloszlopokkal diszitett fehér falak az oszlopok közé alkalmazott vörös és vérvörös táblázataikkal, melyeket sötétebb vagy világosabb veres, fekete és feketebarna szélvonások köritettek és sárga, kék és zöld szinekkel festett virágfüzérek tetöztek bé, mely falfestéseket aztán mint a frigidarium medenczéinek leirásánál láttuk, doriai kőoszlopok egészithettek ki — mondjuk — az igy diszitett falak kellemes bényomást gyakoroltak egykor a szemlélöre. De mindebből a diszitésből ma csak töredékek, morzsák láthatók! Hiában mert

Tempus edax rerum, tuque invidiosa vetustas
Omnia destruitis, vitiataque dentibus aevi
Paulatim lenta consumitis omnia morte [54]).

Lássuk immár kisebbik fürdö épületünk elosztását.

VI-dik TÁBLA.

A már leirt balneumtól mint egy 10—12 ölnyi távolságra a „vár“ nevü fönsíknak déli szélén részben lejtösségén feküdt a szárnyfalai nélkül mintegy 10^0 hoszszuságu és 6^0 3′ szélességü második fürdő épület, melynek alakja és osztályozása az elsőétől merőben elüt; úgyanynyira, hogy ha osztályait éppen sanyaru pontossággal akarnók megnevezni, aligha zavarba nem jönénk. Mindazáltal a fent elmondottak szem előtt tartása mellett, vigyázván arra is, hogy előadásunk tulhoszszu ne legyen, megkisértjük e fürdő épület osztályozásának is leirását.

---

[54]) Ovidius ex Ponto, 4.

Az épület felső, vagy keleti osztályaiba éjszak felöl az A elöcsarnokféle béjárat 3′ szélességü *a.* ajtaján lehetett bejutni. Az elöcsarnokot valaha két doriai féloszlop szegélyezte, melyeknek töredékeit ledülve találtam meg a béjárat előtt.

1. A 3^0 3′ 8′ és 3^0 5′ 9″ + 2^0 1′ 9″ teriméjü B terem hihetőleg apodyterium és frigidarium is volt egy úttal. Azonban ez az osztály nem volt oly alkotásu piscinával ellátva, mint az imént leirt balneum frigidariuma. A hideg viz itten hihetőleg mozditható fürdö kádban vagy kádakban állott. E szobából

2. A 3^0 3′ 8″ + 1^0 3′ 6″ teriméjü D tepidariumba, és innen

3. A sajátságos alaku 3^0 2′ 6″ hoszszuságu és részletenként 1^0 4′ 8″ — 5′ — 1^0 3′ 5″ szélességü C caldariumba lehetett jutni. Az alveus e caldariumnak az *a.* præfurnium feletti déli részén, a labrum pedig éjszaki végén állhatott; azonban egyiket sem találtam meg. Úgy e szoba mint a tepidarium függő talajjal vagy alboltozattal volt ellátva. A két szoba alatt levö hypocaustum a 3′ 3″ hoszszuságu 1′ 6″ szélességü és valaha bolthajtással ellátott s kifelé szökö *a* præfurnium által melegült. A hamutömeg, melyet e nyilás szájánál pár lábnyi rétegben felhalmozva találtam, kétségenkivül a mellett bizonyit, hogy a præfurnium e helyt állott. Ez okból nem hihető, hogy a 2′ 3″ szélességü *b.* nyilás lett volna a præfurnium, vagy hogy azt a tulmeleg kibocsátására alkalmazták volna; mert, a mint rajzunkon is láthatni, a præfurniumhoz a *b.* nyilás közelebb esett, mintsem az is ilyes czélra vagy czélokra szolgálhatott volna. Hihetöbbnek tartom, hogy ez a nyilás csak esetlegesen alakult az itten úgy is elég vékony oldalfal eldölése, vagy tán később történt felbontása folytán. Egyébiránt a nyilásnál sem a többivel kapcsolatban levő falromot, sem pedig az alapfalat nem találtam meg. Megtörténhetett azonban, hogy a *b.* nyilásba az ahenák voltak béállitva, s az üreg ezeknek volt præfurniuma. Ez esetben aztán az üstkészüléket kivülről fából épitett falazat vehette körül. Mindezeknek azonban semmi nyomára sem akadtam.

A C caldariumban 52 és a D tepidariumban 60 egészen ép tégla oszlopocskát találtam, melyek a nagyobbik balneum hypocaustumában találtakhoz mindenben hasonló módon voltak épitve, csak hogy nem téglákból — hanem ruderatioból készitett alapra voltak helyezve. A függötalaj ellenben ezekben az osztályokban meröben hiányzott; hihetöleg felszedték szántszándékkal, hogy mi czélból? alább fogjuk látni. Lábas tégla darabokat elszorva böven lehetett lelni. A melegvezető falcsövezet szövevényének semmi nyomát sem találtam meg, s ezért hajlandó vagyok azt hinni, hogy falfütéssel nem is volt ellátva ez a fürdö.

4. A tepidariumból a 3^0 3′ 7″ + 1^0 3′ 1″ teriméjü G osztályba léphetni, mely hihetöleg a destrictariumot alkotta; megeshetik azonban, hogy ez volt a frigidarium.

E leirt osztályokból állott fürdö épületünk felső vagy is keleti része.

A nyugoti vagy alsó részbe a béjárat délről esett. Itt egy 3′ 10″ szélességü ajtón *b*

1. Az 1^0 3′ 8″ + 1^0 2′ 8″ teriméjü H szobácskába lépünk, a mely szintúgy mint az imént leirt osztályban apodyterium és frigidarium is volt egyszersmind; e szobából a 2′ 10″ szélességü *a.* ajtónyiláson

2. Az 1^0 4′ 6″ + 1^0 3′ 8″ terimejü kisded E caldariumba jutunk, melynek hypocaustuma az 1′ 4″ széles s egykor boltozott *3.* nyiláson át öszszeköttetésben volt

3. A 3^0 + 1^0 2′ 2″ teriméjü F tepidariummal.

A caldarium az 1′ 6″ szélességü és boltozott *2.* præfurnium által melegült. A caldarium hypocaustumának melege a *3.* nyiláson át az F tepidarium hypocaustumába, s innen a 10″ szélességü *4.* nyiláson s az 1^0 3′ 4″ hoszszu és 1′ 8″ széles I. folyósóforma osztályon át ennek alsó — nyugoti — végén *5.* az egykori földszinétől mintegy 2 lábnyi magasságban levő 1′-nyi magas szádáju nyiláson keresztül a szabadba kihatott.

A H apodyteriumból az F tepidariumba nyiló ajtót — az elválasztó fal e helyt jobban lévén elmállva részint pedig felbontva mint az épület más részén — nem találtam meg. Szintúgy hibázott az E caldariumból az F tepidariumba vezető ajtónyilás is. Egyébiránt az imént leirt keleti részben sem találtam meg általában az osztályokat öszszekötő ajtókat, a mit a falak még az ösidöben történt csaknem kézzelfoghatólag tapasztalható szándékos lebontásának lehet tulajdonitani.

Az E caldarium hypocaustuma az 1′ 4″ széles boltozott *1.* nyiláson át öszszeköttetésben volt a keleti rész D tepidariumával is, s melegével ezt is ellátta.

A caldariumban 30, a tepidariumban 44, és az I. folyosóban 5 egészen ép téglaoszlopocskára találtam, melyeknek készitése módja a már leirtakéval ugyanegy, esak hogy azok ruderatióra s nem tégla talajra voltak helyezve. A függötalaj e három osztályban is fel volt szedve. Imitt amott azonban lábas tégla darabokat e helyütt is találtam. E két, illetőleg három osztályocskában a palaczkforma melegvezető-csöveknek legkisebb nyomát sem észleltem; ellenben találtam három darab $9\frac{1}{2}$″ hoszszuságu, 5″ szélességü és $4\frac{3}{4}$″ magasságu négyszegletes s a középen 4″ magas $2\frac{1}{4}$″ széles nyilással ellátott s $\frac{3}{4}$″ vastagságu olyan csövet, a milyeneket más római fürdökben alkalmaztak szokásosan (L. VIII-dik táblánkon az *e. e1.* ábrákat) Ilyen alaku csövekkel volt-e balneumunk ez osztálya ellátva, vagy a fentleirt palaczk alakuakkal, vagy pedig abban a falfütés meröben hiányzott s imént leirt négyszögü csöveink

csak a melegnek az F tepidariumból az I. folyósóba bocsátása, némikép öszszenyomása czéljából voltak-é a *4.* nyilásba alkalmazva? — miután sem palaczkalaku csöveket, sem pedig a most leirt négyszögüekből háromnál többet nem találtam, sőt még öszszetörött darabjaikra sem akadtam, vitatni nem tudom.

Hogy miféle vakolattal voltak e fürdö épület C. D. E. F. I. osztályainak talajai s oldalfalai ellátva, hogy továbbá a szobák gerendázattal vagy bolthajtással voltak-é bétetözve? meghatározni abból az okból nem tudom, mert mint mondám a falazat gondosan fellevén szedve s elhordva a megmaradott részben azoknak semmi nyomát sem lehetett látni. Gyanitható azonban, hogy ezek a részek is éppen úgy voltak készitve, mint a hogy készitésök módját a nagyobbik balneum függötalajainak, falainak, s menynyezeteinek leirásában körülményesebben eléadtuk. A B és H osztályok talaja a szokott vakolással volt béöntve éppen úgy, mint a hogy azt a nagyobbik balneum A. B. E. F. osztályainál látók. A falak stucco vakolatát az érintett ok folytán ezekben sem találtam meg. A G osztály talaja $6^1/_4 + 6^1/_4$ nagyságu s 3″ vastagságu járda-téglákkal volt kirakva. A falak vastagsága különböző, 1 és $2^1/_2$ láb között változik; az alapfalak vastagsága rendesen 3 lábnyi, a keskenyebbeknél 1′ 6″. A falromokból következtetve a falak mondhatni kizárólag köből voltak épitve, legalább az alapfalakban — mert mint látók e kisebb balneumban csak ezek maradtak fenn — alig akadtam egy két faltéglára.

A 2^0 2 lábnyira éjszakfelé elényuló K. szárnyfal hihetöleg arra szolgált, hogy a lejebb érintendő okból a nyugoti osztályt az épület éjszaki homlokzatától illetőleg a föbéjárattól elfödje; az 1^0 6 hüvelyknyire keletre elérugó L szárnyfal pedig a keleti rész præfurniumát s faraktárait zárta el a föbéjárattól. Mindkét balneum egykor rendes cseréptéglákkal lehetett befedve, legalább az imitt amott elékerült cserépdarabokból ezt lehet gyanitani. Hogy egész fedélcserepeket nem találhattam, csak egynehány töredéket, annak a körülménynek tulajdonithatni, hogy a cserepeket — mint már fentebb megjegyeztük — mint becses anyagot már régen el- és széthordták.

E kisebb fürdö épület magassága nem volt oly tetemes, mint a nagyobbik balneumnál láttuk; a hypocaustumok egészen ép állapotban s az egykori magasságban megtalált oszlopocskáit ugyanis a falak magassága alig haladta meg 2—6 hüvelykkel. E tény s föként az a körülmény, hogy a függötalaj szándékosan lehetett felszedve, arra mutatnak, hogy e romokban a régibb, közös, fürdöépületre találtunk, az V-dik táblán leirt romokban pedig a 6-dik szám alatt közlött felirat néma de mégis élénk tanubizonysága szerint a megnagyobbitott s a réginél diszesebben épitett újabb — s mint látni fogjuk másodszori javitáson is átment — katonai-fürdöépületet találtuk meg.

Úgy látszik ugyanis, hogy a régi fürdö épület vagy kisded aránya miatt nem felelt meg a czélnak többé kellöen, s újnak, tágosabbnak, s a mint romjaiból hozzávethetünk, diszesebbnek is épitését tette szükségessé; vagy pedig a barbarok pusztitásai következtében a régi balneum anynyira meg volt rongálva, hogy azt újból kellett felépiteni; vagy végül leghihetöbb, hogy mindkét körülmány folytán az állótáborunkban tanyázott lovasosztálynak meröben új fürdö helyiségre lett szüksége, a melyet aztán — mind látnifogjuk — Severus Alexander császár alatt Aelius Celer parancsnokuk idejében — a helyi viszonyokhoz képest elég szabályos, mondhatnók hogy e katonatelep minden épületeinél diszesebb arányokban — idézett feliratunk bizonysága szerint fel is épitettek.

A régi fürdö épület falazatát, függötalajának lábas tégláit, s melegvezető csöveit — ha ugyan falfütése lett volna eredetileg is [55]) — az új épület függö talajához használták fel mint becsesebb anyagot, az oszlopoknak pedig a meleg légből úgy is át-meg átjárt tégláit mint az új balneum suspensurájához elönyösön nem alkalmazható elhasznált anyagot a lebontott régi épület alapfal-közeiben eredeti alkalmazásukban meghagyták.

Láttuk, hogy a régibb balneum kétrendbeli alfütéssel volt ellátva; a miből okszerüen az következik, hogy benne két fürdö osztály volt bérendezve. Ebből kiindulva, úgy hiszem, hogy a keleti-osztály mint nagyobb a férfiak, a nyugoti pedig mint kisebb, a nök fürdője lehetett. Vitruvius fentidézett abbeli oktatása, hogy a nők és férfiak fürdője ha csak lehet egymás mellé épittessék, hogy közös fütéssel lehessen melegiteni [56]), anynyiban teljesitve volt, hogy a két bérendezés — etablissement — csakugyan egymás mellett feküdt, de a település akkoron hihetöleg fadús környezetében, a hol t. i. egykor Sidonius Apollinaris mondata [57]) „.....si caedua per jugum silva truncitur, in ora fornacis lapsu velut spontaneo deciduis struibus impingitur“ szó szerint teljesülhetett — szoros értelemben való közös

---

[55]) A mit különben — mint az imént is mondám — nagyon kétségesnek tartok; mert ebben az esetben legalább néhány, az elhordás után viszszamaradt ép csövet vagy általában törött csödarabokat csak kellett volna találnom a romok között, holott pedig ilyeneknek a három négyszögü csöven kivül — de a melyiknek, mint látók, más elrendeltetésök volt — még nyomát sem észlelhettem.

[56]) V. k. 11. r. és Charisius, I. 12. „...nam parsimoniæ causa uno igni duplex balneum calefaciebant, pariete interjecto, ut pudor viris mulieribusque constaret.“

[57]) Epist. ad Domitium II, 2. „.....ha a bérczen a fát vágják, ez mintegy önkényt lesuhan a fütő kemencze szájához, és csatlakozik az ott felrakott kazathoz.“

fütésre, s az ez által eszközlött takarékosságra szükség egyáltalában nem volt. Fürdőépületünk e kettős bérendezése teszi érthetővé, hogy a fentebb megjelölt K. elönyuló fal miért zárja el a külön hátsó bejárattal ellátott, női fürdő osztályt a férfiak fürdőjétől [58]).

Hol lehetett az új fürdő épület felépitése után a nők balneuma, meghatározni nem tudom. Ha a régi fürdőépület függötalaját — mert ha az új balneum felépülése után is használatban maradott, ilyennek csak kellett lenni benne — megtalálnom sikerült volna, azt gondolnám, hogy a régi fürdő épület az új balneum felépitése után egészen a nök használatára hagyatott fenn, s rendezhetett bé; de a szándékos lebontás ténye a fentirt okok miatt elvitázhatatlan. E kérdés mindenesetre oly talány marad, a melyre ugyan romok aligha fognak feleletet adni!

Érdekes azt is megemlítenem, a mi jellemző, hogy a női-fürdő osztályban külön destrictariumot, a kenöcsözés s olajozás számára kényelmesen bérendezett szobát — pedig ilyenre az akkori nöknek is szükségök volt — nem találtam, ha csak e mütétet az apodyteriumul s egyúttal frigidariumul is szolgáló H szobácskában, vagy az F tepidariumban nem gyakorlották. Mint látók, e fürdő épület mindkét részében kicsinyek voltak az osztályok, s alig van arról fogalmunk, hogy például a nök osztályának apodyterium, frigidarium és destrictariumul szolgáló szobácskájában miként vetkezhetett, fürödhetett, kenethette s kendözhette magát egyszerre csak két három személy is, vagy hogyan férhetett el a labrum és az alveus a férfiak osztályának az elöbbinél alig valamivel nagyobbacska caldariumában?

A szükséges vizmenynyiséggel mindkét fürdöt hihetöleg a II-dik táblánkon fellelhető s a balneumoktól mintegy 250—300 ölnyi távolságra levö H betüvel jelölt forrás látta el. Ezt onnan gyanitom, hogy a fürdö épületek alatt a „vár“ nevü fenlapály déli lejtössége közepe táján levö H_1. forráson, s az Ilosva-patakon kivül jókora távolságra más vizforrást nem lehet találni; ezekböl pedig a jóval magasabban fekvö balneumokba csakugyan nem hordották fel nagy fáradsággal a bizonyosan nagy menynyiségben fogyasztott vizet.

A H forrás vize kétségen kivül vizvezetö csöveken volt a fürdökhez levezetve; de ezekre nem akadtam rá. Nem fér azonban kétség hozzá, hogy ha vagy a fürdök környéke, vagy pedig a felsö forrástól a fürdök felé levezetö egyenes vonal melléke felásatnék s megvizsgáltatnék, a vizvezetést meglehetne találni.

A G betüvel jelelt kisded épület hihetöleg a viztartó — réservoir — volt, mely a fürdöket a szükséges vizmenynyiséggel ellátta. Hihetöleg mondom, mert habár át is kutattam a kisded — egykor mintegy $4' + 5^0$ teriméjü — épületecske helyét: ásatásom eredménye nagy halom kőnél, téglánál és cserépnél egyéb nem volt; a miböl aztán az ott állott épületnek — a melynek alapfalait a szorgalmas de éppen e miatt semmi kimélést nem ismerö földmüvelök felszedték — sem alakját kivenni, sem pedig elrendeltetését pontosan meghatározni éppen nem lehet.

*

Mielött e fejezetet, mely a leirt épületek érdekessége miatt — nem tagadjuk — kissé hoszszasabbra terjedett, mintsem tán kivánatos volt, bévégeznök, kisértsük meg az új balneum épitési korának meghatározását.

Egyszerü s jelentéktelennek látszó tények deritnek fel vagy döntenek el gyakran igen kétes vagy sokat vitatott kérdéseket. S ha áll ez valahól, az archaeologiában bizonyosan áll. Mi gyakran történik meg t. i. hogy a szerencsés véletlen által az archaeologus kezébe jutott régi pénz, vagy felirat régóta folyó viták, érdekes söt fontos kérdések elhatározásának sarkkövét képezik, s teszik az eldöntést lehetövé. A sok közzül ime egy eset!

Nagyobbik balneumunk épitési korához — miután arra vonatkozó oly feliratot, melynek készitési kora megjelölhető lenne nem találtam — alig lehetne hozzászólani, ha egy feliratos kö milyen állásban való béfalazása segélyünkre nem jöne.

A mint már emlitök, Aelius Celer lovassági parancsnok emlékoltárát a D caldarium propnigeniuma elönyuló falának *d.* végén találtuk oldalára döntve mint becsnélküli épületanyagot béfalazva. E felirat (Lásd az V-dik fejezet 6-dik száma alatt), mint látjuk, a fürdö restitutioját, tehát cselekvöértelemben = helyreállitását emliti meg [59]). Mi ebböl azt következtettük, s arra szolgáló erössé-

---

[58]) A Nero császár idejében divatozott ama viszszaélő szokást, hogy a nök a férfiakkal együtt fürödtek, Hadrianus, M. Aurelius, és különösen Severus Alexander kemény rendeletei megszüntették, helyre állitván a törvénynek ezt tiltó szigorát. Ael. Lampridius, Alexander Severus, XXIV. r. V. ö. Maffei, i. m. 163. l.

[59]) Ez emlékoltár felirata akár cselekvö értelmet adjunk neki, akár azt mondjuk, hogy Aelius Celer azt a Viszszatérő Szerencsének a fürdési élvezet = a fürödhetési alkalom viszszaadásáért és nem a fürdőépulet helyreállitásáért emelte — mindegyre megy ki. A különbség a kettő között csak anynyi, hogy az első értelmezés tisztán cselekvést, az utóbbi pedig átvitt értelemben vett cselekvést fejezne ki.

geinket elég terjedelmesen ki is fejtettük, hogy a VI-dik táblára lerajzolt balneum helyett vagy kicsiny és kényelmetlen volta miatt, vagy mivel az a barbarok dulásai vagy más ok következtében romba dült, vagy pedig mind két ok folytán mást kellett épiteni, s hogy az újból épitett balneumot az V-dik táblára rajzoltban leltük meg.

Ez tény, s csak azt nem vitattuk meg a helyütt, a magyarázatért ide útalván, hogy tehát ez az újraépités mikor történt? Lássuk tehát ezt.

A midőn az új balneum E frigidariumának kemény talaját egyhelyt megbontattattam, a munkások a vakolat- és porondréteg között az utóbbiba tévelyedve Severus Alexandernek az érmek jegyzékében 102-dik számmal jelölt ezüst denarjára akadtak. Ez az érmecske kétségenkivül az új fürdő épitése alkalmával került oda. De evvel még nem lenne minden elmondva; ebből még nem lehetne azt a következtetést kivonni, hogy tehát az új balneum Severus Alexander korában épült; mert hiszen ez az érem ama császár uralkodása ideje után is a talaj alá kerülhetett volna, ha nétán a balneumot kitudja melyik utódja korában épitették, vagy is az épitési felügyelők vagy a munkások Severus Alexander denárját épp' úgy elveszthették I. Maximinus vagy III-dik Gordianus idejében is hat. i az új balneumot ezek közzül valamelyik épittette volna. De ha csak futólagos tekintetet is vetünk denárunkra, nem lehet többé azon kételkednünk, hogy az új fürdöt csakugyan Severus Alexander alatt épitették. Oly ép az ugyan is, mint ha a présből csak most vették volna ki; az imperator hajzatának, kisded szakállának szálait is szépen láthatni; a kopásnak rajta oly csekély nyomát vehetni észre, hogy csak egy pár heti zsebben vagy erszényben való hordozás koptathatta anynyira. Jogosan következtethetjük tehát e jelből kiindulva, hogy Severus Alexander ily ép denárja csak az ő korában juthatott az új balneum frigidariuma talaja alá; sőt kifogás nélkül állithatjuk meg azt is, hogy ez érem ennek az imperatornak még a Kr. utáni 235-dik év mártiusában békövetkezett megöletése előtt tévelyedett oda, a hol megtalálták. Miután tehát denárunk vereti éve a Kr. utáni 227-dik év — nem kivánván az új balneum épitési korát még előbb keresni s a 227-dik évben vert denár Daciába juthatására egy egész évet számitván — a leg szörszálhasogatóbb inductio útján is biztosan kimondhatjuk, hogy az új balneum a Kr. utáni 228—235-ik évek valamelyikében épült. Az épitési évre azonban pontoson rámutatni nem lehet.

Elfogadva az érem épségéből vont következtetéseinket, mondhatná valaki, hogy hátha a már azelőtt felépitett új fürdöt valamely ok folytán Severus Alexander császár alatt csak kijavitották? s hogy csak e kijavitás alkalmával került az imperator denárja a talajvakolat- és porondréteg közzé, a melyekkel újból kellett a fürdő osztályokat — meglévén azok bomladozva — ellátni. De a talaj minősége ellenkezőt bizonyit. Úgyan is sem az alapfalakon, sem a két hypocaustum épségben talált szélein, sem pedig a függőtalajon nyomát sem láttam annak, hogy az épület e részei másodszori épitésen, vagy igazitáson mentek volna át; a kijavitás tehát egyedül csak a talajon feljül esett részek u. m. a tető, a szárnyfalak, a belső rendezés, butorzat sat. helyreállitására vonatkozhatott, az alfütés s a talaj megmaradtak a régi állapotban. Egyébiránt mind erről egyszerüen elvonatkozhatunk, ha tényül azt állapitjuk meg, hogy a talajnak az a helye, a hol a denárt találtam egészen ép volt még, s a vakolat úgy állott eredeti minőségében s fekvésében helyén, mintha az nap öntötték volna rá a porondrétegre.

A 13-dik és 14-dik emléktáblák feliratainak értelméből következtetve meg fogjuk alább látni, hogy az a.-ilosvai táborállomás felvirágzását, vagy tán romjaiból új életre lett ébresztését a telepedés egykori alkotóján kivül főként Severus Alexandernek köszönte: hogy a kedves balneum újból élvezhetéséért s kényelmes voltáért is főként e császárnak volt hálával adósa, — mint a kiről egyébként is tudjuk, hogy legioit ugyan szigorú fegyelem alatt tartotta, de a katonai renddel összszeférő kényelmökért sokat tett, — az elmondottak folytán tehát nem kétlem [60]).

Evvel azonban még nincs bévégezve balneumunk története. Azt kérdezhetjük ugyan is, hogy egy oly emlékkő, mellyet Aelius Celer a fürdő épület helyreállitásáért hálából emelt a Viszszatérő Szerencsének, mi okból került tehát éppen a Severus Alexander császár idejében épitett új balneum propnigeumának szárnyfalába, oldalára dölve épületi anyagként? Vagy is hogy oly emlékkövet, mely fürdő épületünk helyreállitását emliti, miért falazhattak újból bé s éppen ily ferde állásban azon balneum falába a melynek épitéséről szól egyenesen? A feleletért nem kell meszsze mennünk, hanem éppen a kérdéses emlék feliratának értelméből kell meritenünk. Emlékkövünk e helyzete ugyan is kétségenkivül azt bizonyitja, hogy a Kr. utáni 228—235 dik évben épitett balneum valamely ok miatt később olyan állapotra jutott, hogy újból ki kellett javitani. A régi balneum helyett Severus Alexander alatt épitett új fürdöépület helyreállitásáért Aelius Celer által emelt emlékoltár, mint már elavult és értelmet vesztett, bizonyosan az úgynevezett új balneumnak e kijavitása alkalmával tétetett épületi anyagként a propnigeum szárnyfalába.

Csak az marad fen tehát kérdésül, hogy mi ok tette szükségessé az épület kijavitását, és hogy mikor történt meg az? E kérdésekre azonban csak gyanitásokkal felelhetünk. Balneumunk kijavitását

---

[60]) „Balnea omnibus regionibus addidit quae forte non habebant.“ Ael. Lampridius in Al. Sever. XXXIX. f.

egyhamar alig tehette volna az elkorhadtság, az egyetlen legtermészetesebb ok, elkerülhetetlenné, mert egy Severus Alexander alatt épitett balneum többé már alig roskadhatott volna öszsze a római haderönek Daciából s lovasosztályunknak az a.-ilosvai várból lett kivonulásáig; anynyival kevésbé, mivel mint biztos tények alapján lejebb a telep történetének előadásában látni fogjuk, az a.-ilosvai római helyörség még a római haderönek Erdélyből a Kr. utáni 274-dik évben Aurelianus császár által megrendelt kivonulása előtt hagyta oda a Nagy-Szamos e nyájas környékét, s 25—30 év, mint képzelhetni, úgy sem lett volna elegendő arra, hogy a római remek épitésmóddal épitett balneumot úgy megemészsze, hogy újnak épitésére lett volna szükség. A fürdő épületet tehát valószinüleg nem az idő tette avatéggá, hanem kétségenkivül a barbarok dúlása és rombolása bontotta meg úgy, hogy kijavitása a római segélyosztály fürdéshez szokott és szoktatott katonáinak elkerülhetetlen szükségekké lett. Hogy a barbarok e gazdálkodása a Kr. utáni 235-dik év után uralkodott imperatorok közzül melyiknek korában történhetett? végső fejezetünkben fogjuk látni.

IV-dik FEJEZET.

Érmek.

Az a.-ilosvai római állótáborban s annak közelében 1851-től 1862-ig lelt római érmek sorozata a következő [61]).

Vespasianus.

1.	Denar.	Imp. Cæsar Vespasianus Aug.] [Cos. Iter. Tr. Pot. — A Róma épitése utáni 823-dik, s a Krisztus utáni 70-dik évből. Cohen 36. szám.
2.	„	Imp. Cæs. Vesp. Aug. P. M.] [Augur Tri. Pot. — 824—826, 71—73.— Coh. 12.
3.	„	Imp. Cæs. Vesp. Aug. P. M. Cos. IIII.] [Augur Tri. Pot. — 825—826, 72—73. — Coh. 14.
4.	„	Imp. Cæs. Vesp. Aug. P. M. Cos. IIII.] [Vesta. — 825—826, 72—73. — Coh. 216.
5.	„	Imp. Cæsar Vespasianus Aug.] [Cos. VII. — 829, 76. — Coh. 60.

Domitianus.

6.	Denar.	Cæsar Divi F. Domitianus Cos. VII.] [Princeps Juventutis. — 833, 80. — Coh. 222.
7.	„	Imp. Cæs. Domitianus Aug. P. M.] [Tr. Pot. Imp. II. Cos. VIII. Des. VIIII. — 835, 82. — Coh. 259.
8.	„	Imp. Cæs. Domitianus Aug. P. M.] [Tr. Pot. II. Cos. VIIII. Des. X. P. P. — 836, 83. — Coh. 252.
9.	„	Imp. Cæs. Domit. Aug. Germ. P. M. Tr. P. VIII.] [Imp. XIX. Cos. XIIII. Cens. P. P. P. — 841, 88. — Coh. 112.
10.	„	Imp. Cæs. Domit. Aug. Germ. P. M. Tr. P. VIII.] [Imp. XIX. Cos. XIIII.. Cens. P. P. P. — 841, 88. — Coh. 131.

Trajanus.

11.	Denar.	Imp. Cæs. Nerva Trajan. Aug. Germ.] [P. M. Tr. P. Cos. III. P. P. — 853, 100. — Coh. 130.
12.	„	Imp. Trajano Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P.] [Cos. V. P. P. S. P. Q. R. Optimo Princ. — 857—863, 104—110. — Coh. 28.
13.	Semis.	Imp. Cæs. Nervæ Trajano Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P. Cos. V. P. P.] [S. P. Q. R. Optimo Principi — alól: S. C. — 857—863, 104—110. — Coh. 420.

---

[61]) A pénzeket tisztelt barátom Finály Henrik az erd. muzeum derék éremtárnoka, Cohen Henrik „Description historique des monnaies frappées sous l' empire Romain, communément appellées médailles impériales. Paris, 1859—1862“ czimü VI. kötetes jeles munkája szerint határozta meg; e táblázat öszszeállitásáért tehát neki tartozom köszönettel.

14. Dupondius. Imp. Cæs. (Ner?) Trajano Optimo Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P. Cos. VI. P. P.] [Senatus Populusque Romanus — alól: Fort. Red. S. C. — 865—870, 112—117. — Coh. 343 (344?).
15. Denar. Imp. Cæs. Ner. Trajano Optimo Aug. Ger. Dac.] [P. M. Tr. P. Cos. VI. P. P. S. P. Q. R. — 867, 114. — Coh. 171.
16. As. Imp. Cæs. Trajano Optimo Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P. Cos VI. P. P.] [Senatus Populusque Romanus S. C. — 868, 115. — Coh. 392.

Hadrianus.

17. Denar. Hadrianus Aug. Cos III. P. P.] [Alexandria. — 872 891 — 119—138. — Coh. 90.
18. „ Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 127.
19. „ Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 135.
20. „ Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 144.
21. „ Hadrianus Augustus] [Cos. III. — 872—891, 119—138, — Coh. 147.
22. „ Hadrianus Aug Cos. III. P. P.] [Fides Publica. — 872—891, 119—138. — Coh. 235.
23. „ Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 379.
24. „ Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 397.
25. Billondenar. Imp. Cæsar Trajan Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 398.
26. Denar. Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 423.
27. „ Imp. Cæsar Trajan. Hadrianus Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. III. — 872—891, 119—138. — Coh. 430.
28. As. Hadrianus Aug. Cos. III. P. P.] [Cappadocia S. C. — 872—891, 119—138. — Coh. 685.
29. Semis. Hadrianus Augustus] [Salus Augusti Cos. III. S. C. — 872—891, 119—138. — Coh. 1108.
30. Sestertius. Hadrianus Aug. Cos III. P. P.] [S. C. — 872—891, 119—138 (?) Coh. 1112.
31. Semis. Sabina Augusta Hadriani Aug. P. P.] [S. C. — 879—891, 126—138. — Coh. 71.

Antoninus Pius.

32. Semis. Imp. Cæs. Antoninus] [Hadrianus Augustus. — 891, 138. — Coh. 2
33. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P.] [Tr. Pot. Cos. II. — 892, 139. — Coh. 274.
34. „ Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. Cos. III.] [Clementia Aug. — 893—896, 140—143. Coh. 36.
35. „ Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. Cos. III.] [Annona Aug. — 893—896, 140—143. — Coh. 7.
36. Sestertius. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. Cos. IIII.] [S. C. — 898, 145. — Coh. 804.
37. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. XIII.] [Cos. IIII. — 898—900, 145—147. Coh. 67.
38. Billondenar. Antoninus Aug. Pius P. P.] [Cos. IIII. — 898—900, 145—147. — Coh. 84.
39. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. XI] [Cos. IIII. 901, 148. — Coh. 104.
40. Sestertius. Antoninus Aug. Pius P. P Tr. P XII.] [Cos. IIII. S. C. — 902, 149. — Coh. 555.
41. Semis. Imp. Cæs. T. Ael. Hadr. Antoninus Aug. Pius P. P.] [Tr. Pot. XIIII. Cos. IIII. — alól: Annona Aug. S. C. — 904, 151. — Coh. 482.
42. Sestertius. Antoninus Aug. Pius P. P. Imp. II.] [Tr. Pot. XIX. Cos. IIII. S. C. — 909, 156. — Coh. 920.
43. Denar. Antoninus Aug. Pius P. P. Imp. II.] [Tr. Pot. XX. Cos. IIII. — 910, 157. — Coh. 332.
44. „ Diva Faustina] [Aeternitas. — 894, 141. s köv. Coh. 14. Két denar, s két billondenar.
45. „ Diva Faustina] [Augusta. — 894, 141 s köv. Coh. 27.
46. „ Faustina Augusta] [Junoni Reginae. — 891—894, 138—141. Coh. 89.
47. Semis. Diva Faustina] [S. C. — 894, 141. — Coh. 269.

M. Aurelius Antoninus.

48. Billondenar. Imp. M. Aurel. Antoninus Aug.] [Concord. Aug. Tr. P. XV. Cos. III. — 914, 161. — Coh. 10.
49. Sestertius. (?) Imp. Cæs. M. Aurel. Antoninus Aug.] [Fel. Tem. Tr. P. XV. Cos. III. S C. — 914, 161. — Coh. 477.
50. As. Antoninus Aug. Tr. P. XXVIII.] [Imp. VI. Cos. III. S. C. — 927, 174. — Coh. 513.
51. Denar. Faustina Augusta] [Junoni Reginæ. — 912—928, 159—175. — Coh. 53.
52. „ Faustinæ Aug. Pii Aug. Fil.] [Venus. 912—928, 159—175. — Coh. 92.
53. As. (?) Faustina Aug. Pii Aug. Fil.] [Juno S. C. — 912—928, 159—175. — Coh. 176.
54. Sestertius. Faustina Aug. Pii Aug. Fil.] [S. C. — 912—928, 159—175. — Coh. 212.

Commodus.

55. Denar. M. Commodus Antoninus Aug.] [Tr. P. V. Imp. IIII. Cos. II. P. P. — 933, 180. — Coh. 271.
56. Sestertius. M. Commodus Antoninus Aug] [Fel. Aug. Tr. P. VI. Imp. IIII. Cos. III. P. P. S. C. — 934, 181. — Coh. 499.
57. Denar. M. Commodus Anton. Aug. Pius] [Tr. P. VIII. Imp. VI. Cos. IIII. P. P. — 936, 183. — Coh. 314.
58. Sestertius. M. Commodus Antoninus Aug. Pius] [Tr. P. VIII. Imp. V. Cos. IIII. P. P. S. C. — 936, 183. — Coh. 790.
59. Dupondius. M. Commodus Antoninus Aug. Pius] [Tr. P. VIII. Imp. VI. Cos. IIII. P. P. S. C. — 936, 183. — Coh. 798.
60. Semis. Crispina Augusta] [Venus S. C. — 930—936, 177—183. — Coh. 42.

Septimius Severus.

61. Denar. L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Indulgentia Aug. — 949, 196. — Coh. 129.
62. Billondenar. L. Sept. Sever. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Miner. Victr. — 949, 196. — Coh. 213.
63. Denar. L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VII? VIII? VIIII?] [P. M. Tr. P. IIII? V? Cos. II. P. P. — 949—950, 196—197. — Coh. 266, 267, 273., s egy billondenar.
64. „ L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Securitas Publica. — 949—950, 196—197. — Coh. 376.
65. „ L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. VIII.] [Liberalitas Aug. II. — 950, 197. — Coh. 184.
66. „ L. Sep. Severus Per. Aug. P. M. Imp. XI.] [Par. Ar. Ad. Tr. P. VI. Cos. II. P. P. — 951, 198. — Coh. 231.
67. „ L. Sep. Severus Per. Aug. P. M. Imp. XI.] [Saluti Augg. — 951, 198. — Coh. 374.
68. Billondenar. L. Sept. Sev. Aug. Imp. XI. Part. Max.] [Moneta Augg. — 951—954, 198—201 — Coh. 222.
69. Denar. Severus Pius Aug.] [Restitutor Urbis. — 954, 201 s köv. — Coh. 365, két darab.
70. „ Severus Pius Aug,] [P. M. Tr. P. XIII. Cos. III. P. P. — 959, 206. — Coh. 297.
71. Billondenar. Severus Pius Aug.] [P. M. Tr. P. XVII. Cos. III. P. P. — 962, 209. — Coh. 323.
72. „ Severus Pius Aug.] [P. M. Tr. P. XVII. Cos. III. P. P. — 962, 209. — Coh. 327.
73. „ Julia Augusta] [Diana Lucifera. — 946—970, 193—217. — Coh. 17.
74. Denar. Julia Augusta] [Hilaritas. — 946—970, 193—217. — Coh. 38.
75. Billondenar. Julia Augusta] [Pudicitia. — 946—970, 193—217. — Coh. 87.
76. Denar. Julia Pia Felix Aug.] [Pudicitia. — 946—970, 193—217. — Coh. 88.
77. „ Julia Augusta] [Saeculi Felicitas. — 946—970, 193—217. — Coh. 93.
78. „ Julia Augusta] [Vestae Sanctae. — 946—970, 193—217. — Coh. 125.

Caracalla és Geta.

79. Denar. M. Aur. Anton. Cæs. Pontif.] [Mars Ultor. — 950, 197. — Coh. 99.
80. „ Antoninus Pius Fel. Aug.] [Aeternitas Aug. — 951, 198 (?). — Sem Eckhel sem Cohen nem ismeri. Vagy újdonság, vagy pedig falsum.
81. Billondenar. Antoninus Augustus] [Pontif. Tr. P. III. — 953, 200. — Coh. 243.
82. Denar. Antoninus Pius Aug.] [Part. Max. Pont. Tr. P. IIII. — 954, 201. — Coh. 116.
83. „ Antoninus Pius Aug.] [Pontif. Tr. P. VIII. Cos. II. — 958, 205. — Coh. 251.
84. „ Antoninus Pius Aug.] [Pontif. Tr. P. X. Cos. II. — 960, 207. — Coh. 257.
85. „ Antoninus Pius Aug.] [Liberalitas Aug. VI. — 961, 208. — Coh. 89.

86. Billondenar. Antoninus Pius Aug. Brit.] [P. M. Tr. P. XVI. Cos. IIII. P. P. — 966, 213. — Coh. 148.
87. Denar. Antoninus Pius Aug. Germ.] [P. M. Tr. P. XVIII. Cos. IIII. P. P. — 968, 215. — Coh. 186.
88. Billondenar. Antoninus Pius Aug. Germ.] [P. M. Tr. P. XX. Cos. IIII. P. P. — 970, 217. — Coh. 230.
89. „ Antoninus Pius Aug.] [semmit sem vehetni ki.
90. Denar. L. Septimius Geta Cæs.] [Felicitas Tempor. — 951—957, 198—204. — Coh. 19.
91. „ P. Septimius Geta Cæs.] [Provid. Deorum. — 951—957, 198—204. — Coh. 81.
92. Billondenar. P. Sept. Geta Cæs. Pont.] [Princ. Juventutis. — 958—960, 205—207. — Coh. 77. Két darab.
93. Denar. P. Sept. Geta Cæs. Pont.] [Securit. Imperii. — 958—960, 205—207. — Coh. 85.
94. „ P. Septimius Geta Cæs] [Liberalitas Aug. VI. — 961, 208. — Coh. 35.

Elagabalus.

95. Antoninianus. Imp. Cæs. Antoninus Aug.] [Fides Exercitus. — 971—972, 218—219. — Coh. 17.
96. Denar. Imp. Cæs. M. Aur. Antoninus Aug.] [P. M. Tr. P. II. Cos. II. P. P. — 972, 219. — Coh. 69.
97. „ Imp. Antoninus Pius Aug.] [P. M. Tr. P. III. Cos. III. P. P. — 974, 221. — Coh. 91.
98. „ Julia Maesa Aug.] [Pudicitia. — 971—972, 218—219. — Coh. 14. Két darab.

Severus Alexander.

99. Denar. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [P. M. Tr. P. Cos. P. P. — 975, 222. — Coh. 90.
100. „ Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [P. M. Tr. P. IIII. Cos. P. P. — 978, 225. — Coh. 120.
101. „ Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Liberalitas Aug. III. — 979, 226. — Coh. 52.
102. „ Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [P. M. Tr. P. VI. Cos. II. P. P. — 980, 227. — Coh. 136, és egy quinar. ugyanazon évből Coh. 136
103. Sestertius. Imp. Alexander Pius Aug.] [Providentia Aug. S. C. — 984, 231. — Coh. 426.
104. Denar. Imp. Alexander Pius Aug.] [P. M. Tr. P. XI. Cos. III. P. P. — 985, 232. — Coh. 177.
105. Billondenar. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Felicitas Aug. — 975—988, 222—235. — Coh. 22.
106. Denar. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Jovi Conservatori. — 975—988, 222—235. — Coh. 35.
107. „ Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [Pax Aug. — 975—988, 222—235. — Coh. 78.
108. Billondenar. Julia Mamaea Aug.] [Venus Victrix. — 975—988, 222—235. — Coh. 25.

Maximinus I.

109. Denar. Imp. Maximinus Pius Aug.] [Pax Augusti. — 988—989, 235—236. — Coh. 14.
110. „ Imp. Maximinus Pius Aug.] [Victoria Aug. — 989, 236. — Coh. 37.

Gordianus III.

111. Antoninianus. Imp. Gordianus Pius Fel. Aug.] [P. M. Tr. P. IIII. Cos. II. P. P. — 994, 241. — Coh. 106.
112. Denar. Imp. Gordianus Pius Fel. Aug.] [Concordia Milit. — 991—997, 238—244. — Coh. 25.
113. Antoninianus. Imp. Gordianus Pius Fel. Aug.] [Fort. Redux. — 991—997, 238—244. — Coh. 40.

Philippus Pater.

114. Antoninianus. Imp. M. Jul. Philippus Aug.] [Felicitas Temp. — 997—1002, 244—249. — Coh. 20.
115. Dupondius. Imp. M. Jul. Philippus Aug.] [Provincia Dacia An. II. — 1001, 248. — Cohennél nincs meg. L. Eckhel Doctr. num. vet. II. k., 10. l.

V-dik FEJEZET.

Feliratos emlékkövek.

Láttuk az elmondottak folytán, hogy az a.-ilosvai telepedés, mely a legéjszakibb volt a katonai állomások között, melyeket a rómaiak Daciában alapitottak, nem volt nagy kiterjedésü. Látni fogjuk lejebb, hogy a rómaiaknak nem valamely szoros értelemben vett telepvárosát — colonia —, hanem csupán hadászati czélból elöretolt elöörsi tanyájának, téli táborállomásának — hiberna castra — maradványait leltük fel romjainkban.

Ez a körülmény érthetövé teszi, hogy mi okból nem találhatni a romokban oly müemlékeket, melyek a római szorgalom, müérzék s művészet szokott nagy s remek idomaihoz inkább arányban állottak volna. Kisded táborállomás, melynek elhivatása nem volt az, a mi a telepvárosoké; mely éppen csak ez utóbbiak virágozhatásának s jólétének fedezéséért volt alapitva; s mely éppen az által, mert csupán biztositásul szolgált a valódi telepek nyugalmának a barbarok anynyiszor ismételt támadásai ellen, nem juthatott a gazdagság eszközeihez, melyek a különnemü művészetek kifejlödését lehetövé teszik, még kevésbé tehetett szert a kifejlödést biztositó nyugalomra, mondjuk, hogy ily kisded katonai táborállomás elrendeltetése czéljaival arányban álló kényelmet tudott ugyan lakosainak nyujtani, de remek müemlékeket, például nagyszerü épületeket, szobrokat, faragványokat, becses házieszközöket sat. romjaiban hiában keresünk.

Egy-egy szabályosabban faragott emlék- vagy sirkö, fogadmányi-oltár, néhány oszlop s faragvány tehát mind az, a mi romjainkban a köfaragás s metszés mesterségének akkori mibenlétéről tanuskodik.

De fájdalom e müemlékek nagy részét is csak zúzott, csonkitott, törött s elmállott állapotban találtam meg. E sajnos mibenlét eléidézésére több tényező müködött közre. Hogy a müemlékek legnagyobb részén a barbarok egykori vad rombolásának kétségtelen nyomát vehetni észre, már emlitettük. Azt, a mi romboló karjaiktól megmenekült, valószinüleg részint a tüz s ennek a következtében összeomlott fedélzet, részint pedig az épületek idö folytán békövetkezett le- s bészakadása csonkitotta összse s tette semmivé. Ide járult végül a köanyag mállékony természete is. Alsó-Ilosva környékének hegyeiben a kárpáti zöldporondkövet hatalmas rétegekben lelhetni, a melyekböl fejtett kö kitünö épületi anyagot ad ugyan, de annál gyengébb minöségü emlék-, szobor-, oszlop-, egyáltalában oly müemlékanyagot, melyet vagy bétetözni, vagy pedig vakolatburokkal ellátni nem lehetvén az atmosphaeriliák hatásának kell kitenni. E könem különösön a viz hatásának következtében nem sokára vékonyabb s vastagabb lapokra, lemezekre szokott el- s széthasadozni, a mi aztán idövel az illetö müemlék teljes elmállását idézi elé. A romokban lelt emlékkövek — két, valószinüleg Kolozsvár környékebeli csigamészköböl készitett darab kivételével — a.-ilosvai zöldporondköböl vannak készitve, s ez okból rajtuk, néhány nagyobb mérvü, és tömörebb fajtáju anyagból faragott emlékkö kivételével — a melyeket e minöségük az elpusztulástól megóvott — nagy részt az elmállás folyamát kisebb nagyobb mértékben észre is lehet venni.

E körülmények miatt ásatásaimban a legnagyobb figyelemmel s óvatossággal kellett eljárnom, hogy a darabokra zúzott, tört s szétmállott emlékköveket lehetöleg ki lehessen egészitenem. S ahhozképest e czélom sükerült is; a mely eredmény felett a felirattan érdekében valóban örülnöm kell; de a mely fáradságos mütételről helyes fogalmat a t. olvasó csak akkor képezhet magának, ha megemlitem, hogy a közlött feliratos müemlékek egy részét, a szó teljes értelmében, köforgácsokból kellett összeállitanom. Minden figyelmem daczára azonban fájdalom több darabot nem lehetett kiegészitenem, mivel csak egy-két töredékeiket lelvén meg, ezekből a kivánt értelmet kivennem már nem lehetett.

Ime itt adom tehát ama feliratos emlékkövek sorozatát, a melyek néhány régebben kiásottakon kivül ásatásaim folytán kerültek napfényre. Óhajtottam volna a feliratok ábráit közleményemhez hü kömetszetekben mellékelni; de ezt több ok, föként nyomdászati viszonyaink mibenléte nem engedte meg; bé kellett tehát érnem avval a modorral, a melyet korlátolt körülményeink folytán éppen követnem lehetett, a melynek epigraphiai hüségéről azonban minden vonást illetöleg kezeskedem.

Fogadmányi-oltárok.

1. *)

O. 73 mètre magas — O. 30 mètre széles zöldporondkö fogadmányi-oltár; látható gyüjteményemben. Találtam 1863-ban, II-dik táblánk M pontján.

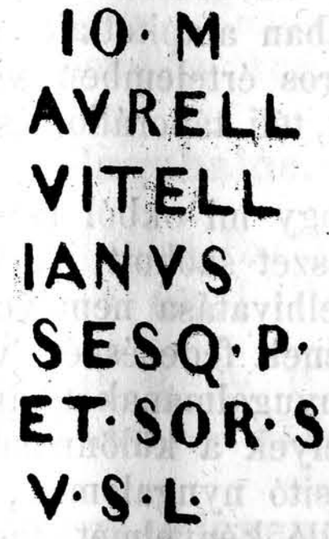

Jovi Optimo Maximo Aurellius Vitellianus sesquiplarius pro [*se* kimaradt] *et sorore sua, votum solvit lubens.*

Sesquiplarius vagy *sesquiplicarius*-nak az a római katona neveztetett, a ki érdemei folytán jutalomul zsoldján feljül még fél zsoldot vagy termény adagot, s igy másfél zsoldot húzott [62]). A római lovasosztályoknál a duplarius és sesquiplarius rangfokozata a csapat-turma=28—32 lovas felett parancsnok-lott *decurio*-é után következett [63]), s mintegy a mai őrmester s illetőleg tizedes rangfokozatához állott legközelebb.

2. *

O. 78 m. magas — O. 475 m. széles töredékei egy ketté, illetőleg háromba törött zöldporondkö fogadmányi-oltárnak; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk M pontján.

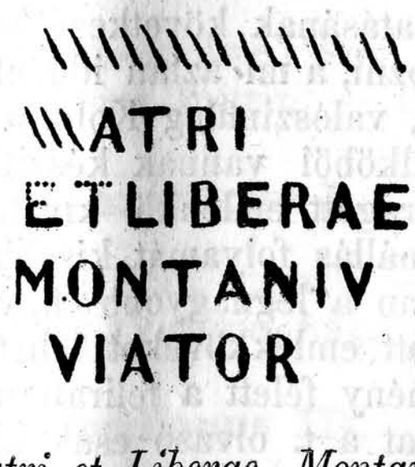

[Libero P]*atri et Liberae Montanius Viator.*

Liber Pater-nek általában a boristen neveztetett, ki aztán midön e néven neveztetett közönségesen arájával *Libera*-val együtt jelenik meg a fogadmányi oltárokon; s azok közzé az istenek közzé tartoznak, kiket az emberi fogamzásra gyakorlott közös jótékonyságukért tiszteltek [64]).

---

*) A *-gal jelölt számok egészen új feliratok; azok pedig, melyeknél a * hiányzik, már korábban ásattak ki s közölve vannak.

[62]) Kellermann, Vigilum Romanorum latercula duo Coelimontana, Romae, 1835. 233 szám.; Becker-Marquardt i. m. III. 2. k. 426 l.; Zell, Handbuch der römischen Epigraphik, II. k. 316 és 318 l.; Pitiscus, Lexicon antiquitatum Romanarum, Venetiis, 1719. III. k. 425 l.; Sponius Miscellanea eruditae antiquitatis. Lugduni, 1685. 262. l.

[63]) V. ö. Kellermann, i. m. 106. és 113. sz; Becker-Marquardt i. m. III. 2. k. 460.l.; Zell i. m. 310 és 317 l.; Orelli, Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio. Turici, 1828. 3476 sz.

[64]) Becker-Marquardt, i. m. IV. k. 10 l.; V. ö. K. O. Müller, Handbuch der Archäologie der Kunst. Breslau, 1848. 535 l.; Pauly, Real-Encyclopädie der classichen Alterthumswissenschaft. Stuttgart, 1839—1852. IV. k. 1023—1024 l.

3. *

O. 65 m. magos — O. 21 m. széles három darabba törött zöldporondkő fogadmányi oltár; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk M pontján.

APOLLI
N·SAC·
SOLA·
MVCATRI
VE·ALE·F
RON·V·S

Apollini sacrum Solanius Mucatri [*us* vagy *nus*] *veteranus ale Frontonianae votum solvit.*

Solanius Mucatrius vagy Mucatrinus szokatlan római, valószinüleg azonban latinizált tunger név [65]). *Veteranusnak* az a római katona neveztetett, a ki a legiokban rendesen 20, a prætoriana cohorsokban 16, az auxiliaris cohorsokban pedig 25 évet néha azonban többet is töltött, általában a ki szolgálati éveit kitöltötte ugyan, de azért a hadseregben rendelkezési állapotban megmaradott s mint ilyen vagy a katonai telepvárosok bénépesitésére, vagy pedig különböző katonai szolgálatokra volt alkalmazva [66]).

Az Ala Frontonianáról közleményünk végső fejezetében fogunk bövebben szólani.

4. *

O. 87 m. magas — O. 405 m. széles két darabba törött zöldporondkő fogadmányi oltár; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk N pontján.

MARTI·
ALA·I·TVNGR
FRONT·PER
T·VETTVLENVM
NEPOTEM
PRAEF·EQ·
V·S·L·M·

Marti ala I Tungrorum Frontoniana per Titum Vettulenum Nepotem praefectum equitum votum solvit lubens merito.

A romjainkban lelt feliratos emlékköveken, mint látni fogjuk, több præfectus equitum neve fordul elé. T. Vettulenus Nepos az egykor A.-Ilosván állomásozott tunger lovasosztály parancsnoka volt. A római segélylovasság parancsnokának rangját a mai katonatiszti rangfokozatokhoz viszonyitván, a præfectus equitum egy mostani örnagy vagy alezredeshez állott legközelebb.

5. *

1. 17 m. magas — O. 32 m. széles töredékei egy hat darabra törött zöldporondkő fogadmányi oltárnak; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk N pontján.

---

[65]) E római harczos névrokona Aurelius Mucatra Kellermannál i. m. 106 és 113 sz. a. jön elé.

[66]) V. ö. A. W. Zumpt, De coloniis Romanorum militaribus, lásd Commentationum epigraphicarum ad antiquitates Romanas pertinentium volumen I. Berolini, 1850. 445 l.; Becker-Marquardt, i. m. III. 2. k. 286, 338—339, 366, 388, 415, 430 l.; Pitiscus, i. m. III. k. 700 l.; Montfaucon, L' antiquité expliquée. IV. k. 1. r. 10 l.; Pauly, i. m. V. k. 15 l.

Epo[nae] ala I [Tun]grorum Fro[ntoniana] cui p[raeest] Cajus Julius Apigianus praefectus equitum[votum solvit] lubens merito.

Epona az istállók védistenaszszonya volt, kinek oltalma alatt általában a lótenyésztés, különösen pedig a lovak, öszvérek s szamarak állottak [67]). Neki szentelt fogadmányi s emlékoltárokat, faragványokat mondhatni kizárólag csak Schweizban, Angolországban, Németország különböző részeiben s az austriai birodalom főként német tartományaiban, általában Európának csak oly részeiben találtak eddigelé, melyekben német eredetü népfaj lakozik [68]). Kétségenkivüli tehát ez okból a Montfaucon nézete [69]), mely szerint Epona a saját german istennők közzé tartozott. E vélemény alapján lehet megmagyarázni, hogy mi okból találtunk A.-Ilosván is Eponának szentelt emlékoltárt. Azért t. i., mert az egykor itt állomásozott lovas tungerek mint a nagy german népcsaládhoz tartozott nemzet fiai hazai istennőjökről a távol Daciában sem feledkeztek meg, hanem neki mint kedvencz lovaik védaszszonyának C. Julius Apigianus parancsnokuk idejében kegyelettel emeltették ismertetett emlékoltárunkat.

A régiség és felirattan Eponának szentelt müemléket és feliratot eddigelé öszszesen csak 26-ot ismert [70]); jelen feliratunk tehát általában 27-dik az Epona emlékek között, s az első melyet Erdélyben találtak; s ez okból azt az erdélyi Corpus inscriptionum Latinarum unicumának, s helyi fogadmányi oltár leleteink legérdekesebb felirati számának méltán nevezhetjük.

6.

1 m. magas — O. 37 m. széles zöldporondkő fogadmányi oltár; gyüjteményemben. Találtam 1858-ban az V-dik táblánkon látható nagyobbik fürdő épület Dd. pontján oldalára döntve épületanyagként béfalazva. E feliratot közlöttem „Az erdélyi muzeum-egylet évkönyvei“ I. k. 28 lapján.

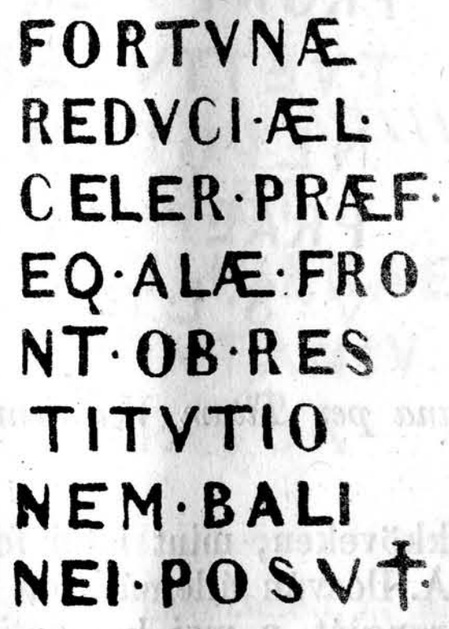

[67]) Becker-Marquardt, i. m. IV. k. 16 l.; Pitiscus i. m. II. k. 274 l.; Pauly, i. m. III. k. 204 l.; Haliczky Antal, Acta litteraria Musei nationalis Hungarici. Budae, 1818. I. k. 297—310 l.; Seidl, Epigraphische Excurse, l. Wiener Jahrbücher der Literatur, Anzeige-Blatt 1844. 108. k. 27. s köv. l.; Arneth, Die neuesten Archäologischen Funde in Cilli, l. Sitzungsberichte der Phil. Hist. Classe der k. Akademie der Wissenschaften. 1859. XXXII. k. 586. l.; Hofmann, Lexicon universale. Lugduni Batavorum, 1698. II. k. 172 és 518 l.

[68]) Olaszországban még eddig csak két Epona-emlék jött napfényre, Magyarországban csupán egy, a váczi ismeretes, L. Orelli, i. m. 1792 sz. A pesti nemzeti muzeumban levő Equeias feliratu bronz szobor (L. Halizky, Equeias Musei nationalis Hungarici, Acta litt. mus. nat. Hung. I. k. 297—310 l. és Cattaneo, Equeiade monumento antico di bronzo del museo Nazionale Ungherese, considerato nei suoi rapporti col'antichità figurata. Milano, 1819) nem Eponát ábrázolja, mert Epona e név alatt nem tiszteltetett, sőt ily nevü istenség nem is létezett; nevét nem hogy megtalálnók még a legnagyobb felirati gyüjteményekben is, de bizonyosak lehetünk abban, hogy egyetlen feliraton sem fogjuk fellelni. Valószinü tehát Arneth abbeli nézete, hogy e felirat Equeitasnak levén olvasandó, e bronz régiség egykor valamely sulymérték lehetett (L. i. m. 585—586. l.

[69]) I. m. II. k. 2. r. 409. l.

[70]) Arneth, i. m. 580—585 l.; v. ö. Seidl, i. m. 27. s köv. l.

Fortunae Reduci Aelius Celer praefectus equitum alae Frontonianae ob restitutionem balinei posuit.

A Viszszatérő Szerencse[71]) egyike azoknak az istenségeknek, kiknek a rómaiak gyakran állitottak emlékoltárt. Ezért majd minden római telepedés romjaiban lehet találni Fortuna Reduxnak szentelt feliratos emlékköveket.

Mint III-dik fejezetünkben látók, e felirat szövege nagyon fontos az a.-ilosvai állótábor nagyobbik fürdő épülete épitési korának meghatározására, sőt — mint lejebb látandjuk — e meghatározás folytán az egész település történetére nézve.

E fogadmányi oltárt valószinüleg Severus Alexander uralkodása alatt a Kr. ut. 227—235-dik évek valamelyikében emeltette a tunger lovasság parancsnoka Aelius Celer.

7.

O. 25 m. magas — O. 9 m. széles töredéke egy zöldporondkö fogadmányi oltárnak; gyüjteményemben volt, de fájdalom elveszett. Találtam 1858-ban a IV-dik táblánkon feltüntetett prætorium c. szobája nyugoti külfala előtt mintegy 4 lábnyi távolságra. Közlöttem „Az erd. muzeum-egylet évkönyvei“ I. k. 29 lapján.

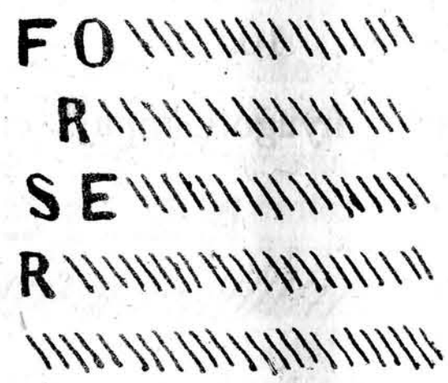

E fogadmányi oltár töredék feliratából a Fortuna Redux nevén kivül, melynek szentelve volt, egyebet valószinüséggel olvasni nem lehet.

8. *

O. 47 m. magas — O. 44 m. széles töredéke egy zöldporondkö fogadmányi oltárnak; gyüjteményemben. Találtam 1862-ben a castrumnak a III-dik táblánkon látható *c.* pontján.

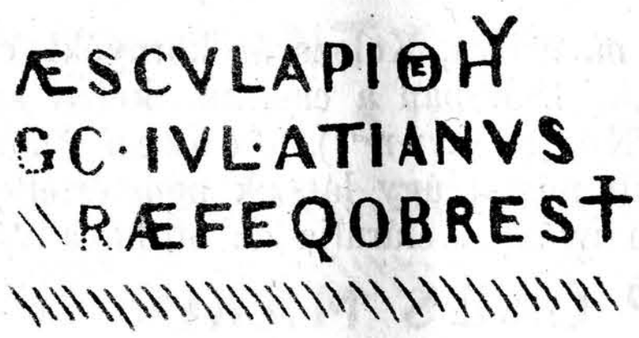

Aesculapio et Hygiae Cajus Julius Atianus [p]raefectus equitum ob resti[tutionem.....].

Sajnálnunk kell, hogy e fogadmányi oltár alját meglelnem nem sükerülvén, nem tünik ki tisztán, hogy C. Julius Atianus lovassági parancsnok a táborállomás melyik épületét javittatta ki, vagy állitotta helyre. Aesculapiusnak és Hygeának a gyógyászat isteneinek lévén azonban e fogadmányi oltár szentelve, valószinüleg ezt is valamelyik fürdő épület helyreállitásáért, átvitt értelemben tehát a fürdésnek az egészségre gyakorlott közvetlen gyógyhatásáért, hálából emeltette C. Julius Atianus a gyógyisteneknek. Ugyan e czélból volt hihetőképp a következő fogadmányi oltár is ugyanazon isteneknek felállitva.

9. *

O. 71 m. magas — O. 395 m. széles töredéke egy zöldporondkö fogadmányi oltárnak. Párkányzatán csillagok, ökörfejek s egy kettös fülü edény, közvetlenül a felirat felett pedig egy elnyult kigyó, a két istenség jelvénye, van domboruan faragva. Gyüjteményemben. Találtam 1862-ben az előbbi emlékkövel egy helyen.

---

[71]) „..... Fortuna redux; ce qui se peut prendre activement pour la Fortune qui ramène l' empereur; et aussi pour la Fortune qui revient. Montfaucon, i. m. I. k. 2. r. 313. l.; v. ö. Pauly, i. m. III. k. 511. l.

ΑCκΛΗΠΙ·
ΚΑΙΥΓΕ'Α
ΚΟΙΝΤΟC

Ἀσκληπιῷ καὶ Ὑγειᾳ Κοιντος [.....].

Miután Erdélyben mindeddig görög feliratu emlékkövet csak néhányat találtak, e csonka feliratot érdekessé föként görög szövege teszi. Kár, hogy a lovassági parancsnok nevéből [mert *Κοιντος* = Quintus] csupán a praenomen maradt fen. Valószinü, hogy ez a.præfectus görög származásu volt.

Emlitök II-dik fejezetünkben, hogy a castrumban létezett prætorium déli szárnyán levő parancsnoki magán-fürdő frigidariuma az épület kijavitásának söt újraépitésének kétségtelen nyomát tünteti fel. Miután pedig mindkét emlékkövet a castrum területén, s nem a közbalneumok környékén találtam, azok valószinüleg a prætoriumban létezett parancsnoki magán- s nem a közfürdök helyreállitásáért voltak az egészség védisteneinek szentelve.

10.

Fogadmányioltár. Találták a castrum nyugoti kapuja omladványai között. Elveszett. Közlötték Torma József [72]), és Neigebaur [73]).

NEMESI

A görög mythologia Nemesis-ét Fortuna-nak nevezte a római, s föként e név alatt tisztelte [74]); ez a fogadmányi oltár is ez okból valószinüleg Fortuna-nak volt egykor szentelve. Nem hibázom tehát, ha e feliratot igy egészitem ki: *Deae Nemesi sive Fortunae* ..... [75]).

Emléktáblák, ugynevezett császár-feliratok.

11.

O. 71 m. magas — 1. 16 m. széles, Kolozsvár környéki csigamészkö emléktábla; Bethlenben ifj. gróf Bethlen Ferencznél. Találták 1830-ban a castrum keleti kapuja romjai között. Feliratát hibáson közlötték Torma József [76]), Neigebaur [77]), Henzen [78]). A betüket ügyetlen köfaragó — quadratarius — metszette, ki az elébe tett mintát úgy látszik nem értette; a betük s az összefonások kezdeties alakja illetöleg modora lépten nyomon elárulja az otromba vésöt.

IMP CAES MARCo
AVRELLIo ANTONINO
PIO FELICI AVG PARTICo
MAX BRIT MAX PONT MAX
TRIB POT XVI COS IIII OPTIMo
MAXIMo QPRINCIPIALAITVNG FRoNT
ANTONINIANANVMNIEIVSSEMPEAcMERTo DVoTA

---

[72]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó. 1831. I. k. 134. l.
[73]) Dacien, aus den Ueberresten des klassischen Alterthums. Kronstadt, 1851. 237. l. 15. sz.
[74]) Pauly, i. m. V. k. 532. l.
[75]) V. ö. Gruterus, Inscriptiones antiquae totius orbis Romani. Cura Grævii. Amstelaedami, 1707. 80. l. 1. sz.
[76]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó. 1831, I. k. 113. l.
[77]) Dacien. 237: 1.
[78]) Antichità della Transilvania, l. Bulletino dell' instituto di corrispondenza archeologica. Roma 1848. 188 l. és ugyan ő, Supplementa ad collectionem Orellianam. Turici, 1856. 6721.

Imperatori Caesari Marco Aurellio Antonino Pio Felici Augusto Partico Maximo Brittanico Maximo Pontifici Maximo tribunitiae potestatis decimum sextum consuli quartum Optimo Maximoque Principi ala I Tungrorum Frontoniana Antoniniana numini ejus semper ac merito devota.

Miután Caracalla császár a tribunitia potestast tizenhatodszor a Kr. ut. 213-dik évben viselte, kiviláglik, hogy az a.-ilosvai helyőrség ezt az emléktáblát a Kr. ut. 213-dik évben állittatta szörnycsászárjának.

Hogy a legiok épp úgy mint segédhadaik a császároknak hizelegni óhajtván különösön Septimius Severus és Caracalla uralkodása óta melléknévül az uralkodó császár nevét vették fel, általában tudva [79], s erre nézve a daciai feliratokból is néhány például van; így többeket mellőzve egy veczeli feliraton, melyet Neigebaur hibáson közlött [80] az egykor ama környéken állomásozott ala I Hispanorum Campagonum magát az ifjabbik Philippus császárról Philippianának nevezte. Hogy a tungereknek egykor A.-Ilosván állomásozott ala-ja is követte e hizelgő szokást, s osztály számához, nemzetiségi- és melléknevéhez még az uralkodó császár nevét is függesztette, e feliraton kivül érdekesen bizonyitják még következő feliratainк is.

Úgy látszik, hogy e felirattal hasonértelmü, sőt ennek éppen másolata volt egykor a következő csonka emléktábla szövege is.

12.

O. 49 m. magas — O. 84 m. széles töredéke egy csigamészkő emléktáblának; gyüjteményemben. E feliratos emlékkö hoszszas ideig levén A.-Ilosván egyház lépcsőjéül alkalmazva, a betü-sorok nagyobb része lekopott, a két végső sor pedig éppen egészen olvashatatlan. Hogy ezt az emléktáblát a táborállomás melyik pontján, és mikor találták, nem voltam képes megtudni. Minden esetre 1830-an innen került napfényre. Feliratát hibásan közlötte Neigebaur [81]. A betük ellentétben az imént közlött emléktábla betüivel igen csinosan, s szabályosan vannak faragva. E körülmény folytán s főként abból az okból, hogy kivételképp e tábla anyagja olyan fajtáju csigamészkő, a milyent csak Kolozsvár környékén találhatni, valószinü, hogy azt mint császár-feliratot csinosság tekintetéből Patavissában vagy környékén készittette egykor az a.-ilosvai helyőrség, s erről aztán mint mintáról a csakugyan Kolozsvár környékéről hozott másik kökoczkára ugyan azt a szöveget metszette fel az a.-ilosvai római quadratarius. Úgy gondolom, hogy a valóságot megközelitem, ha állitom, hogy miután a kezdeties másolat a castrum keleti porta decumana-ját diszitette, a hasonló szövegü mintaemléktábla az alváros [82] köz épületeinek valamelyikébe volt béillesztve.

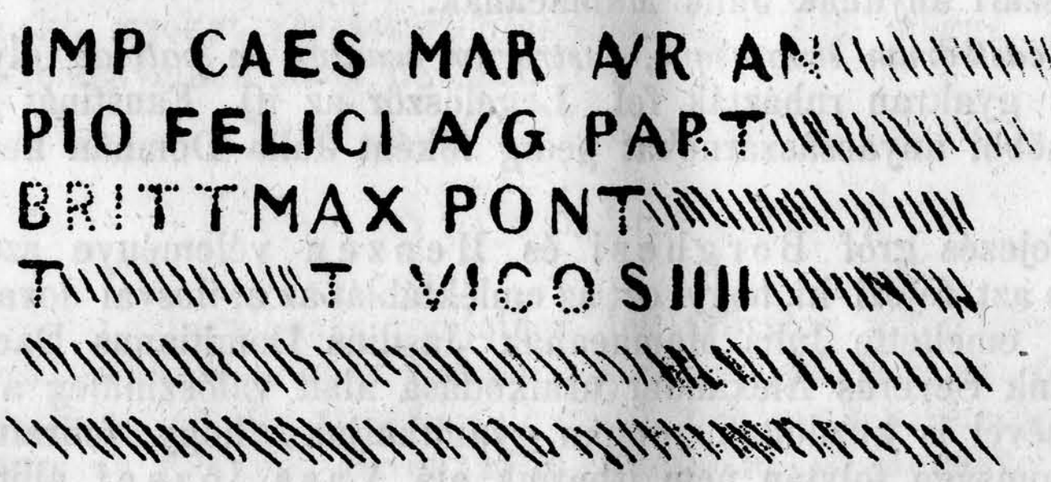

Imperatori Caesari Marco Aurelio An[tonino] Pio Felici Augusto Part[ico Maximo] Brittanico Maximo Pontifici [Maximo] *t*[ribunitiae po]*t*[estatis X] *VI consuli IIII* ....

Ez emléktáblának is a készitési korát Kr. ut. 213-dik évre tehetni; mert habár rajta a tribunitia potestas évszámát tisztán nem is lehet kivenni, de miután Caracalla a Kr. ut. 213-dik évben lett negyedszer consul, s éppen e consulatus van feliratunkon megjelölve, táblánk készitési korát a 213-dik évnél előbbre nem tehetjük; viszont hátrábbra sem, mert a Germanicus Maximus czimet Caracalla a germanokon képzeletileg vett győzelme folytán Kr. ut. 213-dik évben vette fel [83], e czim pedig emléktáblánkon nem fordul elé, holott pedig ha például ez a 214-dik évben lett volna emelve, az imperator új czíme minden bizonynyal meg lenne rajta nevezve, miután a tetszeni vágyó hadsereg a császári czímadásokban mindig alázatosan pontos szokott lenni. Ezekből kitetszik, hogy a részben hiányzó tribunitia potestast XVI-ra kell kiegésziteni.

---

[79]) Henzen. Bulletino 1848. 189. l. és Zwei Militärdiplome der Kaiser Domitian und Hadrian. L. Rheinische Jahrbücher der Alterthumswissenschaft. XIII. K. Különnyomat 49. l.

[80]) Dacien, 55: 18.

[81]) Dacien, 236.: 10.

[82]) L. II-dik táblánk C betüjét.

[83]) Arneth, Synopsis numorum Romanorum, qui in Museo C. R. Vindobonensi adservantur. Vindobonae, 1842. 135. l. v. ö. Aelius Spartianus, Antoninus Caracallus X. fej. és Pauly, i. m. II. k. 142. l.

13.

1. 16 m. magas — O. 84 m. széles zöldporondkö emléktábla; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a II-dik táblánk C betüje alatt megjelölt alváros romjai között. Feliratát nem minden hiba nélkül közlötték Torma József [84]), Neigebaur [85]), és Henzen [86]).

IVLIAE·MAMEAE·AV
GVSTAE·MATRI·SAc
TISSIMI·IMP·CAES·
SEVERI·ALEXANDRI·
AVG·ET·CASTRORM
SENATVSQVE·ALA·
FRONTONIANA·ALE
XANDRIANA·EX
QVAESTVRA·SVA·
DEDICANTE·
\\\\\SDIODOMITIA
\\\\\EG·AVG·PR·PR·

Juliae Mameae Augustae Matri Sanctissimi Imperatoris Caesaris Severi Alexandri Augusti et Castrorum senatusque, ala Frontoniana Alexandriana ex quaestura sua dedicante [*Ja*]*sdio Domitia*[*no l*]*egato Augusti propraetore.*

Ez emléktábla Severus Alexander császár uralkodása alatt Kr. ut. 222—235-dik évek valamelyikében emeltetett a császári anyának Julia Mamaeanak.

A *mater castrorum, castrorum senatusque, castrorum senatus ac patriae* oly hizelgö czimek, melyekkel az anyacsászárnékat gyakran ruházták fel. Legelöször az ifj. Faustinát Marcus Aurelius nejét éltették e czímmel [87]); a későbbi anyacsászárnékat pedig föként Julia Domnán kezdve már gyakrabban tisztelték meg avval [88]).

Az *ex quaestura* kifejezés gróf Borghesi és Henzen véleménye szerint *ex questu* helyett van feliratunkon használva, s azt fejezi ki, hogy ezt az emléktáblát az a.-ilosvai lovasosztály hadi zsákmányából vagy nyereményéből emeltette Julia Mamaeanak Jasdius Domitianus Dacia kormányzója idejében [89]). Hogy tehát tungereink Severus Alexander uralkodása alatt valószinüleg a barbarokkal háborut folytattak s ellenök szerencsével is küzdöttek, onnan gyanithatjuk, hogy feliratunk hadi zsákmányról szól. És igy ez emlékkö tanusága folytán nem irhatjuk alá Vass József állitását, hogy Dacia Severus Alexander egész uralkodása alatt békenapokat élvezett [90]), söt ellenkezöleg úgy ez, mint szintén a következö felirat is a barbarok s a daciai római csapatok közötti villongásokról tanuskodik, mely ellenségeskedéseket aztán valószinüleg a barbarok legyözése végleg megszüntetett.

Jasdius Domitianus Dacia propraetorának nevét legelöször e felirat emlitette meg, s általában csak is ezen s a következö feliraton olvashatni e férjfi nevét, mely mindeddig más daciai feliraton nem fordult elé [91]). Felirattani szerencsének nevezhetni, hogy e propraetor nevéböl épp azon rész maradott meg e feliraton épségben, a mely a következö feliraton le van törve; viszont, hogy azt a részt, mely ezen a feliraton csak töredékesen látható, a következön teljesen lehet olvasni. Propraetorunk érdekes nevének kiegészitését tehát csupán a szerencsés véletlen tette lehetövé.

---

[84]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó XI. 1831. I. 124. l.
[85]) Dacien, 235: 4.
[86]) Bulletino. 1848. 188. l. és Orelli-Henzen, 6720.
[87]) Julius Capitolinus, M. Ant. Philosophus XXVI. fej. Arneth, Synopsis num. rom. 110. l.; Orelli, 866.
[88]) Arneth, i. m. 131. l. Gruternél s Orellinél pedig számtalan ezt bizonyitó példát láthatni.
[89]) Henzen, Bulletino 1848. 189, l.; Orelli-Henzen, 6719. 2.; v. ö. Hofmann, Lexicon uuiversale III. k. 982 l.
[90]) Erdély a rómaiak alatt. Kolozsvár, 1863. 75 l.
[91]) Két Jasdius nevét, Domitianus-unkét, és .....-nét egy Rómában nem régen lelt emlékkö emliti meg. L. Annali dell' Instituto di corrispondenza archeologica. Roma, 1852. 315 l; és Canina, Via Appia 114 l.

14.

O. 55 m. magas — O. 59 m. széles töredéke egy zöldporondkő emléktáblának; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a castrum napnyugoti kapuja romjai között. Feliratát hibáson közlötték Torma József [92]), Neigebaur [93]) és Henzen [94]).

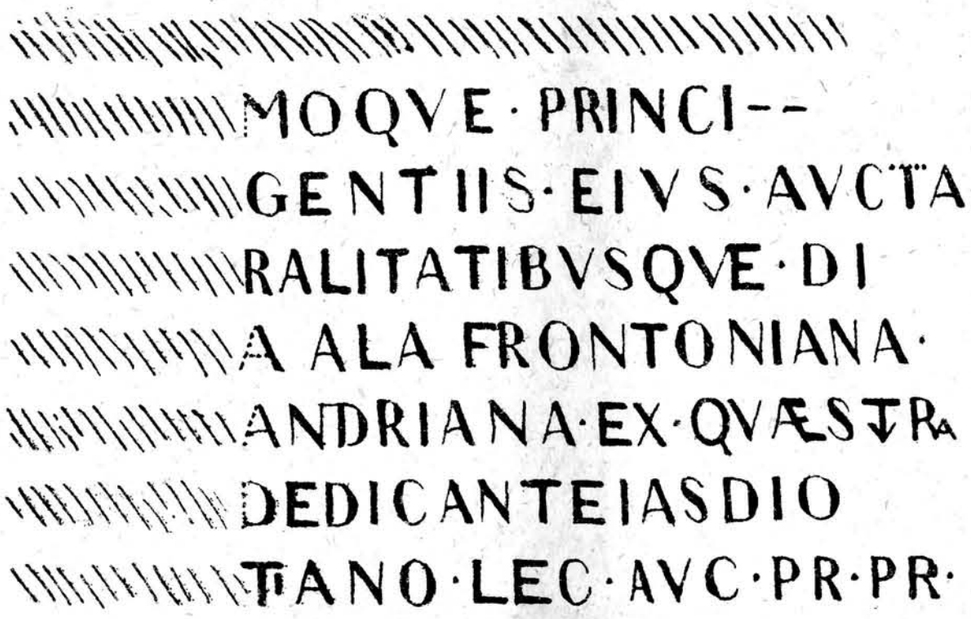

[Imperatori Cæsari Marco Aurelio Severo Alexandro Pio Felici Augusto Optimo Maxi]*moque Princi* [pi indul] *gentiis ejus aucta* [libe] *ralitatibusque di* [tat] *a ala Frontoniana* [Alex] *andriana ex quaestura* [sua] *dedicante Jasdio* [Domi] *tiano legato Augusti propraetore.*

Ha e felirat végsorai nem is lennének az előbbi feliratéival hasonértelmüek, s ha tehát az analogia folytán bizonyos nem is lenne, hogy ezt a feliratot is Severus Alexander idejében emelték, kétségenkivülivé tenné ezt az Alexandriana melléknév, melylyel az a.-ilosvai tunger helyőrség jeles fiatal uralkodóját valamely tőle nyert kegyért ruházta fel. Következőleg e felirat is Kr. ut. 222 – 235-dik év valamelyikéhez sorozandó.

Eddig tehát csak négy ugynevezett császárfelirat került az a.-ilosvai romokból napfényre; a mi számarányilag nem nagy eredmény ugyan, de miután a belőlök nyert adatok — melyeket végső fejezetünkben fogunk idő- s sorrendileg feltüntetni — e telepedés söt részben Dacia történelmére nézve is helyi fontossággal birnak, azokat a császárfeliratokban úgy sem eléggé gazdag daciai római feliratigyüjtemény valódi nyereményeinek lehet nevezni.

Síremlékek.

Az a.-ilosvai római táborállomás romjaiban lelt feliratos müemlékek legnagyobb része — mint látandjuk — síremlékekből áll; s noha rendesen a sírkőfeliratok a római felirattannak nem igen becses forrásait képezik, de miután felfedezett sírkő-feliratainк néhányuk kivételével az A.-Ilosván állomásozott tunger lovassághoz tartozott katonák nevén kivül rangjokat is megnevezik: a római segédlovasságnál használatban volt tiszti rangfokozatok sorozatának meghatározhatása végett nagy érdeköket elvitatnunk még sem lehet. E felett néhány eredeti tunger név is fordulván e feliratokon elé, az erdélyi Corpus Inscriptionumhoz érdekes számokat szolgáltatnak.

15.

2. 43 m. magas — O. 37 m. széles, és 2 m. magas — O. 42 m. széles darabjai egy zöldporondkő síremléknek; A-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a castrum nyugoti kapujánál. Feliratát hibáson közlötték Torma József [95]) és Neigebaur [96]). E síremléket egykor szándékosan kettémetszették, s a mindkét darabon látható párkányzatból és főként a végökön szemlélhető kerek lyukakból következtetve valószinüleg már a rómaiak idejében a nyugoti kapu szárnyának küszöbeiül vagy szeműldeiül szolgáltak; legalább e darabokat a kapu jobb és balfelén felásatásokkor már ily állapotban találták meg.

---

[92]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó 1831. I. k. 124. l.
[93]) Dacien, 235: 5.
[94]) Bulletino, 1848. 188. l., és Orelli-Henzen, 6719.
[95]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó, 1831. I. k. 133. l.
[96]) Dacien, 236: 6 és 7.

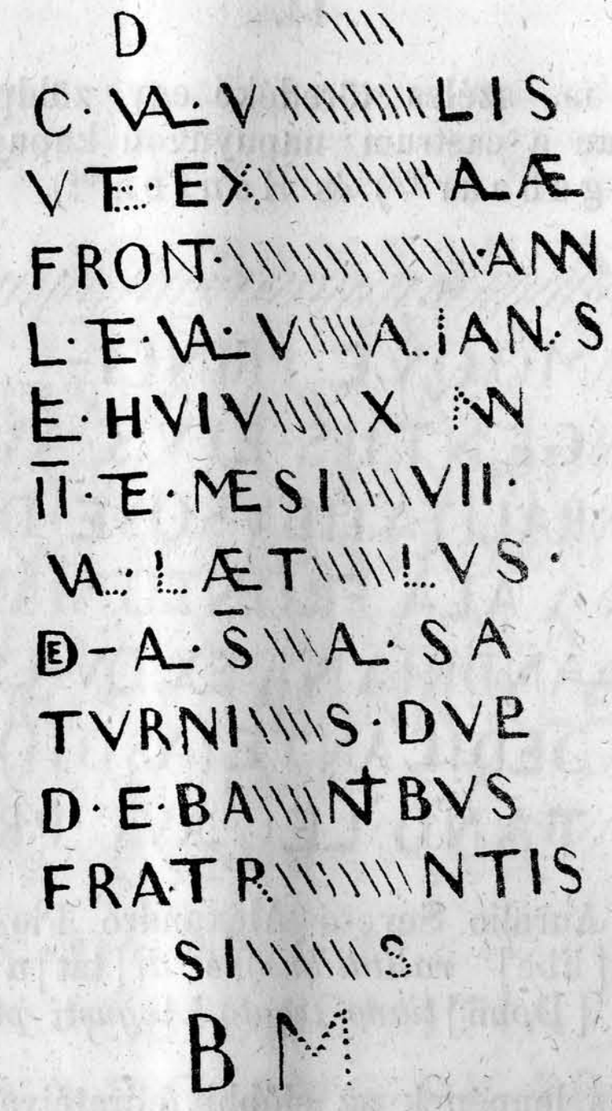

Dis [Manibus] *Cajus Valerius V*[ita]*lis veteranus ex* [decurione] *alae Frontonianae* [vixit] *annis 50, et Valerius V*[it]*alianus filius huju*[s vi]*xit* [a]*nnis 2 et mensi*[bus] 7, *Valerius Laet*[il]*lus decurio alae supra* [scriptae; V]*alerius Saturni*[nu]*s duplarius decuriae ejusdem ba*[re]*ntibus* (igy!) *fratr*[ique pie]*ntissi*[mi]*s bene merentibus.*

Decurionak a 28—32 lovasból álló lovas-csapat — turma —, s a 10 lovasból álló decuria parancsnokát nevezték [97]); rangfokozata a mai hadnagyéhoz állott legközelebb.

Veteranus ex decurione anynyit teszen, hogy az illető mint decurio szolgálati éveit kitöltvén a veteranusok közé soroztatott.

Duplariusnak pedig azt a római katonát nevezték, a ki zsoldján kivül még egy terményadagot, vagy pedig még egy egész, s igy két zsoldot húzott [98]). A duplarius rangfokozatára nézve közvetlen a decurio után következett, s a sesquiplarius-t előzte meg [99]).

16. *

O. 83 m. magas — O. 58 m. széles töredékei egy tizenöt darabba törött zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

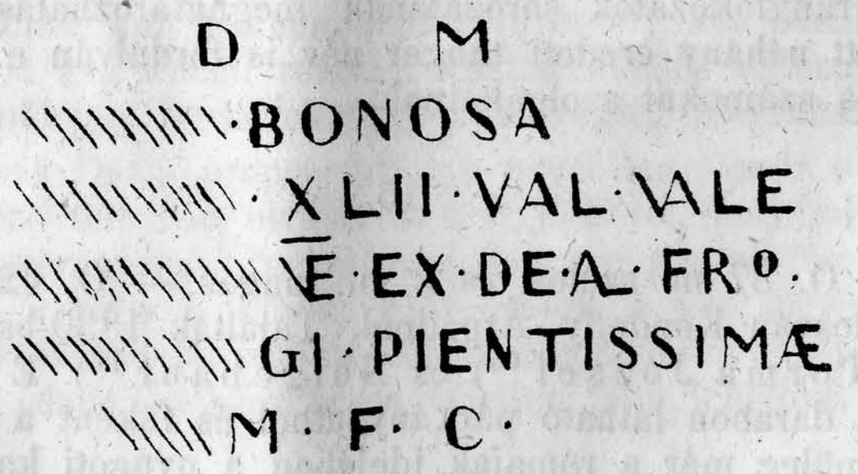

Dis Manibus [.....] *Bonosa* [vixit annis] *42, Valerius Vale*[rianus] *veteranus ex decurione alae Frontonianae* [conju]*gi pientissimae* [bene] *merenti faciendum curavit.*

---

[97]) Zell. i. m. II. k. 310. l.; v. ö. Kellermann, i. m. 106 sz, Orelli, 3476, Becker-Marquardt, III. 2. k. 460. l.; Pauly, IV. k. 861. l.

[98]) Becker-Marquardt, III. 2. k. 426. l.; Zell, II. k. 316 és 318. l.; Pitiscus II. k. 75. l.; Sponius, 262. l.; Pauly, II. k. 1281. Duplarius-nak neveztetett még az a római katona is, a ki kettős fegyverzettel volt ellátva. Orelli, 3481.

[99]) Zell, II. k. 310 és 317. l.; Kellermann, 106 és 113 sz.; Orelli, 3476. sz.; Becker-Marquardt, III. 2. k. 4601

17. *

O. 26 m. magas — O. 89 m. széles töredékei egy hat darabba törött zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

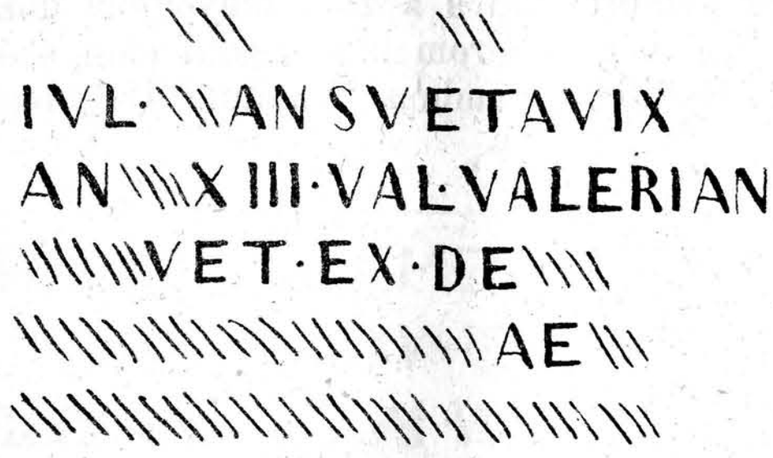

[Dis Manibus] *Julia* [M]*ansveta vixit annis* [X]*XIII, Valerius Valerian*[us] *veteranus ex decurione* [alae Frontonianae fili]*ae*.....

18. *

1. 46 m. magas — O. 40 m. széles töredékei egy zöldporondköböl faragott síremléknek, mely tizennégy darabba van eltöredezve. E síremlék tetején lovon ülö férjfi dombormivü alakja látható; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

[Dis Manibus] *Aurelius Dec*[imus (?)] *vixit* [annis.....] *Me*..... *Ma*..... *vixit annis* ..... *Aurelius De*[cimianus (?)] *decurio alae* [Frontonianae .....] *tina m*[ater filiis pientis] *simis po*[suit bene merentibus]

19. *

O. 22 m. magas — O. 22 m. széles töredéke egy zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

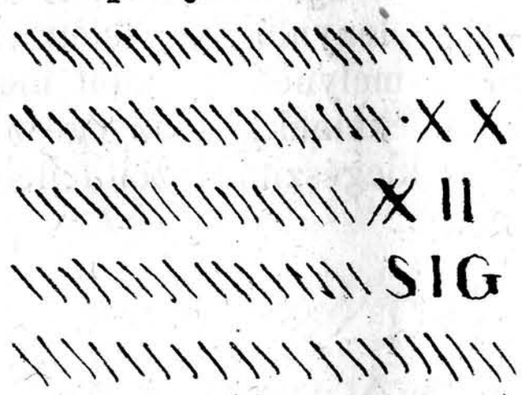

..... 20 ..... 22 ..... *sig*[nifer] .....

A signifer, vagy vexillarius a turma zászlótartója volt, ki a rendesen vörös zászlót — flammula — hordozta [100]); altiszti rangfokozata a decurioétól harmadik volt, s e szerint a sesquiplarius után következett [101]).

---

[100]) Becker-Marquardt, III. 2. k. 460, 422. l. és 267—268. l. 1468—1469 megjegyzés; Pauli, VI. k. 1182—1183. l.
[101]) Kellermann, 106 sz.; Zell, II. k. 310. l.; Orelli, 3476 s köv. sz.

20. *

1. 11 m. magas — O. 87 m. széles zöldporondkö síremlék, melynek különálló és O. 81 m. magas — O. 85 m. széles ketté törött tetözetén poharat tartó szakállas férjfi ifju nö és kis gyermek domboru mellképei, ezeken feljül pedig két oroszlán s köztök fenyöalma domboruan faragott ábrái láthatók; magán pedig a síremlék letörött felsö végén három lábu asztal elött széken ülö s ölében kis gyermeket tartó csonka női alak szemlélhetö. Gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk P pontján.

D · M

AVREL·THEMAES·LIBRAR
ALE·FRONTo·VIXIT·ANN'S
⅂·ET·AELIA·IVLIA·CoIVG·ET·
AELIA·PVPVLA·VIXIT·ANNIS
II·AVRELVS·THEMENTI AVS
FILIVS·PARENTIBVS·BENE
MERENTIBVS·POSVIT

Dis Manibus Aurelius Themaes librarius ale Frontonianae vixit annis 50, et Aelia Julia conjugi [conjunx helyett] *et Aelia Pupula vixit annis 2, Aurelus* (igy!) *Thementianus filius parentibus bene merentibus posuit.*

Librarius-nak azt a római katonát nevezték, a kire mint irnokra a katonák névlistájának, vagy az öket illetö irományoknak vezetése volt bizva [102]). A librarius alae lovassági altiszt volt, kinek rangfokozata a decurioétól hatodik volt [103]), s állását a mai számoló örmesterével, vagy alsóbb rendü katonai számtisztével lehetne öszszehasonlitni.

Aurelius Themaes neve jóformán tunger hangzásu; fia Aurelius Thementianus neve már latinizálva volt.

E síremlék mellett találtam a XII-dik táblánk *2* s *3* számja alatt látható bronz-lámpásokat, s Severus Alexander császárnak egy a Kr. ut. 231-dik évböl származó kitünö épségben megmaradott sestertiusát [104]). Valószinü tehát, hogy Aurelius Themaes Severus Alexander uralkodása végsö felében, tehát a Kr. ut 231—235-dik évek valamelyikében — a sestertius épségéböl következtetve — tán éppen a 231-dik vagy 232-dik évben halt el, s fia ugyanakkor emeltette neki e siremléket.

Sajátságos jelenet, hogy e síremlék egész felülete mészüledékkel — sinterrel vagy mészpattal van bévonva. Miután ez üledéket csak oly folyton folyó viz szokta lerakni, melyben mészrészek vannak: érdekes lenne tudni, hogy mi ok folytán rakodott le ez az üledék a síremlékre, mely a castrum körfala elött semmiféle folyóviz hatásának kitéve nem lehetett.

21. *

O. 57 m. magas — O. 85 m. széles, és O 36 m. magas — O. 395 m. széles töredékei egy zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Ez az emlékkö egykor mint párkány, jobban fölep — capitulum — oszlopokon nyugodhatott. Alján két félkörü kivágás látható. A kivágások által alakult három lenyúló vég az oszlopok fölepjét alkotta. A közbülsö lenyuló vég felett szakállas férjfi-(Mars vagy Hercules ?) fö van féldomboruan kifaragva. A síremlék, melynek — mint mondók — tetejét alkotta e feliratos kö egyike lehetett állótáborunk legszebb müemlékeinek, s az egész valamely kápolna alaku épületet alkothatott. Az egykori oszlopokat s az épület kiegészitö részeit fellelnem nem sükerült. Találtam 1863-ban II-dik táblánk P pontján.

NIRVSVET TANN·X
NECONIVN SEPTSIN
NDVMVOLVN TESTATo

[102]) Librarius legionis erat ille, penes quem liber, in quo illius legionis omnes milites descripti erant; vel ..... qui in libros referebat rationes ad milites pertinentes. Pitiscus, II. k. 457 l.; v. ö. Becker-Marquardt, III. 2. k. 421. l.

[103]) Kellermann, 106. sz., Orelli, 3476 sz; Zell, II. k. 310. l.

[104]) L. éremlaistromunk 103. sz.

[.....]*nirus vet*[eranus vixi]*t annis X* [.....]*ne conjun*[x et.....] *Septimius Sin*[.. ..... secu]*ndum volun*[tatem] *testato*[ris .....].

22. *

1. 25 m. magas — O. 44 m. széles töredékei egy zöldporondköböl faragott síremléknek, mely hat kisebb nagyobb darabra van töredezve. Az emlék tetején jobb kezében poharat tartó szakállas férjfi dombormivü mellképe látható; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban a fentebbi síremléktől éjszak felé a castrum körfala mellett.

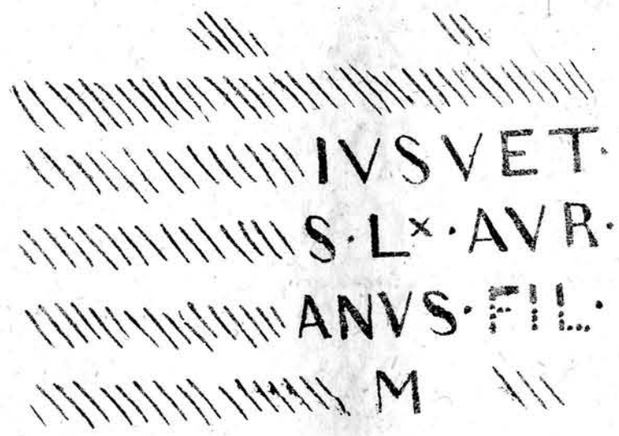

[Dis Manibus .....]*ius* [vagy ...nus] *veteranus* [vixit anni]*s 60, Aurelius* [.....] *anus filius* [patri pientissi]*m*[o], [vagy patri bene] *m*[erenti sat].

23. *

1. 17 m. magas — O. 83 m. széles zöldporondkö siremlék; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum déli külfala elött az O ponton.

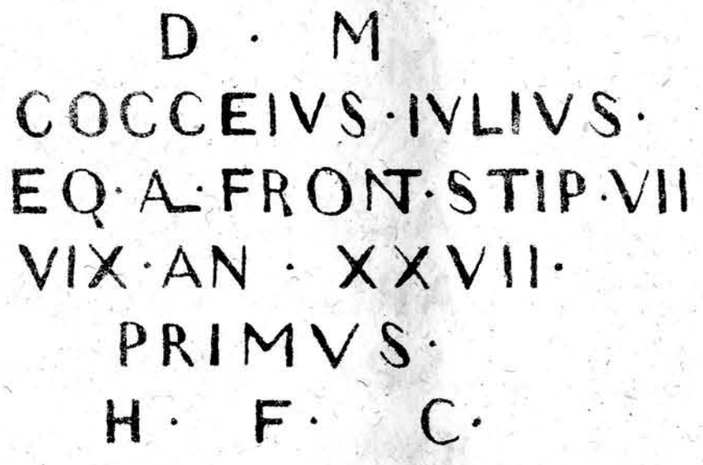

Dis Manibus Coccejus Julius eques alae Frontonianae stipendiorum 7, vixit annis 27, Primus heres faciendum curavit.

Eques-nek a római lovasságban szolgáló közvitézt nevezték.

Stipendium átvitt értelemben az illető római katona azon szolgálati éveit jelenti, melyeket tettleges szolgálatban már letöltött [105]).

24.

1 m. magas — O. 58 m. széles zöldporondkő síremlék; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a castrum éjszakkeleti bástyája elött. Feliratát hibásan közlötték Torma József [106]), és Neigebaur [107]).

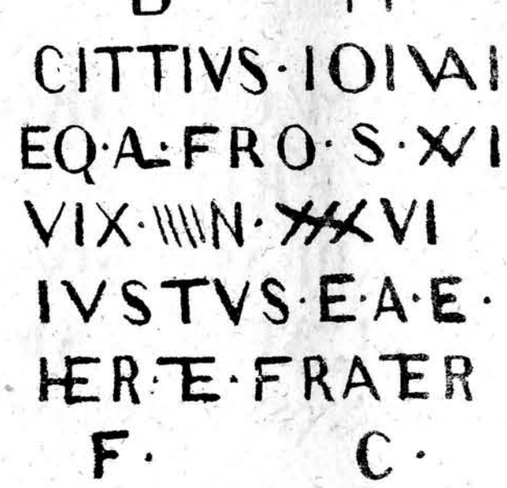

[105]) V. ö. Becher-Marquardt, i. m. III. 2. k. 286 és 338. l.
[106]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó. 1831. I. k. 132. l.
[107]) Dacien, 237: 13 sz.

Dis Manibus Cittius Joivai [*filius*] *eques alae Frontonianae stipendiorum 16 vixit* [*an*]*nis 36, Justus eques alae ejusdem heres et frater faciendum curavit.*

Úgy a fiu mint az atya neve barbar hangzásu, valószinüleg specialis tunger név.

25. *

O. 73 m. magas — O. 60 m. széles hat darabra törött zöldporondkö síremlék, tetején egy lovon ülö alarius ábrája és egy nöi mellkép domboruan faragva látható; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban a II-dik táblánkon látható O ponton.

D·M·S·
AEL QVADRAT
VS·EQAIAEFRO
NTONTANE·T·
VAL\\\\\\AN\\\\\\

Dis Manibus sacrum Aelius Quadratus eques aiae (alae helyett) *Frontontane* (Frontonianae helyett) *Titus Val*[erius vagy Valerianus vixit] *an*[nis .....]

26.

Síremlék, melynek feliratát Torma József [108]) és Neigebaur [109]) közlötték, de a mely elveszett. Másolatát néhai atyám azon eredeti jegyzetéből adom, melyet ő e síremlék felásatásakor 1830-ban a hely szinén vett.

D M
APON\\\\\\\\\\\\\\\\\\
EQVES ALAE\\\\\\\\\\
VIX A LAPONIA\\\\\\\\
ELELIVS PATRI\\\\\\\\
POSVERVNT
B M

Dis Manibus Apon[ius .....] *eques alae* [Frontonianae] *vixit annis 50 Aponi*[us] *A*[pollinaris?] *et Lelius patri* [carissimo] *posuerunt bene merenti.*

27.

1. 51 m. magas — O. 61 m. széles töredéke egy zöldporondkö síremléknek, melynek felsö részén három alak s más faragványok láthatók; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Találták 1830-ban a castrum keleti kapuja romjai között. Feliratát hibásan közlötték Torma József [110] és Neigebaur [111]).

\\\ M
\\\\\\\\\·M/CAPORis
\\\\\\\\·FRONT·
\\\\\\\\III·AEL·MV
\\\\\\\\!..AE·EIVSD
\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\

[108]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó 1831. I. k. 132. l.
[109]) Dacien, 237: 14. sz.
[110]) I. m. l. Nemzeti Társalkodó 1831. I. k. 133. l.
[111]) Dacien, 236: 9. sz.

[Dis] *Manibus* [.....] *Mucaporis* [equitis (?) alae] *Frontonianae* [vixit annis ....] *3, Aelius Mu*[capor decurio (?) a]*lae ejusdem* [.....].

28. *

O. 87 m. magas — O. 77 m. széles zöldporondkő síremlék töredéke; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

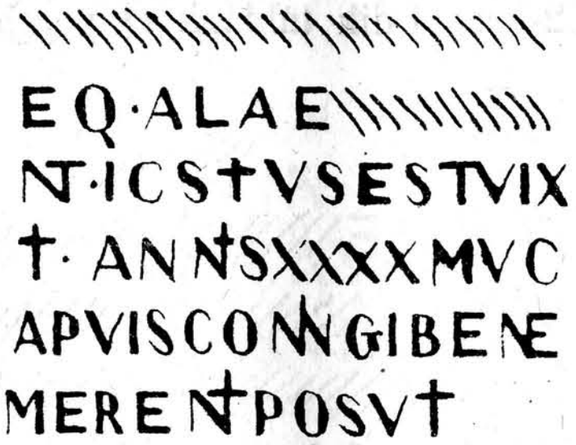

[Dis Manibus .....] *eques alae* [Fro]*ntonianae ic*(hic helyett) *situs est vixit annis 40, Mucia Apuis*[sa (?)] *conjugi bene merenti posuit.*

Ha olvasásom helyes, Mucia Apuissa elég barbar hangzásu női név lenne. Valószinüleg azonban APVIS metszési hiba a már gyakoribb APVSI = Apusia s még inkább Apusidia helyett [112]).

29. *

O. 14 m. magas — O. 21 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum keleti körfala elött.

[Dis Manibus ..... Val]*en*[tinus eques al]*ae Fro*[ntonianae stipendiorum] *13, vi*[xit annis .....]

30. *

O. 25 m. magas — O. 27 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban az elöbbi mellett.

[Dis Manibus .....]*sn*[ius eques] *la*[ae Frontonianae.....].

31. *

O. 21½ m. magas — O. 13 m. széles töredéke egy zöldporonkő síremléknek (?); gyüjteményemben. Találtam ugyanott.

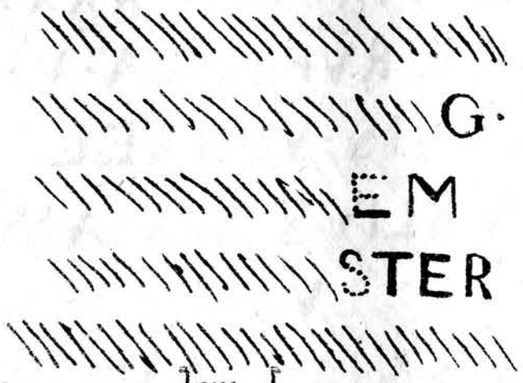

[.....]*g* [.....]*em* [.....magi]*ster* [.....].

[112]) Ehez hasonló neveket Gruternél láthatunk; például Apusidia mint előnév 379: 5. sz., Apusius és Sextus Apusius 912: 15, 902: 4, 1091: 3, 1110: 7. sz.

Tudtom szerint a római lavasságnál oly tiszti állomás, melynek tulajdonosát valamely elhivatása folytán magister névvel jelölték volna meg, nem létezett. A felirat csonkasága miatt nem lehet elhatározni, hogy általában helyes-é olvasásom?, s ha helyes hogy miféle rangfokozatu polgári tisztség lehetett a magisterség egy helyhatósági hivatalokat meröben nélkülöző katonai állótáborban.

32. *

O. 96 m. magas — O. 52 m. széles töredékei egy négy darabba törött zöldporondkö síremléknek gyüjteményemben. Találtam 1862-ben II-dik táblánk Q pontján.

D \\\
POMPE\\\\\\\\\\\\\\\
VIXA\\\\\\\\\\\\\\\\
\\\\N\\\\\\\\\\\\\\\\
EL·FRONIME·VM\\\\
E·IVL·AMMIA·V\\\\\
ANTONIVS·MEM\\\\\
S B M

Dis [Manibus] *Pompe*[.....] *vixit a*[nnis .... et .....] *n*[... vixit annis.... Aur]*elia Fronime Um*[....] *et Julia Ammia U*[m..... et] *Antonius Mem*[..... parentibus] *suis bene merentibus*

33.

1. 79 m. magas — O. 88½ m. széles zöldporondkő síremlék, melynek tetején háromlábu asztal elött széken ülő s poharat tartó nő, szakállas férfi, s egy kis gyermek dombormivü mellképe látható. Bethlenben ifj. gróf Bethlen Ferencznél. Találták 1834-ben, de hogy a castrum melyik részén, nem tudhattam meg. Feliratát hibásan közlötte Neigebaur [113]).

D M
CALPVR·MACRI
NAVIX·ANNXL·
AEL·RESPECTvS
CONI·B·M·P·

Dis Manibus Calpurnia Macrina vixit annis 40, Aelius Respectus conjugi bene merenti posuit.

34. *

O. 65 m. magas — O. 54 m. széles zöldporondkő síremlék; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

D M·
AEL·MERCVRI
VS·VIX·ANN·XXXX
AEL·RVFILLA·VIX
ANNIS·VIIII·AEL
PVBLIVS·VIX·ANN
VI
NENNIA·IANVA\\\\\\
\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\

[113]) Dacien, 237: 12. sz.

Dis Manibus Aelius Mercurius vixit annis 40, Aelia Rufilla vixit annis 9, Aelius Publius vixit annis 6, Nennia Janua[ria.....].

35. *

O. 66 m. magas — O. 60 m. széles töredékei egy négy darabba törött zöldporondkö siremlék-nek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum keleti körfala előtt II-dik táblánk P pontjától éjszakra.

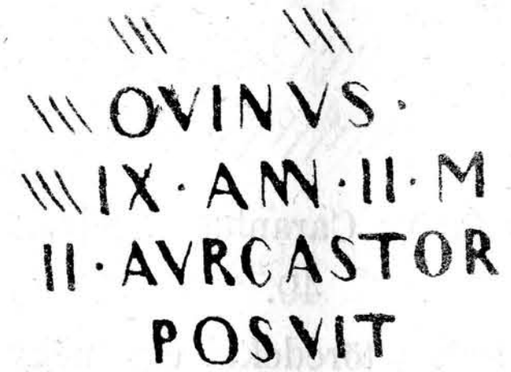

[Dis Manibus J]*ovinus* [v]*ixit annis* 2 *mensibus* 2, *Aurelius Castor posuit.*

36. *

1. 80 m. magas — O. 43 m. széles töredékei egy három darabba törött zöldporondkö sirem léknek, melynek felső részén poharat tartó nő és gyermek domboru mellképei láthatók; a harmadik alak letörött. Gyüjteményemben. Találtam 1863-ban II-dik táblánk O pontján.

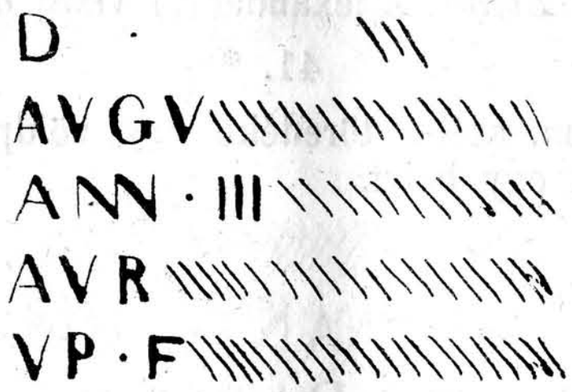

Dis [Manibus] *Augu*[rinus vixit] *annis* 3 [mensibus...], *Aur*[elius ....]*up*[ius (?)] *f*[aciendum curavit].

37.

Zöldporondkö siremlék; gyüjteményemben volt, de elveszett. Találtam a castrum keleti körfal előtt a P ponttól éjszakra. Közlöttem „az erd. muzeum-egylet évkönyvei“ I. k. 29 lapján.

Dis [Manibus] *Cajus Jul*[ius .....] *et Da*[.....].

38. *

O. 29 m. magas — O. 11 m. széles töredéke egy zöldporondkö siremléknek; gyüjteményem ben. Találtam 1863-ban az előbbivel egy helyt.

[Dis Manibus ....]*gii*[.....] *30* [..... faciendum] *curavit monumentum.*

39. *

O. 28 m. magas — O. 25 m. széles töredéke egy zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1862-ben II-dik táblánk Q pontján.

[Dis Manibus ..... Am[*arantus* (vagy Carantus [114]) [..... He]*diste* [115]) [.....].

40. *

O. 30 m. magas — O. 36 m. széles töredékei egy négy darabba törött zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban a castrum keleti körfala előtt a P ponttól éjszakra.

Dis [Manibus] *Aelius A*[lexander (?) vixit] *an*[nis.....].

41. *

O. 12 m. magas — O. 32 m. széles töredéke egy zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban az elöbbivel egy helyt.

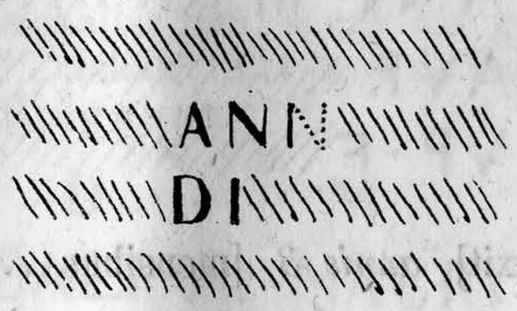

[Dis Manibus ..... vixit] *ann*[is .... mensibus....] *di*[ebus.....].

42. *

O. 40 m. magas — O. 30 m. széles töredéke egy zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

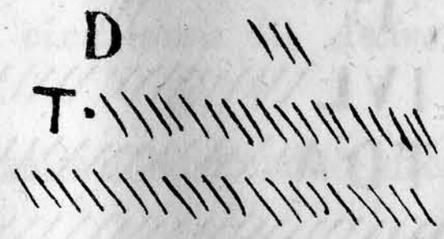

Dis [Manibus] *Titus* [.....].

43. *

O. 19 m. magas — O. 23 m. széles töredéke egy zöldporondkö síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

[Dis Manibus ..... Fa]*b*[ius] *et* [.....] *At*[.....].

---

[114]) Carantus, l. Gruter 674: 13 sz.
[115]) Hediste, l. u. a. 754: 14, 788: 3. sz.

44. *

O. 34 m. magas — O. 21 m. széles töredéke egy zöldporondköből faragott síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

[Dis Manibus .....e]*t Au*[relius .....] *posuerunt.*

45. *

O. 19 m. magas — O. 17 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

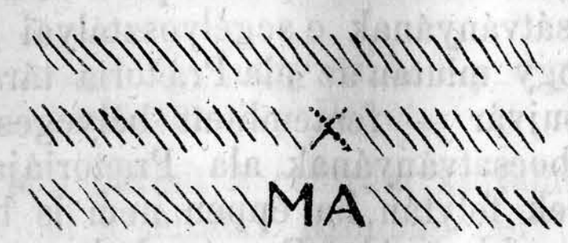

[Dis Manibus ..... vixit annis]1[.....] *mater* [.....],

46. *

O. 45 m. magas — O. 31 m. széles töredéke egy zöldporondkő síremléknek, melyen női mellkép fele része domboruan faragva látható; gyüjteményemben. Találtam 1863-ban ugyanott.

[Dis] *manibus* [.....].

47.

1. 18 m. magas — O. 80 m. széles zöldporondkő síremlék; A.-Ilosván Kendeffy Árpádnál. Hogy mikor, s a telepedés melyik pontján találták, tudni nem lehet. Feliratát nem minden hiba nélkül közlötték Torma József [116]) és Neigebaur [117]).

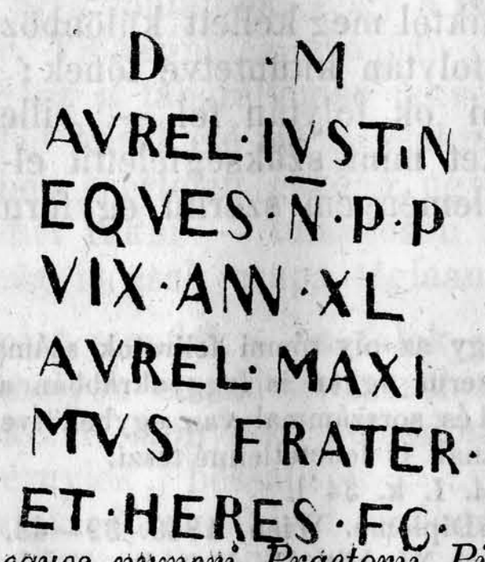

Dis Manibus Aurelius Justinus eques numeri Prætorii Pii [vagy Prætorianorum Piorum] *vixit annis 40, Aurelius Maximus frater et heres faciendum curavit.*

Felirati leleteink között csupán ezen fordul elé az ala Frontonianán kivül más segélyosztály neve; e miatt tehát bizonyára egyike helyi feliratainк nevezetesebb számainak.

A numerus főnévvel a római segélyhadaknál gyakran a cohorsot vagy ala-t jelölték meg; ez okból numerus annyi mint cohors vagy ala [118]). Minden oly esetben tehát, midőn valamely felirat az osztály nevét nnmerus-sal fejezi ki, óvatosan kell megvizsgálni, hogy alatta gyalog-cohorsot, vagy lo-

---

[116]) I. m., l. Nemzeti Társalkodó. 1831. I. k. 131. l.
[117]) Dacien, 236: 8. sz.
[118]) Pauly, IV. k. 866 l.; Zell, II. k. 312—313. l.

vas-alát kell-é keresnünk; mivel e szoros megkülönböztetés mellőzése másként kitisztázhatatlan zavarokra adna alkalmat.

Hogy feliratunk numerusa alatt lovasosztályt — ala-t — kell értenünk, az elörebocsátott eques világossá teszi. Látjuk tehát, hogy feliratunk e tekintetben nem gördit elénkbe jelentös akadályokat [119]).

A szövegben tehát csupán a kettös P betü lenne rejtélyszerü, ha e miatti zavarunkból egy igénytelen téglabélyeg nem segitene ki. A szamosujvári római állótábor romjaiban ugyan is 1859-ben egy római járdatégla darabot találtam, melynek bélyegén e betük A II P fordulnak elö. Én e betüket igy olvastam: ala II Prætoria [120]), s úgy hiszem, hogy nem roszul. Domitianus császárnak egy a Kr. ut 85-dik évböl származó becsületbeli bocsátványában [121]) oly segély-hadosztályok nevei fordulnak elé mint Lucius Funisuianus Vettonianus pannoniai hadcsapatjaihoz tartozók, melyeket a Trajanus uralkodása utáni idökben szinte mind fellelünk Daciában; igy az ala I Arvacorum egy az erdélyi muzeumban levő bélyeges tégla bizonysága szerint Hévizen; az ala Frontoniana mint látjuk Alsó-Ilosván; az ala Siliana Szucságban [122]); a cohors I Brittanica miliaria Alsó-Kosályban [123]); a cohors I Alpinorum Veczelen [124]), és egy az erdélyi muzeumban levő bélyeges tégla tanusága szerint Sóváradon [125]); a cohors II Hispanorum Kis Sebesen [126]) állomásozott. Miután tehát Domitianus becsületbeli bocsátványának e segélyosztályai között a kérdéses ala Praetoria is eléfordul, nem joggal állithatjuk-é, hogy miután az ala Prætoria társosztályai idöfolytán szinte mind Erdélyben s közzülök több éppen Szamosujvár — fentemlitett bélyegestéglánk lelhelye — szomszédjában állomásozott: Domitianus becsületbeli bocsátványának ala Prætoriája szamosujvári téglánk bélyegének ala I Prætoriájával azon egy?, s ennek folytán ha éppen nem is bizonyos, de nem valószinü-é, hogy a szamosujvári lovas az innen $4^1/_4$ mfre fekvő Alsó-Ilosván halt- s temettetett el? s hogy eképp ama becsületbeli bocsátvány ala Praetoriaja, a szamosujvári tégla-bélyeg Ala I Prætoriája s feliratunk numerusa egy s ugyanazon lovasosztályt jelöli meg?

Csaknem bizonyosnak tartjuk tehát, hogy feliratunk N. P. betüi alatt numerus = ala Prætoria-t kell értenünk.

Feliratunk másik P betüje alatt valószinüleg a Pia melléknév rejlik, a melylyel — mint tudjuk — gyakran számos római hadosztály, csapat stb. élt.

Aurelius Justinus siremlékének rejtélyes harmadik sorát tehát igy lehet kiegésziteni: eques numeri Praetorii Pii, vagg Praetorianorum Piorum.

Olvasásunk s hozzávetéseink helyes voltát avval az ellenvetéssel, úgy hiszszük, nem lehet kétségbe hozni, hogy mivel Domitianus becsületbeli bocsátványában e lovasosztály ala Prætoriának, a szamosujvári téglabélyegen ala I Prætoriának s feliratunkon numerus Prætorius Piusnak neveztetik: e nevek egymástól különböző hadcsapatokat jelölnek meg. Tudnunk kell ugyan is egyfelöl, hogy a segélyosztályoknak föként melléknevei a tégla-bélyegeken hely szüke miatt szinte mindig kihagyásokkal vannak felmetszve [127]); másfelöl pedig nem kell felednünk, hogy a segélyosztályok mellékneveiket különböző idökben vevén fel vagy veszitvén el, hol több hol kevesebb melléknévvel s nagyobb vagy kisebb számjegygyel voltak megjelölve a szerint t. i. mint a hogy azokat nemzetbelieik késöbb alakitott más osztályaitól, vagy név- és számrokonaiktól meg kellett különböztetni; vagy mint a hogy illető melléknevökkel hüségök vagy vitézségök stb. folytán kitüntetve lönek; vagy végül a szerint, mint a hogy nétalán valamely név- és számrokonuk valami ok folytán fel —, illetöleg eloszlatva lön, mely esetben aztán könnyen megtörtént, hogy számjegyöket mint szükségfelettit el- s kihagyták [128]).

A megjelölt eseteket tehát véleményem szerint egyforma erösséggel alkalmazhatjuk a Domitia-

---

[119]) Fájdalom azonban, hogy nem nagy az oly római feliratok száma, melyek az e tekintetbeli nehézségeket oly könnyen megoldanák mint jelen feliratunk. A numerus ugyan is leggyakrabban a hadászati minőség élesebb megjelölése nélkül csupán a nemzetiségi vagy másnemü melléknévvel és sorszámmal van egybekötve, a mi aztán a hadászati minőség, illetőleg a fegyvernem elhatározását néha a legjelesebb criticának is lehetetlenné teszi.

[120]) Az erd. muzeum-egylet évkönyvei. I. k. 34 l.

[121]) Arneth, Zwölf römische Militär-Diplome. Wien, 1843. 39—43. l.

[122]) A magy. tud. Akademia évkönyvei XI. köt. II. d. 8. l.

[123]) Az erd. muzeum-egylet évkönyvei, I. k. 40. l.

[124]) U. o. II. k. 133. l.

[125]) Annak meghatározá-át, hogy egy volt-é e hadosztály a Gruter 540: 5. számu feliratában emlitettel, melyet azonban Lazius, Comment. reipublicæ Romanæ in exteris provinciis constitutae. Francofurti ad Moenum, 1598. 613 és 903. l. az előbbinél hibátlanabbul közöl, s melyet mindkét forrás tanusága szerint Beszterczén találtak, más alkalomra tartom fen magamnak.

[126]) Neigebaur, Dacien, 242: 3. E segéd-gyalogság több Kis-Sebesen lelt s az erdélyi muzeumban levő bélyeges tégla tanusága szerint kétségkivül ott tanyázott.

[127]) Számos ez állitást bizonyitó példát mellőzve megemlitjük, hogy a tungerek A.-Ilosván állomásozott lovasosztálya a lelt téglabélyegeken mindig csak Frontoniánának, s csak a feliratokon neveztetik Ala I. Tungrorum Frontonianának.

[128]) Igy, hogy példával bizonyitsunk, tungereink lovasosztálya legelőször egyszerüen ala Frontonianának, később ala I Tungrorumnak, s csak legutoljára neveztetett ala I. Tungrorum Frontonianának, csak akkor, a midőn t. i. azt valószinüleg más nemzetiségü ala Frontonianától való megkülönböztetés végett kellett e számmal s nemzetiségi névvel megjelölni. V. ö. Henzen, Zwei Militärdiplome der Kaiser Domitian und Hadrian. Különnyomat, 50—51. l.

nus becsületbeli bocsátványában s a szamosujvári tégla-bélyegen megjelölt ala Prætoriára is. Valószinü ugyan is, hogy e lovasosztályt Domitianus alatt egyszerüen ala Prætoriának, Daciában való állomásozása alatt ala II Prætorianak, s még később midön az auxiliaris osztályokat cohors s ala helyett inkább numerus foglaló-névvel jelölték meg, s midön a korábbi számnév valamely körülmény miatt feleslegessé is vált, numerus Prætorius Piusnak nevezték; vagy hogy a legvalószinübb esetet se zárjuk ki, lehetséges, hogy feliratunkon e lovasosztály számának felmetszését a quadratarius szándékosan mellőzte, bőséggel levén erre éppen közlött feliratainkon példa [129]).

Öszszefoglalva tehát az elmondottakat azt hiszszük, hogy e segély-lovasosztály nevét a kihagyott számjegyen kivül jelen feliratunk jelöli meg legteljesebben, s hogy az a Domitianus alatt Pannoniában, később Erdélyben Szamosujvártt állomásozott ala II. Prætoriával azon egy [130]). Tényleges adatok hiányában azonban e felvetett kérdés további vitatását abba hagyjuk, hivatottabbakra hagyván eldöntését; s elegendönek véljük, hogy e különböző helyeken lelt emlékeken eléfordult lovasosztályok ugyanazonságát nehány vonásban megjelölni alkalmunk volt.

Közlök tehát öszszesen 47 részint ép, nagyrészben pedig fájdalom csonka feliratot. Ezekből 14 már ismertetve volt, 33 pedig most lát elöször napvilágot.

E feliratos emlékköveken kivül föként a castrum körfalai elött több felirat nélküli faragványos müemléket is találtam, ezeknek rajzát s leiratát azonban hely szüke miatt ásatásaim bévégzése után öszszeállitandó II-dik közleményemhez fogom csatolni.

VI-dik FEJEZET.

Téglák s tégla-bélyegek.

A mint már többször emlitök, az a.-ilosvai római táborállomás épületei falaiban, legalább épségben maradott részeikben, téglákat nem igen találtam. Ez azonban még nem bizonyit a mellett, hogy a falak felsöbb részeiben se lettek volna imitt-amott téglák alkalmazva; söt a romokban szerteszét található különböző nagyságu téglák arra mutatnak, hogy a táborállomás épületeinek falaiban a köanyag helyenként téglával is volt vegyitve. Valószinüleg azonban még is csak a zöldporondkö volt az állótábor épületeinél a fö épitési anyag. S ez a táborállomás fekvésénél fogva másként nem is lehetett, mert A.-Ilosva határa, melynek köfejtéseiből kerül elé ma is csaknem kizárólag a környék épületanyagbeli szükséglete, kitünö minöségü épitököben szerfelett gazdag, úgyanynyira, hogy — kivéve az oly épület részeket, melyeket éppen csak téglából lehet rakni — tulságoson fényüzök lettek volna a rómaiak, ha táborállomásuk épületeit ennek daczára még is csak csupa téglaanyagból épitették volna.

Mindamellett azonban, hogy — mint mondók — a falak valószinüleg csak köből voltak épitve, a romok közzül sokféle tégla ásatott ki, melyek elrendeltetéséről az illetö fejezetekben már szólottunk. Az elékerült téglák föként bipedalisok = két r. lábnyiak, pentadorak = öt tenyérnyiek, sesquipedalisok = másfél lábnyiak, tetradorak = négytenyérnyiek, bessalisok = nyolczhüvelyknyiek [131]), s az úgynevezett római katonatéglák sorozatához tartoztak. Ezekenkivül említést érdemelnek a féltéglák = semilateria, és a vastag járdatéglák, mely utóbbiakból a legtöbb került napfényre. Áttekintés végett czélszerünek véltem az ásatásaim közben lelt különbféle téglák, lábas téglák, melegvezetö-csövek stb. sorozatát ide igtatni.

---

[129]) Igy a tungerek lovasosztályának száma és nemzetisége a siremlékeken általában nincs megnevezve, hanem az illetö katona rangfokozatát egyszerüen csak ily megjelölés követte: ..... alae Frontonianae.

[130]) Hogy vajjon Seivert, Inscriptiones monumentorum Romanorum. Viennae, 1773. 204 sz. feliratának második sorában is ugyan e numerus van-é megemlitve? a kétségkivül mind Seiverttöl mind pedig Grutertöl, 467: 6 [v. ö. 17; 9 sz.] hibáson közlött s egyiktöl várhelyinck a másiktól pedig Károly-Fehérvárinak nevezett felirat hibás másolata miatt sejteni tudom inkább mint vitatni.

[131]) A római tégla mértékekről kimeritöleg értekezett Schönvisner, De ruderibus laconici stb. 132—157. l.

1. Egyenlő-négyszögüek.

1.	széle-hoszsza	22″,	vastagsága	$2^1/_2$″.
2.	„ „	$20^1/_2$″,	„	2″.
3.	„ „	$15^1/_2$″,	„	$2^3/_4$″.
4.	„ „	11″,	„	$2^1/_4$″.
5.	„ „	10″,	„	3″,
6.	„ „	10″,	„	$2^1/_2$″.
7.	„ „	8″,	„	$2^1/_2$″.
8.	„ „	$7^1/_2$″,	„	$2^1/_4$″.
9.	„ „	$6^3/_4$″,	„	4″.
10.	„ „	$6^1/_2$″,	„	4″.
11.	„ „	$6^1/_4$″,	„	3″.
12.	„ „	$6^1/_4$″,	„	$2^1/_4$″.
13.	„ „	6″,	„	$3^3/_4$″.
14.	„ „	6″,	„	$2^3/_4$″.
15.	„ „	$5^1/_4$″,	„	$2^1/_2$″.

2. Hoszszu-négyszögüek.

1.	hoszsza	$21^1/_2$″,	széle	$10^1/_2$″,	vastagsága	$2^3/_4$″.
2.	„	21″,	„	$10^1/_2$″,	„	$2^1/_4$″.
3.	„	$18^1/_4$″,	„	$12^1/_2$″,	„	$1^3/_4$″.
4.	„	16″,	„	$10^3/_4$″,	„	$2^1/_4$″.
5.	„	$15^1/_4$″,	„	10″,	„	$2^1/_2$″.
6.	„	15″,	„	5″,	„	$2^1/_4$″.
7.	„	14″,	„	$9^1/_2$″,	„	2″.
8.	„	$13^1/_2$″,	„	9″,	„	$1^1/_2$″.
9.	„	13″,	„	$7^3/_4$″,	„	$1^3/_4$″.
10.	„	13″,	„	5 és $4^1/_4$″,	„	2″.
11.	„	$12^1/_4$″,	„	$5^3/_4$″,	„	$2^1/_4$″.

3. Kerek-tégla.

Átmérője 6″, vastagsága $3^1/_4$″ [132]).

4. Lábas-téglák.

1.	hoszsza	$18^3/_4$″,	szélessége	14″,	vastagsága	$1^3/_4$″.
2.	„	18″,	„	$12^1/_4$″,	„	$1^3/_4$″.
3.	„	15″,	„	12″,	„	$1^1/_2$″; lábaik magassága általában $3^1/_2$″.

6. Melegvezető-csövek.

1.	magassága	$11^3/_4$″,	alsónyilásának	átmérője	4″,	felsönyilásának	átmérője	$2^1/_4$″,	vastagsága	$^1/_2$″.
2.	„	$11^1/_4$″,	„	„	$3^1/_3$″,	„	„	$1^3/_4$″,	„	$^1/_2$″.
3.	„	11″,	„	„	$3^1/_4$″,	„	„	$1^1/_2$″,	„	$^1/_2$″.
4.	„	$10^1/_2$″,	„	„	$3^1/_4$″,	„	„	$1^1/_4$″,	„	$^1/_2$″.
5.	„	$9^3/_4$″,	„	„	$2^3/_4$″,	„	„	$1^1/_4$″,	„	$^1/_2$″.
6.	„	$9^1/_4$″,	„	„	$2^3/_4$″,	„	„	1″,	„	$^1/_2$″.
7.	„	$7^1/_4$″,	„	„	3″,	„	„	$1^1/_2$″,	„	$^1/_2$″.
8.	„	$6^3/_4$″,	„	„	$2^1/_2$″,	„	„	$1^1/_2$″,	„	$^1/_2$″.

Kevés kivétellel mindenik tégla és cső kitűnő minőségü agyagból van készitve, s kiégetésök semmi kivánni valót sem hagy fenn. Egyedül az a kitűnő téglavetési mód, melyet a rómaiak használtak [133]), s melyet méltán bámulva utánozni nem tudunk, teszi érthetővé, hogy miért maradtak meg e

---

[132]) Neigebaur állitása — Dacien 238: 30 — hogy táborállomásunk romjaiban kisded biscuit-alaku járda-téglákat is találtak volna, nem valósult. Ásatásaim folytán egyetlen egy ily alaku téglácska sem került napfényre.

[133]) Leirását l. Vitruvius, II. k. 3. r.

téglák szinte kétezeréves sirjokban oly épségben, hogy jóságra nézve a korunkban készitettekkel nem csak versenyeznek, de ezeket fölül is haladják.

A legnagyobb- s legkisebbféle téglák egyes, kettős néha hármas, még nyirkos állapotukban ujjal rájok húzott szeglettől szegletig vonuló egyenes-, a közép nagyságuak pedig egyik — rendesen keskenyebbik — végökön ugyan olyan félkörü vonásokkal vannak megjegyezve. A bélyeges téglákon — néhányuk kivételével — e vonások hiányzanak.

Említést érdemlő körülmény, hogy a romokból elékerült téglák nincsenek általában mind megbélyegezve; holott pedig a római rendes katonaságtól gyártott téglákat az illető legio, a segélycsapatok tégláit pedig a cohors vagy ala bélyegével rendesen megszokták volt bélyegezni. Romjaikban csak mintegy 60 olyan téglát találtam, melyen bélyeg lett volna látható.

Az eddig észlelt téglabélyegek ábráit XIV-dik táblánk 1, 2, 3, 4, 5 száma alatt láthatni természeti nagyságban.

1—2. ALE, vagy ALAE FRONT[onianæ].
3—4. AL[æ] F[rontonianæ].
5. COH[ortis] II BR[ittanicæ] ∞ [miliariae] [134]).

A bélyeges-téglák legnagyobb részén az 1. sz. bélyeget láthatni. A 2. sz. bélyeggel csak nyolcz, a 3-dik számuval csak két tégla van megjegyezve; a 4 és 5-dik számu bélyeg pedig csupán csak egy-egy téglára volt bényomva.

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy az 1, 2, 3, 4-dik szám alatti bélyegeken az A.-Ilosván államásozott lovasosztály nemzetisége s főként sorszámja nincs megnevezve.

A melegvezető-csöveken, lábas téglákon, fedél- s kályhacserép darabokon a bélyegzésnek nyomát sem észleltem.

Ökör-, disznó-, kecske- s kutyanyom több téglán látható. Két téglán pedig kétféle római katonai lábtyü — calceus militaris — nyoma szemlélhető, mely lábnyomokat a caliga szegeinek — clavus caligaris — bényomulása hagyott viszsza a még nyers állapotban levö téglákon. E két caliga nyom rajza XIV-dik táblánk 15. s 16-dik ábrája alatt látható.

Megkivánhatók még e helyen emliteni egy égetett cseréptál — patina — karimájának darabjára nyomott bélyeget is, melynek természeti nagyságu rajzát XIV-dik táblánk 6-dik ábrája tünteti fel, s mely valószinüleg igy olvasandó: R[ufus] F[ecit] [135]). E bélyeg csonka ugyan, de alig hiszem, hogy egykor e két betünél több is lett volna rajta.

VII-dik FEJEZET.

Szobrok, ékszerek, hadiöltöny részek, fegyverek, házi eszközök stb.

Az iménti fejezetekben részletezett feliratos müemlékeken kivül gyéren ugyan, de ásatásaim közben mégis leltem néhány érdekes régiségtárgyat — anticagliát, melyek sorozata s néhánynak rajzzal világositott leirata a következő [136]):

1. Szobrok.

a) Bronzszobor. T. n. elö- s hátrajza IX-dik táblánkon látható. A szabadban vállra vetett köpeny — palla, mely a testnek csak kicsiny részét fedi el, a Bacchus köréhez tartozott nök szokott fej-

---

[134]) E bélyeg a tégla közepére tisztán van ugyan rányomva, de a végső ∞ számjegy, még a tégla nyers állapotjában valamely véletlenség — tán ujjnak elhúzása-folytán ledörgölödött. Miután pedig e számjegy a segély-cohors pontos megjelölésére elkerülhetetlen, e véletlenség szinte megfosztott volna attól, hogy e segélycsapatot valódi nevén nevezhessük meg. A római katonai pontosság azonban, mely hibát semmiben sem türt el, szerencsére segitett az utókor archaeologusainak zavarán. Ugyanis a bélyeg a téglának egyik szegletére oly formán van újból benyomva, hogy éppen — s csak is — az a végrész látható rajta, mely az előbbi nyomaton hibázik. E szerencsés véletlen következtében tehát a bélyeg egész értelmének kibetüzése sükerült; a mi aztán az erdélyi felirattan nyereségére egy eddigelé ismeretlen segély-gyalogcsapat Daciában való állomásozását bizonyitja bé. Valóban igen gyakran veszi hasznát az epigraphia ily véletlenségeknek, melyek sokszor meddő hozzávetésektől s utóvégre még is bizonytalanságban maradt állitásoktól, egyszóval tévelygő hypothesisektől mentik meg a felirattant.

[135]) V. ö. Zell, Delectus inscriptionum Romanarum. Heidelbergae, 1850. 1873—1874 sz., és U. a., Handbuch der röm. Epigraphik, II. k. 333—334. l.

[136]) Röviditéseink magyarázata: t. n. = természeti nagyságu. f. n. = félnagyságu, ¼ n. = fertály nagyságu rajz.

éke, a borostyán füzér — corymbus — s a felemelt jobbkéz, mely hihetőleg egykor szőlőlevél-csokorral tetőzött botot — thyrsus — vagy valamely ivóedényt tartott magasra: arra mutatnak, hogy e szobor egy bacchansnőt — baccha — ábrázol.

b) Bronzszobor. T. n. elő- s hátrajza X-dik táblánkon szemlélhető. Aligha csalódunk, ha azt hiszszük, hogy e szobor a hadak istenét Mársot ábrázolja. Feltünő e szobron a sisak szokatlan alakja, melynek mását római szobrokon még eddig nem láttam. Fájdalom, hogy a tüz e csinos szobor alját ugy leolvasztotta, hogy e miatt a szokott római pánczélon — loricán — kivül az érdekes hadiöltöny többi részét nem láthatjuk. A szobor jobb keze egykor hihetőleg kardot, balja pedig paizst tarthatott, s ekként a harczost védelmi helyzetben tüntette fel.

Mindkét szobrot a castrum déli oldala kapuközében VII-dik táblánk 1-sö ábrájának *a.* pontján egymás mellett találtam.

Müértökre bizván annak meghatározását, hogy kiket személyesit valóban e két szobor, anynyit mégis meg kivánok jegyezni, hogy habár az arczok kifejezése jellemzönek nem is mondható, de az idomok szerencsés aránya, a tetszetős forma s a kiviteli mügond azt bizonyitja, hogy e szobrok valószinüleg az Antoninusoknak a remek müemlékek eléállitásában gazdag korszakában készittettek.

2. Ékszerek.

a) Női arany fülönfüggő — inauris — pikkelyestöl. T. n. rajza XIII-dik táblánk 15 á. a. látható; egy kisded réz fülönfüggő t. n. rajta u. o. 2 á. a. szemlélhető.

b) Többféle alaku, nagyságu üveg- s üveggyurma — pasta — gyöngy. Egy sajátságos alaku üveggyurma gyöngy csonka darabjának t. n. rajza XIII-dik táblánk 21. sz. a. látható. A setétkék alapanyag világossárga czifrázatokkal van diszitve.

c) Különböző nagyságu s vastagságu női hajtük — acus comatoria —. Egynek f. n. rajza XII-dik táblánk 5. sz. a. látható.

d) Közönséges veres opaljaspis, metszett gyürüfő. T. n. rajzát l. XIV-dik tábtánk 7. sz. a. A caduceus-féle (?) botról, melyet a meztelen férfialak jobbjában tart, azt gyanitom, hogy ez az alak Mercuriust ábrázolja.

e) Három réz- és egy vasgyürü, de a melyek egyszerü voltuk miatt rajzban való feltüntetést nem érdemelnek.

3. Hadiöltöny részek.

a) Különböző alaku s nagyságu rézkapocs — fibula —. XII-dik táblánk 14. sz. a. egy ily érdekes fibula f. n. rajza látható, mely egykor hihetőleg valamely katonaöv — cingulum — kapcsát képezte. XIII-dik táblánk 11, 19, 20. sz. a. nehány ily kapocs t. n. rajza szemlélhető. Ugyanazon tábla 18. sz. a. egy érdekes csat t. n. rajza látható, melynek azonban nyelve — acus — hiányzik.

b) Sisak (?), kardszij- — balteum —, s kardöv- — cingulum — diszitmények rézből. L. XIII-dik táblánk 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 17. sz. a. t. n. Az 1-sö sz. alatti kisded diszitmény valószinüleg sisakos Minervát ábrázol. A 3-dik sz. a. darab mélyitett körvonalaiba sötétkék és veres üveggyurma van béöntve. A 7-dik számu darabban az egykori világoskék üvegmáz — email — maradványa felismerhető.

4. Fegyverek.

a) Hajitó dárda- — framea —, hoszszu láncsa- — contus — végek — cuspis —, vasból. L. XI-dik táblánk 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. sz. a. t. n.

b) Nyilveszszö- — sagitta — végek vasból. L. XI-dik táblánk 1, 2, 3· sz. a. t. n.

c) Vas sarkantyu — calcar. — L. XI-dik táblánk 11. sz. a. t. n. E fegyvereket az 1. sz. a. nyilveszszövég kivételével a castrum déli kapuközében VII-dik táblánk 1-sö ábrájának *b.* pontján találtam.

d) Kétélü egyenes aczél kard $^1/_4$ n. rajza XII-dik táblánk 1. sz. a. látható. Találtam a prætorium *c.* szobájában. A kard hoszszusága azt bizonyitja, hogy tulajdonképp nem gladius, hanem spatha = pallos lehetett.

e) Rézsodrony-karikákból font pánczéling — lorica — maradvány, mely karikákból néhánynak t. n. rajza XII-dik táblánk 10. sz. a. látható. Az oxydalt csomóvá tömörödött pánczéling-maradványt a prætorium *f.* szobájában találtam. A rézsodrony karikák nincsenek öszszeforrasztva, hanem szemenként parányi rézszegecskékkel vannak öszszeszegezve (nietolva). Hogy egyébiránt a forrasztás mesterségét a rómaiak ismerték, egy romjainkban lelt kisded rézlánczocska is bizonyitja, melynek szemei csinosan vannak egymásba forrasztva. T. n. rajza XIII-dik táblánk 9. sz. a. látható.

f) Rézpléhből készitett kerek lovassági-paizs (?) — parma — darabkái. Találtam a castrum déli kapuközének *b.* pontján a többi fegyverek között.

g) Aczél harczibárd (?) — securis —. F. n. rajza XII-dik táblánk 7. sz. a. látható. E bárdnak — ha ugyan egykor fegyverül szolgált — csak görbitett nyele lehetett. A szokatlan forma s a kisded fül, mely az eszköznek szíj vagy madzag által nyeléhez való szoritása s igy arról való kényelmes levehetése, vagy az eszköznek szegre függeszthetése végett volt alkalmazva, nem egy okot szolgáltat arra, hogy azt ne harczi —, hanem más czélra szolgáló bárdnak — dolabra —, sőt éppen vas- vagy börvágó eszköznek — scalprum — tartsuk. Az a körülmény azonban, hogy e bárdot is a castrum déli kapuközében a többi fegyverek közt találtam arra mutat, hogy az a tnnger segélylovas-osztály saját nemzeti harczi eszköze volt; ennél fogva a fegyverek közzé soroztam.

Az elészámlált fegyverdarabok ábrái főként azért érdekesek, mivel általuk az egykor castrumunkat megszállva tartott tunger lovasok fegyverzetének minemüségével s alakjával megismerkedhetünk. A római segélyhadászok e lovasosztályának — mint általában az auxiliariusoknak — hadi öltözéke s fegyverzete tehát hoszszu kardból — pallosból —, láncsából, hajitódárdából, nyilból [137]), könnyü kerek paizsból, sodronyingből, s hihetőleg sisakból [138]) és sajátságos alaku nemzeti hadibárdból (?), végül sarkantyuból állott [139]). A fegyvernemekből következtetve a tungerek e lovasosztálya a római had könnyü lovasságához tartozott; s miután úgy látszik, hogy ennek az ala-nak a hoszszu láncsa — contus, volt fövegyvere — valószinüleg az ugynevezett contarii, vagy contati equites = láncsás lovasságnak képezte egy osztályát [140]). E szerint tehát XI-dik táblánk 5, 6, 7-dik ábrája a contus = hoszszu láncsa, 4, 8, 9, 10-dik, ábrája pedig a különbféle framea = hajitódárdavégeket ábrázolja.

Lózablát s egyéb lószerszámot nem találtam.

5. Házieszközök stb.

a) A táborállomás majd minden épületének romjaiban találtam különbféle alaku, nagyságu s minöségü égetett cserépedény-, fazék-, csupor-, tál- stb. darabokat; ásatásaim közben helyenként ezrével kerültek napfényre ily cserépdarabok, néhol több hüvelyknyi réteget alkotván. Fájdalom azonban, hogy ép állapotban csak egy csuprot — urceust — találtam, s azt is a csákány darabokra törte. A cserépedény eredeti alakját tehát csak a megmaradott kisebb-nagyobb részletek után lehet lerajzolni. Néhány érdekesebb cserépedény kiegészitett (restaurált) ábráját második közleményem mellékletein fogom feltüntetni.

b) Különbféle bronz- és égetett cserép — terracotta — mécsesek — lucernák. Két rézmécses f. n. ábrája XII-dik táblánk 2, 3 sz. a.; egy hihetőleg egykor kettősbelü — bilychnis — csinosabb idomokat feltüntető terracotta mécses f. n. ábrája pedig ugyanott a 9 sz. a. látható. A bronzmécseseket Aurelius Themaes siremléke mellett II dik táblánk P pontján, az utóbbit pedig a prætorium *g.* szobájában találtam. Egy a mécsbél — ellychnium — igazgatására szolgáló eszközt — acust — is találtam a nagyobbik fürdő épület B destrictariumában, melynek f. n. rajza XII-dik táblánk 6 sz. a. látható.

c) Ásatásaim folytán találtam néhány üvegedény darabot is, de a darabok egynek kivételével oly kicsinyek, hogy róluk az egykori alakot lerajzolni nem lehet. A nagyobbik fürdő épületben lelt olajos üvegkorsócska — guttus — kiegészitett $^1/_8$ n. rajza XIV-dik táblánk 14 sz. a. látható.

d) Bronzkorsó — gutturnium, réztál s kisded rézedény darabok. Találtam a prætorium *c.* szobájában. Miután azonban a korsónak csak nyakát s alját, a többi edénynek pedig csak egy-egy részletét találtam meg, eredeti alakját egyiknek sem lehet kiegésziteni.

e) Különbféle alaku s nagyságu vas kulcs — clavis —, melyek közzül egynek, melyet a prætorium nyugoti külfala előtt találtam, t. n. ábrája XII-dik táblánk 8 sz. a. látható. Találtam még ugyanott egy vas zárt is, mely a mai nap is használatban levő közönséges legegyszerübbféle zárokhoz egészenhasonló.

f) Néhány vas konyhakés — culter coquinaris — darab, melyek a jelenleg is használatban levőkhez mindenben hasonlók. A késeket néhány kisded fenőkövel együtt a prætorium osztályaiban találtam.

g) Valamely láda — cista — rézfogantyui. Egyiknek t. n. rajza XIII dik táblánk 13 sz. a., a másik f. n. rajza pedik XII-dik táblánk 11 sz. a. látható. Az a kisded három görbitett águ vas eszköz, melynek f. n. rajza XII-dik táblánk 13 sz. a. szemlélhető, valószinüleg egy ládácska lábacskáját képezte egykor. Mind a három darabot a prætorium *b.* szobájában találtam.

h) Aczélvésö. F. n. rajza XII-dik táblánk 4 sz. a. látható. Találtam a prætorium *o.* folyosójában.

i) Égetett cserépből készitett különböző nagyságu karikák, melyek egykor az orsó — fusus — pereszlenét — verticillusát — képezték. Mindeniket a kisebbik fürdő épület délnyugoti szögletén találtam.

j) Különbféle vas- és rézeszközök, melyek közzül megemlitendök:

1. Különböző alaku s hoszszuságu vas szegek 8″ — $^1/_4$″ hoszszuságig;

---

[137]) A lelt nyilveszszővégekből következtetni lehet, hogy e lovas-osztály nyilakkal is el volt látva.
[138]) Sisakot — galea — egyébiránt, úgy azt sejtető maradványt ásatásaim közben nem találtam.
[139]) V. ö. Becker-Marquardt, i. m. III. 2. k. 370, 372—373, 459. l.
[140]) U. o. 370 l.

2. Különbféle vas horgok és kampók. A horgok némelyike kétségkivül az egykori szobamenyezetek téglabélleteinek a gerendázathoz való felszoritására voltak alkalmazva.

3. Vascsiga — trochlea —, melyben egy karika — orbiculus — szemlélhető.

4. Ládafedél s faajtócska sarkok — cardo, ginglymus — és vas szegletpléhek.

5. Különböző nagyságu vaskarikák.

6. Vas kézi-bilincs — manica — darab.

7. Vas kömiveskalán — trulla — darab.

8. Többféle vas szegecskék, melyek kerek, csucsos, vagy csillagot ábrázoló fejjel, bütüvel vannak ellátva.

9. Különbféle réz és vas apróság, melyeknek egykori elrendeltetését azonban nem ismervén, alkalmazásukat gyanitani sem tudom.

k) Érdekes végül megemlitenem, hogy a IV-dik tábla *d.* szobácskájának keleti végén mintegy két vékányi elégett s szénné vált rozsot találtam, melyben csenkeszszemek is felismerhetők. E szoba közepe táján leltem továbbá egy római szokott kézimalom — mola trusatilis vagy mannaria — alsó-domboru követ — meta —; a malom felső-homoru követ — catillus — pedig a szomszéd *e.* szoba nyugoti külfala előtt mintegy $^1/_2$ ölnyi távolságban találtam meg. Emlitést érdemel, hogy a malomkövek anyagja legkeményebb minőségü trachyt, mely kisded quarzjegeczekkel s gödröcskékkel — Blasenraum — van teli. Ez a trachyt az innen északnyugot felé mintegy másfél órányi távolságra fekvő Csicsó-hegyből ma is fejtett malomkövek anyagjával ugyanegy; a mi világos bizonysága annak, hogy mily szemes és körültekintő volt a római, kinek éles szeme az elfoglalt s bételepitett vidéknek minden természeti adományát azonnal felfedezte, szorgalmas keze pedig kincseit kizsákmányolni tudta [141]).

VIII-dik FEJEZET.

A telep történelme.

Úgy hiszszük, hogy az elmondottak folytán azt, a mi az a.-ilosvai táborállomás épületeit s a romjaikban lelt müemlékeket illeti, menynyiben a részletes leirás egy helyirati-vázlat keretébe béillesztethető volt — elég körülményesen, tán tulhoszszasan is tárgyaltuk. Csak azt kell még eléadnunk, a mit a kiásott, vagy általában eddig fellelt emlékek vagy rokontárgyu források nyomán e telep minőségéről, nevéről, egykori lakosairól, általában történelméről el lehet mondanunk.

Gondolom nem hibáztam, hogy közleményem ez általános részét, melyet tán a legelső fejezetben kell vala tárgyalnom, hátravetém. Miután azt, a mit még elmondanom kell és lehet, csak a lelt müemlékek magyarázata, vizsgálata, egybevetése, egyszóval a közlöttek egybefoglalása után lehetett összeállitanom: a gyakori s bizonyára untató ismétlések, idézetek, s hivatkozások kikerülése miatt másként mint a hogy osztályoztam, nem rendezhettem volna el közleményem fejezeteit, ha csak vázlatom egymásból folyó tételeinek világosságát, söt értelmét feláldozni nem akartam. Megvagyok győződve, hogy azok, kiket hasontárgyu régiségtani közlemények érdekelnek, s kiket az ilyenek legtöbbjében előrebocsátani szokott általános előismertetéseknek a részletekkel való egybevetései, összehasonlitásai már oly sokszor kifárasztottak, eljárásamat méltányolni fogják; mert valljuk csak meg, hogy ha az ismétlések valamiben fárasztók, úgy a felirattani vagy a rokon archaeologiai közleményekben az olvasó előtt bizonyára azok.

Lássuk immár, hogy mely kérdések vizsgálatára kell e fejezetünkben figyelemmel lenni. E kérdések a következők:

1. Valóságos katonai-telep — colonia militaris- vagy pedig állótábor — castrum stativum, hibernum volt-é az a.-ilosvai egykori római település?

2. Voltak-é, s mely római állótáborok voltak közel szomszédjai?

3. Mi volt egykori neve?

---

[141]) Rá illeszthető-é e dicséretes két tulajdonság azokra, a kik azt vélik, hogy ők a Prudentius féle (contra Symmachum II. Præfat.)

„..... sangvine mixto
Texitur alternis ex gentibus una propago.“

útján állottak bé az európai népcsaládba, s örökölték a nagynevü s nagyemlékü anya minden tulajdonát? — vitatni nem kivánom.

4. Mely nemzet fiaiból alakitott hadosztály lakta egykor e telepet? Végül
5. Mikor alapitották, mikor pusztult el, általában mit tudhatunk e telep történeteiről?

E kérdések közzül az elsőre és negyedikre határozottan, a többire pedig — fájdalom — csak gyanitásokkal, de okadatolt gyanitásokkal felelhetünk. S ez a dolog természetéből kifolyólag nem is lehet másképp. Ha még az át-meg át vizsgált Olaszországban is akárhány oly római eredetü városra vagy helységre találunk, melynek történetét adatok hiánya miatt sürü homály fedi, vagy összesen is kevés mindaz, a mit rájok vonatkozólag a mai archaeologus vagy történetiró elmondani tud: hogy kivánhatnánk egy az óriás római imperium e legkeletibb provinciájában létezett igénytelen katonai telepitvény történelméről biztos vonásokkal, határozott szinekkel festett képet birni. A fenmaradt történeti források magáról Daciáról is keveset s csak általánosságban szólanak, e kevésből pedig részleteket összefüzni s belőlük átnézhető egészet alakitani hogyan lehet? Ez okból elég — sőt többre nem is lehet törekednünk — ha az egyes classicus helyek leleteiből, az archaeologus kezébe jutott érmekből, müemlékekből stb. kivonható gyér, de néha minden irott forrásnál biztosabb történelmi adatokat a vizsgálat rostáján megtisztitva megbizható egészszé vagy valószinüvé tömörithetjük, melyből aztán az egykor létezettnek vagy megtörténtnek ugyan elég halvány, de az adott körülmények szerint még is lehetőleg hü képét lehet feltüntetni. S ime ebben áll a néha és néhol kigunyolt archaeologia és epigraphia érdeme, hogy egy-egy — tán lábbal taposott — téglabélyegből, vagy figyelembe sem vett, legkevésbbé megbecsült felirattöredékből szigoru vizsgálat, szövevényes combinatio utján positiv tényeket, vagy valószinü hypothesiseket tud a mester, a történetiró számára elvonni. Fárasztó, részben lélekölő munka, mely elismerést ritkán, maró gunyt azonban bövében arat!

1.

Nem czélja e helyirati vázlatnak, hogy a szoros értelemben vett római katonai telepvárosok — coloniæ militares — alakulásának genesisét, történetét kivonatilag is fejtegesse, vagy hogy a hatalmas Rómának azokat az államczéljait elemezze, melyek a kiszolgált hadászakból, veteranusokból alakitott s különböző joggal ellátott katonai coloniák alapitását szükségessé tették; a ki ezekkel megismerkedni óhajt, az Zumpt Ágost Vilhelm ezek feletti nagybecsü vizsgálataiban [142]) mindazt feltalálhatja, a mit csak e tekintetben tudni kiván. Nekünk elég anynyit tudnunk, hogy a rómaiak idejében Daciában csak hét valódi katonai telepváros létezett, u. m. Sarmizegethusa, Apulum, Napoca, Zerna vagy Dierna, Malve vagy Malva, Paralissum s Tibiscum [143]). Ebből kifolyólag Dacia többi római helységei föként csak katonai állótáborok — castra stativa, hiberna — s pagusok vagy is kissebb majorok voltak.

A rómaiak Erdélyt csak 168—173 évig birván, s ez idő alatt is gyakran levén a barbarok nyugtalanitásának kitéve, hatalmukat itt nem alapithatták meg oly biztosan, hogy ez akkoron áldott földterületen — habár a tartomány természetnyujtotta adományai miatt arra vágynk is lett volna — több telepvárost alapithattak volna. Elégnek tartották tehát, ha a helyi viszonyok s a körülmények szerint hadászati pontjaikat győzelmeik esélyei szerint elébb elébbre tolhatták, s a barbaroktól elfoglalt földterületet katonai czéljaikhoz idomitott állótáborokkal megrakhatták [144]). A távol provinciákat e katonai őrhelyek védelmezték, s ezek tették a telepvárosok csendességét s felvirágzását is lehetővé. Bergiernek azt a véleményét tehát, hogy az állótáborokból az oda vonult polgárok összegyülekezése folytán rendre városok, helységek alakultak [145]), Daciára nézve csak feltételesen fogadhatjuk el, a menynyiben t. i. több erdélyi római állótábor romjaiban az egykori polgári telepeseknek is kétségtelen nyomaira találunk; de bizonyos marad még is, hogy Dacia helységei a rómaiak alatt nagyobbára tisztán csak katonai telepitvények voltak. A rövid római uralom ugyan is a városi rendszert, melynek szervezetét a Rómához közel eső provinciákban méltán bámuljuk, Daciában mint frissében hóditott s nagyhamar el is vesztett provinciában nem volt képes tartósan kifejleszteni. Daciában kitünőleg a katonai rendszer és szervezet volt mind végig az uralgó.

Róma azonban egyetlen czélját, a tartományok természeti kincseinek kizsákmányolását, így is sőt éppen csak így érte el legbiztosabban; mert mig legiói s auxiliarisaival a katonai rendes közmunkákon kivül bányákat miveltetett [146]), szőlőt termesztetett, mocsárokat szárittatott [147]) stb, addig állótáborai kényszeroltalma alatt a leigázott barbar benszülöttekkel a földet miveltette.

Mint közleményünk egyes fejezeteinek folytán láttuk, minden müemlék, mely az a.-ilosvai állóto-

---

[142]) De coloniis Romanorum militaribus libri quattuor. L. Commentationum epigraphicarum volumen I. Berolini, 1850. 195—491. l.

[143]) Zumpt, i. m. 404—406. l.

[144]) V. ö. Becker-Marquardt, i. m. III. 2. k. 409. l.

[145]) De viis militaribus. Paris, 1622, 36. oszt. 8. §.

[146]) A rómaiak sóbányászatának nyoma állótáborunk közelében is észlelhető.

[147]) Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 435. l.

tábor romjaiból napfényre került, az egykor ott tanyázott auxiliarisoktól, tehát kizárólag katonáktól eredett, s még eddig egyetlen egy müemléket sem találtam, mely azt gyanittatná, hogy e katonai örhely védelme alatt ott polgári telepitvény is létezett volna. Igaz ugyan, hogy nincs még a település minden része fel- és kiásva, s hogy mint II-dik táblánk C. pontja alatt látható, még jókora romvonal kiásatlan; de eddigi észleléseim folytán alig hiszem, hogy valaha sükerülne ebben az egykor nétalán ott létezett polgári telepitvény maradványait fellelhetnünk.

Kérdéseink legelsejére tehát a mondottakból kifolyólag határozott feleletet adhatunk, midön azt állitjuk, hogy az a.-ilosvai egykori római település nem volt szoros értelemben vett katonai colonia, hanem úgynevezett téli- vagy álló-táborállomás; nemkülönben, hogy e katonai örség fedezete alatt ottan nem létezett egykor polgári telepitvány vagy polgári város.

2. [148])

Településünk szomszédjai nyugotról az alsó-kosályi, délnyugotról pedig a szamosujvári római állótáborok voltak [149]), melyekhez az a.-ilosvai castrumból helyenként felismerhető kövezett hadút vezetett.

Keleti szomszédjainak nyomát felfedeznünk mindeddig nem sükerült; nincs kétség azonban benne, hogy a településünkből Bethlen — Somkerékfelé vezető hadút [150]) vonalán római állótáborok léteztek egykor, s hogy a nagy-szamosvölgyi római katonai hadvonal a Sajó mentén egykor létezett, de még csak ezután felfedezendő castrumok közbevetése folytán összeköttetésben volt a Maros-, Kis- és Nagy-Küküllő-, Homorod- s Óltmenti római katonai telepitvényekkel. Egy szóval nem szenved kétséget, hogy a római sasok uralma Daciában nem csupán Erdély ez éjszaki részéig terjedett itt megszünvén, hanem hogy hazánknak éjszakkeleti, illetőleg keleti részeit is magában foglalta.

Hogy Erdély nyugoti s éjszaknyugoti részeiben is úrkodtak a rómaiak, azt más helyt már eléadtuk [151]).

3.

Több ideig oly véleményben voltam, hogy az a.-ilosvai római település romjaiban a Peutinger-féle térkép Largiana-ját találhatjuk fel, s e felöli nézeteimet Évkönyveink I-sö kötetének 29, 39, 44 lapjain elé is adtam. Később tett vizsgálataim folytán azonban nemcsak hogy nem vonakodtam e véleményemet — melyet valószinüsége folytán az ókori-földirat elfogadván Largiana fekvését eldöntöttnek vélte — feladni, sőt a valóság érdekében csalódásomnak még örültem is. Újabb vizsgálataim eredményének ismételt eléadásával a t. olvasót untatni nem kivánom, hanem miután mindazt, a mivel módositott véleményemet támogatni képes lehettem „adalék éjszak-nyugoti Dacia föld- és helyiratához“ czimü értekezésemben [152]) eléadtam, a t. olvasót erre utasitom, s e helyt csak anynyit jegyzek meg, hogy az egykori Largiana valószinüleg Vármező-nél feküdt.

Ennek következtében tehát az a.-ilosvai római település ideig-óráig viselt nevét bizony nagyhamar elvesztette, s azt immár újból az erdélyi számos névtelen római állótáborok sorába kell — fájdalom — viszszaigtatunk. Remélem azonban, hogy folytatni szándékolt helyi ásatásaim folytán szerencsés lehetek majd valamely oly emlékkövet felásatni, melynek felirata a településünk nevén borongó homályt vagy végképp eloszlatja, vagy legalább megritkitani képes lehet. Mert a megoldás reményét végre is csak valamely ilyetén felirati lelettől remélhetjük. Csupán magokra sem a Peutinger-féle térkép, sem pedig Ptolemaeus adatai nem fogják a feladványt megoldani. Ezért ezúttal, midön a csomót sem a fenmaradott források, sem pedig a létező felirattani adatok segélyével kettévágnunk nem lehet, nincs szándékomban a kérdés eldöntését látszólagos minőségü sulynélküli combinatiokkal még szövevényesebbé tenni.

Noha tehát évek óta minden igyekezetemet arra öszpontositám, hogy a lakásom közelében fekvő római telep müemlékeit átvizsgálva annak egykori nevét meghatározni képes, mondhatnám hivatott lehessek: ebbeli igyekezetem eredményeül még eddig csak anynyit tudok felmutatni, hogy az a.-ilosvai telep nevének meghatározásához hozzávetni sem merészkedhetem!

4.

Mint közleményünk folytán látók, az a.-ilosvai telepedést egykor tungerek-ből alakitott lovasosztály tartá megszállva.

---

[148]) L. az I-ső táblánkon felmutatott térképet.
[149]) Az erd. muzeum-egylet évkönyvei I. k, 35—44 és 30—35. l.
[150]) U. o. 30. l.
[151]) A magy. tud. Akademia évkönyvei XI. k.2. d.
[152]) U. o.

A tungerek a nagy germán népcsaládhoz tartoztak, s őshazájukból Gallia Belgica-ba — a mai Belgiumba — akkor szakadtak, midőn a Rómát fenyegető egyesült teuton és kimber hadsereg, melyhez tartoztak, Italiába törve C. Marius által szétszóratott, s ott lelvén fel második hazájukat a Schelde és Maas folyók mentén telepedtek le, hol Aduaca vagy Aduatuca Tungrorum — a mai Tongern — volt fővárosuk [153]).

A császári korszakban a tungerek több lovas- és gyalogezredet alkottak. Igy létezett cohors Tungrorum, cohors I. Tungrorum, cohors I. Tungrorum miliaria, cohors II. Tungrorum, cohors II. Tungrorum miliaria equitata civium romanorum [154]); ala Frontoniana, ala Tungrorum, ala I. Tungrorum, ala I. Tungrorum Frontoniana [155]).

Bennünket kiválólag csak az ala I. Tungrorum Frontoniana érdekelvén, lássuk, hogy különböző időkben hogy nevezték s hol állomásozott e lovasosztály, mig végre Daciába illetőleg A.-Ilosvára került.

Lovasosztályunkat Domitianus császár alatt Kr. n. 85-ben, midőn a pannoniai hadseregbe volt béosztva, ala Frontoniana-nak nevezték [156]). Később úgy látszik Pannoniából a Rajnához rendelték, mert egy ez időbeli parancsnokuk siremlékét ott leljük fel [157]), de hogy hol, Gruter nem nevezi meg [158]). Mint ala Tungrorum Scótiában tanyázott [159]). Mint ala I. Tungrorum legelőször Trajanus alatt ennek a Kr. u. 105-dik évben kelt becsületbeli bocsátványában jön elé, midőn a britanniai hadseregbez tartozott [160]). Mint ala Frontonianát újból Trajanus alatt a Kr. u. 114-dik évben Alsó-Pannoniában leljük fel L. Calpurnius Honoratus parancsnoksága alatt [161]). Mint ala I. Tungrorum Frontoniana később Stiriában jelenik meg [162]), s e teljes czime alatt Caracalla idejében a Kr. u. 213-dik évben — mint 11-dik feliratunkon látható — már az a.-ilosvai állótáborban állomásozott [163]).

Lovasosztályunk számjegye kétségkivül arra mutat, hogy több ala Tungrorum is létezett; s noha ezek nevével mindeddig egyetlen feliraton sem találkozunk, de mégis azt a sajátságos körülményt, kogy miért neveztetett lovasosztályunk először ala Frontoniananak, azután ala Tungrorum s I. Tungrorumnak, végül pedig I. Tungrorum Frontonianának, éppen e, s V-dik fejezetünk 47-dik számu feliratának magyarázatánál kifejtett véleményünk világositja fel. Az ala Frontonianát t. i., mely darab ideig e néven hihetőleg egymaga létezett volt, később valószinüleg azért, mivel még egy ily nevü második lovasosztályt is alakitottak, megkülönböztetés tekintetéből nemzetiségi s majd számnevéről kellett elnevezni.

Frontoniana melléknevével valószinüleg egykori alkotója, valamely tartomány kormányzója, nevéről jelöltetett meg; mert hogy az auxiliaris-osztályok ily cognomenekkel nem osztályparancsnokuk [164]), hanem a tartomány kormányzója nevéről különböztettek meg, kétséget nem szenved [165]); ellenesetben ugyan is e cognomennek a szerint kellene változni, a mint az osztály más meg más parancsnok keze alá jutott. Erre azonban példa nincs; mert ámbár, mint V-dik fejezetünkben láthatók, azon időből, mig lovasosztályunk A.-Ilosván állomásozott, néhány præfectus equitum nevét tudjuk megnevezni, ez ala-nak egyik osztályparancsnok sem kölcsönözte nevét, hanem az állandólag csak a Frantoniana mellék névvel volt megjelölve. Hogy azonban e cognoment kinek nevéről, mikor és hol nyerte lovasosztályunk?, megjelölni nem tudom [166]).

Tungereink lovasosztályából igy lett tehát végül ala I. Tungrorum Frontoniana. Egyébiránt magát e teljes czimmel csak az általa emelt nevezetesebb, mondhatnók hlvatalból állitott emléktáb-

---

[153]) Mannert, Geographie der Griechen und Römer. Nürnberg, 1789. II. 2. k. 175—177. l.; Pauly, i. m. VI. k. 2258 és II. k. 362. l. V. ö. Hofmann, Lex. univ. I. 66. és 396. l. Forbiger, Handbuch der alten Geographie. Leipzig, 1847. III. k. 256—257. l.

[154]) Gruter, i. m. 1179. 4. sz., Orelli-Henzen, i. m. 5455, 3399, 5442, 5921, 6780, 6781. sz., Henzen, Zwei Militärdiplome der Kaiser Domitian und Hadrian. Különnyomat, 66. l., Arneth, Zwölf röm Mil.-Dipl. 14. l.

[155]) Arneth, i. m., 11. l., Orelli-Henzen, i. m, 5729, 5263, 6721. sz. Gruter, i. m., 1099. 5. sz., Henzen i. m., 50—51. l.

[156]) Arneth, i. m. 11, 42. l.

[157]) Gruter, i. m., 537. 7. sz.

[158]) U. o., 414. 8. sz.

[159]) Orelli-Henzen, i. m., 5729. sz.

[160]) Cardinali, Diplomi imperiali accordati ai militari. Velletri, 1835. XII., Henzen, i. m., 50—51. l.

[161]) Trajanus császárnak egy becsületbeli bocsátványa szerint (Orelli-Henzen, i. m., 6887 a. sz.), mely egy Nertomar nevü tunger lovasnak adatott.

[162]) Orelli-Henzen, i. m., 5263. sz. a.

[163]) Érdekes megemlitenem, hogy valamint a cohors I. és II. Tungrorum Brittanniábau együtt szolgált volt a cohors I. Batavorummal (Henzen, i. m., 65—66. l.), épp úgy az ala I. Tungrorum Frontoniana is, míg Stiriában állomásozott, mint látszik az ala I. Batavorum milliariával egy parancsnok alá volt rendelve (Orelli-Henzen, i. m., 5263. sz.). A batavusok és tungerek fajrokonsága magyarázza meg úgy hiszszük e jelenetet, e tekintetből lévén a batavusok és tungerekből alakitott ezredek többnyire ugyan egy hadseregbe béosztva.

[164]) Mint Zell, Handbuch der röm. Epigraphik, II. k. 311. l. véli.

[165]) Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 373. l.

[166]) Borghesi „Iscrizioni del Reno“ czimü jeles értekezését, mely lovasosztályunkat, s főleg annak e melléknevét illetőleg kétségkivül érdekes felvilágositásokkal szolgálhatna, nem tudván kézhez kapni, nem használhattam.

lákon jelölte meg; feliratainkon legnagyobb részén pedig csak egyszerüen ala Frontonianának neveztetik. E körülmény abbeli nézetünket is bébizonyitja, hogy az ala Frontoniana, ala Tungrorum és I. Tungrorum, s ala I. Tungrorum Frontoniana czimzet azon egy lovasosztálynak rövidebb vagy teljesebb czimét alkotta.

Elfogadva tehát azt a tételt, mely szerént e többféleképp elnevezett lovasosztály csakugyan egy volt, az e neveket megjelelő emlékek feliratainak összeállitásából az derül fel, hogy tunger lovasaink a Kr. u. 85-dik évben Domitianus alatt Pannoniában, aztán a Rajnánál, majd 105-ben Trajanus alatt Britanniában, a Kr. u. 114-dik évben Alsó-Pannoniában, később Stiriában, végül pedig 213-ban Caracalla alatt Daciában állomásoztak, s hogy öket Severus Alexander uralkodása végső éveiben is még itt, illetőleg A.-Ilosván, találjuk fel.

Hogy az egykor Daciában állomásozott két római legio közzül melyiknek segélyhadaihoz tartozott e lovasosztály? pontosan meghatározni nem lehet. Tudván azonban, hogy a legio V. Macedonica hoszszas ideig állomásozott Gallia Belgicában, és hogy sorait az ott lakó népség fiai közzül újonczozta [167]), valószinü leszen, hogy — lovasosztályunk hadászai e legióéval rokon nemzetiségüek lévén — ama legionak volt auxiliaris s töle függő ala-ja [168]).

Arra sem tudunk határozott feleletet adni, hogy vajjon hány lovasból állott e lovasosztály? Az auxiliaris lovas ala-k, hacsak nem voltak miliariae = ezeresek, rendesen 480 emberből voltak ugyan alakitva (amazok kétszer enynyiből állottak), s 16 csapatra — turmára s decuriákra — voltak felosztva, ugyananynyi decurio alatt [169]): de alig hiszszük, hogy e létszám koronként ne változott, a.-ilosvai lovasaink osztályában pedig teljes lett volna. Közleményünk folytán több helyt volt alkalmunk azt a tényt megalapitani, hogy a fennmaradt épületromok nagyságából következtetve az egykori katonai lakosztályok nem lehettek egykor elég kiterjedettek s kényelmesek arra, hogy bennök éppen anynyi harczost el lehetett volna szállásolni. Állithatnók ugyan, hogy a castrumban és az Ilosva patakon tul levő speculában az örségnek csupán szolgálattevő része lakozott, a szolgálaton kivüliek pedig a castrum főnsikja alatt elterülő katonai alváros helyiségeiben voltak elhelyezve; de a menynyire hozzávethetünk, még a mintegy 120 ölnyi hoszszuságban elterülő épületsor hozzáadásával sem fért volna el az a.-ilosvai telepedésben a fentebbi létszámból álló ala lovassága. Lovasosztályunk létszáma tehát valószinüleg a rendesnél kissebb, tán 200—250 emberből álló, lehetett.

Az auxiliaris lovassági ala parancsnoka — mint tudjuk — a præfectus equitum volt. Az aristocraticus szerkezetü római hadseregben ez volt a legfőbb katonai méltóság, melyet egy nem a senátori vagy lovagi rendből, hanem alsóbb osztályból eredett férfi elnyerni tudhatott, az ilyennek a præfectusi ranggal végződvén katonai pályája [170]). Az auxiliaris ala præfectusa némelykor hadosztálya lovasaival egy nemzetiségü volt [171]). A præfectusi rangfokozat a mai alezredesi vagy örnagyi állásnak felel meg, s keze alá a decuriok s többi altisztek voltak, mint V-dik fejezetünkben is látók, béosztva.

Feliratainkon öt præfectus equitum u. m.
Aelius Celer,
Cajus Julius Apigianus,
Cajus Julius Atianus,
Quintus.....
és Titus Vettulenus Nepos neve jön elé. Ezeknek korrendét Aelius Celerén kivül meghatározni nem lehet, a ki — mint láttuk — Severus Alexander uralkodása végső éveiben volt tungereink parancsnoka.

Hogy a tunger lovasság előtt az a.-ilosvai telepben a cohors II. Brittanica miliariának nevezett gyalog segélycsapat is megfordult, a nagyobbik balneum frigidariumában létező fürdőmedencze fedett csatornájában lelt tégla-bélyeg [172]) bizonyitja.

III-dik fejezetünkben eléadtuk, hogy minden jel arra mutat, hogy e fürdő épület Severus Alexander uralkodása végső éveiben épittetett; azt is láttuk, hogy Caracalla uralkodása óta A.-Ilosván kizárólag csak tunger lovasaink állomásoztak, legalább minden feliratos emlékkő, mely a telep romjaiból napfényre került, csupán csak ezt a lovasosztályt emliti meg. Meglepő tehát, hogy a Caracalla uralkodása alatt a Kr. u. 213-dik évben emelt 11 és 12-dik számu feliratok készitése után alig néhány évvel épitett nagyobbik balneum romjaiban oly téglabélyeget lelünk, mely más hadosztály nevét emliti meg. Vitathatnók ugyan, hogy e tégla a Severus Alexander-féle balneum megújitása vagy újraépitése

---

[167]) Pauly, i. m., IV. k. 882. l.

[168]) Henzen, i. m., 51. l. a császári kor lovasosztályait független hadcsapatoknak tartja. Ez esetben aztán a legiok és auxiliarisok közötti összeköttetést szükségfeletti lenne keresnünk. De hogy a tartomány legioi és a segélyhadak közt hadászati czélból mégis némi összeköttetésnek, illetőleg függésnek lenni kellett, a dolog természetében rejlik, s ezt ama jeles tudós sem fogja elvitathatni. E szempontból soroztuk tehát tungereinket a legio V. Macedonica auxiliaris hadai közzé.

[169]) Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 372—373. l.

[170]) Becker-Marquardt, i. m., III. 2. k. 376, 417. l.

[171]) U. o. 348 s 340. l. 1902 jegyz. Henzen, i. m., 71. l.; Pauly, VI. k. 1238. l.

[172]) L. XIV-dik táblánk 5. sz. ábráját.

alkalmával később, tán akkor került ez épületbe, midőn a tungerek A.-Ilosváról valószinüleg már elvonultak, s őket más őrség, éppen a kérdéses cohors II. Brittanica miliaria váltotta fel; de ez ellenvetést megdönti az illető bélyeges tégla leleti helye. Ezt ugyanis — mint láttuk — a frigidarium medenczéjéből kivezető fedett csatornában, tehát az épület alaprészében s oly állásban találtam fel, mely kétségkivülivé teszi, hogy e csatorna a későbbi újitás alkalmával sem bontatott fel, hanem hogy azt eredeti állásában találta az újraépités

Miután tehát ebből kitetszik, hogy e tégla a nagyobbik balneum épitése alkalmával már ott volt: nem következik-é szükségképpen, hogy a nevezett gyalogosztály éppen már magának Severus Alexandernek uralkodása alatt állomásozott légyen A.-Ilosván? De e föltevés sem állhat meg; mert láttuk hogy Caracalla óta Severus Alexander végső kormányidejéig telepünket csak tungerek lakták. Vagy tán Caracalla előtt állomásozott e cohors A.-Ilosván? Ez sem valószinü; mert ha e gyalogosztály Caracalla előtt tanyázott volna álló táborunkban, miként találjuk fel téglabélyegét — s jegyezzük meg jól: csupán egyetlen téglabélyegét — egy Severus Alexander idejében épitett balneum alapmüveiben? Feltéve azonban, de meg nem engedve mégis ezt az esetet, nem tudjuk felfogni, hogyan történhetik, hogy ásatásaim folytán az emlitetten kivül többé egyetlen oly téglabélyeget vagy feliratos emlékkövet sem találtam, a melyen e cohors neve előfordulna?; pedig tudjuk, hogy ha a római hadcsapatok csak egy két évig állomásoztak is valamely vidéken, nyomaikat ott biztosan fellelhetjük. Azt az esetet pedig, hogy e cohors Caracalla előtt A.-Ilosván állomásozott volna ugyan, s ott szorgalmas kezének nyomát is hagyta, de hogy minden általa készitett müemléket valamely barbar rombolás végképp megsemmisitett, a minek következtében aztán a Caracalla alatt vagy tán még kevéssel azelőtt ide vonult tungereknek az egész telepet újból kellett felépiteni: ezt az esetet mondom meröben valószinütlennek tartom; mert aligha lehetett oly dúló barbar kéz, mely egy egész telep emlékeit úgy szét rombolhassa, hogy a szorgalmas kutató bár valami csekély nyomot felfedezni képes ne lehetett volna. Ásatásaim szerény ugyan, de mégis érdekes felirat- s régiségtani eredménye a legmegfelelőbb bizonyiték erre nézve.

Valószinütlen tehát mindezek után, hogy telepitvényünkben a tunger lovasosztályon kivül más fegyvernemü s nevü hadosztály is állomásozott volna.

Azonban a cohors II. Brittanica miliaria téglájának létezését sem lehet elvitatni.

Alig tudjuk tehát az e téglabélyeg által feltolt kérdéseket másként megoldani, mint ha azt véleményezzük, hogy e cohors vagy éppen akkor talált A.-Ilosván egykor keresztülvonulni, midőn tungereink az új balneumhoz szükséges téglaanyagot készitették, s hogy kevés ideig itt megszállván a téglagyártásnál nekiek segédkeztek, vagy pedig, hogy e cohors valamely szomszéd állótábor őrségéhez tartozván, az épités tartamára részben az a.-ilosvai hadosztály segitségére rendeltetett s tán ez alkalommal nyomták bélyegüket egy két téglára rá. E többféle változatokban indokolható feltevésekre azonban döntő feleletet ásatásaim ezutáni eredménye s főként az adhat, ha a Fel-Szamos, a Sajó s a Fel-Maros völgyét átvizsgálva valamely római telepnek, s romjaiban vagy általában valahol Erdélyben e cohors nyomának felfedezése sükerülne. Anynyi kétségenkivül áll, hogy noha e cohors téglájának bélyegét az a.-ilosvai romokban fel is leltük, de e hadcsapat az ottani táborállomásban tartósan legalább nem állomásozott.

Egyébiránt e számmal s melléknévvel jelölt brittanniai cohors tudtommal még eddig egyetlen emléken sem fordult elé [173]). Névrokona azonban, a cohors I. Brittanica miliaria — mint láttuk — a szomszéd a.-kosályi állótáborban állomásozott [174]).

5.

Mikor alapitották telepitvényünket, mikor pusztult el s általában mit tudhatunk történeteiről?, oly kérdések melyeket feltenni kényelmesen, de megoldani bizony alig lehet, mivel az ásatásaim folytán lelt müemlékekről s egyéb régiségtárgyakról erre vonatkozólag nyert adatok kevés felvilágositást nyujtanak.

Vonjuk azonban összse e gyér adatokat.

Hogy Erdély éjszaki s éjszaknyugoti részét már Trajanus maga hóditotta római uralom alá, számos erdélyi római emlékkő feliratából kitetszik. Több ezt bizonyitó adatot mellőzvén, légyen elég csak két kézzelfogható adatra hivatkoznom; 1-ször a Neigebaur által [175]) hibáson közlött ajtoni római mértföldoszlop feliratára, mely Trajanus uralkodása alatt a Kr. u. 108-dik évből származik [176]); 2-szor egy Antoninus Pius uralkodása alatt a Kr. u. 157-dik évből eredő mojgrádi feliratra [177]), mely „amphitheatrum vetustate dilapsum“-ról beszélvén kétségtelenné teszi, hogy e szinkör már Trajanus alatt épülhetett. Az sem szenved kétséget, hogy Trajanus a Nagy-Szamos hadvonalának fontosságát felismerve

---

[173]) A britton-ok II-dik számu cohorsát l. Orelli-Henzen-nél, i. m. 6857 a és 804 sz.
[174]) Az erd. muzeum-egylet évkönyvei. I. k., 120. l.; v. ö. Orelli, i. m., 3575 sz., s Seivert, Inscript., 76. sz.
[175]) Dacien, 222. 1. sz.
[176]) A magy. tud. akademia évkönyvei XI. k.
[177]) U. o.

azt a Mojgrádig s Bánffy-Hunyad felé Magyarországra vonuló hadivonallal összekapcsolta s hadászatilag megszállotta. Erre mutat, hogy Szamosujváron, Alsó-Kosályban, Tihón római állótáborok romjaira lelünk, melyek Erdély éjszaki részét az elfoglalt éjszaknyugoti s déli részekkel összekötötték.

Azt hiszszük azonban, hogy a Kis- és Nagy-Szamos által alakitott deltától keletre eső vidék, illetőleg A.-Ilosva környéke, csak később jutott római uralom alá; vagy is, hogy Erdély keleti, illetőleg éjszakkeleti részét, sajátlag a Fel-Maros völgyét, a Nagy-Szamos és Sajó völgyi hadászatilag megszállott hadút csak később kötötte összze a nyugoti, illetőleg éjszaknyugoti részszel.

Láttuk ugyan is, hogy habár az a.-ilosvai állótábor romjait már évek óta szorgalmason ásatjuk s figyelemmel kutatjuk, egyetlen oly emléket sem sükerült eddigelé találnunk, mely akár Trajanus, akár az Antoninusok korára vonatkoznék; pedig tudjuk, hogy főként az Antoninusok békés korszaka müemlékekben szerfelett gazdag. Valószinünek tartjuk tehát, hogy az a.-ilosvai táborállomás az Antoninusok uralkodása végéig még nem volt megalapitva.

Mondhatnók ugyan, hogy hiszen éremleleteink éppen az ellenkezőt bizonyitják; mert számos e korbeli érmet találtunk telepitvényünk romjaiban vagy közelében, a mi arra mutat, hogy ez örpont az emlitett császárok uralkodása alatt már létezett. Ez ellenvetés azonban nem nagy figyelmet érdemel; mivel köztudat szerint a római folyópénz nem vonatván ki oly gyakran a forgalomból mint napjainkban, hoszszas ideig volt használatban. Igy például Trajanus érmeit még Marcus Aurelius uralkodása alatt, sőt azután is használták folyópénzül. Egyszóval abból, hogy telepünk romjaiban már Trajanus korabeli érmeket lelünk, még nem lehet azt következtetni, hogy az a.-ilosvai település az ő uralkodása alatt alapittatott. Vessünk csak egy futó tekintetet éremlaistromunkra, s állitásunk azonnal bébizonyosul. Leleteink veretési korra nézve elsö darabja ugyan is Vespasianusnak egy a Kr. u. 70-dik évben vert denárja; vitathatnók-é tehát ebből, hogy állótáborunk már alatta létezett? Nem, mert tudjuk, hogy Vespasianus nem birta Daciát.

Az Antoninusok korából tehát egyetlen feliratos müemléket sem tudván állótáborunk romjaiból felmutatni, valószinü, hogy uralkodása alatt az a.-ilosvai telepedés még nem létezett.

A M. Aurelius és Septimius Severus közötti korszak pedig nyugtalanabb volt, sem hogy Daciában új állótáborok alapitására valószinüséggel gondolhatnánk.

Ez okból leghihetőbb, hogy az a.-ilosvai római település alkotója Septimius Severus volt [uralkodott a 193—211-dik évben Kr. u.]

Caracalla alatt 11 és 12-dik számu feliratunk tanusága szerint már virágzott. Látta-é településünk Caracallát daciai útja alatt, s hogy vajjon nem éppen ez alkalommal hálából emeltette lovasosztályunk ez emléktáblákat? vitatni nem merem; feliratainк ünnepélyes szövege azonban ily indokot sejtet [178]).

Állótáborunk virágzása korát — mint 13 és 14-dik számu feliratainkból is kitetszik — kétségkivül Severus Alexander alatt [uralkodott a Kr. u. 222—235-dik évben] érte el, ki iránt a tunger örség kegyeiért mély hálára volt kötelezve. Hogy azonban Severus Alexander miféle kegyben, s a települést magát, vagy csupán csak a tunger örséget részesitette-é, elhatározni nem lehet. Egyébiránt miután feliratainк, „ex quæstura“ kifejezéséből világos, hogy tungereink előzetesen a barbarokkal csatáztak s őket e harczok folytán legyőzték, — mert hadi zsákmányról szólanak feliratainк —, sejteni lehet, hogy Severus Alexander iránt tán azért volt örségünk hálával eltelve, mivel a harcz alatt elpusztult vagy sokat szenvedett települést helyreállittatá s némi javadalmakban részesité. Az sem valószinütlen, hogy a régi kissebb balneum ez ellenségeskedések folytán lett úgy megrongálva, hogy helyette Alexius Celernek új balneumot kellett osztálya számára épittetni.

Hogy Severus Alexander uralkodása után településünk felett többszörös nehéz viharok vonultak el, — hogy csak helyi adatokra támaszkodjunk, — onnan lehet sejteni, hogy a Severus Alexander korában épitett nagyobbik balneum újraépitésére, vagy kijavitására lett szükség [179]); ezt pedig aligha az épület rongált voltáért, mint inkább azért kellett véghezvinni, mivel az a gyakori harczok folytán elpusztult.

E harczokat I. Maximinus első kormányéveire, a Kr. u. 235—238-dik évekre tehetjük. Tudjuk ugyan is, hogy ő a daciai barbarokkal csatázott, s felettök végre győzedelmeskedett is, mit „Dacicus“ tiszteleti mellékneve bizonyit. Állótáborunk mint olyan, mely a daciai római birtok legéjszakibb végén feküdt, kétségkivül legtöbbet szenvedhetett e harczok alatt. Közleményünk folytán láttuk, hogy a castrum épületeiben is a gyakori javitásnak sőt ujbólépitésnek kétségtelen nyomai észlelhetők, a mit valószinüleg nem az elkorhadtság, hanem az ellenségtől okozott dúlás tett szükségessé. Valószinü tehát, hogy az I. Maximinus által kivivott győzelem után tanyájára viszszavonult tunger örség ez idő tájt javithatta ki balneumát s állótábora más épületeit.

Végső anticaglia, mely a rómaiaknak az a.-ilosvai település feletti uralmát bizonyitja, egy Phi-

---

[178]) Lehetséges, hogy tungereink e feliratot Caracalla azon kegyéért emelték, hogy a polgárjogot, a jus italicum-ot, minden alattvalójára kiterjeszté.

[179]) V. ö. III-dik fejezetünkkel.

lippus [Pater] korából, a Kr. u. 248-dik évből való dupondius [180]). Ez éven innen vert római érmet — noha a leletekre már 12 év óta legnagyobb figyelemmel vagyok — még eddig nem találtam a táborállomás romjaiban vagy közelében [181]). Ez azt bizonyitja, hogy tungereink Philippus Pater alatt még ugyan A.-Ilosván tanyáztak, de hogy e császár uralkodása végső évében, a Kr. u. 249 dik évben, vagy nem sokára azután eddigi tanyájukat elhagyták, s az a.-ilosvai hadi pontot, az áradatként elényomuló barbaroknak ellenállani képesek nem lehetvén, feladták [182]). Hogy azonban e hátrálásuk meszsze nem történt, egy a.-kosályi feliratból [183]) sejthetjük. Ez ugyan is a Kr. ut. 270-dik évben kelvén világossá teszi, hogy az a.-kosályi állótábort, s e szerint a Kis- és Nagy-Szamos által alakitott háromszöget, még azon évben birták a rómaiak, s hogy Erdély ez éjszaki részén levő birtokaikról nem mondtak le teljesen, s csupán csak az a.-ilosvai állótábort mint tarthatatlant hagyták oda.

Ez elvonulás körülményeit s idejét pontosan megjelölni természetesen nem lehet; anynyi azonban bizonyos, hogy a Nagy-Szamos völgyén Dézsen fölül a rómaiak már jóval az Aurelianus által a Kr. ut. 274-dik évben létesitett kivonulás előtt nem uralkodtak.

A római sasok szárnya meglankadott. Dacia nemsokára fel lön adva.

Enynyi mind az, mit e római település történetéről a fenmaradt emlékek kalaúzolása mellett valószinüséggel el lehet mondani. Tagadhatatlan, hogy igénytelen vizsgálataimból Daciának a rómaiak alatti történetéhez biztos támpontokat nem lehet kivonni; de hogy ásatásaim folytán több oly emlék került napfényre, mely a rómaiak beléletére, müveltségi álláspontjára általában, különösön pedig daciai uralmára érdekes fényt vethet, az elmondottak folytán meggyőződhettünk.

Oly romokban tett ásatástól, melyek szemléleténél a költövel [184]) felkiálthatnánk, hogy

Agnosci nequeunt aevi monumenta prioris,
Grandia consumpsit moenia tempus edax.
Sola manent interceptis vestigia muris:
Ruderibus late tecta sepulta jacent.

ily romokban tett ásatástól mondom, nagy vagy a nyertnél nagyobb eredményt azonban várni hasztalan lenne.

---

[180]) L. éremlaistromunk 115. számát.

[181]) Neigebaur, Dacien. 235. 25. sz. alatti állitása, hogy Trajanus Decius korabeli érmet is találtak volna A.-Ilosván, nem valósul. Tudomása a két Trajanus név összetévesztésén alapszik.

[182]) Noha az éremleletek — mint mondók — arra nézve, hogy mikor alapittatott valamely római település nem nyujtanak döntő adatot kezünkre, de tanuságuk folytán az időpontot, mikor hagyták lakosai el, mégis nagy valószinüséggel meg lehet határozni.

[183]) Az erd. muzeum-egylet évkönyvei I. k. 41. l.

[184]) Claud. Rutilius Namatianus, Itinerar. II. r. 409—412 v.

KÉTES TÁVOZTYÚ.

SYRRHAPTES PARADOXUS. ILLIG.

Olvastatott a term. tud. szakülésben jun. 22-kén, 1864.

Tetrao paradoxus Pallas. — Syrrhaptes Pallasii Temm.
Fausthuhn [1]) — Kirgisisches Steppenhuhn.

Habár egy természettudósunk Pesten, és egy másik az Erdélyi muzeum-egylet jelen évi nagy gyülésén értekeztek erről az érdekes madárfajról, még sem tartom szükségfelettinek leirását közzétenni, életmódját lehető tüzetesen ismertetni, és az íme ritka vendégünk vándorlásáról szóló adatokat összeállitani kis részben saját észleleteim, nagyára pedig több ismeretterjesztő lap és sok, nagyára, külföldi ornitholog közleménye nyomán [2]).

Úgy hiszom fellépésemet eléggé igazolja az a körülmény, hogy még most is merülnek fel a szaklapokban újabb meg újabb észleletek e madárról, mely körülmény teljesen szükségfelettivé teszi azt, hogy czikkem közlésiért mentegessem magamat.

Adjuk mindenek előtt a madár leirását; azután ismertessük életmódját s végre szoljunk vándorlásáról.

A kétes távoztyú [3]), Syrrhaptes paradoxus Illig., Ázsia és Áfrika sivatagai lakosa, honnan sok csapatban költözött a mult év tavaszán Európába, hihetőleg abból az okból, hogy a nagy szárazság folytán a sivatag forrásai kiszáradtak.

E madárfaj a homoki tyúkfélékhez (Syrrhaptidae) tartozik, a mely alcsalád két csoportra

---

[1]) Miután a németek már több idő óta így nevezik a „Hemipodius tachydromust“ is, ez az elnevezése a Syrrhaptesnek elvetendő, úgy is csak zavarra szolgáltatván okot. L. K.

[2]) Adatokat szolgáltattak nekem jelen czikkemhez a következő lapok és ornithologok u. m. „Vadász és verseny lap,“ „Gartenlaube,“ „Field,“ „The Ibis,“ „Magdeburger Zeitung,“ „Journal für Ornithologie;“ — Dr. Altum, Dr. Bolle, Brehm A., Holtz, Dr. Fritsch, Dr. Quistorp, Olph-Galliard, Preen Kapitány, Homeyer S., Dr. Weinland, Wiese erdösz, Taylor sat. L. K.

[3]) Én ugyan nyelvész nem vagyok, annak feltünni nem akarok, mivel non omnes omnia possumus, de ha akarnék is, legkevésbé tenném azt az erdélyi muzeum-egylet évkönyveiben; jól tudva, hogy az egylet általam nagyon tisztelt igazgatója azonnal harczra kelne ellenem, — noha most is felelettel vagyok adósa; — hanem daczára mind ez okoknak nem hallgathatom el, hogy e szó: „Távoztyú“ nemcsak hallérzékemet sérti (meglehet nagyobb mérvben s talán jogosabban is mint „Lég urai“ czimü müvem olvasásakor sérték t. birálóm füleit ezek az általán elfogadott szavak: „Kajdács, ivar“) hanem nyelvészeti tekintetből is hibásnak tartom. Végre pedig, őszintén bévallva, nem értem, hogy mit akarjon az kifejezni. Nyelvészeti tekintetből hibás, mivel a „tyű“ „tyü“ ragot élő lényre nem alkalmazhatni; sőt ha alkalmazható lenne, akkor is kerülnünk kellene, igen helyesen mondván e ragnál Bugát Pál „Szóhalmazában:“ Est formativum vestimentale inter omnia hungarica turpissimum v.g. keztyü, melltyü, quorum finibus si fistularii quid, ut sæpe fieri solet, accedat, vix auditu perferri possunt; proin vocum hoc formativo factorum numerum augeri plane non desideramus. Végre érthetetlen és legkevesebbé sem jellemző; a miért ohajtandó volna, hogy más találóbb által kiküszöböltessék; nehogy úgy a hogy, meghonosuljon. L. K.

oszlik u. m. a több faju Csúpfajd (Pterocles), és a Syrrhaptes csoportjára, mely utóbbinak képét csak egy faj viseli.

A syrrhaptes paradoxus testalkatát tekintve, legközelebb látszik állani a galambfélékhez, ámde feje, különösen pedig rövid csöre és lábai a Fajdokra és Túzokokra emlékeztetnek (Lásd összehasonlitás végett a rajztábla 2—9 ábráit). Legjellemzöbb a lábai alkotása; mivel e tekintetben többé, kevésbé elüt minden rokonától. Lábai egész a karmokig tollazottak, rövidek s három újjuak, a melyek közzül a két szélsö rendkivül rövid s a közepsö hoszszabbal hártya által van összekötve, a hüvelykujj pedig egészen hiányzik.

A kakas csöre ólomszürke, fejtetője és nyaka szürke, tarkója sárgás, torka rozsdabarna, begye szenynyes szürke, mellét fekete vonalokból álló örv ékiti, mellközepe fakó, hasának eleje fekete, vége fehér, háta fakósárga fekete háránt vonalokkal tarkálva, szárnya hasonlóképp fakósárga, de felsö felén minden fekete tarkázás nélkül. Evező tollainak takarói testszinüek, keskenyebb vitorláikon pedig hamvas szürkék. A lábaikat fedö pehelyszerü tollazat szenynyes fehér.

A jércze fejtetője és szárnyainak felsö fele fekete pontocskákkal tarkázottak, mellörve szélesebb mint a kakasé.

Hoszsza a farknyujtványokkal együtt 12 hüvelyknyi.

A syrrhaptest legelöször Pallas irta le. E jeles természettudós madarunkat ez elött mintegy száz évvel Turkesztán sivatagjain fedezte fel, azonban még másfél évtized elött alig 3—4 európai muzeum dicsekedhetett azzal, hogy egy-két példányban birja. Európában legelöször 1859-ben mutatkozott Helgoland szigetén, Dániában és Németalföldön, a mult évben pedig számos csapatban barangolta bé Európát. Váratlan megjelenése által nagy szeget ütött az ornithologok fejébe. Angol, német, franczia természetbuvárok anynyit irtak felöle, hogy az egy egész kis irodalmat képez.

Részünkről tekintsük legelöször is életmódját, Dr. Altum szerint, ki e madarat Borkum szigetén észlelte.

E jeles ornitholog szerint sokkal inkább hasonlitanak a foglyokhoz mint a galambfélékhez: korán reggel verőfényes helyeken a homokra feküve sütkéreznek a napon egész 9—10 óráig, ekkor tova repülnek táplálék után. Lecsapva a tápjukat szólgáltató területre gyorsan szaladgálnak szanaszét és „kök“ „kök“ kiáltásokat hallatva mohon szedegetik a növények magvait, csipegetik apró leveleiket. (Borkum szigetén rendszerint a Schoberia maritima, Lepigonum maritimum és Poa distans magvaival táplálkoztak). Nálunk rendszerént, búza és rozs szemeket leltek a begyében. Az alatt mig tápjok után keresgélnek, egy vén kakas ört áll kissé távolabb maradva a csapattól és hoszszura nyujtott nyakkal kémkedve jobbra balra; ha aztán valami gyanusnak tetszik elötte, jelt ad: mi ilyen formán hangzik „Kökerik.“

E kiáltás hallottára a szanaszét csatangoló Syrrhaptesek azonnal egy csomóba szaladnak összesze s lelapulva mozdulatlan maradnak, mig a vélt vagy való veszély elvonul fölöttek. E csel nekiek rendszerint sükerül, mivel szinezetök majdnem hasonló levén a homokos talajéhoz, igen nehezen veszi észre még a legélesebb és gyakorlottabb vadász is. Jóllakva, déltájt ismét napsütötte homokos helyekre szállanak, hol a meleg fövénybe tyúkfélék módjára fürdenek. Csapataik rendszerént 5—7—9—12—30—60 ritkán 80—90 darabból állanak.

A frankfurti állatkertben van egy pár, melyet Londonból szerzettek ezelött két évvel. E madarakat több másnemüekkel együtt egy nagy Volièreben tartják s ök ott lakó társaikkal jó egyetértésben élnek. Megelégedésöket galambturbékoláshoz hasonlitható gurukolásal fejezik ki — fölriasztva éles „kök“ kiáltást hallatnak. Fogságban minden táplálék között legjobban kedvelik a kölest, répa és mákmagot, zöldbúza és füneműek levelei hegyét, az emésztés elésegitése végett gyakran nyelnek el fövényszemeket. — Legyet, rovart, pókot nem esznek; miben elüt természetök a tyúkfélékétöl; valamint szintén abban is hogy nem szoktak azok módjára kaparni. Viz nélkül rövid ideig sem birnak ellenni, miért is bizton számithatni a sivatagon is arra, hogy tartozkodási helyök közelében forrás létezik, mit a sivatagon utazók igen jól tudnak s a Syrrhaptest mindig örömmel üdvözlik. Vedlésök ideje augustusra esik, ilyenkor farkuk két közepsö s a többi közzül hoszszan kinyúló tollát elveszitik. Inni galambok és fáczánok módjára szoktak. Röptük gyors és a fogolyénál is suhogóbb. Húsok izletes, a Borkumi fürdö vendégek nyilatkozata szerént a nyirfajdéhoz hasonlitható.

Ha a mondottakat reassumáljuk, ha tekintetbe veszszük ez érdekes madár életmódját, mely egy részben a galambokéhoz, még nagyobb mérvben a fogolyfélékhez hasonlit; ha tekintjük galambszerü testalkatát, erdeityúkfélékéhez hasonló csörét, túzokéhoz hasonló fejalkotását és sajátszerü lábait, melyek még leginkább hasonlithatók a túzokok, különösen a lomha túzok (Otis tarda) lábaihoz; mondom mind ezeket figyelembe véve nem csodálkozhatunk, hogy az ornithologok sehogy sem tudták maig is elhatározni, vajjon a galambokhoz avagy az erdei tyukfélékhez csatoljják-é a rendszerben? Valamint sok ideig nem tudták, hogy a szakállas Saskeselyüt (Gypaëtos barbatus) vajjon a keselyükhez avagy a sasokhoz osztályozzák-é, mig végre a kettö között jelöltek számára helyet. Ilyformán csak elbánnának a syrrhaptessel is, ha csak két család t. i. a galamb és erdei tyúkok versenyeznének rokonságáért, ámde a rokonságat a túzokok is igényelhetik, mi által madarunk rokonsági viszonyainak földeritése még bonyolultabbá válik. Aztán ha igazat akarunk mondani, némileg magok a tudós urak is okai hogy ez s ehez hasonló más állattani kérdések vagy még eldöntetlenek, vagy ferdén vannak eldöntve.

És miért?

Mivel a Zoologok nagy része két táborra osz-

lik: a Systematikusok és a Physiologokéra. A Systematikusok az egyöntetü természetet részekre szaggatni igyekeznek, hogy ekként rá erőszakolva az általok alkatott rendszer fegyöltönyét (Zwangsjacke) szétdarabolás segélyével az egészet egészben felfogni képtelen emberi elmének nyugpontokat, ha úgy tetszik, útmutatókat jelöljenek ki. E mellett a systematikusok közül igen sokan a szó teljes értelmében szobatudósok lévén, béérik azzal, ha egy kiaszott állatbört kaphatnak kezökbe. E nekik tökéletesen elegendő az osztályozásra, megtekintvén az emlős szőrméjét, karmait, füleit, fogait, a madár tollazatát, csőrét, lábait.

A physiologus mind erre mitsem ad, ő egyedül a maga tudományát tartja üdvhozónak, a systematikust lenézi, a kitömött állatok gyüjteményét nagy gyermekek játékszerének nevezi.

Ekként két különvált úton haladva, néha ugyanegy nemü szerves test vizsgálatánál a legellenmondóbb eredményekhez jutnak. Ha azonban egy úton haladnának, nemcsak hogy jól megférhetnének egymás mellett, hanem a helyett, hogy (mint most történik néha) egymás érveit halomra döntsék, buvárlataikban egymást kiegészitenék és ekként nagyobb szolgálatot tennének a tudománynak mint a minöt tesznek ferde alapon nyugvó vetélkedésök által.

Illustráljuk kissé állitásunkat.

Minden állat külsö alkotásán a belszervezet kinyomata tisztán ki van fejezve, a külalak mintegy okozata levén az oknak: és igy bé kell vallanunk, hogy helyes, söt szükséges az állatok külalakját is pontosan vizsgálni. Ámde a külsöre a belszervezeten kivül nagy béhatással van sok külsö ok is, mi rendszeresen megújuló, vagy helyesebben constans eltéréseket idéz elé, minök p. o. az égalji válfajok. Ily esetekben tehát, ha az igazat ki akarjuk deritni, elkerülhetlenül szükséges a belszervezet vizsgálása. Ezt azonban a systematikusok nem veszik tekintetbe.

A mondottakból következik viszont az is, hogy egyoldalu marad a Physiolog, ha a külsönek észleletét mellözi.

Ezt az elméletet a jelen esetben madarunkra alkalmazva, oly meggyözödésre jutunk, hogy a Syrrhaptesnek a rendszerben külsöjének, avagy belszervezetének kizáró észlelete alapján nem lehet helyet jelölni; hanem külalakját, tollazatát, belszervezetét és természetesen életmódját is tekintetbe véve közelithetjük meg az igazat. Megközelithetjük, mondom, mivel a rendszerek hiányossága mellett akár ehez, akár amahoz a családhoz sorozzuk, akár több család között középen álló, azokat tehát összekötö lánczszemnek tekintjük, még is mindig marad elég rés egy: „igen, de“-vel való föl'épésre. Nézetem szerént leghelyesebben cselekednek azok, kik e madarat több családot összekötö fajnak tartják, persze igy is marad fenn elháritani való akadály; ám háritsák el azt nálamnál tanultabb emberek, én öszintén bévallom, hogy azt tenni nem birom, mivel nem volt alkalmam a madár belszervezetét tanulmányozni. Ezzel azonban éppen nem akarom azt mondani, hogy ha kellöleg ismerném boncztanilag, hát csak amúgy könnyeden ketté tudnám vágni azt az ornithologiai gordiusi csomót, melynek megoldásán anynyian törik fejöket. Ellenkezöleg, ha elágazó rokonságait tekintem, melyek családfáját bonyolultabbá teszik, mint a minö sok kék vérü aristokratáé, sehogy sem tudom béilleszteni a systematikusok Jákob lajtorjájához hasonlitható rendszerébe. Nem; mivel ha a galamb és erdeityúkfélék közzé illesztem, igen meszsze elesnek töle a túzokok, ha az erdeityúk és t zokfélék közötti rokonságukat sanctionálom, akkor nyilván a galambok jogát sértem, e szerént nem marad egyéb hátra, mint rokonaival összszehasonlitólag parallel állitani egymás mellé a helyett, hogy mint a gyöngyöt sorba füzzem öket.

Szerintem ily viszonyban áll rokonaival:

Columba	↔ Phasianus	↔ Francolinus	↔ Pterocles	Syrrhaptes.
Ectopistes	↔ Sarna (Perdix)	↔ Coturnix	↔ Hemipodius	
Peristera	↔ Lagopus	↔ Ortix	↔ Otis	

A Syrrhaptes az ornithologok állitása szerint 1859-ben jelent meg elöször Európában, a mint ezt már czikkem elején emlitém [4]). A mult nyáron számos csapatban jelenvén meg, nem tartom érdektelennek a megjelenéséröl való adatokat összegyüjteni.

1. A berlini k muzeum kitömője Ludvig ur kapott kitömés végett egy kakast május 18-kán.

2. Polkwitznál május 17-kén fogtak egyet.

3. Dessauban május 20-án 30-ból álló csapat mutatkozott. Elesett 2 példány.

4. Nyugoti Hannoverában május végén fogtak egyet.

5. Brandenburgban junius 4-én egyet.

6. Szászországból Heine Ferdinánd május 15-én kapott 2-t.

7. Keleti Poroszhonban egy 20 darabból álló csoport közzül esett el 1.

8. Egy Petersen tanárhoz intézett levél szerént Dániában május havában 100—120-ból álló csapat jelent meg.

9. A „Vadász és Versenylapok“ junius 30-kai száma szerént május 19-ike körül lötte az első távoztyút (Magyarhonban) ifj. Szögyény László a fehérmegyei sárréten egy nagyobb számu csapatból s a nemzeti muzeumnak szánta, de az elejtett jércze felküldését másra bizván, több jellemzö tollától megfosztva s már már rothadásnak indult állapot-

---

[4]) A V. és versenylapok 1864 februari egyik számában kiadott közlemény szerint Szegeden a télen lőttek egy Távoztyút s midőn azt egy öreg csősz látta, oda nyilatkozott, hogy ily madarat 50 év előtt látott, de azóta nem!

ban érkezett meg. Szakavatott kezek azonban még is meglehetös állapotba helyezték. A második példányt, a kakast, Pest megye Bugyi helysége határában lötték s egy pesti vaskereskedönek küldötték, ki az ismeretlen vendéget kitömette; töle pedig a n. muzeum öre Frivaldszky János ur szerezte meg a madárgyüjtemény számára.

10. A „Magdeburgi újságban“ irják augustus 4-éröl a merseburgi kerületböl Schlacht-Kossbach környékéröl, hogy ott egy 40 darabból álló csapatot láttak.

11. Dr. Fritsch (a „Vögel Europa's“ czimü jeles munka szerzője) ezt irja a Journal für Ornithologie 1863. évi IV. füzetében: „Im Monat Mai brachte man mir zur Bestimmung ein Weibchen von Syrrhaptes paradoxus, welches südlich von Prag bei Dobrzisch geschossen wurde. Der Brutfleck soll sehr stark entwickelt gewesen und die Eier im Eierstock sehr gross vorgefunden worden sein. Ich erhielt den Thorax leider schon in verfaultem Zustande. In der erwähnten Gegend soll eine Schaar von circa 16 Stück sich längere Zeit aufgehalten haben. Bald darauf wurden noch mehrere Exemplare erlegt und ein schönes Männchen kam in die Hände eines schauderhaften Ausstopfers. Das Museum erhielt bisher kein Exemplar.

„Als ich nun diese Thatsachen dem Ornithologen Siebenbürgens Gr. Koloman Lázár erzählte, war derselbe sehr erfreut, wieder etwas über die Schaar von Syrrhaptes zu hören, aus welcher man in diesem Frühjahre bei Pesth und später bei Wien mehrere Exemplare erlegt hatte.“

12. Galicziában Brodi mellett láttak egy 12 darabból álló csapatot

13. Leon Olph-Galliard e tárgy felöl ezeket irja Dr. Cabanisnak: „Monsieur G. Seidlitz de Dorpat dont j' ai eu le plaisir de faire la connaissance à son passage à Lyon cet été m'a annoncé la capture du Syrrhaptes parad. près de Bayonne. Ce fait m'a été confirmé par Mr. Edmond Fairmaire à l'obligeance duquel je dois les communications suivantes: ainsi le Syrrhaptes parad. à été observé également au commencement de Juillet (1863) à Châlons-sur-Saone et à Dax (Landes).... etc.“

14. Preen százados szerént Helgoland szigetén ötöt ejtettek el.

15. Greifswaldaunál septemberben 2-t löttek.

16. Pomeraniában oct. 17-kén esett el 1.

17. Wittow félszigeten 2-t löttek september végén.

18. Rügen szigetén october elején 180—200-ból álló csapatot észleltek.

19. Posenben December 16-án Miloslawnál a Wrescheni kerületben láttak egy csapatot, a melyből 2 példány lövetett.

20. Borkum szigetén a 1863-ki nyár folytán az ottani fürdő vendégek 38 darabot löttek.

21. Haaga környékén 14 darabból álló csapatból zsákmányul esett 2.

22. Hazánkban a fenntebb emlitetteken kivül még löttek egynéhányat Arad és Szeged környékén: az utolsót a Vadász és Versenylapok szerént február végén Szeged környékén lötték.

Az Angolhonban elejtettek jegyzéke a „Field,“ „The Ibis“ és „Journal für Ornithologie“ szerint:

23. Taylor tudósitása szerént Norfolk grófságban löttek egy kakast és egy jérczét. Begyökben bükköny magot találtak, húsokat galambhúshoz hasonlitja (a borkumi fürdő vendégektöl eltéröleg, kik a nyirfajdéhoz hasonliták).

24. Azon grófságból értesiti Dodmann a „Field“et, hogy ott ejtett több Syrrhaptesben nagyocska tojásokat leltek.

25. Hasonlóról értesiti a „Field“et Wright György Yorkból.

Skóthonból.

26. Osborn H. Wickböl irja junius 23-ról: Egy csapat Syrrhaptes tartozkodott az itteni zabvetéseken; röptük hasonlit a Pólingéhez.

Irhonból.

27. Dongal grófságból irja Sinclair W.

„Itt 2 Syrrhaptes lövetett, a melyek közzül egy csak is sebesitve volt, ez maig is él és béfogatása elsö perczétöl bizalmas volt, zabdara és senecio maggal tápláltatik. Az elejtett kakas begyében fümagot leltek. Járásukban, mozgásaikban inkább megközelitik a galambokat mint a tyúkféléket. Röptük hasonló a Pólingéhoz [5]).

Én ezt a madarat legelöször Friváldszky János urnál láttam, ki azt nekem megmutatni sziveskedett. Egy pár nappal késöbbre, junius közepe táján, külföldre útaztamban a bécsi cs. k. természetrajzi tár segéd örét Pelzeln Ágost urat Bécsbe fölkeresvén, töle értesültem, hogy junius 8-ka körül egy vadász egy madarat hozott hozzája meghatározás végett, a mely azonban anynyira öszsze volt löve, hogy tulajdonképp' csak egy szárnya s két lába volt meg, azonban az utóbbiak láttára azonnal fölismeré, hogy az elötte fekvö maradványok egy Syrrhaptes kakas részei.

Junius 20-ka körül Prágában találkoztam Dr. Fritschcsel, ki a fenntebbi idézetben már közlötteket mondá el nekem.

Prágából Renthendorfba, s onnan az öreg Brehm társaságában tovább Hamburg felé utaztam. Braunschweigban felkerestük Blasius tanár urat, ki is minket irótermébe vezetve igy szóla:

„No Brehm atyus, most oly európai madarakat mutatok neked, minöket még németföldön nem láttál, legalább hazánkban elejtetteket nem. És nem kis meglepetésünkre hét gyönyörüen kitömött Syrrhaptest állitott elénkbe [6]). A Hannoverai királyság-

---

[5]) Ez utolsó állitást hibásnak tatrom.

[6]) Ezek közzül ötöt Helgolandban, kettőt Némethonban lőttek.

ban Niemburg mellett a schäferhofi birtokon meglátogattuk a szintoly kitünő gazda, mint jeles Ornitholog Kirchoff örnagyot: szives házigazdánk és barátunk értesitett, hogy Hannoverában már láttak egy csapat Syrrhaptest, söt egy párt lőttek is. Hamburgban Brandt, természetiekkel kereskedő, tudatá velem, hogy Helgoland szigetén, néhány nappal az előtt (junius 20—25-ke körül) egy kis csapat távoztyút láttak.

Én távolról sem gondolva azt, hogy e madár oly tömegesen, és oly sok csapatba jött Európába, azt hivém hogy véletlenből útamon azon csapatot követem nyomról nyomra, a melyből Magyarhonban ejtették el a n. muzeumban levő példányt. Föltevésem az által nyert nagy valószinüséget, hogy a mint éjszakfelé elöbbre haladtam, hova tovább, mindig kisebb csapat megjelenéséről nyertem tudomást. Persze nem sokára alkalmam lön tévedésemet bélátni.

Ha már, a Syrrhaptes megjelenéséről általam öszszeállitott adatokat végig tekintjük, az Európában elejtettek számát legkisebb számitással 100-ra tehetjük, még pedig a nélkül, hogy tekintetbe vegyük az értelmetlen vadászok által fogott és lött példányokat, a melyekről a szakemberek és természetbarátok maguknak tudomást nem szerezhettek; már pedig ezek számát is, könnyeden számitva, tehetni 80—90-re. Ez a hivatottak és nem hivatottak zsákmányául esett nagy menynyiség feltételezi azt, hogy madarunk legalább is 40—50 kissebb nagyobb csapatban vándorolt földrészünkre, feltételezi pedig abból az okból, hogy e madár nagyon ovatos levén, nehezen lőhetni, mit viszont az a tény igazol, hogy a különböző helyekről jövő értesitések szerént egy-egy csapatból rendszerént csak 1—3 példányt sikerült kézre keriteni.

Midön jelen czikkemet befejezni szándékozom, nem tehetem hogy ne nyilvánitsam azt a meggyőződésemet, hogy ezt a szép, és a természetbarát, valamint szintén a Sportman előtt rendkivül érdekes madarat földrészünken, különösen Olasz-, Görög- és Magyarhonban meghonosithatni. E nézetet osztják velem Dr. Brehm Alfréd, Dr. Altum és Dr. Weinland s többen. Tudom, hogy állitásom többek előtt merésznek fog tetszeni, mindazonáltal egy perczig sem haboztam nyilvánitani, mivel több ehez hasonló eset fordulván elé, a tapasztalat szól mellettem.

Állitásom támogatására csak egy pár példát hozok fel. — Münster vidékén egész a teutoburgi erdőig és a Havixbeck közelében eső erdős hegy (a Tacitus Silva Cæsiaja) környékén tett észleletek kétségkivülivé teszik, hogy egy vagy más terület söt ország ornisa néha meglepő változásokon megy keresztül, egy vagy több faj merőben kivesz, holott más addig ott nem látottak meghonosulnak. E tünemény több okait könnyü lenne kimutatnom, de már is hoszszura nyulván czikkem, csak is a fenntebb megnevezett vidéken tett észleleteket jegyzem fel. — Ott ezelőtt mintegy 20 évvel gyakoriak voltak a következő madárfajok, a melyek ma már vagy egészen ki vannak pusztulva vagy csak esetleg jelennek meg rövid időre egy-egy példányban.

Ezek: Buteo lagopus
Ulula nisoria.
Charadrius pluvialis.
Eudromias morinellus.
Cygnus musicus.

Ellenkezőleg az alább megnevezendő madarak, a melyek ez előtt 10—15 évvel az egész Westfaliai tartományban idegenek voltak, nem csak hogy azóta gyakran megjelennek, hanem több faj közülök ott meghonosul, névszerént:

Muscicapa atricapilla.
Lanius rufus.
Parus ater sat.

Tudjuk, hogy a szürke gém (Ardea cinerea) meszsze éjszakon, hol addig nem látták, kis coloniákba egyesülve letelepül. A Strix uralensis (hajnali bagoly) a mely eddigelé csak gyéren jelentkezett nálunk, jelenben oly gyakori, hogy egyedül én két év alatt 12 példányt gyüjtöttem, nemcsak, hanem alkalmam volt affelől meggyőződni, hogy nálunk fészkel. Fel lehet-é tenni hogy ez eddig kikerülte volna ornithologjaink figyelmét? Nem biz az, hanem most valósággal gyakoribb mint eddig volt. Tartozkodási helyét lassanként éjszakról mind tovább kiterjesztvén, szelidebb éghajlatunkhoz hozzá szokott. De valamint tény az, hogy éjszaki madár zonáját dél vagy kelet felé kiterjeszti, szintoly elvitázhatatlan, hogy melegebb égövi madarak a hidegebb éghajlattal megbarátkoznak, mint már több izben tapasztalták az Ibis falcinellusról (magyar Batta). — Miért ne történhetnék ez a Syrrhaptessel is? Hiszen tények bizonyitják, hogy ez a madár, mely átkelt Európába hirt hozandó a sivatag forrásainak kiapadásáról, erös testalkatánál fogva kiállja még az oly nagy hideget is, minő az 1863—1864-ki rendkivüli tél alkalmával uralkodott [7]). E mellett a táplálkozására szükségest növényeket is felleli nálunk.

Im ezek az okaim, a miért hiszem hogy a Syrrhaptes nálunk meghonosulhat, föltéve, hogy oly folytonos zaklatás és üldöztetés tárgya nem leend, mint volt a mult nyáron Ez okból legyen tehát szabad vadászainkat fölkérnem, hogy úgy a sport, valamint a tudomány érdekében vegyék oltalmuk alá ime szép szárnyas vendégünket.

---

[7]) Posenben decemberben, Szeged környékén februárban löttek távoztyút.

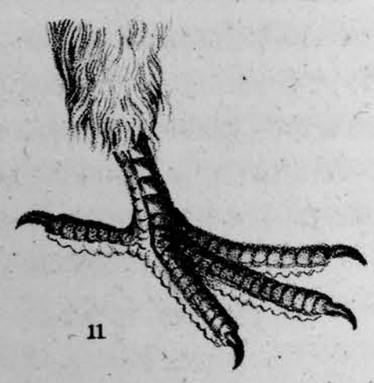

11

5.

2.

3.

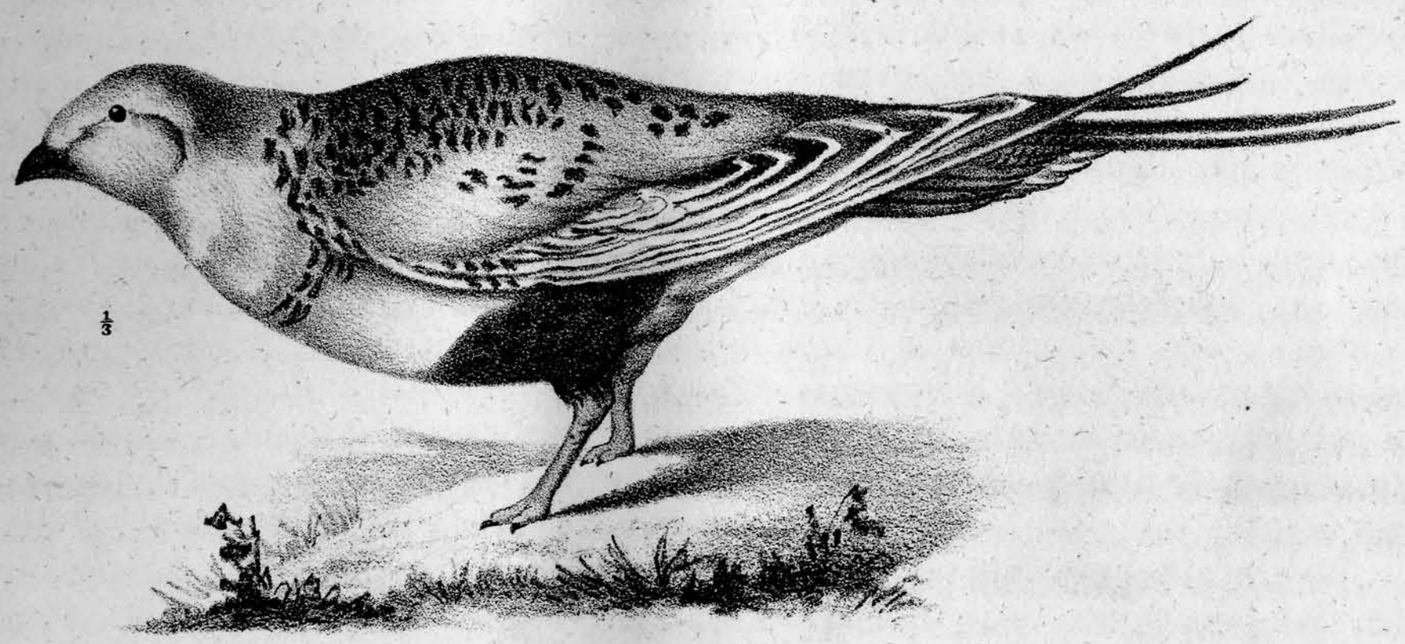

$\frac{1}{3}$

1.

$\frac{1}{2}$

6.

$\frac{1}{2}$

8.

$\frac{1}{2}$

9.

$\frac{1}{3}$

4.

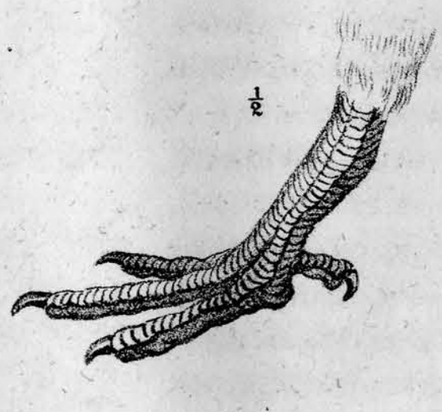

$\frac{1}{2}$

7.

$\frac{1}{3}$

10.

1. Syrrhaptes paradoxus. Mas. ad. – 2-3. ennek lába.- 4. Lagopus mutus.- 5. ennek lába.- 6. Perdix saxatilis.- 7. ennek lába.- 8. Otis honbara lába.- 9. Otis tetrax fem.- 10. Columba Palumbus.- 11. ennek lába.

Köke F. könyomdája, Bécsben.

SZERKESZTŐI ÉSZREVÉTELEK

az előbbi értekezés alkalmából.

Az ezennel hiven közlött értekezés irója, az egylet titkárához intézett levelében kiköté, hogy „3) számu jegyzése változtatást ne szenvedjen.“ Azt vélem, nagyon szükségtelen kikötés vala, mert szerkesztésbeli eljárásom nem adhatott négy év óta senkinek okot gyanura vagy aggodalomra az iránt, mintha bármely iró ötletét, véleményét, gondolatát nem hogy elfojtottam, de csak egy szóban is megváltoztattam, vagy egy szótaggal is megröviditettem volna. De a közlöttet észrevételekkel, nétalán igazitó jegyzésekkel, sőt ellenvéleményekkel is kisérni, oly emberi, — jelesen irói — jog, melynek használatát szerkesztői tisztem sem korlátolja. S minthogy, szerencsémre, értekező is elfeledett — vagy elakart feledni — tiltakozni ime jogom gyakorlata ellen, sietek élni a kedvező alkalommal.

Czikke kezdetén (68. lap. 1. has.) két tudósról szól ért., kik közzül „egyik Pesten, másik a muzeumegylet nagy gyülésén értekezett“ volna a Syrrhaptesről. De ez a kettő, állatjában és személyében csak egy: u. m. muzeumunk segédőre Pávai V. Elek ur. Erről értesülni bő alkalma és biztos módja lett volna a t. irónak, ki bölcsen tudja, hogy a „double emploi“ az irodalom-történelmi adatokban szintoly tetemes hiba, mint a leiró természetrajzban. Én egy pár szóval ott helyben kiigazithattam volna a tévedést, ha az érintett kikötés meg nem gátol benne.

Az 1. jegyzésre azt kell megjegyeznem, hogy intézetünk nagyon korlátolt tartalmu könyvtára — (pedig a természetrajzi szakban gazdagabbak vagyunk, mint más közkönyvtárak a magyar földön) — nem engedi fellelnem, hol és mikor nevezte német ornithologus a „Hemipodius tachydromus“t (Temm. — Ortygis Ill.) „Fausthuhn“nak. Imez, a mi kútfejeink szerint „Wachtelhuhn.“ Brehm „Laufhuhn“nak nevezi. De ha úgy van is, mint irónk állitja, egy vagy más német névnek akár megtartása akár elvetése nekünk magyar iróknak sem tisztünk sem jogunk. A zavar eltávoztatására elég, ha a tényt, mint synonymiát megemlitjük.

Most jutunk már az emlékezetes 3) jegyzéshez, (68. lap 2. has.) melyre nézve több pontban van észrevételem.

a) Csekély személyemet oly czimmel bélyegzi az ért. mely nem csak nem illet meg engemet, de teljességgel nem is létez; mert a muzeum-egyletnek igazgatója nincs, és a dolog természete szerint nem is lehet. De lehet ám az a következése, hogy nem egészen jóakaró olvasók részéről reám nézve kellemetlen reflexiokat keltsen. Tilalma ellenére ezen sem igazithattam.

b) Azt állitja továbbá, hogy „azonnal harczra kelnék ellene,“ ha „a muzeum-egylet évkönyvében nyelvésznek akarna feltünni.“ Minden esetre merész állitás, valakiről nyilván hirdetni, hogy bizonyos körülmények közt, — melyek nb. meg sem történtek, — igy vagy amúgy fogna cselekedni. Még nagyobb méltánytalanság ily — mondhatni — nevetséges intolerantiát tenni fel rólam. Avvagy ellenőre vagyok-é én honom fiai tudományos foglalkodásainak? Nyilvánitottam vagy engedtem-é csak sejteni oly balga szándékot, mintha monopoliumot kivánnék üzni a nyelvészködéssel? Balga, mondám, de nem hallatlan; mert tudnék réá példát mondani némely tudós atyámfiai részéről. Az igaz, hogy ha hibát látok — már az én eszem szerint — megrovom, akár a m. évkönyveiben, akár másutt lássam. Sőt inkább másutt, mint itt. Mert itt ha irálybeli, nyelvellenes hiba jő kezem alá, nem „kelek harczra ellene,“ hanem hallgatva kijavitom.

c) Nyilvánitja végre mellékesen a jegyzés, hogy irója „most is adósom felelettel.“ Nem tudnám miért. Én sem kérdést nem intéztem hozzá, sem polemiai ügy nem forog fenn közöttünk. A kicsapás hát merőben érthetetlen.

A mi a szóban forgó jegyzés főtárgyát, a „kétes távoztyu“ név kárhoztatását illeti, ebben tö-

kélyesen egyet értek az iróval. A legidétlenebb, legesetlenebb mind azok közt, melyeket természettudatlan nyelvészeink vagy nyelvtudatlan természettudósaink valaha faragtak. „Távoztyú“ szerkezetére nézve törvénytelen, alkotó részei jelentéseikben ferdék söt valótlanok. Ige- és névtörzsökből szerkesztett szót csak teljesen elmagyartalanodott fül türhet meg. Tiszta germanismus, melyet ha tetszik irigyelhetünk, de elsajátitnunk nem szabad. Aztán bár az az érdeme volna, a mi sok más, különben rosz gyártmánynak, hogy az Európa-szerte bévett tudományos, rendszeres latin név fordítása volna, s vagy igy vagy amúgy az elnevezett madárnak valami kis sajátságát kifejezné! De mit akar tenni a „távoz“? Alkatára nézve a Syrrhaptes nem „távozik“ el a többi madaraktól átalában, s legközelebbi rokonaitól a tyúk, galamb vagy túzokféléktől különösön. Söt az a baj, hogy az érintém három család versenyez birtoka felett. Legfeljebb hát arra mutathatna szerencsétlenül koholt neve, hogy *eltávozik* ottanottan saját hazájától: de hiszen ez a tulajdonsága száz meg száz madárral s más sergekbeli állattal, söt növényekkel is közös. A „tyú“ végre az iró és Bugát roszalták jelentésében e helyen éppen képtelen. Ámde én azt hiszem, hogy a szó férczelője nem is „formativum vestimentale“et értett a „*tyú*“ alatt, hanem a „tyúk“ képzelt gyökét vélte eléállitani benne. A „távoztyú“ e szerint: „honától távozott tyúk“ lenne: mi aztán értelmet adna ugyan neki, de sem alkatát sem alkalmazását nem igazolná. Mert hiszen, a közönséges házi tyúk is ugyan csak meszsze távozott az ő eredeti hazájától Indiától. — Menynyünk át a faji névre. A „kétes“ jelző világos hogy a „paradoxus“ sugallatára keletkezett; de bizony elég szerencsétlenül. Paradoxus, csudás, meglepő oly valamit jelent, a mi a bévett eszmék sorába sehogy se akar béférkezni. Hogy a „kétes“ ezt nem teszi, világos; hanem az „ambiguus“nak felelne meg. S ha megfelelne a paradoxusnak, úgy se volna jó. Akár az eredeti névadók, akár magyaritóink kötelesek volnának szemök előtt tartani a glossologia törvényeit, melyek közt igen lényeges egy czikk az, hogy a specificus névnek, szintugy mint a specifica differentiának, csupán csak az illető nem fajai közti különbségekre kell vonatkozni. Pallas, jeles és sok érdemü tudós, betü szerint számbavette azt a törvényt, midön az általa legelsöben ismertetett madarat „paradoxus“nak nevezte. Mert a „tetrao“ (Fajd) *nem* alá vevén fel, ennek a fajai közt, már csak összeforrott ujjainál fogva is igazán csudás, kirivó volt. De miután külön nemet czirkalmaztak számára, melynek a neve, (Syrrhaptes) azt a csudás, szokatlan tulajdonságot már maga kifejezi, s a melynek eddig elé csak is ezt az egy faját ismerik, e név mellett a „paradoxus“ jelző jelentéstelenné, ügyetlenné vált, mit a német systematicusok igen helyesen sejtvén, más fajnevet: „kirgisisches (Faust- vagy Steppenhuhn),“ adtak neki. A „kétes“ hát e tekintetben is, ha lehet, még roszabb. Mert midön bizonyos nemnek csak *egy* faja van, e felett semmi kétség sem forogható fenn. A mi pedig a Syrrhaptes családositását, rendszerbeli elhelyzését illeti, ezzel, ha volna is kétség benne, — a mint hogy, értekezönk szerint van is, — a faji névnek semmi köze.

Mindezeket elgondolva szörnyen csudálkozom, hogy értekező a hibás magyaritást méltán roszalva, még is él vele s jeles czikkével currentiát eszközöl neki.

(68. lap 2. has). Madarunk honának Ázsia és Á*frika* sivatagait mondja tisztelt tudósunk. Azok a források, melyekhez járulni módom van, Áfrikát nem emlitik. Ez igazán paradoxon, melyet hiteles idézetekkel kell vala megerösitni, vagy inkább igazólni az irónak. Talán a „sivatag“ kifejezés vitte félre képzelődését, mi aztán tollát is magával ragadta. Úgy de „sivatag“ = desertum; a Syrrhaptes hona pedig nem „desertum,“ hanem „Steppe,“ mely miveletlen, de füves és legelésre alkalmas „pusztát,“ a magyar népies értelemben, jelent. Áfrikában „Steppe“ tudtomra nincs. A Cap-tartománybeli mezőséget lehetne tán e név alá felvenni; de ott még hire sincs a Syrrhaptesnek. A tévedés annál zavaróbb, hogy Ázsiában igazi sivatag (desertum, az úgy nevezett Gobi) is, van; ezt pedig eddigi adataink szerint hiba volna madarunk honának tartani.

69. lap. 1. has.) T. tudósunk annak a mit eddig csaknem köz megegyezéssel *nem*nek (= genus) neveztünk, e helyen „csapat,“ söt egy pár sorral alább, megint megváltoztatva „csoport“ nevet ád. Tessék megolvasni: „a Syrrhaptidák alcsalád két csapatra (Pterocles és Syrrhaptes) oszlik sat.“ Anynyival inkább nem hagyhatni helybe, mivel a „csapat“ szóval maga az iró egészen más értelemben is él, — („a Syrrhaptes sok csapatban érkezett Európába“),— s a „csoport“ra (= Gruppe) más eszmék kifejezése végett van sokszor szükségünk a természetrajzban [1]).

(69. lap. 1. has.) Madarunk lába leirásában tévesztő kifejezésnek kell itélnem azt, hogy: „a két szélső (ujj)... a közepsővel.... *hártya által van összekötve*.“ Ez a leirás avatatlannak s avatottnak a récze, lúd, buvár, gödény sat. ujjazatát juttatja eszébe, holott a Syrrhaptesé azokéhoz a legtávulabbról sem hasonlit. E madár első három ujja a szó teljes értelmében összve van forrva, a mit a német glossologia „verwachsen“nek nevez, s a mit nemi neve is — *συρράπτω* = összevarrom — kifejez. Értekezöt talán a Fritsch képe — Vögel Europa's 32. t. 12. fig.) — vezette félre, mely az ábrázolni akart madárnak sem habitusára,

[1]) Gyanitom, hogy a gróf ur, mint Brehm L. tanitványa, ennek 1831-ben kiadott „Handbuch der Naturgeschichte aller Vögel Deutschlands“ czimű művében használt „Sippe“ elnevezést a magyar „csapat“-tal egyértelmünek tekinti. A mi a „csapat“ szó más értelembeli használatát (p. o. csapatban megjelenni) illeti, ez a magyar vadászoknál köz használatban van, s e szóval több egyesült foglyot vagy császármadarat, de csak is tyúkféléket értenek; — a csoportot minden más fajú madár-seregletre alkalmazzák. A gróf ur vadász is tudós is, és igy jutott tévedésbe. (H. O.)

sem szinezetére nézve nem felel meg. Az idézett autor sárgás fakó és itt-ott barnával habzott madarában a mi szürkén és feketén tarkállott madarunkra nem vagyunk képesek ismerni. Pávai gyanakszik, hogy a kép, ha hű, a Syrrhaptesnek egy második faját — miről már Pallas is tesz említést — ábrázolja. Elég az, hogy „hártyával öszszekötött ujjakról“ a a Syrrhaptesről szólva, nem lehet beszélni.

(69. lap.) A Syrrh. élete módját irván értekezőnk, azt mondja, hogy érkezéskor veszélyt sejtve, öszszeszaladnak, lelapulnak... és minthogy szinök a homokos talajéhoz hasonlit, éles szem is alig veszi észre. Ezen valaki, velem együtt, felakadhatna, úgy vélekedve, hogy mivel étkezésök füves helyen történik, egy csoport lelapult szürke vagy hatetszik fakó madár a mező zöld szinétől elütő foltot képezve, éppen magára vonná a figyelmet. Mert hiszen „homokos talajra“ — étkezés után „déltájban“ viszi öket értekezőnk referense, a hól nem lapulnak le, hanem „tyúk módjára fürödnek a meleg fövényben.“ Az utóbbi adat megint elüt egy kissé attól a később olvasható állitástól, hogy a Syrrhaptesek „nem szoktak tyúk módjára kaparni.“ Én legalább nem birom képzelni hogyan fördődhessék madár, kivált különben kaparó madár, minő a tyúk, a homokban „kaparás“ nélkül [2]).

(70. lap.) A rendszerbeli elhelyezéséről szólva t. tudósunk, szembe, sőt ellentétbe állitja egymással a systematicusokat és a physiologusokat. Az ellentét ellen tiltakoznunk kell. A systematicus lehet physiologus és nem az; valamint a physiologus semmit sem vét saját szakja ellen, ha, tetszése szerint, akár foglalkozik, akár nem, a systemizálással. S ha foglalkodik, éppen úgy „részekre szaggatja s szétdarabolja az egyöntetü természetet, mint a nem physiologus. A már egyszer a systemizálástól, s rovatolástól elválhatatlan dolog. Hanem van ám különbség a systemák szerkesztésebeli eljárásban, s tán ezt akarta értekező, roszszul választott kifejezései alatt értetni. Úgyan is, az állatok és növények rendezésében vagy egy, előre meghatárzott jegyet veszen fel a rendszerező, felosztási elv gyanánt s a többieket mind ennek rendeli alája; vagy pedig az állat vagy növény bels külszervei complexusa, sőt működésök módja által vezérelteti magát különböző rangu csoportai alakitásában. Az első rendbeliekhez tartozott Linné az állattanban, mint a ki az öszves állatország osztályozásában a vért, a melegpiros vérüekében a szaporodás módját, — az emlősökében a fogakat sat. vette fel felosztási elvül. Ilyen az úgy nevezett sexuale systema, mely felsőbb osztályzatai vezérelveinek a szaporitó szerveket, a nemekéinek a virágleplek minőségét, a fajokban a levelekét ismeri. A másod izben jellemzett eljárásban az állatokra nézve Cuvier ragyog első rangu csillag gyanánt a tudomány egén; a növénytanban pedig Linné mint kezdő, Jussieu mint már kész mester mutatkozik. Mindezekben a tulajdonképpi physiologia egészen ártatlan és sem jóban sem roszban nem mozditott semmit. Köszönhetünk úgyan nekik egy más tudományt, t. i. az úgy nevezett öszszehasonlitó állattant (zoologia comparativa); de ez a rendszerezésben kevés, vagy semmi szolgálatot nem tesz. Sőt létét a rendszernek kellett szükség képpen megelőzni; már csak azért is, hogy prædicatumainak subjectumokat nyujtson. Azaz, hogy p. o. a madarak alkatát az emlősökével öszszehasonlithassa a physiologus, már tisztában kellett elötte lenni, hogy van oly határzott két osztály az állatok országában, melyek egyikét a madarak másikát az emlősök teszik. Vizsgálatai következtében kimutathatja ő ama családok több más, és a rendszerezöktől nétalán észre nem vett rokonságait, de sem a különbségeket köztök elenyésztetni, sem öket átalában egyöntetüebbekké tenni, mint a természetnek tetszett, nem fogja. Ha pedig felfedezései bizonyos tárgyak más helyre rendezését mutatnák ki szükségesnek, ezzel ő az irónk emlegette „fegyöltönyön“ egy parányit sem tágitna; csak anynyit javasolna, hogy azt biz' egy kissé másképp kell szabni. Szóval a physiologus systematicusnak áll olykor s versenyt darabol a többivel; de akkor nem úgy müködik mint physiologus, kinek egészen más a feladata; hanem csak idegen foglalkodást üz ideig óráig. Ezzel azonban sem „meg nem hasonlik önmagával,“ sem „világfájdalomba“ nem esik. A Syrrhaptes elrendezése nehézségét tehát, ha még oly tetemes volna is, mint irónk képzelteti, a systematicusok és physiologusok állitott vagy álmodott tusája bizony nem okozta s nem okozza. Annál kevésbé, mivel az a tusa, mint kimutatni törekedtem, tulajdonképp maga sem létezik; sőt a systematicusoknak ama — nevezzük Linnéféle — korábbi—nemét is, mely nétalán szembeszállna a physiologussal, mai példányban bajosan lelnök fel. A mostani systematicus, kiben Cuvier óta az irónk által eszményképnek tüntetett, vagy inkább ohajtott egyetértés, kisebb, nagyobb mértékben valósulva létez, bizony csak akkor veszen rendezése alapjául egy kiaszott bört, midön élő példányhoz nem juthat. Ezzel pedig ily esetben kénytelen, éppen mint irónk is kénytelen vala a jelen esetben hasonlóképpen cselekedni. Értekezönk szép tolla, mely anynyira alkalmas a természet müveihez bámulókat, s tudományához kedvelöket édesgetni, olykor igen erősen szinez, s azért valék kéntelen tulzásait szerényebb mértékre venni.

(70. lap.) A családoknak úgy nevezett lineáris elrendezése sok elakadást okoz, és nem ád hü képet a természet rendéről vagy helyesben alkotmányáról: az tökéletesen igaz és már régóta ki van mondva s közönségesen elismerve. Ámde e nehéz-

[2]) Fürdés, kaparás nélkül létezik p. o. a verébnél; a különbség az, hogy a tyúk kaparás által gyüjti a fürdésre alkalmas homokot vagy port még ha compact rétegre akad is, és kaparás által adja meg a gyüjtött homokrakásnak a fürdésre alkalmas formát; holott a veréb csak ott fürdik a hol kész homok vagy por rakásokat talál s a fürdésnél csak is csőrét és szárnyát használja oly módon hogy a homokot hátával és szárnyfedő tollaival hozza érintkezésbe. Ezt poros utakon és porhadozó falak tövén bármikor észlelhetni. (H. O.)

ség alól kibúni lehetetlen, egyszerüen azért, mivel a nyelvnek, a beszédnek csak lineáris rendje van. Eszméinket sem élőbeszédben, sem irásban, söt rajzban sem rakhatjuk koczkába, mint az ölfát, se pyramisba mint az ágyugolyókat. Ennél fogva azokat a parallel s még kereszt sorokat is, melyek a természeti tárgyak analogiáiban kétségtelenül mutatkoznak, eléadásunkban megemlithetjük ugyan, de sem a fül sem a szem számára elé nem állithatjuk. Nem csak valósithatatlan, hanem meg is közelithetetlen eszmény marad az. Az az ötlet, mely szerint t. irónk a Syrrhaptest az ürben mindenfelé sugárzó sorok középpontjává akarja tenni, elmés ugyan, de azt az ő schemája sem nem képzelteti voltaképpen sem nem győz meg valósága felöl. Jelesen „a túzokkal való rokonság“hoz férne kétség — „igen de,“ mint értekezönk fejezi ki, — minthogy semmi egyeben nem alapul, csak a hüvelyktelen három ujjuságon, melynél fogva nem csak a „cursor“okkal, hanem a grallákkal is kapcsolatba lehetne hozni [3]) jelenleg tárgyalt madarunkat, mi ugyan senkinek s azt hiszem irónknak magának sem jutott eszébe. És átalában mondhatni, hogy a Syrrhaptes e tekintetben nem gördit több nehézséget elénkbe, mint számos más madár és linearis elrendezése, — a tyúkféléknek a galambok felé irányult véghatárán — meglehetősen köz megegyezésnek örvend.

(71. lap.) A természet vizsgálók hatalmába került Syrrhaptes példányok nagy gonddal és csaknem lehető teljességgel öszszegyüjtött listáját a tudomány bizonyára igen nagy köszönettel fogadja értekezönktöl. A hála nyilvánitásában csekély szózatommal is örömest részt veszek; de nem titkolhatom el csudálkozásomat, hogy az a két példány, melyet Pávai a Mátrában lött, s a melynek egyikét a párizsi muzeumba (mely ekkor juta legelsöben a Syrrh. par. birtokához), másikát Csató J. hazánkfia gyüjteményébe küldé, értekezönk listájában nincs meg emlitve; holott két helyen, u. m. a m. o. és természetvizsgálók pesti, s az e. m. egylet közgyülésében tartott róla eléadást a példány elémutatásával illustrálva előbb nevezett tudósunk.

(72. lap.) Hogy bármely vidék Faunájában és Florájában idők folytán változások ne történnének, állitani nem lehet, nem is akarom. De a Strix Uralensis példája teljességgel nem támogatja értekezönk vérmes reményét a Syrrhaptes önkéntes meghonosulhatása, felöl. Szava bévehető tanum van ugyan is, hogy néhai Petényi, kinek neve minden ornithologus előtt ismeretes, saját tapasztalásából czáfolta meg a német zoogeographusok véleményét, kik az érintett madarat az Ural vidékére korlátolják s nálunk való eléfordultát csak ide tévedésöknek tulajdonitják. A nevezett természet vizsgáló ellenben Zólyom megye erdeiben tökélyesen honosnak és helyen helyen nagy bőségben találta; a minthogy a N. Muzeum példányai is mind onnan kerültek.

---

[3]) Kapcsolat a grallákkal.

A túzoktól a háromújjú grallákhoz képező atmenetek következők:

Otis
Cursorius isabellinus
Oedicnemus
Charadrius
} az átmenet
Calidris arenaria
Hematopus ostralegus
Himantopus rufipes.

Igazitások.

Lap.	*sor.*	*Javitandó.*
12.	31. az a forrás	**H** az a forrás.
14.	30 : közfalaik	; körfalaik
17.	26 lehetett volt	volt
20.	20 cogmenta	coagmenta
24.	36 hordattek	hordattak
25.	17 meleg lég	forró lég meglangyosodván
28.	24 épület	épület romjainak
28. alulról	6 melyiknek	melyeknek
29. alulról	10 propnigeniuma	propnigeuma
35.	12 biztositásul	biztositásául
35.	23 a tüz s ennek a	a tüz s az ennek
41.	19 egyház	egy ház
41.	34 T VI	T \\\VI
42. alulról	18 békenapokat élvezett	„békenapokat élvezett“
43.	6 PRINCI--	PRINCI\\\\
43.	9 A ALA	A· ALA·
44.	9 Ⓔ-AL	Ⓔ\\AL
49. alulról	12 eques]*la*[ae	eques]*al*[ae
50. alulról	10 DM·	D· M·
51.	9 M	M·
51.	25 körfal	körfala
53.	14 annis]1[..	annis]X[...
55.	17 leiratát	leirását
57.	27 Megkivánhatók	Megkivánok
57.	27 egy	egy,
57. alulról	14 szabadban	szabadon
58.	24 opaljaspis, metszett	opaljaspisból metszett
60.	14 mannaria	manuaria
61.	30 kisebb majorok	kisebb helységek s majorok
63. alulról	25 hlvatalból	hivatalból
65. alulról	24 telepnek sromjaiban	telepnek romjaiban
65. alulról	10 hivatoznom	hivatkoznom
66. alulról	19 Alexius	Aelius

30′ 40′ 50′ 42° 10′ 20′ 30′

20′ 10′ 47°

Ó-Radna
Földra
Naszód
Szálva
Nagy Szamos
Maköd
Kőfarka
M-Nemegye
Középfalva
Szeszarma
Alsó-Jlosva
Jlosva-patak
Fel-Ör
Csicsó-Keresztur
Kudu
Bethlen
Kócs
Somkerék
Kapjon
Alsó-Kosály
Retteg
Bacza
Cs. Mihályfalva
Kozárvár
Dées
Déésakna
Oláh-Péntek
Kis Szamos
Szamosujvár
Sz.-András
Beszterce
Besenyő
Magyarós
Beszterce
Sófalva
Király-Németi
Szeretfalva
Várhely (Burghälle)
Kusma
Kis-Budak
Simontelke
Malomárka
Bilak

Köke F. könyomdája, Bécsben.

Római állótábor. Látható- Gyanitható- Képzeleti római utvonal.

Alsó-Ilosva

Fel-Ör

Csicsó-Keresztur

Nagy Szamos

Ilosva patak

A B C D E F G H I J K L M N O P R S T U V W X Y Z a b c d e f g

100 90 80 70 60 50 40 30 20 10 0 100 200 300 400 500 600 700°

1 2 3 4 5 6 7 8 9

1 bécsi hüvelyk = 200 öl.

Köke Frigy. könyomdája, Bécsben.

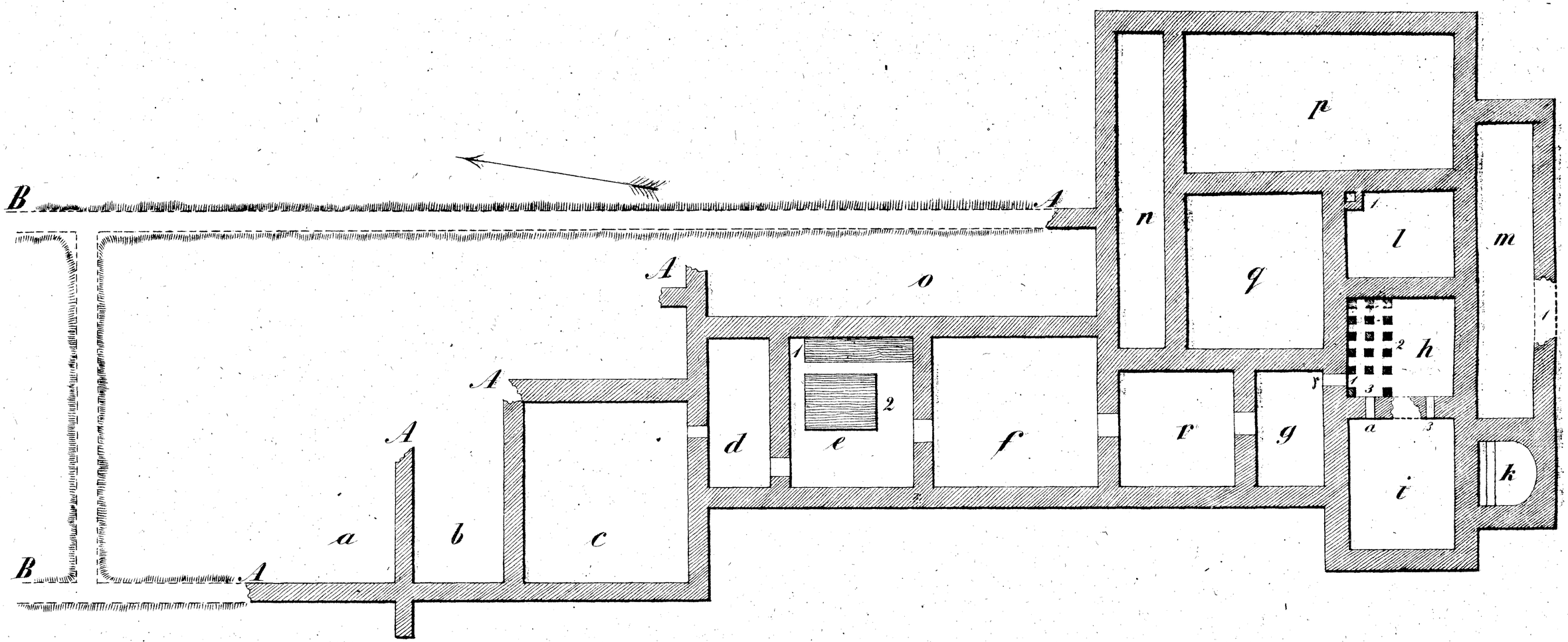

6 5 4 3 2 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Bécsi öl.

A.M.M.MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA

III^ik T.

F. c D E

K

J

A C

I

G B H

L

11 6

10 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0 5 10 20 30 40 50 60 70 80 Bécsi öl

MTA MŰVELŐDÉSTÖRT. KÖNYVTÁRA

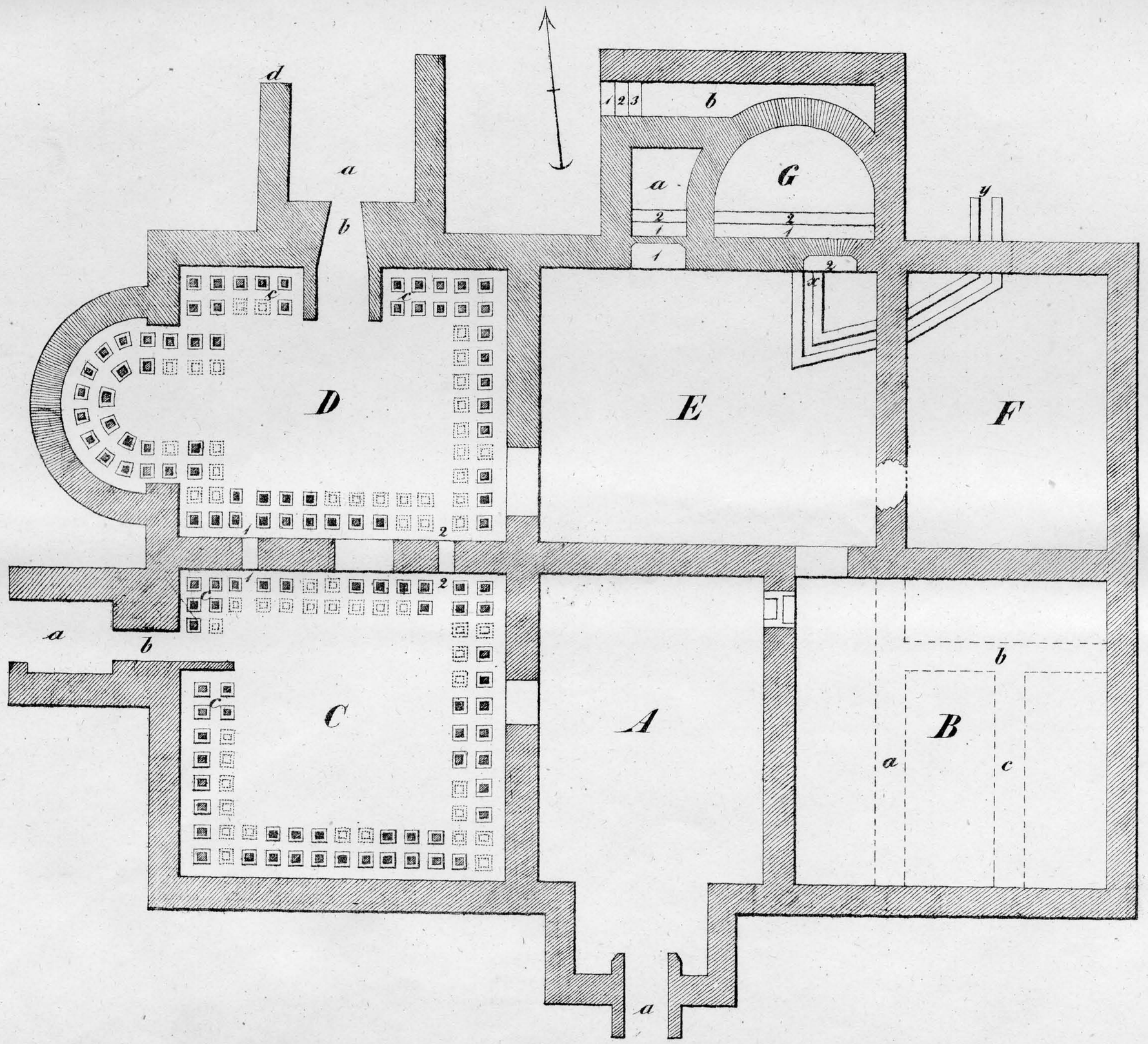
d
a
b
c
D
1
2
3
G
y
x
E
F
C
A
B
a
b
c
6 5 4 3 2 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10°
Bécsi öl.

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
KÖNYVTÁRA

K

5 I 4

A

a

B

L

F

3

H

E

1

D

C

a

b

b

2

a

G

6 5 4 3 2 1 0 1 2 3 4 Bécsi öl.

VII^ik T

II á

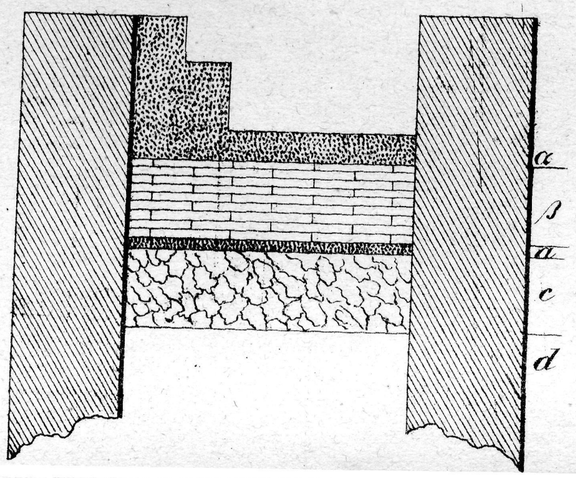

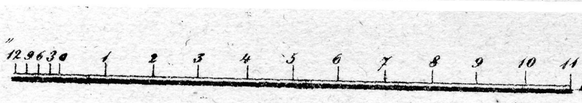

Bécsi láb.

III á

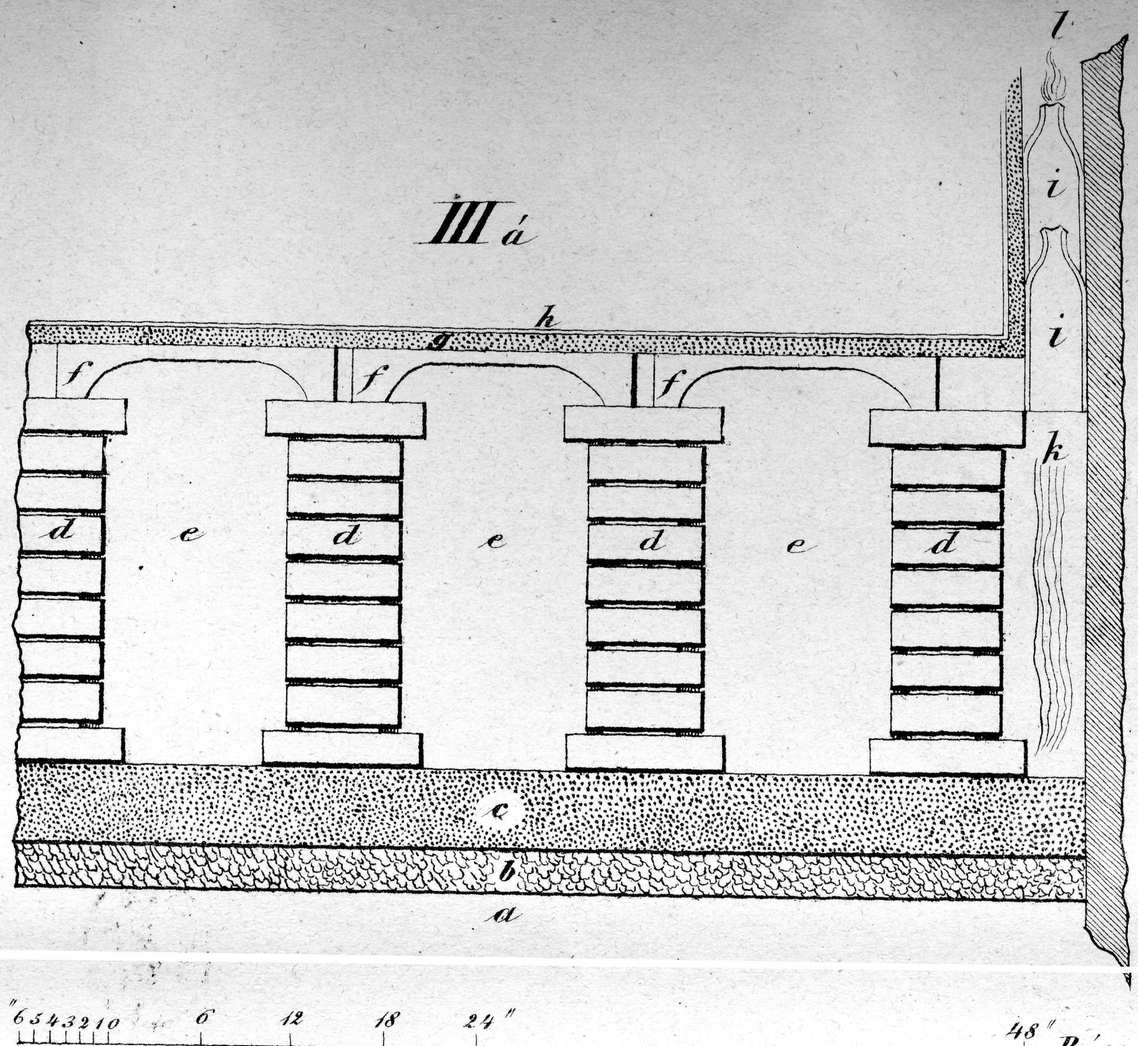

Bécsi hüvelyk.

I á

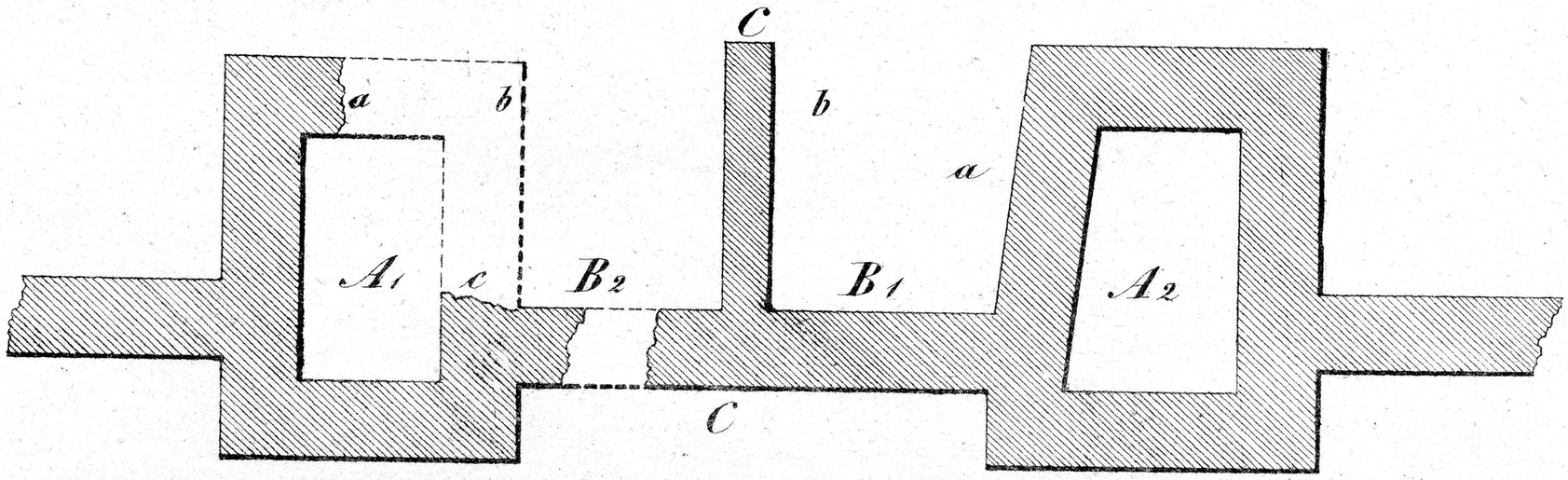

Bécsi öl.

a

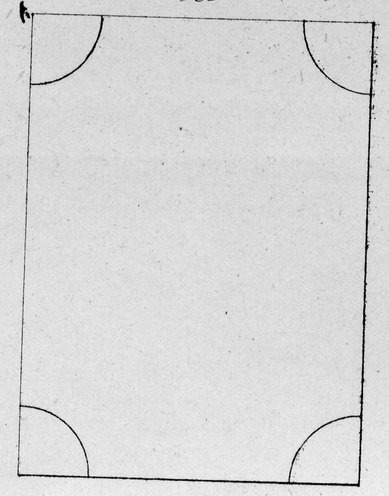

a 1

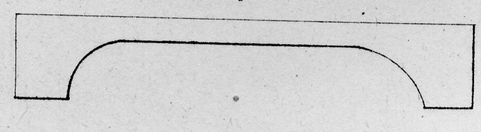

b

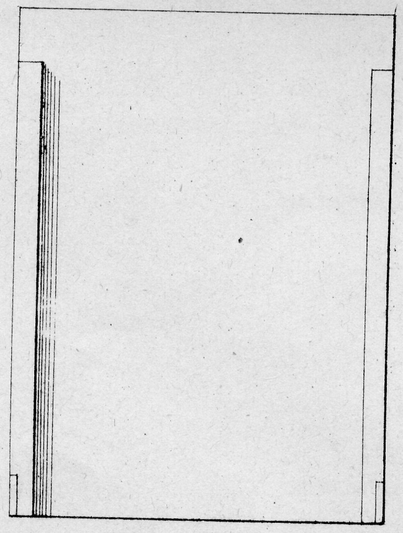

b 1

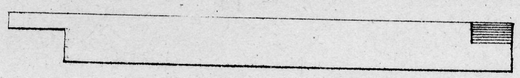

b 2

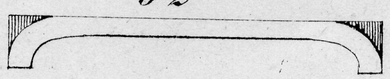

c

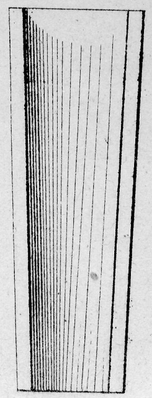

c 1

e

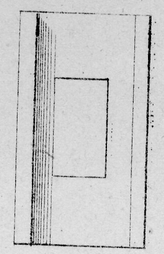

e 1

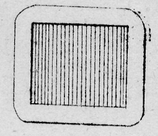

d

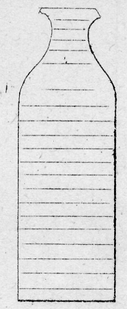

d 1

d 2

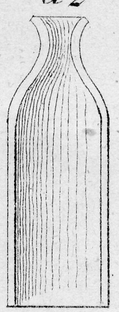

f

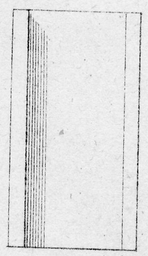

f 1

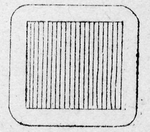

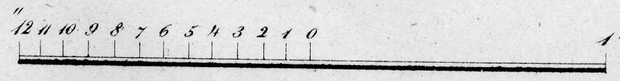

Köke F. könyomdá

IX.t.

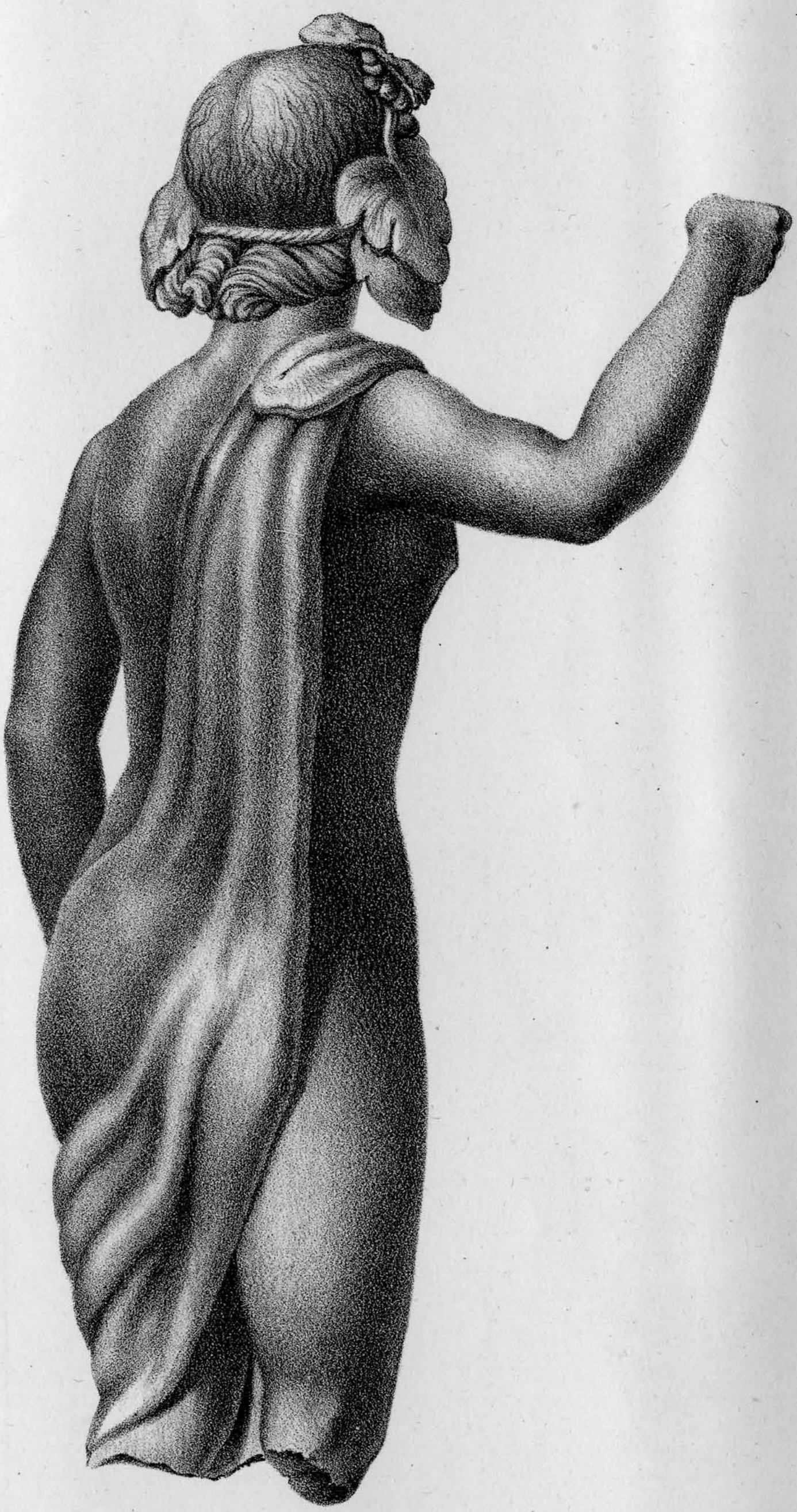

ija, Bécsben.

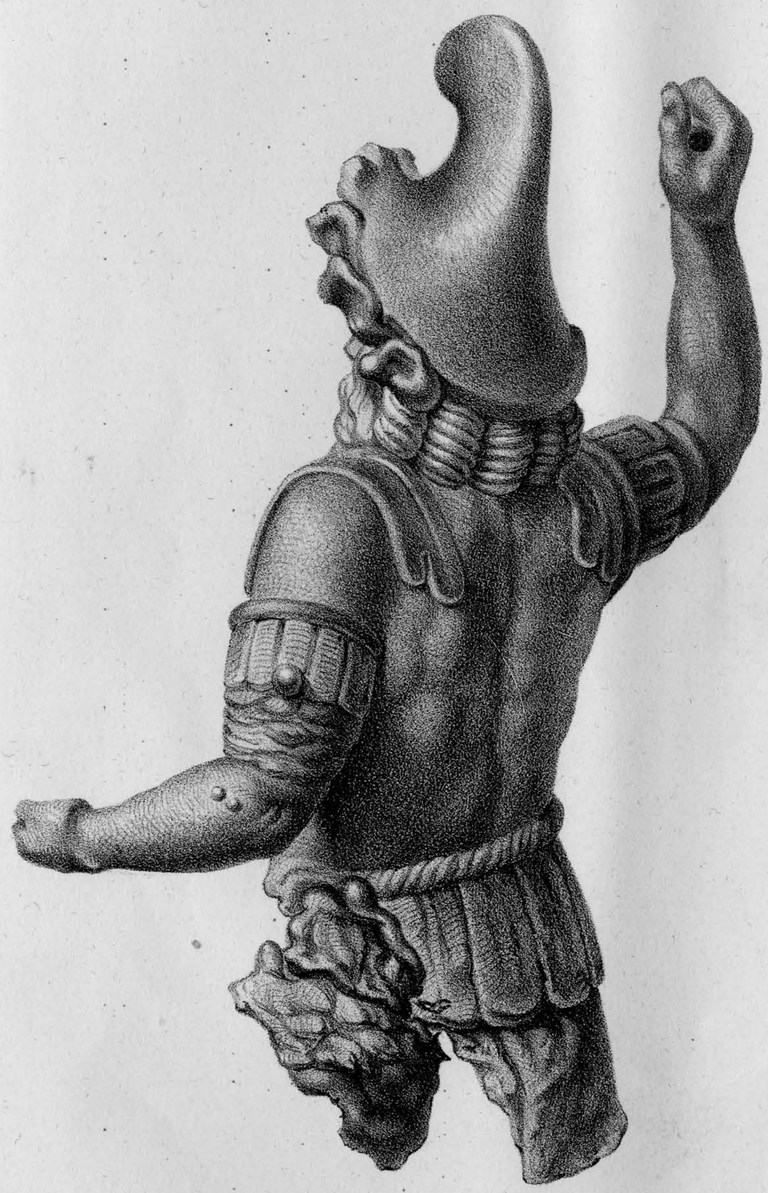

Köke F. könyomdája, Bécsben.

4.

5.

1.

2.

3.

6.

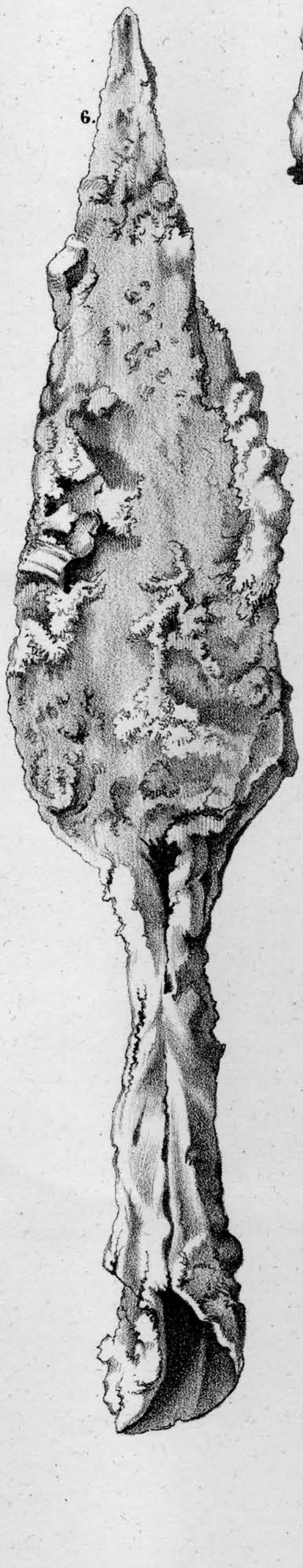

7.

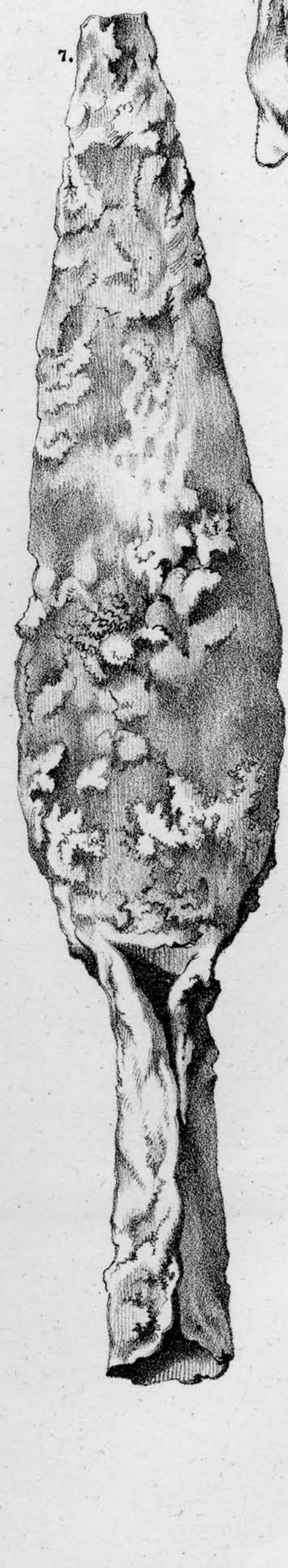

8.

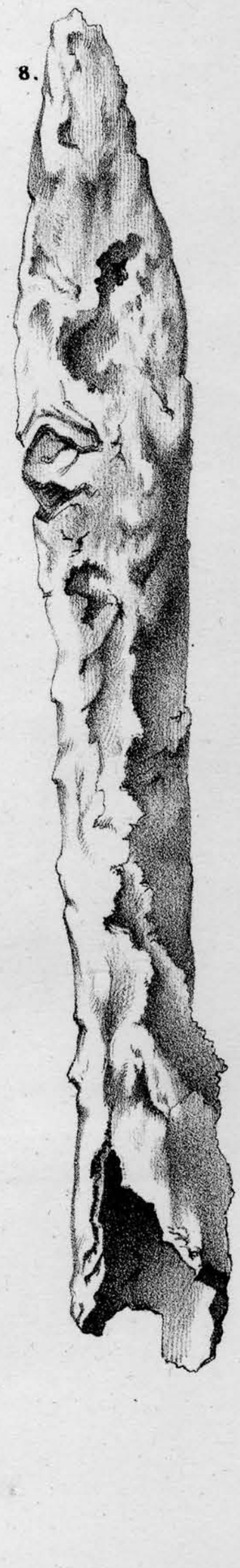

9.

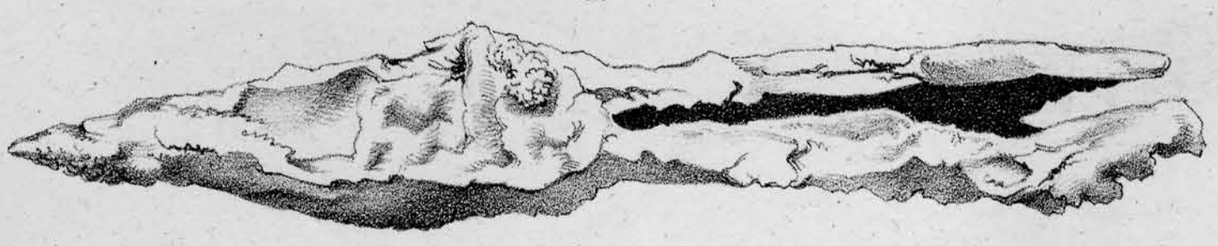

10.

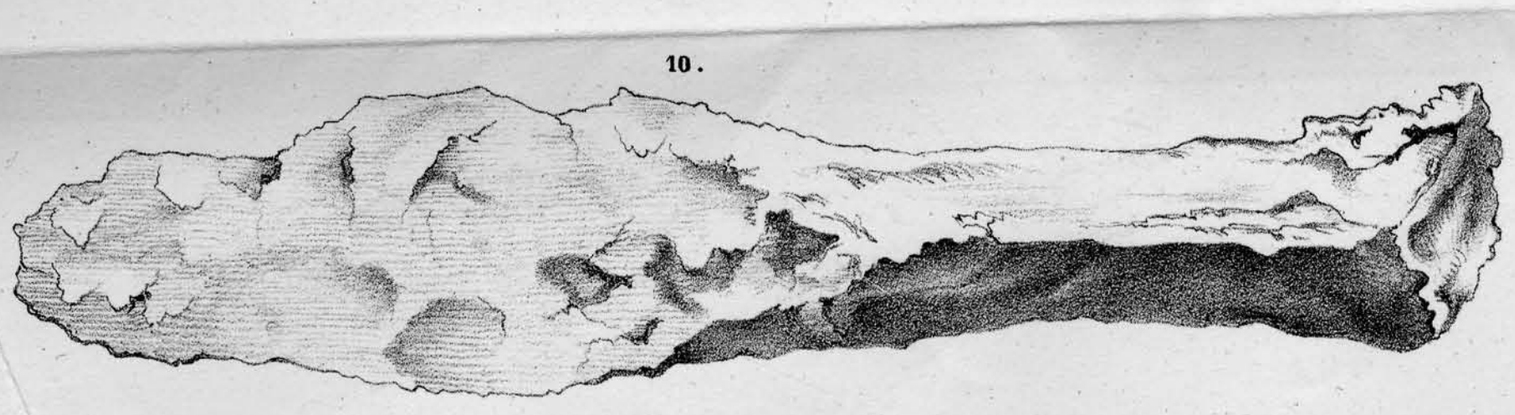

11.

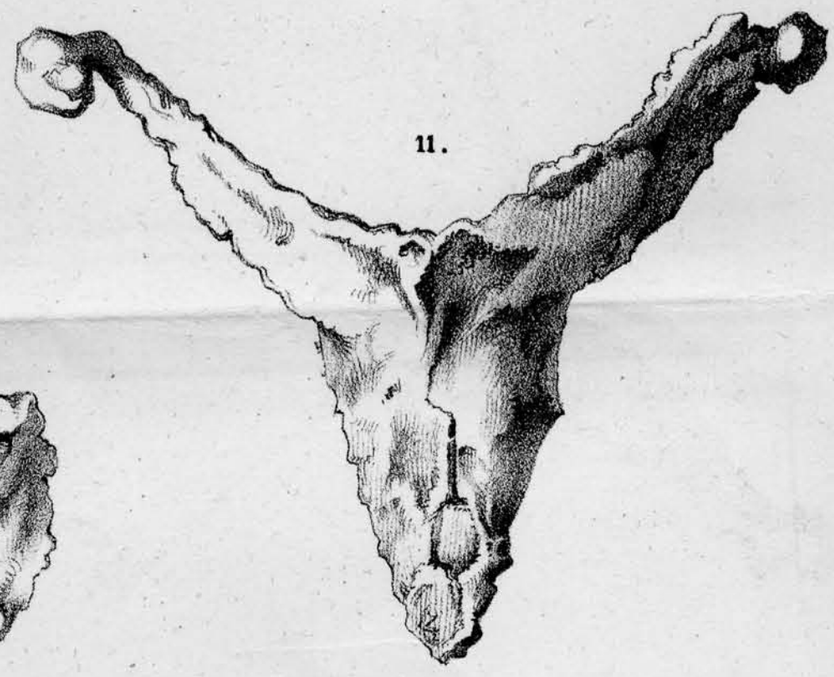

Köke F. könyomdája, Bécsben.

1.

2.

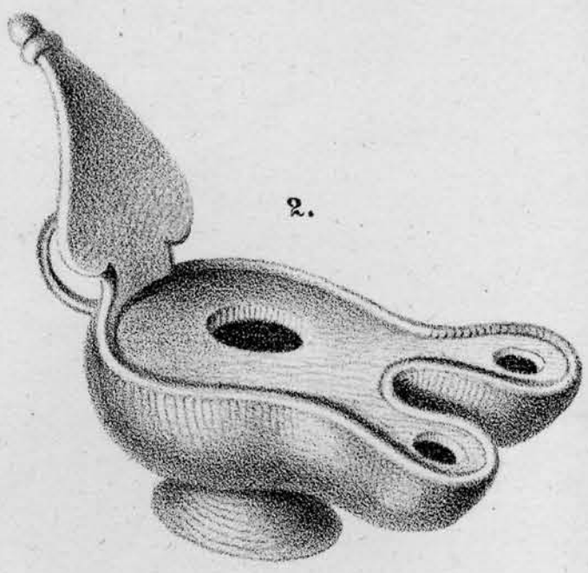

3.

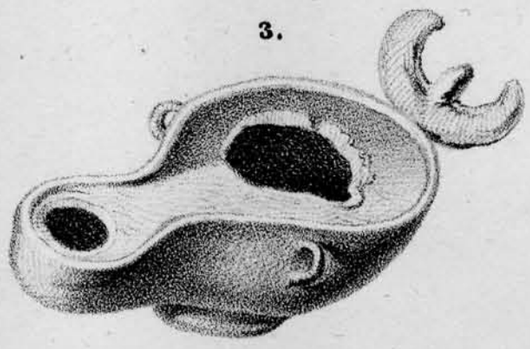

4.

5.

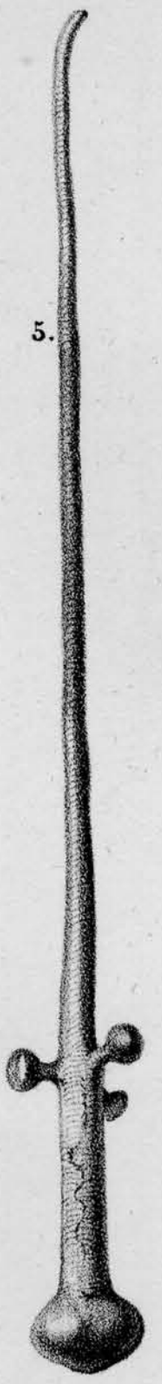

6.

7.

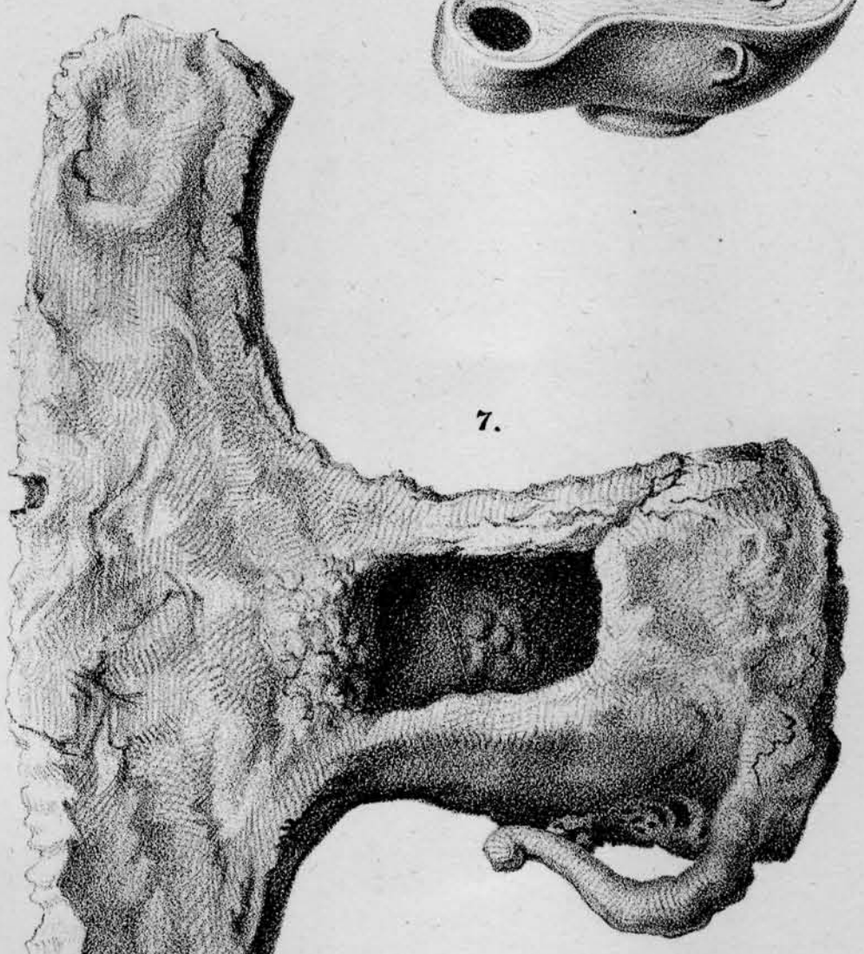

8.

9.

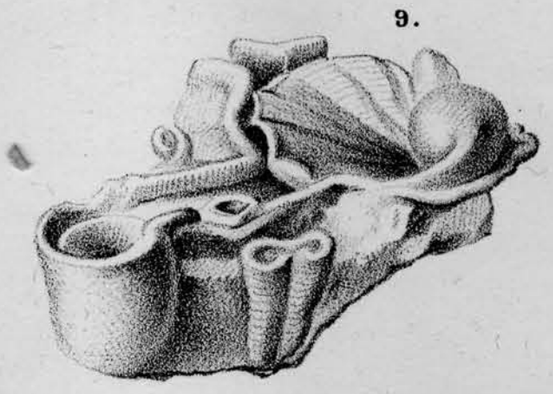

10.

11.

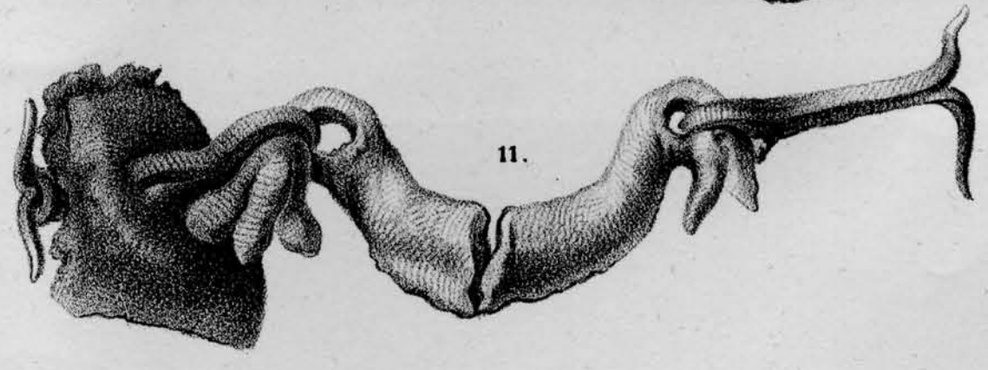

12.

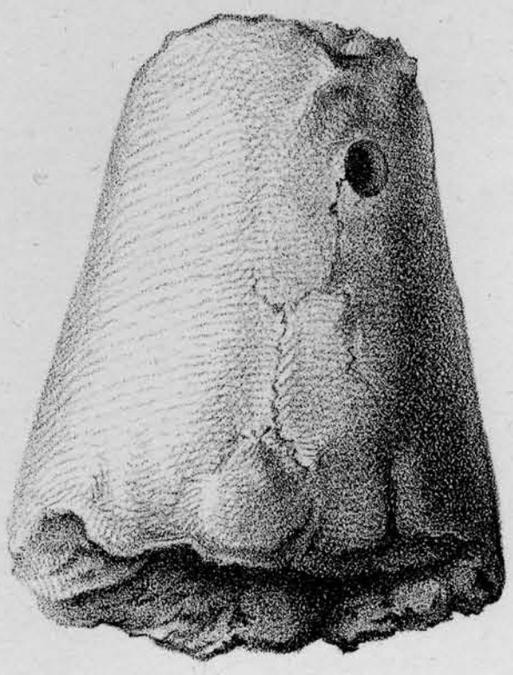

13.

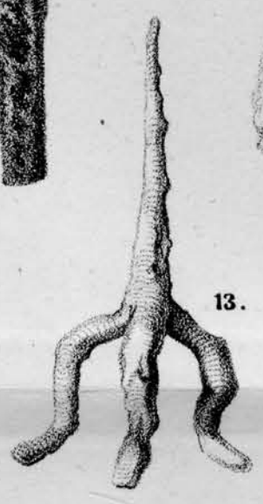

14.

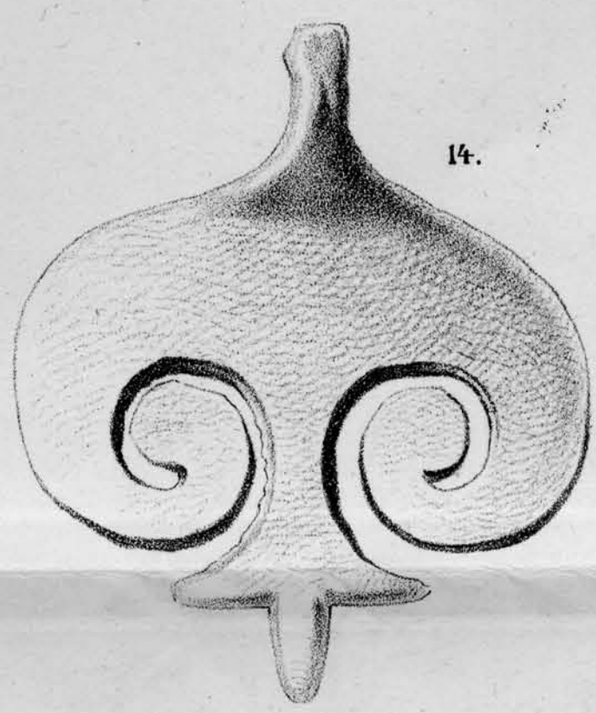

Köke F. könyomdája, Bécsben.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

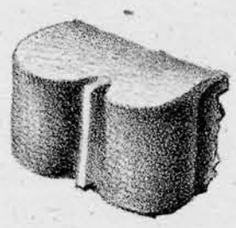

7.

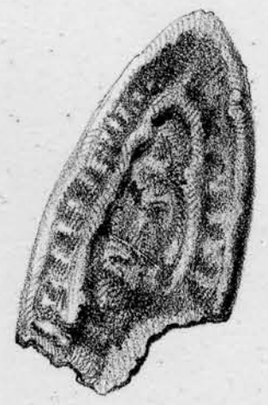

8.

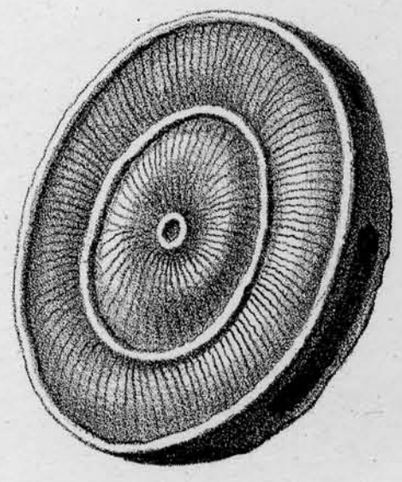

9.

10.

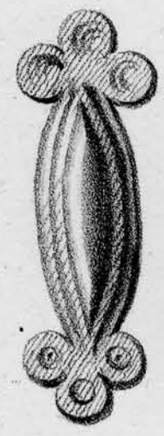

11.

12.

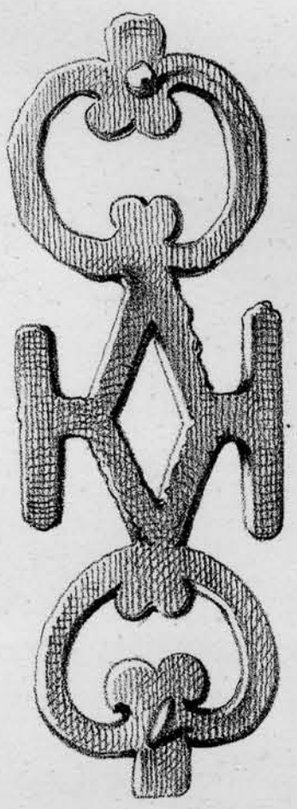

13.

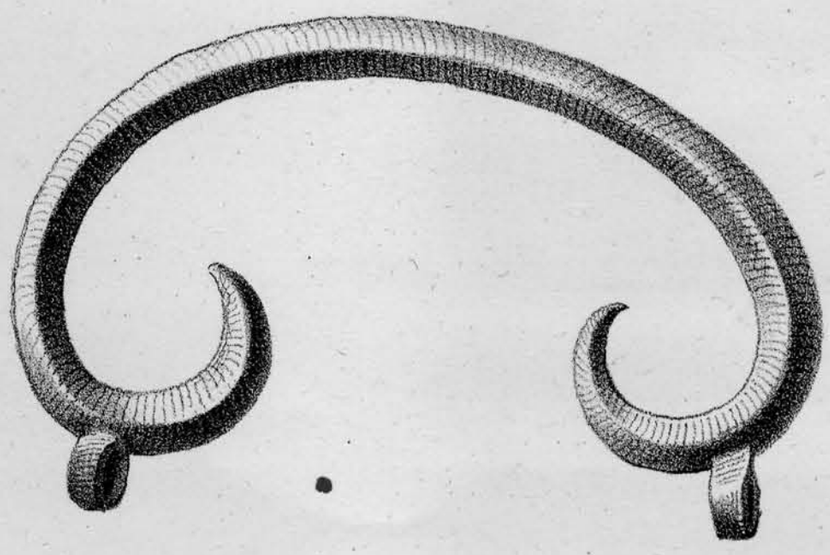

14.

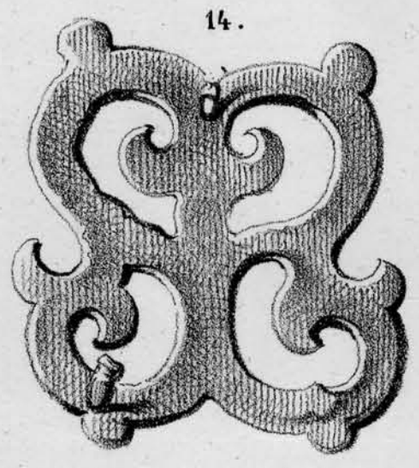

15.

16.

17.

18.

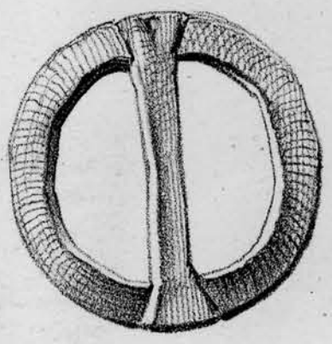

19.

20.

21.

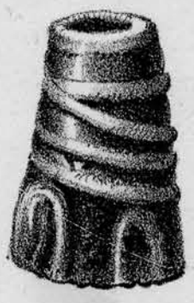

Köke F. könyomdája, Bécsben.

1

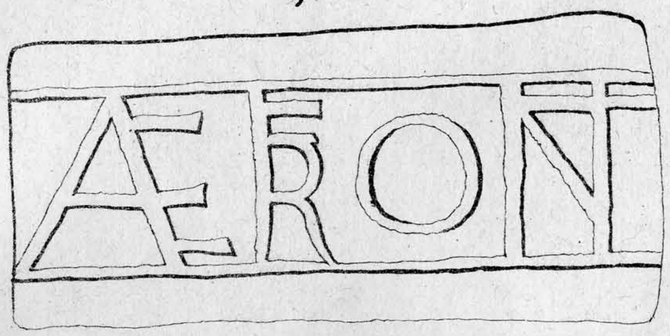

5

10

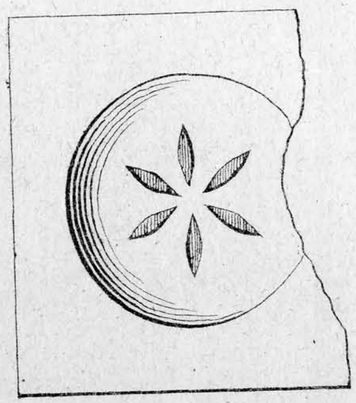

8

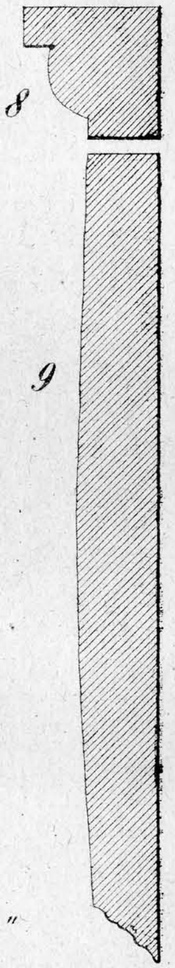

9

2

6

11

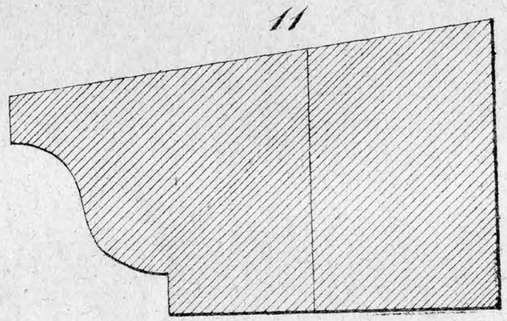

14

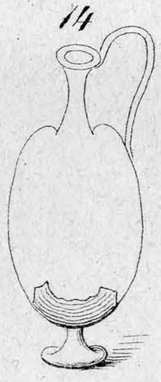

7

8 9 10 11

0 3 6 9 12 24 36 48″

3

4

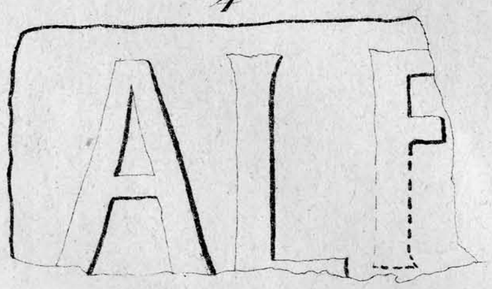

15

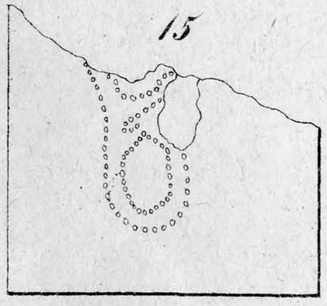

16

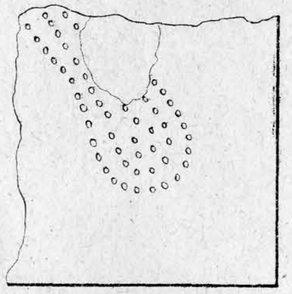

15 - 16

0 1 2 4 6 8 10 12

13

12

12 - 13

0 ½ 1 2 3 4 5″

A SOMLYÓ-UJLAKI
ROMÁN STYLÚ EGYHÁZRÓL.

Olvasta az erdélyi Muzeum-egyesület nagy gyülésén febr. 15-kén 1864.

P. Szathmári Károly.

Félek, átlépem a szerénység korlátait, midőn egy ország választottjai, első jelesei elé oly apróságokkal lépek, melyek az illető szak embereit érdekelhetik ugyan, de általános figyelmet alig lesznek képesek gerjeszteni.

Sőt attól is tarthatok, hogy még azok is, kiket az ily dolgok közelebbről érdekelnek, kicsinylő mosolylyal fognak tekinteni a homok szemekre, melyeknek gyüjtését amaz igen is drága, mert kevés, időre feladatomul tüztem ki, mely sokat, mondhatnám az egészet, követelő hivatásom mellett rendelkezésemre áll.

De hiszen rég letünt már az az idő, midőn Róma királya csudálkozott a Sybillán, hogy még el nem égetett három könyvéért a kilencz árát kéri s oly nemzet férfiai előtt van szerencsém szólani, kik fájdalom, igen is értik ezt az allegoriát; kik oly féltő, oly szerető karokkal ölelik keblökre azt a néhány levelet, mely a nemzet eltépett Sybilla-könyveiből számokra még fennmaradt.

Igen, tisztelt Muzeum-egyesület; mint a Sybilla-könyveivel, mint ember a sorstól több izben megtizedelt reményeivel, akként vagyunk mi nemzeti emlékeinkkel — minél régiebbek s minél ritkábbak, annál becsesebbek azok előttünk.

Közösen ismert dolog, hogy már első királyaink nagyszerü, monumentális egyházakat emeltek az ujan bévett hit iránti ragaszkodások tanusitása vagy a kor szellemében tett egy-egy kegyes fogadás teljesitése végett.

Esztergomban, Pannonhalmán, Pécsett, Váradon és Gyula-Fehérvárt, Szekszárdon és Székes-Fehérvárt oly egyházak emelkedtek, melyekkel az apostoli utódok nem szégyenelhetik meg magokat sem nyugati, sem keleti szomszédaikkal szemben. Bizonyitják azt történetkönyveink; tanuskodnak mellette az itt-ott kiásott töredékek, melyekből avatott szem, mint geologok a talált kagylóról, egy elmult korszak egész mü-alkotmányát maga elé tudja varázsolni.

Azonban az árpádházi királyok korából fenmaradt emlékeink száma oly kevés, hogy néhány, nem éppen minden kétségen kivüli hitelü pénzzel, koronázási jelvényeinkkel, né-

hány egyház alappal, ereklye-szekrénynyel, szentségházzal és kápolnával kellett béérnünk egész az ujabb kutatásokig, midőn lelkes buvárainknak végre sikerült e sorozathoz még egy pár egyházat függeszteni, melyeknek — a tudatlan átidomitások és izléstelen ferditések után — eredeti alakjokat s szinöket visszaadni csak nagy bajjal lehetett.

Nemzeti emlékeink felett, a dulásokon kivül, melyeket ellenséges kéz és az elemek eszközöltek, még kiváló fatum is látszik lebegni.

Mig a sokkal régibb római birodalom emlékeiben hazánk kiválóan gazdag; mig az Egyiptomban lelt bálványokban nyomait látjuk a fegyvereiket világszerte körül hordó Faraóknak: Árpád családjabeli oly számos királyaink közzül csak a szent jobb és III. Béla hamvai találtatnak fel; s mintha maga a tudomány is ellenünk esküdött volna, mind arra, a mi nem római, a kelta vagy byzanti bélyeget üti.

Ily körülmények között emelkedik az Árpádkori, igazolható emlékek becse, s nem látszik elvesztett fáradságnak, e néhány igénytelen szó, mely a mélyen tisztelt egyesület figyelmét egy ily emlékre felhivni bátorkodik.

A somlyó, vagy suta-ujlaki román stylu, és basilika alaku egyház az, melyett a szerencsés véletlen egészen korunkig épen megtartott; a legujabb kor számára hagyván fel azt a szemrehányást, hogy hátulsó részét, a nélkül hogy bár rajzban fenntartotta volna, kegyelet nélkül lerombolta s esetlenül átidomitotta.

Ismeretes dolog hogy az ember, a meddig az emberiség történelmébe a vizsgáló birálat felhathat, vallási fogalmaiban fejezi ki legtalálóbban miveltsége fokozatát; és e vallásos fogalmaknak mindenkor megfelelő külsöt keresett.

A hindu öshit föld alá szállt, hogy a teremtö és pusztitó természeti erök képét viselő isteneinek hozzájok mért bálványokat faraghasson s lényök mysticismusához illő rémitő helyekre állitsa áldozó oltáraikat; majd föld szint indult meg s a hegyek szikláit idomitotta merész képzelete alakjaihoz, pagodokká faragva és vájva az eléje akadó szirteket. Az egyiptomi épitészet, a roppantságot meghagyva, csak a faragások szelidebb alakzataiban s az arányok idomosabb méreteiben mutatja emberi miveltsége haladását s vallásos fogalma emelkedését; még végre a görög hitét, mint istenét, a művészet és költészet zománczával vonja bé; csak távolról, az áldozat kék füstén át mutatva a felséges oszlopcsarnok ürébe zárt müremek bálványt; a szelidebb hiteszméknek már nem annyira a sötétségben, mint a magasságbau, fennségben keres palladiumot.

A Mózes készitette „szent hajlékban“ vagy „sátorban,“ már csak mindenható ereje van a Jehovának, mely a frigyláda sértöjét megöli ugyan a villámával; de alakká sohasem válik, még az égö bokorban sem, mert ennek fényére ember a szemét fel nem emelheti.

Krisztus szelid és okszerü alapokon nyugvó vallásának már sem a képzeletet fokozó bálványokra, sem a költészet és művészet nimbusára, sem a mindenható bosszuálló villámaira nem vala szüksége.

Valamely hittárs téresebb lakása, hol szegényebb hitfeleit a szeretet lakomáiban részeltette, a gazdagabb, majd a rejtett barlang, hol az üldözöttek egymást vigasztalták, vala a szelid hit gyül- és menhelye. S midön a véráldozatok pohara, melylyel mint látszik e földön minden nemes ügynek áldoznia kell, betelt, s a legtisztább eszme a sötét barlangókat s még sötétebb börtönöket elhagyta, s a szenvedés jelképe, a kereszt, az uralkodó koronájának diszévé vált: helyről kellett gondoskodni, hol a buzgók már jóval számosabb gyülekezete helyet foglalhasson s e czélra legalkalmasabbaknak látszottak a római kereskedelem börzéi, a basilikák.

A basilikák téres, hoszas négyszögü oszlopcsarnokot képeztek, kettös vagy négyes oszlopsorral, melyek a tetözetet vagy a másod fedelet tartva, a csarnokot három vagy öt folyosóra, (hajóra) osztották; ezek közül a középső legtágasabb, diszesebb s magas ablakrészeinél fogva rendesen világosabb is volt a többinél.

E középső hajóhoz, néha még a mellék hajókhoz is kerek, később boltozott és emel-

kedettebb rész járul, hol a biró (basileus) széke áll, ki elébe a peres ügyek vitetnek (innen a basilika név). A hit tehát másodszor is kiüzi az árusokat, még pedig most saját palotáikból, s nagyszerü és méltó elégtételül az igaz Isten tiszteletét a legveszélyesebb bálvány, a Mammom helyére állitja.

A basileus helyét a „királyok királyának" jelvényei és oltára foglalják el; a közép hajó felemeltetik s korlátokkal záratik el a választott férfiak számára, két oldalon emelvényekkel a szónok és éneklő helyéül; holott a nök és gyermekek a mellékhajókban maradnak. Ekkor még csak oly magaslat hiányzik, honnan az ércz hangja, (ezentul már nem pengése hanem kongása) a hiveket imára hivja s megtörtént a nagy metamorphosis; készen áll a börzéből idomitott Isten háza.

A mi elöbb szükség volt, később szokássá vált és igy keletkeztek a keresztyén basilikák, melyek éveknek százain keresztül, bár a hit eszméihez és a művelödés igényeihez idomitva, korunkig lejöttek.

Tudom, hogy mind ezekben kevés, talán semmi újat sem mondék, de a tény, melyröl szólok, e dióhéjba szoritott előzményt megkivánja.

A somlyó- vagy suta-ujlaki mostani ref. egyház ilyen basilika, még pedig — (a jelzöt tudományos értelemben kérem vétetni) — román basilika idomban épült.

Keletkezési idejéröl, bár kikeresésére a körömben lehetöt megtettem, történelmi adattal nem szolgálhatok. Ha a nagyváradi, kolozsmonostori, vagy gyulafejérvári levéltárak nem rejtenek valami eredeti adatot, máshol azt hiszem a keresés sikertelen is lenne. A Fuxhoffer-Czivár-féle Monasteriologia csak három, e tájhoz közel fekvő régi apátságot emlit: Az „Abbatia de Kerz"et, melyröl Edmundus Martene ekként ir: „Ex Hegeriensi" (talán egy az Egeressel) „Monastorio prodiere Kerczense in Diœcesi Varadiensi stb." s ehhez Fuxhoffer hozzá teszi: „sed quo loco steterit, ubique tacetur."

A második „Conventus S. Laurentii de Ükür." Erröl a nagyváradi 1855-ki Schematismus után irja Fuxhoffer „Conventum hunc in Ökörito stetisse, et una cum illo de Lellio nunc Lele in Comitatu Szolnok-Mediocri situatum fuisse."

A harmadik lenne: „Abbatia S. Margaretha de Meszes" de ennek romjai a zilahi Meszesen állitólag ma is láthatók.

E szerint a S.-Ujlaki egyház keletkezési idejére történeti nyomok nem vezetnek.

A néphagyomány e templom mellett a hajdonkorban szerzetesnöket keres, söt egy fülkét is mutat az egyház padlására nyilót, hova, a hibás apáczákat zárták. E vélemény hihetöleg az egyház régiségében s a karzat sajátságos alkatában nyeri megfejtését.

Ily sovány aratást adván részünkre a diplomatika, kénytelenek vagyunk a kövek megszólitásához folyamodni. Beszéljen hát az épület szerkezete s a művész vésője az egyház keletkezése idejéröl; megjegyezvén természetesen, hogy a régészet számitásai — méretökre nézve — a geolog százezer éves időszakai és a történetiró órákra szóló adatai között az évek százaival legfölebb fél és negyed százakkal való számitás közép arányát foglalják el. Csak még azt jegyzem meg itt, hogy a leirás apróbb részleteit egy későbbi értekezés részére hagyván, itt csak annyit hozok fel, a mennyi a mellékelt rajzok megértésére s figyelem gerjesztésére elégnek látszott.

A somlyó-ujlaki egyház mind külsejével, mind belszerkezetével annyira elüt a közönséges épitési idomoktól, hogy még arra nézve is meglepö hatást gyakorol, ki nyugati Europa ilyszerü épitményei legtöbbjét látta.

Az egyház egy hegyoldalból kirugó ponkon áll, sanctuariumával szabályosan keletnek van, illetöleg volt, forditva.

A régi épületből, a kiválóan diszes torony, mint a mellékelt alap- és oldalrajzból kivehetö, az egyház nyugati homlokzatából középen szökik ki s a külső vakolat osztályzatai szerint három emeletre van tagolva. Ezeknek azonban benn nincsenek megfelelö boltjai, mert a legelsö bolt ivéröl a szabadon és merészen álló 8 szegü toronynak egészen a gomb-

jáig fel láthatni. A torony alapjában négyszögü, 2-2 ölnyi mérettel; a földszinén felül azonban a lecsapott szegletek által szabályos 8-szöggé válik.

Az ablakok a tornyon, valamint a déli oldalon körivesek; a torony három legdiszesebb ablaka kettös román ablak, középen csinos faragott oszlopkával, mely a korinthi mintából szokásoson van eltörpitve és tompitva. Bámulatos e szép és karcsu nyolcz szögü torony fedél, mely ugyancsak faragott köből rakva, annyi száz év viharát épen kiállotta. Igen szép még a hármas domborodásu alsó torony béjárat, mely minden kiválóbb czifrázat nélkül, nemes egyszerüséggel mélyed a vastag falazatba.

A déli oldal még épen álló részén 5 keskeny (csupán 6″-nyi) magas ablak nyilik, melyeknek mély vágásain megtetszik, hogy ablak rámázatra az épitésnél nem volt számitás.

Az ablakok középsöjét egy uj épitésü elöcsarnok foglalja el, melynek diszes béjárója, ugy látszik az ó épületröl tétetett át ide.

Az egyház éjszaki oldalfalán az ablakok helyét 5 csinoson vágott lőrés pótolja. Ugyanilyenek vannak a torony alsó boltja felett is, mind a három szabad oldalra páronként. Ez utóbbiak közzül egyet, a déloldali külsöt, nagyobb világosság kedviért egészen kikanyaritottak a késö utódok.

Még meglepöbb a bélépöre nézve az egyház belszerkezete.

Benn a külső ablakoknak semmi nyoma; egészen uj tagolás, uj felosztás tünik elönkbe.

Az egyház egyetlenegy, kisded, alig 7—8 öles hajóból áll; melyre egyenes deszka telő borul. A mellék hajók boltivei képét mindkét oldalon háromszorosan mélyesztett álárkádok viselik, melyek a második, vagy belső falat tartják, miután az egyház az ugynevezett emeletesekhez tartozván — minő pl. a deák-monostori basilika — emeletében a fal mindenütt kettös volt; ugy hogy, mig 1846-ban a keleti rész s ezzel a hajó apsisa el nem bontatott; egy a torony oldalra nyiló, keskeny és meredek s a mai fa karba illetöleg a kettös fal közzé vivő lépcsözeten felmenve, az egész egyházat meglehetett kerülni egy huszonegy hüvelyknyi széles sikátorban, mely kifelé a leirt ablakokon, béfelé pedig a külsö nyilatoktól egészen elütő nyilatokon engedett ki s illetöleg bélátást.

A mellékelt — még korántsem megfelelő — rajzok, melyek helyett szándékom egészen avatott kézzel készülteket közölni, e különös szerkezetröl csak hiányos fogalmat adnak.

Az éjszaki oldal pár-ablakai törpék és körivesek: a belső falba müvészien vannak beállitva, mintha csak azután lettek volna faragva. Sajátságos rajtok azaz elfitult izlés, mely az iveket csak féloldalra hajló s ebfülekhez hasonló diszitésekkel ruházta fel. A keleti utolsó ablakpár helyett csak egyetlen egy ablak áll, valamivel szélesebb és már csúcsívre hajló, s e felett már mindkét oldalon megvan az — elöbbieken csak fél — rámázat.

A déli oldal szerkezete még csudálatosabb; mert itt a külsö falon lévő keskeny hosszu ablakok váltakoznak az északi oldal ablakpárjaival s e hosszu inkább repedékekhez, mint valódi ablakokhoz hasonló nyilatok egész a falközötti folyosó tégla padlatáig érnek le. Legvégül a torony felé ismét magános ablak áll, mely a béjárás alakjával vág össze; s az elöbbiekkel ugyan csak egykoru.

A fal közzé vezető keskeny lépcsöből van a béjárás a toronyba, s a késöbben épült fakarzatra is, mely a csinos épületet eléggé eldiszteleniti.

Fájdalom ennyi az, a mi a hajdoni épületből fennmaradt; mert a legérdekesebb rész: az apsis, összeomlásától való félelem miatt, mint már emlitve volt, 1846-ban leszedetett.

Ez azonban, mint az azt még épen látottaktól értesültem, csakugyan kerek és boltozatos volt; belől hatszöget képző gerinczekkel; kár, hogy már csak képzeletünkben kell kiegészitenünk, mit talán egy pár 100 frt megmenthetett volna.

Ennyi az a mi a somlyó-ujlaki ref. egyház régi falaiból még fennáll. De igy is becses és tanulságos müemlék az, különösen merész és szép tornyánál fogva, melynek párja alig van a hazában.

A mi már az ismertetett egyháznak épitési korát illeti, megkell vallanom, hogy kül-

földi példányokban a s.-ujlaki egyháznak egyetlen hasonlóját sem találtam. A hazaiak közzül pedig alig egy pár levén ismertetve, ezekben erős megállapodási pontokat nem lelhettem; de — a mi legbiztosabb megállapodási pontokat nyujthatott volna — az épület apsisa és conchája is le lévén bontva, e miatt mint különben is csekély régészeti eszközzel rendelkező, alig mehetek tovább annál, mint hogy kimutassam, mely korszak az, melyen innét egyházunk épitési idejét nem kereshetni.

A s.-ujlaki egyház semmi esetre nem tartozik a román izlés fénykorába; vagy épitésze állott kora művészetének szinvonalán alól. Bizonyitják ezt a kevéssé izletes ékitmények, melyek még a különben diszes tornyon is szembe tünnek.

Igy hát ez izlés lábrakapásának első (X) vagy utolsó (XIII-dik) százába kellene helyeznünk.

Azonban tatár dulások, — bár nem lehetetlen, hogy az ily anyagu s talán még erőditéssel is körzött épitmények nyilaiknak ellent állhattak, — alkalmasint minden elpusztithatót elpusztitottak; s igy nehezen lehetne elhinni, hogy éppen e kevéssé rejtett helyen egyházunk fennmaradhatott volna.

De különben is a még emberi emlékezetre fennállott gerinczes bolt, mely a sanctuariumot fedte s egy még meglévő ablaknak már a csúcsives idom felé hajlása épületünk korát arra az átmeneti korszakra vetik, melynek idejéül a régészek a XIII-dik százat jelölik ki.

Különben is XIV-ik s XV-ik százbeli még fennlévő emlékeink legtöbbje már határozottan csúcsives. Példa a n.-egyedi luth. egyház, melynek év száma még kibetüzhetőleg 1333 s a mely az északi oldalán már két egészen csúcsives ablakot mutat fel, bár a kezdetnek sok gyarlóságával.

E szerint tehát a s.-ujlaki egyház épitését nem minden alap nélkül merem a XIII-ik száz közép tizedeire tenni, annyival inkább, mert ugyan e száz utolsó feléről ismerünk monumentális épületet (a lerontott szigeti egyházat) mely a csúcsivre hajlásnak már sokkal szembetünöbb nyomait mutatta.

Nem akarom a t. muz. egyesület becses figyelmét nagyobb részletezéssel fárasztani. Különben is e sorok czélja már az idő rövidségénél fogva sem lehetett egyéb mint egyszerü figyelemgerjesztés. Lesz hely és idő, hol ezt megkisérteni szerencsés leszek.

Csupán pár percznyi figyelmet kérek még, mely e laicus vizsgálódásból meritett tanuságaimat foglalja magában.

Irodalmunk terén alig történt közelebbről nevezetesebb lendület annál, mint mely éppen a nemzet legszomorubb évei szülöttje. Azt az elhatározást értem, mely legkiválóbban a magyar tud. akademia termeiben nyilatkozott; de innen kiindulva a tudományos fejlettség minden rétegeit áthatotta. Ez azon elv kimondása, hogy az irodalom figyelmét a tudomány minden ágára kiterjessze s a nemzetben ösztönt ébresszen encyclopædisták helyett szakférfiakat nevelni.

E törekvés az évek utóbbi tizedeiben félre ismerhetetlen, s áldása nem maradhat el. Én is tisztelem ez elvet s hódolok neki; de a teendőkre nézve közelebbieket, mulaszthatlanokat, s távolabbra vagy későbbre halaszthatókat vagyok bátor megkülönböztetni.

Bámulva állok meg a Róma nagyságát tanusitó müemlékek előtt, s büszke vagyok vele, hogy az egykori Dacia felosztására vonatkozó adatokat a tudós világ magyar ajkokról veszi át.

Hazánk tudományos meghoditása természettudományi tekintetben égető kérdéseink közzé tartozik; s valamint nem hálátlan munkát tesz, a ki elődeink jogviszonyait fürkészi, ugy az sem, a ki több év légtüneti tanulmányaiból tanusággal szolgál a nemzeti gazdaság számára.

Mind ez szép és nemes ügy, mely mellett bár napszámos szolgálatot is tenni kötelesés dicsőség egyaránt.

De van egy hazafi kötelesség, melynek gyors teljesitése ránk vár, melynek elmulasztása hazafi mulasztás.

Értem a nemzeti emlékek megőrzését.

Egy-egy jajszó kél fel, t. Muzeum egyesület, a haza egyik szélétől a másikig, midőn a hazának egy-egy legszentebb ereklyéje romba dűl, vagy idegen kézre jut. Kél és elhal a nélkül, hogy valami kiváló eredménye volna. Ismeretterjesztő lapok egy pár festői romot, roszul rajzolt egyházat közölnek, s még a Kubinyi-Vahot féle vállalat is megbukott.

Már pedig mily távol állanak e vállalatok attól az igazitól, melyet a nemzet multja és jövője követelne!

Talán az egyházak, kastélyok, őseink ima- és lakházai megóvását, talán a szent ereklyék megszerzését s Muzeumunkba gyüjtését értem? Erre, t. gyülés, kezünkben sem pénz, sem hatalom.

Vagy talán a sziklavárak égbe nyuló tornyainak felépitéséről s a Duna és Maros partján Walhallák emeléséről ábrándozom?

Ó nem, semmi sincs nemzetünk dicsőségén kivül, a mit a fendalismus sötét századaiból visszakivánnék s a Walhalláig még oly sok stadiumát látom a teendőknek, hogy megérésökkel még unokáinkat sem biztatnám.

A kivánság egyszerübb és könnyebben teljesithető: ez a nemzeti emlékeknek hű és nem csupán festői, hanem a tudomány igényei szerint készült rajzokban és leirásokban megőrzése, a történelem, a müvészet s a nemzeti lelkesedés és kegyelet számára.

Mintha maga a végzet, magok az elemek intenének e hazafiui kötelesség teljesitésére.

Még értünkre pusztultak el Erdély legdiszesb várkastélyai. Szemünk előtt égett le Déva, Gyalu, a Báthoriak somlyai háza; szemünk előtt alakittatott át Szamosujvár s mit előbb kell vala mondanom, csak egy pár év előtt égett le Hunyadvár, a történelmi és müvészeti tekintetben oly becses Hunyadvár!

Értünkre omlott bé a legforróbb honszerelemről tanuskodó gáldi sir s még nincs egy éve, hogy a Kenyérmező honfiu előtt oly szent emlékét szentségtelen vagy talán csak gondtalan kéz megsemmisitette.

Ó hát az 1848—49-ki véres évek hány műkincset és nemzeti ereklyét semmisitettek meg Cserhalmon és Zámon, Enyeden és a gerendi kastélyban, melyeket atyáink még láttak, de utódaink már hirből sem fognak ismerni!

A reformátio szokott vádoltatni a műemlékek szétrombolásával s kétségtelen, hogy háborgó tenger előbb rombol s csak azután képez lecsapódásával szelid alaku rétegzeteket.

De vajon más oldalon nem történtek-é a tulvitt pietismusnak vagy servilismusnak hasonló botlásai? vajon megmaradhatott-é Bethlen Gábor siremléke abban az egyházban, melynek falait ő emelé ki a romokból? s nem oltár lépcsőkké faragtatott-é a szintén épitő I-ső Rákóczi György gyönyörü epitaphiuma, maga az iratos lap alig nyervén egy kis helyet a koldusok helyén, az egykori fejedelmi egyház porticusában?

Saját szemeivel láttam Bélteken az egyik Praepostvári gyönyörü, a Hunyadiakénál semmivel sem alább való kőkoporsoját, melyet a kegyes plébánus ur, hogy reá oltárt emelhessen, akként csonkittatott meg, hogy a dombor mivü hős feje és pánczélos melle a kegyeskedő vésönek, talán csak fürésznek esett áldozatul. Jol emlékezem, hogy mint gyermek magam is hoztam a S. Perecsen mellett ólom koporsóban talált Báthori zápfogaiból.

Azért ne recriminálljunk; Iliacos intra muros peccatur et extra; e helyett mentsük meg azt, a mi még van, közös erővel. Őseink megtarták a haza emlékeit fegyverrel és vérrel; mentsük mi meg bár emlékeinket néhány toll vagy ecsetvonással.

Mert még van, mit megmenteni.

Én magam néhány napi kirándulással s csekély téren ezen Árpádkori itt ismertetett egy-

házan kivül a somlyai hajdani várnak egykori szerkezetét; egy ujan felfedezett s kiásott igen régi kápolnát; jó csomó bronz régiséget s egy vitatás után is igen réginek bizonyult harangot szemléltem meg; nem is emlitem azokat a római nyomokat, melyeket ugyan vidéken közelebbi ásatások napfényre hoztak.

A geologiai formatiokat jelző kagylók évek ezrei mulva is előbbi helyökön lesznek; a római emlékek kutatásával az egész tudományos világ foglalkozik: de a mi nemzeti emlékeink egy két tiz év alatt végképpen megsemmisülnek s ezek fenntartása senkinek sincs érdekében rajtunk kivül.

Nem akadna egy tudós, egy mérnök s egy festő vagy fényképező hazánkban, kik hárman egyesülve hazánk nemzeti műkincseit felkeresnék?

Nem gyülne-é egy pár száz forint a szekérbér kifizetésére? mert hiszen csak ez az a mit fedezni kellene; miután nem hiszek oly magyar fedelet, mely ily czélból utazó társaságot szives vendégül ne fogadjon. Vagy nem vállalkoznának tehetősbjeink megyénként, hogy a körükben létező műemlékeket felkerestetik s műrajzban megörökitik; a mi megszerezhető megszerzik, a mi megóvandó megóvják? E kérdés és kérés az, mélyen tisztelt muzeum-egyesület, melyet csekély értékü soraimhoz csatolni mertem. Fájdalom, még oly merész sem lehetek, hogy a nagy költővel felkiálthassak:

„Ó hon meghallassz-é engem?
S nagyra törő fiaid hallgatnak e szerzőre?

FALCO SUBBUTEO LINNÉ.*)

Olvasta a muz. egylet tud. ülésében okt. 22-kén 1864.

HERMANN OTTÓ,

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLETI CONSERVATOR.

Mielött értekezésem tárgyát érinteném, kötelességemnek tekintem a t. v. gy. elébe terjeszteni röviden az eszméimet, melyek arra föképpen serkentenek.

A muzeum zoologiai gyüjteményeinek alapja megtétetett, s a közrészvét ezek iránt olyan, hogy biztosan remélhetjük, aránylag rövid idö alatt, édes hazánk Faunájának legalább vázlatát kellö rendben bémutathatni.

De nem elég, hogy éppen csak példányokat, csinosan rendezve állitsunk ki! Gyüjteményeinknek csak akkor leend az intézet méltóságának s komoly tudományos czéljainak megfelelö értéke, ha egyes tárgyait lehetségig legkörülményesebben és egész lényegökben ismerjük.

Hogy ezekhez az ismeretekhez csak rendszeres gyüjtési mód által juthatni, érhetni világos; egy emlös állatnak vagy madárnak csak is börét birni, a nélkül, hogy termöhelyét, nemét és még sok más igen fontos adatokat tudnánk, gyüjteményeink tudományos értékét alig szaporithatja, legfeljebb arra szolgálhat, hogy szekrényeink üreit töltsék be és sajnálattal mondom, hogy mostani birtokunk legnagyobb részben éppen csak bör!

Vannak állatfajok, melyeknek meghatározását és lényegök megismerését a boncz kés segedelme nélkül el nem érhetni, és a boncz kés, figyelmesen használva, még ott is eszközöl uj tapasztalásokat, a hol ezek már befejezetteknek látszottak.

Linné lángesze rendszereket alkotott, gyakran szembe nem tünö és mégis oly fontos organismusok megismeréséböl; Cuvier a nagy zoologus, boncz késével és csontvázaival adta meg e rendszereknek a szilárd alakot; de, mint ez oly tudományos férfiaktól várható volt, egyik sem feledte el emberi gyarlóságát, egyik sem állitotta, hogy ö már a non plus ultrát teremtette elé, ellenkezöleg mindenik igenelte, hogy haladás lehetséges, s ök csak az útat jelölék ki, melyen azt legbiztosabban remélhetni és eszközölhetni. Minden szakembernek szent kötelessége tehát: az egyes rendszerekre vonatkozó tapasztalásait, ha ezek az ismeretek valódi gyarapitására alkalmasok, köztudomásra juttatás által hasznositani.

Atyai pártfogóm és muzeumunk igazgatója, Brassai Sámuel ur bizalmából s az ö személyes vezérlete alatt, csekély tehetségemhez képest törekedem a már bégyült zoologiai tárgyak halmazát kellö rendbe hozni s egyszersmind tehetségemhez és erömhez képest szaporitani.

Buzditva tisztelt fönököm által, foglalkozásaim alkalmával tett tapasztalásaimat esetenként a t. vál. gyülés tudomására juttatni annyival inkább kötelességemnek tekintem, miután imént kifejtett eszméim azt hozzák magukkal, hogy a muzeum minden szakosztályának legyen saját irodalma is, és ha e feltételem a t. v. gy. helyeslésére méltó, egész eröm megfeszitésével fogok törekedni az eszme megtestesülésére, biztatva attól a reménytöl, hogy támogatás hiányával nem leszek.

Jelen értekezésem tárgya: a Falco subbuteo Linné. Tojó. Ezt a madarat f. év julius hava 11-kén alkonyattájban az ugynevezett monostori tölgyesben, egy tölgyfa száraz tetejéröl, hol látszólag lesben ült, löttem le. A madár még nem vetkezett tökéletesen; világos palaszinü háta uj tollain a rozsdasárga végeknek nyomai még látszanak, ugy szinte fehér begyén is néhány toll még sárgás, a miböl következtetem, hogy a madár egy éves.

Begye és gyomra repedésig tömve volt bogár darabokkal, föképpen a Cerambyx és Rhyzotragus nemekböl, de Crepuscullariából is — az utóbbiakra a még meg nem emésztett tapogatók (Fühler) szolgáltattak bizonyságot. A szétdarabolt bogarak mennyisége valóban rendkivüli nagy volt a madár belsejében.

Hogy ez a sólyómfaj rovarokkal táplálkoznék, azt a legszorgalmatosabb keresés után is, a muzeum

*) Az erdélyi országos muzeum madár-gyüjteményébe bekebeleztetett julius 12-kén 1864-ben I. szám alatt.

könyvtárában rendelkezésre álló szakkönyvekben határozottan kimondva nem találtam, éppen csak dr. Fritsch Antal irja „Naturgeschichte der Vögel Europas“ czimü müve első füzetében: „er soll zuweilen auch Eichkatzeln angreifen und aus Noth auch Insekten fressen.“ *) De juliusban alig szenvedhetne szükséget madaram, miután e hónapban sok a fiók madár, melyekkel nagyon könnyen elbánhatik.

Az eddigi ornithologusok e madár táplálkozási módját illetve, abban egyeznek meg: hogy ez a legsebesebb röptü sólyom: a fecskét is elfogja s különösen a pacsirtának annyira esküdt üldözője, hogy ezt elvonulásakor kiséri és vele együtt tér ismét vissza. Azt is állitják, hogy a füben vagy bokorban meglapult madárkát nem bántja s prédáját csak röptében fogja.

Nem akarok a sok auctoritásnak felületességet tulajdonitani, de kitelhetett volna tőlük ezt a madarat, habár közönséges is, alaposan tanulmányozni; mert az ornithologia fő feladatainak egyike az, hogy jegyezze meg a hasznos és kártékony madarakat, s mutassa ki a hasznot vagy kárt lehető legpontosabban, mert ha ezt nem teszi, puszta időtöltéssé alacsonyul. Brehm, a német ornithologusok Nestora, ki alig pár napja, hogy tevékeny életét bevégezte, ki egy fél száz évnél tovább tanulmányozta földrészünk szárnyasait, s leirásukban terjedelmességre és tapintatosságra nézve eddig páratlan, bár uj rendszere nem practicus, nem emliti sólymomnak ezt a tulajdonát.

A szóban forgó madarat eddigelé a kártevők közzé sorolták, legalább annyiban, hogy bizonyos erdőszeti hivataloknál bényujtott karmaiért fizetnek bizonyos taxát. Tagadhatlan csak az, hogy védenczem, mert védelmére nyultam tollhoz, villám röptü.

A pacsirta, ha megpillantja, félbeszakitja vagy inkább elfojtja dalát s ijedségtől félholtan rogyik a magasból a mentő vetésbe. A sebes fecske is nyilsebesen keresi fel az ereszt, s csak akkor hagyja el, ha a sólyom már távol van. Ámde hányszor sikerül a fogás? Szemem láttára vett üzőbe egykor a nevezett sólyom egy kenderikét, (Fringilla cannabina) a kenderike fölfelé igyekezett, de látván, hogy a hézag közte és üldözője között mind inkább fogy, a szó teljes értelmében felhagyott a röpüléssel, függőlegesen zuhant le a védő burjánba s mentve volt; elég bizonyság, hogy a kis madárnak módjában áll a menekülés, ha a veszedelmet jókor észreveszi, s ez az eset többnyire bé szokott állani.

Ilyen körülmények közt nagyon sovány madarat védenczem, ha a rovarokhoz nem folyamodik, és szerény véleményem az, hogy nem csak folyamodik, hanem, hogy éppen ezekből áll az ő rendes tápláléka, s madárkát csak alkalmilag vesz üzőbe. Hogy rovarokkal él, bizonyitja a fent leirt begy- és gyomorbeli tartalék, hogy a Rhyzotrogus solstitialis-t pusztitja, ezért érdem-jelre méltó, — ha létez ilyes a hasznos állatok számára, — mert ez a bogár minden évben számosan jelenik meg a jegenye- és fenyőfa-erdőkben, tetemes kàrt okoz és még többet a lárvája szántóföldeken és réteken. De czéltalan röpkedése által alkonyat tájban az embernek is terhére eshetik annyiban, hogy képébe ütközik, s néha sokasága által kényszeriti képét galyakkal védeni. A magyarhoni sikokon, hol a madár kivált őszkor szokott számosan eléjőni, sokszor volt alkalmam körülte vizsgálódni. Röpülési módja hasonlit a fecskéjéhez annyiban, hogy majd a föld felett suhog el, majd felszökik, ismét alá siet, s egy ideig azon egy környéken űzi vadászatát. Ha csak madarat keresne, alig hiszem, hogy 10—15-ször térne vissza ugyanazon pontra; ösztöne bizonyosan tudatja vele, hogy a madár soha sem hagyja el rejtekét, mig veszedelmet lát; én azt a változékony suhogást rovar-vadászatnak tekintem, annyival inkább, mivel alkonyat tájban folytatja leginkább, mely időben a legtöbb rovar kél szárnyra, s e véleményemben még az a körülmény is támogat, hogy:

1-ször ez a sólyom télire elvonul s oly éghajlatokat keres föl, melyek alatt bogár mindenkor található;

2-szor karmai rövidsége a Falco nisus karmaihoz hasonlitva, inkább a F. tinnunculuséinak felel meg, mely utóbbi a rovarokat kedveli, s mig a Falco subbuteo a repülőket üldözi, a E. tinnunculus az övéit a földről szokta felszedni.

Mind ezekből azt következtetem, hogy a haszon, melyet a Falco subbuteo rovar-pusztitása által szerez, sokkal felülmulja a kárt, melyet kis madarak üldözése által tehet, s e szerint nem taxát, de inkább kimélést érdemel.

Ámbár fő czélomat elértem, midön madaramat hasznosságánál fogva védelemre méltónak ajánlom, élek az alkalommal, midön a madarak mondanám divatos rendszerezését és leirását néhány szóval érintem, s nézeteimet e tekintetben kinyilatkoztatom.

Tekintsük az ujabb német ornithologokat. (A magyarokról, fájdalom, még szólni nem lehet, miután az e szakba vágó magyar munkák merő reproductiokból, vagy nyirbált forditásokból állanak, s ha valami ujat mutatnak fel, ez legfeljebb egy terjedelmes, csürt-csavart leirása a tájéknak, a melyben az illető madár tartózkodik). A német ornithologok, használva a náluk bő alkalmat, tanulmányaikat nagyobb részt muzeumokban végzik, nem törődnek a madár táplálkozási módja részletes meghatározásával, többnyire csak külseje a határozó s egy történetesen tarkább toll felett dühös harczokat vivnak, mert a legtöbben az auctorság után sovárognak. Igy történt, hogy Mayer és Wolf 1810-ben 320 faj európai madarat ismertek és irtak le; Brehm

*) Anton Fritsch „Naturgeschichte der Vögel Enropas, Prag, 1854.“ A szöveg első füzete 37-dik lapján szóról szóra ez áll: „Die Nahrung des Lerchenfalken besteht im Herbste hauptsächlich aus Lerchen, im Frühjahre aus Dorfschwalben. Ausserdem fängt er Finken, Aemmerlinge, Drosseln, Wachteln und andere kleine Vögel und soll zuweilen auch Eichkatzeln angreifen uud aus Noth auch Insekten fressen.“ Hogy csak a szükségtől kényszeritve folyamodnék a rovarokhoz, a fenn eléadott okoknál fogva nem tartom valószinünek s az a körülmény, hogy augusztus 10-kén ismét egy Falco subbuteo-t lőttem, s gyomrának tartalékja ismét csupán rovarokból állott, még inkább megerősit abban, hogy a rovarokat főtáplálékának tekintsem.

K. Lajos 13 évvel később már 150 fajjal többet csinált belőle, ismét 8 év után 900 fajnál többet birt kihozni ugyanez az auctor és 1831-ben megjelent munkájában majd minden fajváltozatnál nagy bölcsen magának tulajdonitotta az auctorságot, ámbár munkája elöszavában maga is elismeri, hogy egy emberi élet rövid csak 1—2 madárfajt is kimeritően megismerhetni.

De az ily meggondolatlan tágitás és bövités ellen már jobb tollu és mélyebb tudományu emberek keltek ki, mintsem hogy reám volna szükség e tekintetben. Még az is járul hozzája, hogy „de mortuis nil nisi bene“ s Brehmnek sok jó oldalai legjobbika az volt, hogy az ő leirásaiból többet tanulhatott az ember, mint a legtöbb drága, de eltorzitott kiáltó szinü képekből.

Szerény véleményem szerint csak a táplálkozási mód részletes ismerete lehet biztos vezető a határozásban és rendszerezésben, mivel ennek lényegéhez idomul a tagok egymásközötti aránya, különbsége és rendeltetése. Minden madár táplálékjában van egy határ, melyen túl nem megyen soha, inkább éhen hal.

E határnak kipuhatolása az ornithologiának valódi feladata, ha ezeket meghatározza, könnyü lesz a rendszerezés és az ornithologia hasznos tudománynyá fejlődik.

Bélátom, hogy egy emberi élet nagyon is rövid az ily czél eléréséhez, de az is tagadhatlan, hogy nem is egy emberi élet feladata, egy tudományt lehetségig kimeritően megalapitni; erre száz meg száz évek közremüködése szükséges, s ha az értékes anyaghalom meggyült, a kor szelleme bizonyára szülni fog egy második Linnét, vagy Cuviert, ki kellő rendbe hozza.

De ha minden ember, a ki néhány gyüjteményt látott, sok synonymát megtanult, és szintoly sokféle fokozatban temérdek szókészlettel tudja megkülönböztetni, leül és Európa összes madarairól irni kezd, az ily ember munkájának első soraiban már kénytelen lesz az „er soll“-hoz nyulni és más auctoritások müveit kizsákmányolni; s használhat-e ő az által a tudománynak, hogy rég elismert, mások által ébresztett eszméket és tapasztalásokat saját stylusába szoritja? Nem látja-e bé, hogy üdvösebb volna a mások által ismertetett tapasztalásokat gyakorlatilag bövitni? Mert hiszen a bövités mindenkor és mindenütt lehetséges.

Nem elég; hogy a csör, vagy köröm stb. formájából azt következtessük, hogy az illető madár p. o. rovarokkal él. A kérdés az, hogy minő rovarokkal: mert bizonyos, hogy vannak rovarok, a melyekhez nem nyul, s más madárfaj éppen azokat keresi fel, melyeket egy ismét más madárfaj mellőz. Ez, az igaz, óriási feladat! de a tudomány örök, s az egyes ember élethosszu munkája a tudomány nagy temploma épitéséhez csak egy-egy pórszemmel járulhat; ámde ezer és százezer pórszemmel épitjük éppen e templom erös oszlopait. Tudom, hogy emberi ész soha sem lesz képes a természet háztartása fenekéig béhatolni, de éppen ugy tudom, hogy mégis a mélység felé legyen irányozva összes törekvése; vizsgálásaiban a netovábbat ismernie nem szabad. A józan észszel merőben ellenkezik, ha megelégszik, hogy a tudomány sokszor zavart tajtékát ujból zavargatja, a helyett, hogy mélységébe igyekezne béhatolni.

A táplálkozás oly fontos a madaraknál, hogy ha körülmények kényszeritik ezt változtatni, nagy változásokba szoktak esni. Tapasztalhatjuk ezt a fogságban élő madaraknál. Nemcsak, hogy a szokatlan étel $^1/_3$-dal sokszor még többel is röviditi életöket, de külsőleg is változnak.

A kenderike (Fring. cannabina) melléről nyom nélkül eltünik a vérveres szin egy kopott barnának engedve át helyét; a kanári természetes zöldes szine több nemzedék folytán fehérré válik stb., a szinek és mozdulatok élénksége egyátalában elvesz.

A ragadozóknál nagy az önmegcsonkitási hajlam, éles csőreikkel elvagdalják lábujjaikat. A Falco subbuteo, sebes röpte miatt az egykori solymászatban szerepet játszott, de rendkivüli önmegcsonkitási hajlama következtében nem részesült közkedvességben a szeliditőknél. Minden vadászsólyom fajok között éppen nála volt e nevezetes hajlam leginkább kifejlődve s én hajlandó vagyok ezt a természetes táplálék hiányának tulajdonitani.

A táplálék kedvéért készek a madarak rendes hazájokat elhagyni, habár a vándorlás nem is tartozik fajok tulajdonságaihoz. Nem hivatkozom e tény bizonyitására a Syrrhaptes paradoxusra, melyről gr. Lázár Kálmán ur terjedelmesen értekezett, mert ezt a madarat állitólag a vizhiány üzte tova a kirgizek sivatagaiból; tény az: hogy 1851-ben a Nucifraga caryocatactes (havasi csöntör) az öszi hónapokban számosan jelent meg a Mátrának le az északba nyuló lejtöin s ugyanez év decembere elején nyom nélkül eltünt onnan. Öreg vadászok, különösen az öreg Wolny, ki a diósgyöri uradalomban alerdöszi minöségében sok éveken át müködött, állitják, hogy 14 évvel az elött, tehát 1837-ben, ugyanez a madár látogatta meg a Bükk erdeit, hol a mogyoró, ha éppen nem is bövön, de jókora mennyiségben terem, s a táj különben is bogyótermő bokrokban igen gazdag.

Mi egyéb birhatta a havas e lakóját oly táj látogatására, a hol széltiben nyoma sincs a havasnak, a hol csak most kisértik meg a fenyö meghonositását, mint természetszerü eledele hiánya?

Ilyen béfolyása van a tápláléknak a szárnyas világra, s valóban elég nagy arra, hogy a rendszerezésnél illő és lényeges tekintetbe vegyék. A természet bölcs ura azért ruházta fel e lényeket a repülés tehetségével, hogy ne legyenek helyhez, világrészhez kötve, hanem vonulhassanak táplálékjok után bár tengereken és homokpusztákon át; mert csak táplálékjok által felelhetnek még rendeltetésöknek, s a táplálék ismerete az: mely éppen rendeltetésöket — vizsgálódásaink főczélját — közli az emberrel.

ÁLLATTANI KÖZLÉSEK.

MART. 22-KÉN 1865. KIVONATBAN A TERM. TUD. SZAKGYÜLÉSÉBEN

ELÉADTA

HERMANN OTTÓ,

ERDÉLYI MUZEUM-EGYLETI CONSERVATOR.

A midön észleleteim sorát megkezdem, nem tehetek egyebet, minthogy néhány felvilágositó szóval bévezessem; a bevezető szavak indoka pedig az, hogy intézetünk állattani osztálya is kezd életjelt adni!

Lássuk tehát a kezdet irányát, jelöljük az utat, melyen haladni, szabjuk ki a kört, melyben mozogni szándékozunk; vessünk számot a segitséggel, mely támogat, és a nehézségekkel, melyekkel szembeszállani, és melyeket legyőzni kell!

A muzeum hivatva van arra, hogy hazánkat bizonyos oldalairól kimeritően ismertesse, még pedig ismertesse ugy, hogy más országokkal vagy tulajdonképpen a tudománynyal lépést tartson minden tekintetben.

Régi bennünk a hátramaradás tudata, az az érzet, mely serkent és buzdit: hogy küzdve és áldozva siessünk a hézagot kipótolni. Ez az érzet — hála Istennek — nem ugy üz minket, mint a gonoszt lelkiismerete, mert hiszen a hátramaradás oly körülmények szüleménye, melyek felett nem volt uraló hatalmunk. Csak küzdtünk és küzdünk ellenök, mint küzdtek már apáink is. A sors sokára ugyan, de még sem későn tán győznünk enged, s rajtunk áll most a kényszeritve mulasztottat önként kipótolni!

Erdély Faunája gazdag és sajátságos; az erdélyi faunistának nagy, szép, mondhatnám szüz feladata vagyon. Hatáskörét hazája bérczes öve határozza, útját a mindent felkaroló tudvágy, a tudomány alapelvei és saját jó érdeke jelölik. Segitsége a hazaszeretet, hontársai buzgalma és áldozatra való készsége, mely a hazai tudománynak muzeumunk képében bár szerény, de biztos, s idővel virágzásra alkalmas ápoló intézetet emelt.

Lássuk a nehézségeket. Ezek főképpen az önálló kiindulás nehézségeiben rejlenek, s a kezdetet nálunk sok tekintetben valódi teremtésnek mondhatni. Avagy nem kapaszkodtunk-e mindeddig idegen nemzetek tudományos vivmányai uszályába?

Vannak-é eredeti észleleteink? Van-é magyar szak-irodalmunk? Sem az egyik, sem a másik! — Erdély állattana még alig vergődött ki a felületesség köréből, rendszeresen nincs mivelve s igy részletes ismereteink sem lehetnek.

Elszigetelt voltunk, akár geographiai, akár nyelv és nemzetiségi szempontból véve is elég ok, mely parancsolólag követeli, hogy a nemzet mivelődését nemzeti alapon eszközöljük. A tudomány igazságai ugyan — legyenek bár tatár nyelven kimondva — mindig igazságok maradnak, de gyakorlatilag csak akkor lehetnek üdvösek egy nemzetnek ugy szellemi, mint anyagi létére, ha a nemzet minden rétege és osztálya egyiránt és szükségeihez mérten sajátjává teheti, ha a nemzetnek a szó legtágasabb értelmében, közvagyonát képezik.

A gyakorlatilag szerzett tapasztalásokkal egyiránt haladó irodalmat kell tehát alapitani, még pedig hazánk természeti kincseiből s a nemzet szelleméből eredetileg kifolyót; más kútforrásokhoz csak ott szabad folyamodnunk, a hol ezek, a minden körülmények között azonos alapelvekre vonatkoznak, mert a szabad vizsgálódás általános eredményei ugyan az emberiség sajátjai, a nemzetekéi azonban viszonyos részletezésök és alkalmazásuk, s azért a nemzet saját erejéből kell képződjenek, hogy szelleméből eredetileg folyanak ki, mert éppen a nemzet saját köre megismerésére vonatkoznak s szellemi mint politikai állására érezhető befolyásuk van.

A valódi becsü irodalom a természettudomány mezején csak gyakorlati tapasztalások alapján indulhat virágzásnak, csak is ugy számithat fényes eredményekre, és csak is igy lehet üdvös befolyásu a nemzet jóléte fejlesztésére. Ámde itt eddig a legnagyobb

akadályokkal találta magát szemközt az erdélyi természetbarát! A milyen nagy és szükséges a megoldandó feladat, oly aránytalan kis erő müködött megoldásán. Egy maroknyi ember vállára nehezedett sokáig a feladat egész sulya, a mely, tekintve a segédeszközök szük korlátait és főképpen a részvét és közremüködés hiányát, melylyel minden lépten-nyomon szemközt állott, valódi mártyrságot szenvedett, tudva azt, hogy a feladat ezerszerte haladja meg az egyes gyarló ember bármily fokra felcsigázott munkásságát is, s egyedül a remény: hogy a kezdet küzdelmei, ha később is, mégis számithatnak némi üdvös eredményre, buzdithatott kitartásra és óvhatott meg a kidüléstől.

A következő észleletek olvasásakor vegye a mondottaknál fogva tekintetbe a kegyes olvasó, hogy kis téren és korlátolt körülmények között eszközöltettek. Erdély Faunája alapos megismerésére ugyan is szükséges volna:

1-ör hogy az ország minden alkalmas pontján történnének észlelödések;

2-or hogy az észlelődések tervileg és szakadatlanul eszközöltetnének.

Avatott kezek feladata volna azután az észleleteket egymással öszhangzásba hozni és az eredményt kimutatni.

Észleleteim egyelőre csak a feltünő eseteknek lesznek szentelve, melyekben ugy a zoologus, mint a faunista is találhat némi anyagot tanulmányai számára, s a közlésekben szorosan csak a tényeket tárgyalom, mert a következtetésnek és tanuság szolgáltatásnak csak sok évi gyüjtés és adatolás szolgálhat elegendő anyaggal. Az egy évi korlátolt észlelődések eredménye elvész az anyaghalmazzal szemben.

Hazánkat geographiai fekvésénél fogva, sok tekintetben az európai Fauna központjának mondhatni. Az éjszak és dél, a kelet és nyugot, a havas és sik, a viz és puszta, a liget és öserdő Faunája, mintha csak légyottot rendezett volna hazánk kebelében. Égaljának változatossága s tájainak nagy részben miveletlensége, majdnem szüziessége, hozza magával, hogy több oly állatfaj örvendhet benne teljes virágzásnak, melyet más tartományok túlnépesedése s ezt követő terjedelmesebb culturála részint kiirtott, részint elnyomott, vagyis, mely a cultura elől az öserdö és felhőboritotta havas ünnepies csendjébe és oltalmába menekült.

A medve, zerge vagy hiúz éppen ugy talál nyugodalmat, tenyésztésre alkalmas helyet, mint Bessarabia föld alatt turkáló szemetlene, (földi kutya, tájnév; Spalax typhlus Pallas). A saskeselyü, a havasok e korlátlan kényura éppen oly jól érzi magát hazánk területén, mint a sik csendes lakója: a túzok, vagy a ragyogó tollu piripio (méhész, tájnév; Merops apiaster Lin), vagy akár az egyiptomi batta (Ibis falcinellus Lin). A déli skorpió éppen oly háboritatlanul folytatja életét, mint a szibériai Cicindella chiloleuca. Fischer. Az Apolló pillangó (Doritis apollo Lin.) Radna mellett repked, mig Kolozsvárt az oleánder pille (Deilephila nerii Lin) nem ritka vendég stb. Ime egynehány értékes ellentét a sok közül, és ha el is tekintünk az állattannak szellem nemesbitő és az anyagi jólétet fejlesztő befolyásától, már ily ellentétek és sajátságok magokban is képesek az érdeket felkölteni és a legkisebb figyelmet valódi gyönyörrel jutalmazni.

Ilyen körülmények között érdekes tanulmányt nyujt az állatok vonulása különösen és a Fauna szaporodási és életviszonyai átalánosan véve. Nem kevésbbé fontos és érdekes a geographiai elterjedés viszonya is, melynek szembeszökö különbségei éppen a geologiai conformatio által feltételezett változatos égalylyal s a nagy vonulási utak közelével állanak kapcsolatban.

Elöször is eléadom a figyelemre méltó jelenségeket, melyek Erdély állattanára nézve átalános érdeküek, s ezek között első helyen áll a cursoriusokhoz tartozó

Oedicnemus crepitans, Temminck. A madár hossza: 18—19, a kiterjesztett szárnya szélessége: 33—34 hüvelyk között ingadozik; kor és nem szerint nem igen különbözik. Csöre töve világos sárga, hegye fekete. Szeme s ennek köre ugy mint a lábai is sárgák. Teste felső része rozsdaszürke, barna tollszár-vonalakkal, homloka, a szeme előtti hely, a szeme felett és alatt elhuzódó vonás fehéres, a szárnya felsöjén láthatni egy sárgás fehér, a szárnya szélén egy szürkés fehér, feketésen tarkázott vonást. Elsörendü kormánytollai feketék, farka mind a két oldalán fehér, fekete véggel, közepe feketés, ágas foltokkal tarkálva. Alteste sárgásfehér, a mellén és farkalján rozsdasárgásba átmenve. Csörének és lábainak különös alkotása van. Az előbbi majdnem árforma, egyenes, négyszegletes s a közepén alacsonyabb mint vége felé. Az utóbbiak formája magas és karcsu, a sarka azonban vastag, 3 ujja rövid és alól széles, körmei rövidek és csak kissé kiállók.

E madár hazánkban a ritka vendégek közé tartozik, s eddigelé csak egyet löttek a Maros mentiben, (lásd: Bielz, Handbuch der Landeskunke Siebenbürgens. Hermannstadt 1857. p. 110.)

A muzeum gyüjteményében két példány van, melyek közül az egyik Velics Károly ur gyüjteményében, a másik 1864 junius havában Al.-Fehérmegyéből (N.-Enyedről) küldetett be. Az utóbbi példányt Mártonffy ur szivességének köszönjük. Buzgó természetbuvárunk, a muzeum örsegéde dr. Pávai Elek állitása szerint Alvincz környékén költeni is szokott ez a madár. Rendes tartózkodási helye a parlag, s állitólag igen vigyázó és óvatos, mit én — bár nem vonom kétségbe — nem bizonyithatok, mert, noha kétszer volt alkalmam e madárral összetalálkozni, mind a kétszer szokatlan helyen történt. Az elsöt ugyan is 1855. májusban a bécsi Praterben egy séta alkalmával riasztottam fel. A madár ügyes repülése nagyon hasonlit a libuczéhoz, csakhogy szárnyai alkotásához mérve sebesebb és fürgébb. A felkeltett madár minlegy 100 lépésnyi távolságra ereszkedett le egy vastag tölgyfa tövéhez, s én a tölgyfa által fedve, annyira közeledtem hozzá, hogy sétabotommal le is ütöttem.

A másik esetben 1863. octoberben a köszegi

sétatér pázsitján láttam ide s tova futkosni. A madár egy a nyakán található már gyógyuló seb következtében egészen ki volt fogyva az erejéből, ugy hogy kézzel foghattam meg, s egynéhány napig elevenen tartottam a szobámban, a hol csakhamar bizalmassá kezdett válni. A seb azonban véget vetett életének. A madár tehát, az évszakot tekintve, mindkét esetben vonuláson volt, s ez által kifárasztva, magaviselete is különbözhetett a természetestől.

Pelecanus onocrotalus, Linné. Gödény. 1864 junius elején megjelent egy 15 fönyi társaság a Szamoson s a szünteleni üldözés daczára, melynek hét darab lett áldozatja, junius végén még Kolozsvár környékén tartózkodott. Julius végén pedig még Nagy-Kapus mellett tartózkodtak.

E madár Erdély nagyobb folyóin, pld. a Maroson nem éppen ritka, eddig azonban nem volt eset arra, hogy a Szamoson oly magasra vonult volna fölfelé. Kolozsvár régi vadászai azonban emlékezni akarnak megjelenésére, mintegy 10—15 évvel ezelőtt.

A muzeum birtokába három példány jutott, melyek között egy szép bóbitás és sörényes tojó és két, csak kevéssé bóbitás sörénytelen him; mind a három kifejlödött példány.

Larus fuscus M. et W. Magyar neve nincsen. A magyar ember a Larus, Sterna és Lestris nembeli madarakat „sirály"-nak szokta nevezni, s ezt az elnevezést a madarak valószinüen vontatott, sirásra emlékeztető hangjoknak köszönhetik.

A muzeumba került szép példányt Elekes István ur lötte Bethlen tájékán mult évi junius 19-kén, tojó, közel három éves, mit a fark bal felének harmadik tollán látható néhány apró barna foltok bizonyitanak. Gyomra üres volt, bárzsingjében azonban több egész és szélylyel darabolt lótetüt (Gryllotapa vulg) találtam.

Brehm ezt a madarat (Lehrbuch der Naturgeschichte aller europäischen Vögel II. Th. Jena 1824) a csőr kivételével igen jól irta le; Brehm a csőrről t.i. azt állitja, hogy kampója (Nagel) vörös, holott a csőrnek csak alsó fele ilyen szinü a villaág táján.

A Larus fuscus eljövetele Erdélyben, mutatja a Brehm sejtelme helyességét, mely szerint ez a madár az ó világ keleti részén is előfordulhat. A Tisza mellékén majdnem gyakori, daczára annak, hogy valódi tengeri lakó s a nyarat leginkább Norvegia partjain tölti, hol is leginkább apró heringekkel táplálkozik.

Ha most még megemlitem, hogy a Szalakóta (Coracias garrula, L.) 1864 junius elején szokatlan sokaságban mutatkozott Kolozsvár környékén, átmehetek a téli idényben átalában véve észlelt nevezetesebb jelenségekhez, s megkezdem a:

Hörcsökkel (Cricetus frumentarius, Linné). Ez Kolozsvár környékén az annyi tekintetben érdekes szénafüveket, továbbá a sz.-györgyi dombokat és a Szamos melletti lapályt választotta tanyájául. Lyukai helyenként csak egy pár lépésnyire vannak a folyó partjától. Téli álma nem szakadatlan mint a pelé-é (Myoxus glis); december és január havat azonban rendesen lyukában szokta eltölteni, s koronként felébredve, az őszkor bégyüjtött eleséggel táplálkozik.

Az elmult rendkivüli lágy tél annyiban volt befolyással a hörcsökre, hogy lakát decemberben és januárban is gyakran elhagyta, még pedig nem a szükségtől üzve, mert a kezemhez került példányok gyomrában elégségesen különféle gabonát találtam s ez biztos jele annak, hogy készletök elég gazdag volt.

A 11 példányból következtetve, mely rövid idő alatt kezemhez került, a hörcsök a gyakori állatok közé tartozik itten, s csodálatos, hogy a szegény emberek nem ássák ki téli készletét, mely leginkább tiszta buzából szokott állani, a melyből egy erös hörcsök másfél vékát is szokott gyüjteni, még pedig csak tökéletesen ép szemeket, melyeknek csiráit elharapja, nehogy raktárában kikelhessenek. Tavaszkor a scirpusok még zsenge hajtásaival is táplálkozik.

A nyul (Lepus timidus, Lin.) felhasználta a lágy időjárást s ebből következő kedvező táplálkozási körülményeket, ugy hogy február közepén már süldöt lehetett találni; ez az ivadék azonban részint a bekövetkezett nagy hó, részint az e következtében nagyon összecsoportosult ragadozók által tönkre ment.

A rókáról (Canis vulpes, vulgaris, L.) jeleset mondhatok. Ugyan is martius 15-kén egy szamosfalvi vadász agarai a szőlők közelében egy feltünően rövid lyukból egy róka fészket kapartak ki, melyből nyolcz, körülbelől hat napos róka kölyköt hoztak napfényre.

E mellett két körülmény kiemelendő: a rendkivül korai kölyközés és a még rendkivülibb szaporaság. Az anya-róka is birtokomba került, s minden gondolható veszedelmen mehetett keresztül hosszu életében; tanuskodtak erről a számtalan bégyógyult lövés helyek, marások és csonttörések; vénségére arról lehetett következtetni, hogy alsó agyarai félig lekopva és viasz-sárgák voltak, a felsők ugy annyira hibáztak, hogy még gyökerök helye is teljesen becsontosodott, a többi foga pedig egészen kopott és sárga volt.

Ezek mind olyan körülmények, melyek egyrészt ez állatfaj rendkivüli szivóssága mellett tanuskodnak, másrészt még csodálatosabbá teszik a rendkivüli szaporaságot.

A róka vidékünkön aprilis második felében vagy május elején is szokott kölykezni, a kölykök rendes száma három és hat között ingadozik, eddig pedig átalában véve hét kölyök volt a szaporaság non plus ultrája, annál jelesebb tehát jelen eset nyolcz kölyökkel, mely mind igen jól ki van fejlődve. A muzeum számára az anya-rókát és négy kölyköt sikerült feltartani, a többit az agarak használhatatlanokká tették.

Farkas (Canis lupus, L.) a környéken 3 fordult elé, kettőt parasztok löttek agyon, a harmadikkal madarászat közben találkoztam össze az ugynevezett békási szőlők árkában.

Gyüjteményünkbe csak is egy koponya került.

Átmegyek most a madarakhoz: A vércse v. vercse (Falco tinnunculus, L.)

Megérkezik rendesen martius közepe táján; elvonul october második felében. Egy him ez idén kivételt csinált, s az egész telet derekasan kiállotta. Novemberben és decemberben a szászfenesi szőlők körül; januárban és februárban a Kolozsvár városi téglavető közelében észleltem. Stetter F. W. emlit egy esetet, hogy Szabolcsmegyében januáriusban lött egy vércsét, (Verhandlungen und Mittheilungen des siebenb. Vereins für Naturwiss. in Hermannstadt, 1864. XII. pag. 241.)

A jégbuvár (Colymbus septentrionalis) rendes megjelenése november; távozik néha aprilisben; egy példányban november 11-kén 1864. megjelent a Szamosnak azon a helyén, a hol a Nádassal egyesül.

Érdekes körülmény az, hogy bukás közben halászó emberek hálójába került s innen szerencsésen a muzeumba.

Falco aesalon, nálunk csak télben szokott megjelenni. Példányunk jött november 15-kén. Más téli vendégeink kimaradtak, vagy legalább nem szorultak a völgybe, ugy a fenyőmadár (Bombycilla garrula), fenyő-rigó (Turdus pilaris) kimaradtak. A pirókot (Pyrrhula vulgaris) és havasi pintyet (Fr. montifringilla) csak a februarius végén esett nagy hó szoritotta le a völgyekbe, hol azután martius második feléig meg is maradtak.

Parus caudatus (hosszu farku czinke, őszike, őszapó: tájnevek) és P. coeruleus (kék czinke) novemberben csak egyesen és futólagosan mutatkoztak kerteinkben, s azután nem szorultak többé a lakott helyek közelébe.

Téli kánya (Buteo lagopus) nagy sokaságban jelent meg november végén, s februáriusig szorgalmasan egerészett a környéken.

Két példány a muzeumba került, s az egyik példány begyében és gyomrában mintegy 16 egér maradékait találtam, képzelhető ebből a madár hasznossága, melynek daczára azonban folytonos üldöztetésnek van kitéve az annyira elszaporodott „Sonntagsjäger“-ek részéről.

Circus cyaneus et cinerascens (egerész-ölyv, tájnév) az egész telet kitartotta a várostó nádjában. Gróf Lázár Kálmán e madarak megjelenését február végén észlelte (l. Muzeum évkönyvei I-ső kötet 73 lap. Kékes örvöly circus cyaneus; havas örvöly circus cinerascens.)

A Buteo és Circus nembeli madarakat átalában véve nem lehet eléggé ajánlani a mezei gazda figyelmébe, mert a baromfira nézve legkevésbbé sem veszedelmesek, holott az egerek elszaporodása ellen a legjobb óvszerek.

Seregély (Sturnus vulgaris) február másodikán egyesen megjelent (rendesen február közepén vagy végén jelentkezik).

Fehér billegényt (Motacilla alba) febr. 15-kén lött Schuster ág. hitv. elemi tanár, (l. a muzeum évkönyvei I. kötet 74. lap).

A februárius végén esett nagy hó sok nyomort hozott a szegény szárnyasokra.

A muzeum kert rigói a csorgó kövei között található mohára szorultak, a kisebb madarak összeseregelve az itt-ott a hóból kiálló már rég megkopasztott vad repczekórókon tengődtek; a ragadozó madarak ellenben böségben éltek, mert az összegyült, didergő apró madárkákat könnyü szerrel kapdoshatták. Ez időben jelent meg a városi tó közelében egy pompás Aquila fulva (köszáli sas) pár, a hóval együtt azonban eltünt.

Plectrophanes nivalis egy kis seregben vonult éppen ez időben a völgyön át, s az örvös rigó (Turdus torquatus) is félbeszakitotta havasi útját s egy pár napig völgyünkben várta a hó elmenetelét.

Martius 3-kán ismét megjelent egy Falco aesalon, de csakhamar el is tünt, valószinüleg éjszaki hazája felé.

És most következnek a rovarok. Febr. 17-én jelent meg az olvadó havon a Malacodermatához tartozó Telephorus fuscus Latr. bogár lárvája, melyet én a nevezett napon a muzeum-kertben az olvadó hóról szedtem fel. Két nappal később ugyanezt a rovart kaptam a városi hatóság útján egy czédula kiséretében, mely szerint a béküldött rovarok, a Kajántó torkolatánál a levegöből estek volna le, a mint ezt három, az iparos osztályhoz tartozó vadász látni akarta.

Meg vagyok győződve, hogy e lárva megjelenésére több napi lágy idő szükséges, mely a lárva tartózkodási helyét (többnyire kövek, porlott föld a fák tövénél) a hótól megszabaditván a lárvát a meleg napra kicsalja. Ismeretes dolog, hogy a hó kövek és domborodások körül sokkal hamarább olvad mint egyebütt, s éppen azért könnyen magyarázható e lárvának megjelenése; annyival is inkább, mivel a hideget jól állja. Hogy olyan emberek, a kik a rovarokra csak nyárban szoktak ügyelni, nem kis tétovába esnek, ha ilyent télben a havon látnak, könnyen belátható, valamint az is, hogy csudának nézik ezt a jelenséget, s igy illőképpen az égből származtatják.

A hires svéd természettudós Degeer, ugyan e lárvát észlelte egy fenyves közelében sok más rovarok társaságában a havon, s e körülményt ugy magyarázta, hogy egy erős szél a rovarokat a közeli fenyves fái tövétől felragadhatta, s a szabadba sodorhatta. Az én véleményem eltér egy kevéssé az érintett magyarázattól, mert lehetetlennek tartom, hogy a szélnek erdőben olyan hatalma lehetne, hogy benne levő fák tövei nedves és ezáltal kötött talajáról egy lapos, s a földhöz kapaszkodó rovart felemelhetne.

A Telephorus lárva egyszer a hó szinére kicsalva, messze barangol rejtekhelyétől, s az olyankor igen változatos időjárás eshetőségeinek nagyon ki van téve; történik, hogy fris hóesés lepi meg, olyankor az uj réteg felszinére furja ki magát, de a rejtőzésre alkalmas helyek a fris hó által el levén boritva, kényszeritve van barangolását folytatni a lárva. Keletkezhetik olykor erős, a havat seperő

szél is, és a lárvát a hóval együtt kisebb-nagyobb távolságra elsodorhatja, de nem hihető, hogy egy forgószél a lárvákat oly magasságra ragadhatná, honnan azután talán napok mulva egészen más vidéken tökéletesen szélcsendben hullanának, még pedig elevenen; már pedig a kajántóiakkal igy kellett hogy történjék.

A Telephorusok egy számos tagu családot képeznek, s eddigelé mintegy 80 európai faj ismeretes. Rövid jellemzésök Leunis szerint a következő: „ragadozó bogarak, melyek rovarpusztitás által hasznosak, füveken, fákon tanyáznak; hatlábu lárváik hosszuk, laposak és bársonyforma nemezzel vannak boritza, ugy hogy fejöknek csak első fele boritatlan.“ „A lárvák a földben és kövek alatt tartózkodva, rovarokkal táplálkoznak; gyakran már télben a tavasz kezdete előtt, nagy sokaságban jelennek meg a havon; (innen a német elnevezés: „Schneewurm“). A lárva és bogár jó képe látható „Georges Cuvier Coléoptères, Planche 32. fig. 10. e. 11.

A bécsi császári udvari állattani gyüjtemények öre, lovag Frauenfeld György e lárvát a mult év tavaszán Purkersdorf közelében a hóbalhákkal (Podura) egy időben észlelte.

Ez alkalommal Degeer észleletére visszatérve megjegyzem, hogy az emlitett más rovarok, a melyeket a Telephorus lárvákkal együtt talált, ha nem voltak Podurák, akkor bizonyosan a fenyőcsapok pikkelyei oltalma ala menekült Arachnidák (pókfélék) és Hemipterák (poloskafélék) stb. lehettek. A muzeumkertben volt alkalmam észrevenni, hogy a szél által a hóra leejtett fenyöcsapok sok rovarnak szolgáltak menedékül s a csap lezuhanása következtében a hóra kiestek.

A hirlapok ez év tavaszán több oldalról ugynevezett „rovaresö“ hireket hoztak, ugy Kolozsvárról, Lichtensfelből a bajor Pfalzban és Neu-Pitscheinból; a közlött leirások után mind a három esetben a Telephorus lárva szolgáltatta a közlési anyagot.

Martius 9-kén más tüneménynek valék tanuja. E napon ugyan is az olvadó havon megjelent a tulajdonképpeni hóbalha — Podura. E rovar faja iránt nem jöhettem tisztába, jónak láttam tehát Frauenfeld urral közölni, s feleletéből értesültem, hogy a faj előtte is kétes. Nem tehettem tehát másként, mint, hogy e rovarokat bővebb tanulmányozás alá vettem, melynek eredményét azonban csak akkor tehetem közzé, a midőn e rovarat minden változásain keresztül kisérhetni elég szerencsés leszek.

Nicolet a Podurákról egy monographiát irt ugyan, de ugy látszik, hogy az általam tanulmányozott fajt vagy nem ismerte, vagy kifejlődésének egy korábbi stadiumát vette alapul, s ezt felderiteni Frauenfeld ur szives segedelmével bizonyosan sikerülni fog.

Ime, kegyes olvasó, a kezdet, habár hiányos is, de meg van téve, s az észleletek folytatása rajtam bizonyára nem mulik. Adja Isten, hogy minél több ügybarát méltassa figyelmére az állatországot s tüneményeit, hogy minél elébb nyomulhassunk előre a tudományos haladás phalánxában s ne képezzük — mint eddig — az egyes szakokban az Arriére garde-ot.

ÉRMÉSZETI KÖZLEMÉNYEK.

OLVASTA DECEMBER 14-KÉN 1864.

Finály Henrik

MUZ. EGY. ÉREMTÁRNOK.

I.

E szó „érmészet“ a valódi történelembuvár szájában egészen más valamit jelent, mint a mit közönségesen vele jelölnek. Azokból a kisebb nagyobb érczdarabkákból tudniillik, a melyeket egyik vagy másik hatalom a maga bélyege által pénzzé, azaz a közforgalomban kézről kézre vándorló tárgyak értékének átalános mértékévé tett, a történelembuvár sokféle következtetést kiván vonni a maga czéljaira, sok adatot akar rólok leolvasni, és ez adatok közt természetesen legkevésbbé becseseknek tartja azokat, a melyeket egyebünnen kevesebb fáradsággal és könnyebben tud magának megszerezni; azokat tudniillik, a melyeket akárki is, a ki olvasni tud, akármely arra való pénzről rögtön le is tud olvasni: értem azokat a korszámlálási adatokat, a melyek megmondják, hogy ez vagy amaz országban bizonyos korban ki volt az uralkodó. A valósággal becses történelmi adatok, a melyeket a pénzek nyujtanak, egészen másfélék. Csak mintegy mutatványul emlitem, hogy például egy bizonyos időben bizonyos országban forgalomban volt legkisebb pénz mekkorasága igen fontos felvilágositást adhat a társadalmi élet akkori viszonyaira nézve, annál a szoros kapcsolatnál fogva, a melyben van vele a legközönségesebb és mindennapi szükségek, teszem az élelmi szerek, ára. Az a körülmény, hogy bizonyos időben valamely országban a forgalomban levö pénz tetemesebb része belértékes-é vagy pedig olyan, a melynek csak a veretö kormány tekintélye és hitele kölcsönöz egy mulékony becset, nem csak az ország és a benne lakó nemzet vagyoni állapotáról, hanem politikai történelméről is tesz tanuságot. Ugy hogy például, a ki a magyar nemzet történelmét nem tudná is, de meglátná egy pénzgyüjteményben egymás mellett II. Rákóczy Ferencz ezüst forintjait és réz húszasait vagy tizeseit, ha a „Pro Libertate“ felirat nem is volna, mégis rögtön forradalmi, vagy legalább is háborus nehéz időkre következtetne. A ki látja, hogy Erdélyben mily nagy mennyiségben fordulnak elé III. Zsigmond lengyel király pénzei, ebből magából is meg tudná mondani, hogy a XVI-dik évszázban nagy és élénk forgalomnak kellett lenni a két ország közt. És igy tovább számos dolgot olvas ki a történelembuvár egy pénzgyüjteményből, a melyekről nem is álmodik az a közönséges értelemben vett numismatikus, a ki azt a gyüjteményt sok fáradsággal és néha még több költséggel egybeszerezte.

A közönséges értelemben vett érmész ezért egészen más szempontból tekinti a pénzeket, mint a történelembuvár.. Nézzünk végig az érmészeti könyveknek azon a során, a mely feladatul tüzte ki magának az érmek és pénzek külsőképpen való ismertetését, és meglátjuk, hogy bizonyos pénzek az R betü, a ritkaság jele, egyszeri vagy ismételt utána tétele által ki vannak tüntetve. Ez az R betü a közönséges érmész előtt nagyon sokat nyom, annyira, hogy szenvedélye fokozatához képest egy 2 vagy 3 R-rel jelölt oly pénzecskéért, a melynek belbecse alig egynéhány krajczár, tudományos becse pedig éppen nincs, 30 söt 50 frtot is kész adni, azt hivén, hogy ki tudja mily kincs birtokába jut; pedig sokszor az egész ritkaság abból áll, hogy a körirat szavai közt pontok helyett keresztek vannak, vagy például egy betü fonákul áll, vagy egy betü kimaradt. A ritka pénznek lehet ugyan tudományos becse is ritka voltánál fogva, a mennyiben tudniillik egy gyüjteményi sorozat kiegészitésére szükséges, és ez eset rendesen akkor áll

elé, mikor valamely pénz azért ritka, mivel a veretö uralkodó csak rövid ideig uralkodván, igen keveset veretett belöle, vagy pedig valamely nevezetes okból a kiadott pénzeket ismét bészedette és összeolvaszttatta. Az elsö esetre példák I. Mária magyar királyné, Báthori András, Brandenburgi Katalin, Bethlen István, Rhédey Ferencz erdélyi fejedelmek pénzei, az utolsóra az I. Leopold alatt Szilézia számára veretett garasok, a melyeken a sas alatt F I K betük állanak, és a melyeket a kormány azért váltott be és olvasztatott egybe, mivel igen finom ezüstből voltak, és az orosz platina pénzek, a melyeket az orosz kormány azért vont ki a forgalomból, mivel veretésök igen sokba került. Az ilyeket a tudományos czélból alapitott gyüjtemények is kénytelenek, ha áldozattal is, megszerezni, noha tudományos becsök csak annyi, mint a nem ritkáké. De átalában véve nem a kevés szaktudós, hanem a számos dilettans határozza meg a gyüjteménybe való tárgyak árát, és igy legalább e tekintetben, a közönséges értelemben vett érmészek tekintélye dönt.

Azonban nem kell azt hinni, hogy ezek az urak nem tesznek nagy szolgálatot a tudománynak. Sőt már csak arra is, hogy valaki ily nem tudományos gyüjtönek beállhasson, nem csekély tudományra van szüksége. E tudomány ugyan is kiterjed a létező veretek teljes ismeretére, tudására azoknak az ismertető jeleknek, a melyekről az igazi régi pénzt a csalárdul utánzottól vagy éppen koholttól meg lehet különböztetni, végtére időszámlálási és történelmi széles ismeret szükséges, mert a veretből meg kell tudni határozni, hogy egy bizonyos pénz, melyik időből és melyik országból való. Ez utóbbi meghatározás számos esetben roppant nehézséggel jár, még akkor is, ha az embernek jól felszerelt és teljes érmészeti könyvtár áll rendelkezésére; legtöbb nehézséggel jár akkor, ha az embernek ugynevezett néma pénzzel van dolga.

Átalában véve tudniillik felosztjuk a pénzeket beszélő és néma pénzekre. Beszélöknek mondjuk azokat, a melyeken vagy irás van, a melyből ki lehet olvasni, hogy ő, t. i. a pénz hová való és körülbelől mikori; vagy pedig ugynevezett beszélő jelvény, azaz olyan, a mely mivoltával rögtön elárulja a pénz hazáját. A közép- és ujkorban az ily jelvények a czimerek, és igy czimertani ismeretek nélkül bajos akár kinek is érmek meghatározásához fogni. De a czimerek használata koránt sem oly uj, mint a hogy némelyek hiszik; söt már a legrégibb öskorban találunk czimerekre, mert mihelyt valamely jelvény állandóan jelentkezik, mint valamely város, vagy tartomány, vagy nép nevének helyettese, e jelvényt bizvást czimernek mondhatjuk, és ily értelemben kétségen kivül például a bagoly Athenae, az oroszlányfő Miletus, a tengeri ló Lampsacus, a lófő Panormus, a hajó eleje Róma, a delphinon lovagló ifju Tarentum stb. czimerei. Éppen ugy Rómában a futó eb az Antestiusok, az elefánt a Metellusok nemzetségeinek czimerei, és különösen érdekesek itt az oly jellemző czimerek, mint például a tengeri fóka mint Phokaea, a tekenös béka mint Aegina szigete, a rózsa mint Rhodos czimere és más hasonlók. Az ilyenek hamar igazitnak utba, legalább annyiban, hogy mindjárt következtetést engednek a meghatározandó pénz hazájára; ámde már ezek is sokszor tévutra vezetnek. Igy például tudva levö dolog, hogy Corinthusnak czimere a felrepülö Pegasus; ugyde nagyon csalódnék, a ki az e czimert mutató pénzeket rögtön Corinthusiaknak venné, mert itt az a sajátságos körülmény áll be, hogy a Corinthusból kiindult telepek is az anyavároshoz való ragaszkodásból megtartották ugyanazt a czimert, sőt nem csak a czimert, hanem a pénz egész veretét, és ennek következtében léteznek a gyüjteményekben oly pénzek, a melyek iránt az érmészek még nincsenek tisztában, hogy vajjon Corinthus vagy pedig Syracusæ, vagy Amphilochium az igazi hazájok, sőt egy aránylag meglehetős ifju római köztársasági denáron, a melyet Róma épitése után 665 és 670 között Q. Titius pénzverő mester veretett, ismét megjelenik a felrepülő Pegasus, és itt bizonyosan már nem mint Corinthus czimere.

Néma pénzeknek mondjuk az olyanokat, a melyeken sem irás sem oly beszélő jelvény nincsen, hogy arról meg lehetne ismerni a pénz hazáját. Az ily pénzek meghatározásában segitségül hivja az érmész a müvészet és az emberi mivelödés történelmét, és abból kiindulva igyekszik hozzávetni a pénz hazájához és korához; ámde itt sokszor fordul elé az az eset, hogy a legélesebb szem és a legmélyebb tudomány is hasztalanul és sikertelenül fárad, és a végén kénytelen azon megnyugodni, hogy a mit nem lehet tudni, azt nem lehet tudni. Igy például a mi muzeumunk is birtokában van egy a Somoskői várban talált kis aranypénznek, a mely egyik domboru oldalán egy kezet kinyujtott ujjakkal és egy kis golyót, a másik öblös oldalán egy sugárzó félholdat mutat, és a melynek durva kivitele elég bizonyságot tesz arról, hogy ez a pénz se nem római, se nem görög, de hogy miféle, azt a tudósok oly kevéssé tudják, hogy a tudományos érmészet se nevezi maig is másnak, mint a minek a nép hiedelme keresztelte volt, t. i. szivárványcsészének (Regenbogen-schüsselchen). Ugyanis a hol pénzek vagy más régiségek hajdan egyenként elhullatva most szórványosan fordulnak elő, gyakran megtörténik, hogy záporeső mossa ki e tárgyakat a föld felszinére, és igy eső után szokták megtalálni, a miből a középkorban a népnél az a hiedelem származott, hogy ezek a pénzek a szivárványból hullanak le. Hasonló esetben vagyunk azokkal a barbar ezüst pénzekkel, a melyek II. Filep macedoniai király ezüst staterei mintájára, de a barbarosodás oly különböző fokán vannak verve, hogy a mig egyfelől a legjobban utánzottakat az eredeti Philippeusoktól alig lehet megkülönböztetni, másfelől erös képzelödés kell, hogy az ember a legbarbarabbokon a Jupiter fejét és a lovas embert felis-

merje. E pénzek nagy mennyiségben fordulnak elé csaknem egész Európában, és igy még a lelöhely se igazithat utba.

Még nagyobb zavar áll elé a középkorban, még pedig nem rögtön az u. n. népvándorlás után hanem későbben a 9-dik száz vége felé és tart egészen a 15-dik száz közepe tájáig. Ebbe a korba esik az a közöny minden müvészet iránt, a mely a római cultura utolsó maradványait is megsemmisité és utána az a vajudás, a mely a már türhetetlenné vált barbarságból kibontakozni igyekszik; ebbe a korszakba esik a törökök megtelepedése a szétrombolt byzanczi császárság romjain, esnek a keresztes hadjáratok és a nagy tatárjárás, a melylyel a kelet mintegy visszatorolta a nyugatnak a keresztes hadak pusztitásait. Ebben a korban oly kevés leleményesség mutatkozik az európai nemzetek pénzein, hogy a mit egyik nemzet vagy kormány megkezdett, azt a többiek jól roszul utánozzák. Egy pár kereszt, körülötte egynéhány pont vagy vonás, ennyiből áll az akkori pénzek nagy részének egész verete, és ha mutatkozik is betü, az oly idétlen és idomtalan, hogy elolvasása csaknem ráfogással határos.

Ha különösen az Árpádházi magyar királyok pénzeit tekintjük, a melyeknek keletkezése egészen ebbe a korba esik, a pénzek külalakját illetőleg egynéhány nevezetes phasist vehetünk észre. Körülbelől 1000-ben vagy nem sokkal később megkezdi szent István a pénzveretést. Pénzeinek verete nagyon egyszerü, innen is tul is kereszt, és ennek ágai közt vonások vagy ékalakok, meglehetősen barbar körirat, a melyet némely példányon egyes betük vagy az egész körirat fonák állása még durvábbá teszen. Ez az alak és veret lényegtelen eltérésekkel megmarad egészen Salamonig. Salamon alatt kezdődik az első kisérlet arcz, sőt mellkép veretésére, de I. Géza ezt ismét elhagyja és szent László alatt még két hasonló bélyeget kapunk ugyan egy-egy arczképkisérlettel, de a haladás más irányt is vesz és az egyszerü kereszt helyébe 6—8 küllős kereket vagy egymás mellé állitott 3 többé kevésbbé czifrázott keresztet állit, és a hol az egyszerü kereszttel megmaradt, ennek ágai közzé az ékek helyébe apróbb kereszteket teszen. De a köriratok, bármi idétlenek is néha az egyes betük formái, ez ideig még mind tökélyesek és tisztán olvashatók. Kálmán alatt fordulnak elé a legelső pénzek, a melyeken a körirat betüi elébb kapcsolat nélkül való és semmit se jelentő szétszórt egyes vonásokká fajulnak, majd meröben elmaradnak, a veretet alkotó keresztek, pontok, körivek és vonások pedig igen változatos csoportozatokban mutatkoznak. Még II. István és vak Béla ugy mint Kálmán is a köriratos pénzeken megtartják a szent László alatt divatba jött veretidomokat és csak a néma pénzeken térnek át más idomokra, de már II. Géjza a köriratos pénzeken is ujszerü idomokat kezd használni, az arczkép meröben eltünik, helyébe III. István alatt betük is vegyülnek a veret idomai közzé, mig II. László alatt ismét eléáll az arczkép, és III. Béla lemezpénzein már igen csinos metszetü alakok, egyen éppen a király egész alakban, koronával fején, lóháton, felemelt jobbján egy madarat (solymot?) tartván meglehetős rajzzal tisztán látható; de éppen e legcsinosabb pénzén III. Bélának, valamint egynéhány hasonlón egy betü irás sincs. Imre alatt visszatérnek ismét a III. István idejében divatozó veretek, de egyszersmind elé fordulnak legelébb a magyar pénzverésben korszakot jelelő slavoniai pénzek.

Igen valószinü, hogy a slavoniai bánok megnyervén az engedélyt, hogy Zágrábban a király nevére külön pénzt veressenek a bánság számára, a velenczei felsőbbség alatt álló szomszéd Dalmatiából vagy tán éppen magából Velenczéből hozattak magoknak pénzverőmestereket és bélyegmetszőket; mert a banalis pénzen egyszerre oly szépen kidolgozott emberi és állati alakok, oly csinos tiszta betük állanak elé, hogy a lassankénti eléhaladás merő hiányát másként nem is lehet következtetni, mint abból, hogy külföldi müvészeket hoztak az országba, a kiknek munkája oly világosan különbözik egyfelől a byzanczi pénzek elparasztosodott vereteitől, másfelől az akkori német és franczia technicailag mint müvészetileg egyaránt még tökéletlen pénzeitől, hogy másunnét, mint a kincses Velenczéből nem is lehet őket származtatni. Azonkivül Kálmánnak Dalmatiára irányzott tervein kezdve oly sokszoros érintkezésben volt Magyarország Velenczével részint háboruban, részint békében, hogy velenczei müvészek béhivása legtermészetesebb volt; végre az a körülmény, hogy nem csak a velenczei pénz Magyarországon, hanem megforditva, a magyar pénz Velenczében is csakhamar e korszak után közönséges forgalomban volt, a mellett szól, hogy a béhivott müvészek velenczeiek voltak.

II. Endre alatt meg is látszik az uj müvészet befolyása a magyar pénzeken, habár még nem oly bévégzett tökélyben, de igen csinos rajzzal és meglehetős tiszta kivitellel megjelennek a magyar pénzeken arcz-, mellképek, sőt egész alakok, templomok, tornyok, várak, szabályszerü czimertáblák, természetes és mesés állatok, némelykor czimertani modorban, sőt csoportozatok is. A kivitel tökélyben mind halad előre, és egy félbeszakasztást kivéve, — a melyet a IV. Bélának tulajdonitott és kétségen kivül byzanczi béfolyás alatt keletkezett rézpénzek és az ezekkel vegyült és valószinüen egykoru ügyetlen barbar utánzásai az Abaszi kalifák rézpénzeinek (a melyek még eddig semmiképp sincsenek megfejtve) okoznak az érmek sorozatában, — III. Endre alatt folytonos haladással eléri legnagyobb tökélyét.

Mint különösen feltünő jelenségeket a magyar pénzeken fel kell emlitnem:

a) a stylizált liliomot, a mely Imre alatt csak a slavoniai, de utódai alatt már a magyar pénze-

ken is különböző kapcsolatban előfordul. Ez a liliom, az anjoui házból való királyaink alatt mint királyi ház családi czimere diszlett a magyar pénzeken, holott az előbbi királyok alatt hihetőleg a boldogságos szűz tiszteletére vonatkozó jelvény volt. Annak kezében látjuk a IV. Béla-féle rézpénzek hátlapján, és aligha a Bourbon ház czimerében is nincs az a jelentése.

b) A két állatból álló részarányos csoportozat a mely IV. Béla alatt legelébb mint kétfejü sas felső része jelen meg, V. István alatt nagyon gyakori s majd madarakból, majd négylábuakból alakul, a későbbi királyok alatt már gyérebben fordul elé, utoljára Otto király denárján egy pár sas alakjában. V. István korában e páros csoportot egynéhány pénzen egy betü kiséri, a melyet Rupp fekvő Z-hez hasonló N betünek mond, de a mely nem egyéb, mint a héber alphabetum első betüje (ℵ-aleph). Mit keres e héber betü a magyar pénzen, azt nagyon bajos megmondani, hanemha arra vonatkozhatik, hogy ez időtájban tán valamelyik pénzverde zsidó kézben volt, és a héber betü ennek a pénzverdének a jele.

E csoportozat emlitése egy kis ezüst éremre vezet, a melyet a folyó év nyarán Radnánál a régi bányákból kivetett bányaroncsolékok közt találtak és a melynek közlését fáradhatatlan szorgalmu és buzgóságu régiségbuvárunk Torma Károly ur barátságának köszönöm. E fájdalom, csak csonka kis pénz a némák közzé tartozik, fölapján mutatja egy királynak szembefordult koronás mellképét derékig, a mely jobbjában egy egyenes kardot, baljába hosszu nyelü keresztet (királyi pálczát?) tart, a korona mellett jobbról balról egy-egy kis gömb látszik. Hátlapján egy pár négylábu állat mutatkozik, hátsó féllábon állva és egymással szembe fordulva három lábokat összefogják, fejök felett egy kis gömb, balról az egyik állat háta megett egy kis karika, a melynek jobbról hihetően a pénzecske letöredezett részén egy hasonló karika megfelelt. Feltünő, hogy e két állat nem egynemü, mert a balfelöl levönek feje és farka rókát vagy farkast mutat, holott a jobb felöl levönek tisztán látszó feje inkább ebhez látszik illeni. Hü rajzát ime van szerencsém bémutatni.

Hogy e kis pénz magyar, ahhoz kétség nem férhet, mert alakja, nagysága, a veret stylusa, az ezüst minősége és végre a lelőhely is egyaránt magyar volta mellett tanuskodnak; csak az a kérdés, melyik korból való? Schönwizner, Rupp és a rendelkezésemre álló más könyvek e pénzt nem irják le, tehát nem ismerték, s átalában tudtommal e pénz még sehol sincs ismertetve, ha nincs meg talán a Weszerle tábláin, a melyeket még soha se láttam. A fennebb elmondottak szerint bizvást V. István korára teszem, mint a hová a legnagyobb valószinüség utasitja.

Köztudomásu dolog, hogy a magyar királyok abban a korban minden esztendőben változtatták a pénzt, ugy, hogy a forgalomban levöt béváltották és ujat adtak ki helyébe, a melynek forgására ismét bizonyos határidöt tüztek ki. Némelyek azt állitják, hogy e gyakori változtatása a pénznek azért történt, hogy annál többszörösebben folyjon a királyi kincstárba a pénzveretésből eredő haszon, és lehet is, hogy ennek is volt valami befolyása, de sokkal inkább hiszem, hogy e rendszabály a pénz-utánzók ellen volt kigondolva. Elég az hozzá, hogy az oly pénz, a mely egyszer a béváltás alá esett, többé az országban nem forghatott, a miből az előttem levő pénzre nézve azt a nevezetes következtetést vonom, hogy akkor került a mostani lelöhelyére, a mikor még forgalmi pénz volt, tehát V. István király uralkodása alatt, és igy oda mutat, hogy a radnai bányák V. István alatt, azaz 1270 és 1272 közt, mivelés alatt voltak: oly adat, a melynek talán valamely történetbuvárunk valami hasznát veheti.

Egyébaránt igéretet birok, hogy e kis pénz muzeumunk éremgyüjteményébe bé fog jöni.

ÉRMÉSZETI KÖZLEMÉNYEK.

OLVASTA FEBRUARIUS 9-KÉN 1865.

Finály Henrik

MUZEUM EGYL. ÉREMTÁRNOK.

II.

Tacitus 98-ban Kr. sz. után leirván az akkori germánokat, azt mondja rólok: „—pecuniam probant veterem et diu notam, serratos bigatosque.“ E megjegyzésből kitünik, hogy a régi németek e tekintetben éppen olyanok voltak, mint minden miveletlen nép. A mi időnkben is tapasztalhatjuk, hogy a miveletlen köznépnek sok idő kell, a mig különösen a pénz uj formáját megszokja, és ez természetesen még nagyobb mértékben megvolt a régi kor nemzeteinél, valamint ma is az Európán kivül lakó nemzeteknél, a kikhez a culturának még csak első kezdetei tudtak elhatolni. Igy például feltünő dolog, hogy az athénei pénzek még abban a korban is megtartották ősi otromba formájokat és idomtalan veretöket, a mikor a képzőmüvészetek virágzása Hellasban már tetőpontot ért volt, csak azért, mivel a pénz formájának megváltoztatása nehezitette volna forgását azok közt a barbar népek közt, a kik régi kereskedelmi viszonyban levén Athenével, különös előszeretettel ragaszkodtak a rég ismert és ezért teljes hitelben állott régi idomu veretekhez. Hasonló okból vereti a bécsi pénzverde maig is a Mária Theresia császárné mellképét és szüz Máriát mutató tallérokat 1775. évszámmal, minthogy tudniillik ez a pénznem legkedvesebb fizetési eszköz a kis-ázsiai kereskedelemben; a miért is Levantei talléroknak nevezik. Ámde a régi germánoknak még más alaposabb okok volt arra, hogy a Tacitus korában a régi, ismert pénznek elsőséget adjanak. Ez ok a következő.

A mikor Róma béhozta az ezüst pénzt, egy rakás oly körülménynek a találkozása, a melynek megfejtése igen messze vinne, azt okozza, hogy a pénz egységének, a denariusnak a sulyát 4 scrupulusra, azaz a római fontnak egy hetvenkettődrészére szabták. Ez a suly azonban nem tartotta fenn magát sokáig, és a szerinte vert denárok, még a leggazdagabb gyüjteményekben is a ritkaságok közzé tartoznak. Hihetöen nem törvény következtében egyszerre, hanem lassan végbe ment apasztás utján jutott a denár még Róma 5-dik évszáza közepe táján $^1/_{84}$-edrész font sulyra, és e sulya aztán állandóan megmaradt addig, a meddig a köztársaság fennállott. Megjegyzem itt mindjárt, hogy e denárok legnagyobb része az által ismerteti meg magát, hogy fölapján egy női főt, madárfőbe végződő, kikarélyozott szélü taréjjal ékesked szárnyas sisakkal — Dea Roma, — hátlapján a Dioscurokat vagy Diánát egy kétfogatu szekeren láthatni. Ezek a legrégibb veretek. Később divatba jött a reczés szélü pénz, de korán sem ugy, hogy egy bizonyos időtől fogva mind reczés szélüt vertek volna, hanem a pénzverőmesterek tetszés szerint majd reczés, majd sima szélü pénzt verettek, és a reczés, a mely akkoriban kétségen kivül felette fáradságos munka volt, aránylag nem igen gyakran fordul elé. Az első császárok már a magok arczképét tétették a pénz fölapjára, de noha eleintén meglehetősen fentartották a denár teljes sulyát, a korlátlan uraság természetes következménye lett, hogy a pénz sulya ismét lassankint apadni kezdett, ugy hogy Nero, szabályozni akarván a pénzrendszert, már nem látta czélszerünek a régi suly t. i. $^1/_{84}$ font helyreállitását, hanem a denár sulyát $^1/_{96}$ fontra szabályozta. Ennek természetes következése lett, hogy a nagy mennyiségben forgalomban volt régi és teljes sulyu denárok részint béolvasztattak, részint külföldre vándoroltak, a hol a germanok minden barbarság mellett csakhamar észrevették, hogy a köztársasági denár — ezt érti ugyanis Tacitus a serratus és bigatus név alatt — jóval sulyosabb mint a császári, és ezért vették el jobb szivvel, nem pedig csupán azért, minthogy vetus et diu notus volt.

Ismert tény, hogyha valamely állam egy uj rendszer szerint könnyebb és csekélyebb értékü pénzt kezd veretni, mint a milyen addigelő forgalomban volt, a sulyosabb, becsesebb fajták külföldre vándorolnak és soha többé visza nem térnek. Ezt az ujabb időben saját pénzviszonyaink eléggé bizonyitják.

Igy járt a római birodalom is. Mihelyt benn a birodalomban roszabb pénz kezdett forgalomba jöni, a régi jó pénz tömegesen vándorolt ki a külföldre és többé vissza sem is tért római területre. Római területen már annyira meg voltak romolva a pénzviszonyok, hogy valóságos ezüst pénz már nem is létezett többé, és a szabad Germániában és más északi vidékeken a római köztársasági denár volt még mindig nem csak a legkedveltebb, hanem csaknem az egyedüli forgalmi eszköz, éppen ugy, mint a hogy nálunk a pengő pénz már nem is törvényes pénz többé, ezüst pénz nincs is forgalomban, holott Oláhországban más pénzt nem is igen látni, mint pengő huszast.

E viszonyoknak természetes két következménye lett.

Egyik az, hogy azok a barbar nemzetek, a kik annyira megszokták volt a római köztársasági denárt, miután a forgalomban levő mennyiség a kereskedelmi viszonyok fejlődése következtében elégtelen lett, és a hosszas forgás által az egyes darabok verete elkopott, uj darabok pedig a római birodalomból már nem jöttek ki többé, kénytelenek levén pénzbeli szükségletöket ugy pótolni, hogy magok is veressenek pénzt a birtokokban levő ezüstből; legelőbb is azon kezdették, hogy a római köztársasági denár veretét utánozták.

A második az, hogy a római birodalom területén üzérkedő kereskedő, ha ama nemzetekkel fenn akarta tartani kereskedelmi összeköttetését, kénytelen volt magának olyan pénzt szerezni, a milyen ezek közt járt. Mi egyszerübb módot találhatott volna arra, mint hogy ő is utánozta a köztársasági denárt, annyival is inkább, mivel ez nem levén többé a birodalomban rendes forgalmi pénz, utánzásával nem is tette ki magát a pénzhamisitásra szabott büntetésnek.

Igy kétféle faját lehet megkülönböztetni a római köztársasági denár utánzásainak. Eredetökhez képest könnyü az ismertető jeleket elésorolni.

A barbarok, ha utánzáshez fogtak, bélyeget metszettek ugy a hogy tudtak. Természetesen a metszés feltünő durva, a veret nem oly domboru, mint az eredetieken, de különösen a feliratok nagyon idomtalanok. Még a hol nagyon gondosan vannak utánozva, a betük formája meg van, de fonákul áll az irás, minthogy a tapasztalatlan bélyegmetsző ugy véste a bélyegbe, a hogy a mintául vett pénzdarabon állottak a betük; más darabokon az irást egy sor idomtalan vonás pótolja, a melyből semmit se lehet kiolvasni; csak némelyiken maradt fenn még annyi hasonlatosság, hogy legalább hozzávetőleg meg lehet mondani, melyik denárt akarta utánozni.

A római alattvalók, a kiknek tökélyesebb technika állott rendelkezésökre, más módot találtak ki. Nem tekintve az öntést, a melylyel csak rosz és nagyon könnyen megismerhető utánzásokat lehetett eléállitani, a pénzverő-bélyeget a következő módon készitették. Valami elegyités utján egy oly nemét készitették az aczélozott vagy edzett vasnak, a mely elég kemény volt, a melyet a rozsda nem fog, és a mely hevitve mégis annyira meglágyult, hogy ha egy bélyeg forma darabot kovácsoltak belőle, ennek meghevitett lapjába egynéhány kalapácsütéssel egy ezüst pénzt könnyen belé lehetett verni. Azután kihülve megkeményedett és kész volt a bélyeg. Az ily bélyeggel vert utánzások természetesen szebbek és nem csak a veretet, hanem az irást is hiven viszszaadják.

Az éppen leirt és még eddig sehol és soha sem ismertetett eljárás felfedezésére vezetett engem egy a muzeumunk gyüjteményében levő pénzverőbélyeg, a melyet gróf Lázár Kálmán ajándékozott a muzeumnak, és a melyről csak annyit tudunk, hogy Hunyadmegyében találták.

E bélyeg egyik legkitünöbb darabja régiségtárunknak, a melyhez hasonlót sem a bécsi császári régiségtár, sem a párisi, sem a British Museum nem tud felmutatni, legalább Bunbury ur, a ki Angliának egyik leghiresebb gyüjtője, és a ki különösen az itt szóban forgó pénzekre nézve gyakran idézett tekintély, mikor 1863 nyarán itt keresztül utazván,, muzeumunkat meglátogatta, bizonyossá tett, hogy még soha hasonlót nem látott.

Ez a bélyeg annyiban töredék, a mennyiben nyelének egy része eltört, s csak az alja van meg, de ez az alj ép, sem erőszak, sem idő befolyása nem rontott rajta, még most is oly tiszta, oly annyira minden rozsdától ment az alsó lapja, mint ha csak imént verték volna vele az utolsó pénzdarabot. De ezt az épséget csak is legalsóbb része mutatja. A mi a nyeléből még megvan, azt a rozsda ugy kivette minden formájából, hogy még azt sem lehet határozottan állitni, hogy átmetszése kerek volt-é vagy szegletes.

A mi a bélyegen látható vésetet illeti, az hiven ábrázolja egy köztársasági denár hátlapját Róma városa 7-dik századának végéről (mintegy 74-ből Kr. e.), a melyet a rajta levö felirat kétségbevonhatatlan bizonyságtétele szerint „Caius Marius Capito“ pénzverő-mester veretett; a denár eredetije, a mely a római köztársasági pénzek legkevésbbé ritkája közé tartozik, és a melyből a mi gyüjteményünkben is 6 darab létezik, a következő veretet mutatja:

F. CAPIT. Jobbra néző és kalászszal koszoruzott Ceresfő, mellette egy római szám.

H. C.MARi.C.F. egy két ökrös ekével szántó földmivelő, felette ugyanaz a római szám, a mely a főlapon van.

E denár jellemzéséhez még következő adatok tartoznak: A denár a reczés szélüekhez tartozik, a mindkét lapján eléforduló római szám azt bizonyitja, hogy roppant nagy számmal verték, ugyanis az eddig ismert példányokon I-től kezdve CL-ig minden

szám megjelenik, és a bélyeget jelelő számok szerint a felirás felosztása és a veret elrendezése következőleg változik:

Az I-től XXVI-ig jelölt bélyegeken a pénzverőmester egész neve a főlapon áll és a hátlapon nincs semmi irás a számjegyen kivül, a XXVI-tól a XXVIIII-ig a hátlapon S. C. áll, a XXXIV-től a CL-ig a pénzverő-mester nevének egy része átmenyen a hátlapra és ez alatt mindig ott van a S. C.; Traján megujitotta és a megujitott denár a megujitás jegyzését viseli, és eddig legalább más számmal nem fordult elé mint LXXV-tel.

A mi bélyegünk a CXVIIII. számot viseli.

A legelső kérdés, a melyre itt felelnem kell az, hogy mi jogosit arra az állitásra, hogy e bélyeg nem valódi, eredeti, azaz a római állami pénzverdéből való, hanem utánzóktól a fenn leirt módon készitett bélyeg?

Legelébb arra vagyok bátor figyelmeztetni, hogy nagyon kevés valószinüség van arra, hogy egy Rómában 74 körül Kr- sz. e. metszett bélyeg Daciába juthatott volna, a hová a rómaiak csak 101-ben Kr. sz. u. jutottak el legelébb. Ámde ezt nem ugy hozom fel mint bizonyságot, mert bárha nem valószinü, de mégis lehetséges.

Alaposabb bizonyság az, hogy a bélyeg nem lehet metszett bélyeg következő okokból:

a) Akármily ügyetlen metsző, ha bélyeg metszéséhez fog, annyit minden bizonynyal el tud találni, hogy metszése a bélyeglap közepén álljon, vagy ha még ennyi gyakorlottságot is meg akarunk tőle tagadni, azt csak el nem tagadhatjuk, hogy azt, a mit metszeni akart, bármi durván és esetlenül fogta volna metszeni, mégis csak kimetszette volna a bélyegre; ámde azok a mélyedések, a melyeket a mi bélyegünken metszésnek lehetne mondani, véghetetetlen ügyes és gyakorlott kézre mutatnak, és mégis a metszés fél felől áll a bélyeg lapján, az idomok és betük egy része egészen lecsuszott, ez nem történhetett metszéskor, ennek lenyomáskor kellett történni.

b) A mint fennebb emlitém, a bélyegünknek megfelelő denár reczés szélü. A római pénzek reczézése nagyon egyenetlen és szabad kézből volt azokba a formákba alkalmazva, a melyekben a bélyeg alá szánt pengéket öntötték. A mi bélyegünkön e reczék bényomása is látszik tisztán, világos jele annak, hogy a bélyeg nem metszéssel készült, hanem a fenn leirt lenyomás utján.

Ha ez a bélyeg, mint fenmaradt tanuja az ókori pénzutánzás egyik nemének, már magában érdekes, de azzal a felfedezéssel, a melyre vezetett, még más tekintetben is fontos felvilágositást ád egy érmészeti fontos dolog, a köztársasági pénzek chronologiája iránt.

A római köztársasági pénzek chronologiai rendezése mind e mai napig sem sikerült, mert noha erre nézve egynéhány átalános elv meg van állitva, mint például az, hogy a Dioskurok képe régibb veret, mint a biga, ez meg régibb mint a többi ábrázolatok, hogy reczés szélü denár nincs régibb, mint 650-böl R. é. u. és alig van ujabb, mint 700-ból R. é. u., hogy a pénzverő-mesterek neveit mutató denárok ifjabbak, mint azok, a melyeken csupa jelvények vannak, vagy éppen semmi jel sincs, hogy az értékjegygyel vert denárok régibbek, mint azok, a melyeken ily értékjegy nincsen, s több efféle; ámde ezek az elvek csak sorozatokat különböztetnek meg, az egyes veretek korának meghatározására nem engednek következtetést. Magok a pénzek nem nyujtanak semmi korbeli adatot a pénzverőmesterek nevein kivül, ugyde e nevek többnyire olyanok, a melyek a római történelemben különben merőben ismeretlenek; igy például éppen az a „C. Marius. C. f. Capito“, a kinek a neve a mi bélyegünkön is előfordul, merőben ismeretlen egyéniség, és noha némelyek a Cinna hires vetélytársa fiának, némelyek unokájának tartják, senki még csak azt se tudja bébizonyitani, hogy csak rokona is lett volna a Cimberek és Teutonok legyőzőjének.

Az adatok ily gyér voltánál fogva, az érmészek mindenfelé kapva, észrevették, hogy vannak ugynevezett páros veretü denárok, azaz olyanok a melyeken oly főlapi és hátlapi veretek vannak egyesitve, e melyek a rendes veretü denárokon nem fordulnak elé együtt. Eckhel óta azt vették fel, hogy két együvé nem tartozó bélyeg párositása a pénzverők tévedése által történhetett az állami pénzverdében, mert a veret maga nem látszik utánzottnak. Innen tovább következtetve, azt vették fel, hogy a pénzverdében csak oly bélyegeket lehetett összepárositni, a melyek egy időben ott megvoltak, és abból azt következtették, hogy hát az ily tévesen összepárositott veretek hihetően egykoruak. A mi felfedezésünk ezt a következtetést nagyon gyengiti, söt merném mondani, egészen felforgatja. Nézetem szerint az ily páros veretü denárok mind utánzások, a melyek következőleg eredtek.

A mint az utánzó, bélyeget akarván készitni, egy meglevő ezüst denár egyik lapját beléverte a megtüzesitett bélyeg lapjába, a denár másik lapjának a verete a kalapácsütések alatt elromlott. Az utánzó, egyfelől sokszor nem kaphatott második példányt a már akkor ritkákká vált köztársasági denárok ugyanazon fajából, vagy ha kaphatott volna is, miután az ő érdeke csak azt kivánta, hogy a barbaroknak köztársasági denárhoz hasonló pénzt adhasson, nem tartotta szükségesnek éppen oly aggodalmas pontossággal törekedni utánzása hü voltára, és ennél fogva minden gondolkodás és válogatás nélkül párositotta össze bélyegeit, a melyek készitésök módja után természetesen csaknem éppen oly tiszta veretet adtak, mint az állam-pénzverde eredeti bélyegei, és éppen ez által azt a gyanut ébresztették, hogy az illető pénzek az államverdéből kerültek.

Az ókori más utánzásokról és hamisitásokról, ha hallgatóimat nem untatom, egyik jövő közleményemben fogok értekezni.

ÉRMÉSZETI KÖZLEMÉNYEK.

III.

Közleményeimnek egyik fő czélja levén a muzeum saját gyüjteményeinek ismertetése, ez uttal bátorságot veszek a gyüjteményünkben meglevő ókori pénzek közzül egynéhány eddig kiadatlan darabot ismertetni és tüzetesen leirni. Ha azt mondom, hogy kiadatlanok, ezt ugy értem, hogy a görögök a nekem rendelkezésemre álló könyvekben nincsenek meg, azaz, nincsenek meg Ekhel-ben, Raschéban és a Viczay Catalogusban, de meglehetnek Mionnetnél, a kinek munkáját muzeumunk, fájdalom, még nem tudta megszerezni. A rómaiakra nézve már bizonyosabb vagyok, mert miután Cohen nagy munkájába minden össze van hordva, a mi 1859-ig ismeretes volt, egész megnyugvással mondhatom ki, hogy a mely pénz nincs nála leirva, az kiadatlan, a mint hogy módom volt erről meg is győződni, miután a Sebesváron talált Vespasianus-féle aureus, a melyet tavaly nékem volt szerencsém elébb ismertetni, csakugyan kiadatlannak bizonyult bé.

A következő leirásokban a ‚jobbra', ‚balra' kifejezéseket mindig a néző jobb és bal kezére értem, vagy is helyesebben, ha azt mondom, hogy valamely kép ‚jobbról' látszik, azt értem, hogy az illető alaknak jobb fele látszik, és igy ‚balról' annyit teszen, hogy bal oldala látszik.

A leirandó érmek a következők:

A) Görög érmek.

1) ϹЄΥΛΛЄΞΛΝΔΡΟϹΛΥΓ ΟΡΒΙΛΝΛ ΛΥΓ Severus Alexander császár babérkoszorus mellképe a paludamentummal jobbról és Orbiana császárné mellképe balról egymással szemben ⟨ΤΡΙϹ ΝЄΟ ΚΟΡΩΝ ΝΙΚΟΜΗΔ egy nyolcz oszlopos templom A felirat ugy oszlik fel, hogy a ΤΡΙϹ a templom csúcsa körül áll, ΝЄ — ΟΚΟΡ — ΩΝ két sorban a templom jobb és bal oldala mellett, a város neve pedig a templom alatt. A pénz maga a római denárral egyezik nagyságra és sulyra nézve és ugynevezett billonból, az az nagyon sok rézzel elegyes ezüstből van verve. Hazája Nikomedia, Bithynia hajdan oly nagyhirü fővárosa, a mai Iznimid.

2) ΓΑΛΛΟϹ ΚΑΙ ΟΥΟΛΟΥϹϹΙΑΝΟϹ ϹЄΒ ΑΥΤΟΚΚ. Gallus babérkoszorus mellképe jobbról és Volusianusé sugaras koronával balról egymással szemben, mindkettő paludamentummal, az irás ugy felosztva, hogy a nevek köriratban állanak, ϹЄΒ a két homlok közt ΑΥΤ ΚΚ pedig alól ΡWΜΗ ΡΤΤΗ Róma siskasan és vértesen egy paizson ülve balról, jobbjában egy golyón álló Victoriát tart, a mely koszorut nyujt feléje, baljában pedig egy dárdát.

Miután ezen az érmen Gallus és Volusianus arczképe és neve áll, kétségen kivül R. é. u. 1004 és 1007 között, vagyis Kr. u. 251 és 254 közt verték, de hol? A hátlap ábrázolata és felirata utal Alexandria Troasra, Nicaeára és Nicomediára, eshetőleg még Egyiptomnak Alexandria nevü fővárosára, ámde az érmen ΡΤΤΗ az az 188 évszám áll, és ennek következtében okvetlenül oly városból származik, a mely időszámlálását 188 évvel a Gallus uralkodása előtt, az R. é. u. 816 és 819 közt vagy is Kr. u. 63 és 66 között kezdette, ámde e kezdete az időszámlálásnak a fenn elésorolt városok egyikére sem talál. Azok között a városok közt, a melyek epochája tudva van, csak egyet tudtam találni, a mely időszámlálását 817-ben R. é. u. vagy 64-ben K. u. kezdi, s ez a pontusi birodalom fővárosa Neocaesarea, a mai Niksar. Ha ebbeli hozzávetésem nem csal, az emlitett érem kétszeresen érdekes, mert arról is tesz tanuságot, hogy Neocaesarea Gallus és Volusianus nevére veretett pénzt, és arról is, hogy e város mint Colonia a „Dea Roma" képét tette pénzeire. Az ismertetett pénz egyébiránt ugynevezett másodnagyságu bronz, Mionnet mértéke szerint 9. nagyságu.

B) Római érmek.

Egy csomó furcsábbnál furcsább hamis pénzt nem is emlitve, a következő darabokat tartom említésre méltónak:

1) DIVVS CLAVDIVS mellkép) (EX S. C.

Carpentum. Mindenben hasonló a Cohennél 27 sz. alatt leirt ezüst denárhoz, csak hogy a fölapon az AVGVSTVS czim nincs.

2) Egy as Nerotól, tökélyesen az, a mely Cohennél 247 sz. alatt van leirva, csak hogy a fő lapjába egy négyszögü kis bélyeg van beléütve, a mely a következő monogrammot 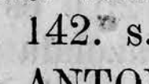 mutatja. Én e monogrammot V e s p a(sianus)-nak olvasom.

3) Egy aureus Vespasianustól, azzal a veréttel, a mely Cohennél 16 sz. alatt mint ezüst denár van leirva.

4) A Cohennél 500 sz. alatt mint középnagyságu bronsz leirt verete Trajanusnak sárga nagy bronszon (Sestertius).

5) Sestertius: IMP. CAES. NERVAE TRAIANO AVG. GER. DAC. P. M. TR. P. COS III. babérkoszorus mellkép jobbról) (S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI S. C. Trajanus fennállva balról jobbjában victoriát, baljában dzsidát tart, előtte egy Dacus térdel. Cohennél nincs.

6) Denar: ANTONINVS AVG PIVS PP IMP II babérkoszorus feje jobbról) (TR. POT. XXI COS IIII. A bőség istenasszonya (Abundantia) fennállva balról, jobbjában két kalászt, baljában egy kormánylapátot tart, a mely hajón nyugszik, lábainál balról áll a kalászszal telt véka (modius). R. é. u. 911, Kr. u. 158. Cohennél nincs.

7) Denar: ANTONINVS AVG. PIVS PP. babérkoszorus feje jobbról) (COS. IIII. Női alak diademával fején fennállva balról, jobbjában galyat, baljában caduceust tart. Cohennél nincs. 898 s. köv. R. é. u., Kr. u. 142. s. köv.

8) Denar: ANTONINVS AVG PIVS PP TR P XXV babérkoszorus feje jobbról) (VOTA SVSCEP DECENN III COS IV Antoninus elfátyolozott fővel fennállva balról, áldozik egy előtte álló háromlábu oltáron. Cohennél nincs. R. é. u. 915, Kr. u. 162.

9) As: az idősbbik Faustinától, mindenben hasonló a Cohennél 188 sz. alatt leirthoz, csakhogy a fő lapon a Faustina feje fátyollal van fedve.

10) Denar: M ANTONINVS AVG IMP II puszta feje jobbról) (TR P VIIII (sic). A béke vagy boldogság istenasszonya fennállva balrol, jobbjában caduceust, baljában bőségszarvát tart. A korszámlálási adatok ellenkezése feltünő, mind a mellett az érem nem bélelt, se nem öntött, átalában a munka nem mutat hamisitásra.

11) Denar: Marcus Aureliustól, mindenben hasonló a Cohennél 245 sz. alatt leirthoz, csakhogy a fő lapon a körirat: AVRELIVS CAES ANTON AVG PII F.

12) Sestertius Marcus Aureliustól, a Cohennél 418 sz. alatt leirttól abban különbözik, hogy fólapján a körirat igy kezdödik: IMP CES M AVR..... a hátlapján pedig TR P után szám nincs. Patinája szép zöld, nem gyanus.

13) Denar: FAVSTINA AVG PII AVG FIL mellkép jobbról) (P M TR P XIX IMP III COS III. A bőség istenasszonya fennállva balról, jobbjában két kalászt, baljában a bőségszarvát tartja, mellette jobbról egz hajó, balról a véka. Cohennél nincs; az ifj. Faustina mellképe férje M. Aurelius hátlapi veretével párositva.

14) Sestertius: M COMMODVS ANT P FELIX.... babérkoszorus mellképe jobbról) (DIANA LVCIFERA S. C. szokott veret mint a Lucilla érmein. Ez is páros.

15) Denar: Severus Alexandertől mint a Cohennél 167 sz. alatt leirt, csakhogy TR P VIIII helyett ez áll TR P VI.

16) Denar: IVLIA MAMAEA AVG. Diademával ékesitett mellképe jobbról) (IVNO Juno fennállva balról, jobbjában csészét (patera), baljában kormánypálczát (sceptrum) tart. Cohennél nincs. Legkevésbbé sem gyanus.

17) GALLIENVS AVG. Vértezett mellképe jobbról sugaras koronával) (VIRTVS AVGG. Gallienus lóháton, vágtatva jobbról, dzsidájával átdöf egy földön fekvő ellenséget. Fejére fözött réz Antoninianus.

18) IMP PROBVS P F AVG. Mellképe jobbról vérttel, aegissel és sugaras koronával) (VICTORIA GERM. tropeum két fogoly közt, a kik hátra kötött kézzel a földön ülnek, alól egy villám. Réz Antoninianus.

19) DIVO MAXIMIANO fátyolos mellképe jobbról) (MEM DIVI MAXIMIANI egy kis templom félgömbalaku fedéllel, a melynek tetején egy sas áll, két felől valami kivehetetlen jelvények állanak ki, ajtaja bé van zárva, alól SMTS, sárgaréz.

20) MAXIMIANVS NOB CAESAR babérkoszorus feje jobbról) (VIRTVS AVGG ET CAESS NN. Mars siskason, de különben meztelenül lépve jobb felől, jobbjában dzsidát, bal vállán tropaeumot viszen. Réz.

21) IMP C SEVERVS PF AVG. babérkoszorus feje jobbról) (CONCORDIA IMPERII fennálló női alak balról, jobbjában dzsidát tartva, mellette jobb felől VI; alól SIS B. Réz.

22) I. Valentinianusnak ismert kis pénze, a mely Cohennél 50 sz. alatt le van irva, ezüstben. Ez utolsó azonban bélelt, és csak arra látszik mutatni, hogy e veret vagy ezüstben is létezett, vagy tán éppen valamennyi ilyen pénz fehérre fözve ezüst gyanánt jött forgalomba.

E jegyzékkel kivántam ez uttal a régi pénzek közkézen forgó lajstromait kiegészitöleg megtoldani.

II. RÁKÓCZI GYÖRGY LENGYELORSZÁGBAN.

— 1657 —

Egykoru lengyel források után,

Schmidt Vilmos-tól.

OLVASTATOTT AZ ERD. MUZEUM EGYLET TUD. ÜLÉSÉBEN 1865.

Midön a férfiasan nevelt, s a férfiui lélekhez illő minden tudományokban gondosan oktatott, de hihetőleg éppen ezért nőietlen svéd királyné Christina, az általa tiz évi uralkodása alatt önállóan vitt kormány gondjaitól 1654-ben nagybátyja Károly Gusztáv javára visszavonult, János Kázmér lengyel király, mint III. Zsigmondnak, az egykori svéd trónörökösnek utódja, hivatva érezte magát ezen öröködési rend ellen ünnepélyes óvást tenni, s ez által a háboru vészangyalát idézte országára, melyet diadalmas ellensége elől Oppelnben Sziléziában keresvén biztos menekékhelyet, mindaddig kerülni volt kénytelen, mig a derék Czarnicki azt a fölszólitást nem intézte hozzá, hogy az ország és a király megmentésére müködő — Tyszowiec-ben 1656. jan. 8-kán alakult — confoederatio oltalma alá térjen vissza. Lemberg lett ekkor Lengyelország fővárosa és székhelye, és annak kellett maradnia mind addig, mig az alkalmatlan ellenség az országból ki nem leendett szoritva. Erre azonban a lengyeleknek előlegesen igen kevés kilátásuk lehetett; mivel az oroszok ellen is kellett Lieflandban harczolni, s mivel már 1657-ben, eléggé meglepőleg, harmadik ellenség is lépett föl, oly oldalról, honnan legkevésbbé sem hitték, hogy ellenségre kelljen számitniok. Értem a bátor, erőteljes és nagyravágyó II. Rákóczi György erdélyi fejedelmet.

Világos, hogy e rendkivüli s korszakot alkotó férfiu történelmét csak akkor lehet ohajtott teljességben adni, ha az ő széles s napról napra mindinkább világot látó levelezése mellett azok az egykoru tudósitások is illő tekintetbe lesznek véve, melyeket a tények szinhelyéhez közel álló vagy azon éppen személyesen is szereplő személyek gyüjtöttek és irtak.

Ez utolsóhoz számitom II. Rákóczi György Lengyelországgal való ellenséges viszonyát illetőleg a következő munkákat:

1-ször Pasek Crysostomus Jánosnak, a lelowi kerület országgyülési követének, s János Kázmér, Korybut Mihály és Sobieski János lengyel királyok idejében udvari lovagnak emlékiratát [1]).

Ez az emlékirat 1656—1688-ra terjed.

II. Rákóczi György Lengyelországhoz való kérdéses viszonyait ebben e szavakkal találjuk följegyezve [2]):

„Urunk 1657-dik esztendejében.“

„Volt magyar hadjáratunk, melyre uj fölkelési parancs jelent meg. Egyebek közt rokonom Piekarski Filep is táborba szállt; miért én is a sereghez csatlakoztam. A tolvaj magyar, az őrült Rákóczi, mivel böre viszketett, s a béke nagyon is unalmas volt előtte, meg akarta izlelni a lengyel foghagymát, melyet előtte valaki tréfából földicsért volt, hogy a magyar foghagymánál jobb izü.“

„Mint hajdan Xerxes, mikor a görögök ellen táborozott, éppen oly bizonyosnak tartva a győzedelmet vonult Rákóczi uram negyvenezer magyarral, ugyanannyi moldvait és kozákot véve maga mellé, Lengyelországba a foghagyma lakomára. De nem csak foghagymát, hanem kaprot és kömény-magot is adtak neki. Mert mihelyt a határon átkelt, Lubomirski György azonnal ellenállás nélkül bétört országába, és égetett, öldöklött mindent a mihez csak férhetett, semmit sem hagyva épen a földön és vizen kivül. S miután aztán Rákóczi anyjától nagy sarczot vett, kivonult, hogy fiát rá beszélje, ne egye meg mind a foghagymát, hanem hagyjon magnak is egy keveset. Mi is szolgáltunk neki Czarniecki alatt a mint csak tőlünk kitelt, s igy nagy boldogságában ugy jól lakott foghagymával, hogy miatta egész seregét elvesztette, s maga is kezeink közzé jutott. Ekkor aztán saját böréért al-

---

[1]) Lemberg. 1857. 8r.

[2]) 8. és 9. l.

kudva, milliókat igért, s miután saját életét kikoldulta, mint egy ravasz zsidó igen csekély kisérettel átkelt a határon, s a megigért váltságért kezesekül itt hagyott néhány főur vitézt, kik eleinte Lancut-ban ezüstről ettek s borban dorbézoltak, de miután a váltság nem érkezett, vizet szörpöltek, végre a konyhára fát vágtak és hordtak, s ily nyomorult sorsban végezték életöket. A váltság oda veszett; de neki sem volt többé egy vig pillanatja, mert bármerre fordult, mindenütt hangzottak fülébe azok fiainak, testvéreinek és apjainak panaszai és átkai, kiket e háboruba vesztökre vitt. Kétségbeesve halt aztán meg. Fölséges foghagyma!"

„A mint táborba szállva, anyjától elbucsuzott s lovára ült, a ló vele együtt ledobbant. S midőn erre anyja rimánkodott, hogy hagyjon fel egész hadjárati tervével, mert ez rosz jel, azt felelte: „a ló lába rosz, nem a jel." Aztán más lóra ült; de ekkor egy hidpalló tört le alatta, s másodszor is kiesett a nyeregből: de erre is csak azt mondta: „a palló volt rosz." Mégis csak szoktak az efféle jövendömondó jelek teljesedni!"

Ennyit mond Pasek.

A mit ő itt ir, nem csak azért hat ránk kellemetlenül, mert jobb meggyőződésünkkel ellenkezik, a megalázott ellenséget még szeretetlen és durva elménczkedés tárgyává is téve látni, hanem azért is, mert a részletek általánosságban tartása miatt a tulajdonképpeni tények kinyomata oly igen elmosódik, hogy Pasek tudósitásának, ha van valami jelentősége, ugy az nagyon is alárendelt lehet. E mellett azonban nem lehet tagadni, hogy éppen ez a Pasek által kedvelt fölfogás, a pontosabb s mélyebbre ható adatok után való vagyunkat hatalmasan izgatja. Szerencsére e vágyat ki lehet elégitnünk még pedig nem csak egy

2-dik forrással, a lengyel könnyü lovasság közt szolgált Jemiolowski Miklós terjedelmes emlékiratával, mely 1648-tól 1679-ig terjed [1]), hanem

3-szor egy levéltári kutatások eredményére épitett munkával Lemberg városának Chodynicki Ignácz dominicanus barát által irt történelmével is [2]).

Ennek nyomán értesülünk, hogy Lubomirski György a svédek általi szorongattatás legnehezebb napjaiban, maga fejétől-é vagy a szabadulás után minden áron vágyakozó király megegyezésével, nem tudjuk, a halicsi zászlótartót Stanislawskit az erdélyi fejedelemhez Rákóczi Györgyhöz Magyarországba követnek küldte, hogy őt előterjesztéseivel és kérelmeivel arra birja, hogy mint barát és szomszéd, ez ügyben már előbb kötött szerződések ürügye alatt, a lengyel köztársaságnak [3]) fegyveres segitséget adjon. E mellett, nem igen előrelátólag, az az igéret is lőn téve, hogy ezért a segitségért keleti Galicziának [4]) vagy Podgórzének [5]) egy részét neki átengedik, és őt a király magtalan elhalta után Lengyelország uralkodójának elismerik [6]). E hiu igéretek által elkábitva, Rákóczi Magyarországból, Moldovából, Oláhországból, Bessarabiából, sőt még a független kozákok földéről is, kiknek vezérök bizonyos Antal volt, mintegy 30,000 embert szedett össze, kikkel még 1657. martius havában béütött Lengyelországba [7]) s átkelt a Prúton, hogy Pokutiában a hozzá csatlakozandó kozákokkal való egyesülését végrehajtsa [8]). Miután a kozákokkal egyesült, Drohobyezon és Stryjen keresztül Lembergnek nyomult, a nélkül, hogy bárki ellen is ellenségesen fellépett volna [9]) János Kázmér a várost már elhagyta, hogy a kozákok ellen működő hadserege élére álljon. Lembergben Rákóczi megérkezését azzal a szilárd meggyőződéssel várták, hogy ő itt tábort fog ütni, hogy Magyarországból és Ukrainából pótlékhadait bevárja. Azonban ő maga Stryjben hátra maradván, fővezérét Kemény Jánost küldte jelentékeny haderővel Lemberg alá, ki is hadait a külvárosokba szállásoltatta s a tanácsnak tudtára adta, hogy a külvárosokat rögtön porrá égetteti, ha a város kulcsának kiadását nétalán megtagadnák. Nagy bajjal sikerült Grondzki Sámuelnek [10]), ki a már emlitett Stanislawskival Kemény kiséretében volt, őt arra birni, hogy fenyegetését ne teljesitse, midőn a város kulcsának kiadása csakugyan meg lőn tagadva, sőt egyes erőszakoskodások is történtek a külvárosok utczáin járó kelő magyarok ellen. Ebben Grondzkit pusztán személyes tekintetek vezérelték, a mennyiben nem csak több rokona, hanem neje is Lembergben tartózkodott, s attól tarthatott, hogy ezek, ha a külvárosok fölégetése csakugyan megtörténnék, a polgárság dühének áldozataivá lehetnek. Kemény Grondzki előterjesztéseinek, hogy még most kövesse tovább is a jó bánásmód útját, engedve, hadait a külvárosokból kivonta, s miután a városon uralgó várhegyet (Schlossberg) vagy az ugy nevezett fellegvárt katonailag megszállotta, seregét a környékbeli jóllehet kiélt helységekbe helyezte el. E közben Grondzkinak a városban levő rokonaihoz levelet kellett irni, melyben megirta, hogy ő velök vagy a város küldöttségével szivesen alkudozik a város és a lakosok biztonsága felől, ha neki biztos kiséretet ajánlanak. E levéllel egy trombitást küldtek a városba, s minthogy a polgárok Grondzki őszinte érzelmeiről, kinek neje, gyermekei s rokonai kezeik közt voltak, nem kételkedhettek, ajánlatát elfogadták s egy az egyik külvárosban lakó nemes ember házát határozták az összejövetel helyéül, melyre négy elökelő polgárt, Bieganowskit, Nizabitowskit, Truskolawskit és Silnickit jelölték ki, kiket is Grondzki nejével együtt

---

[1]) Fölfedeztetett 1848-ban. Kiadva: Lemberg. 1850. 8r.

[2]) Lemberg. 1829. 8r.

[3]) Respublica, Rzeczpospolita lengyel hivatalos kifejezés „állam" helyett.

[4]) Rus (Reussen, Ruthenien) Jemiolowskinál 118. l.

[5]) rz ugy mondandó kt mint rz s. Podgórze Sandomir és Kisoroszország egy része.

[6]) Ezzel meg van czáfolva a Horváth Mihály által Gesch. der Ungarn Pest. 1855. 8r. 236. l. (a német forditásban) közlött elbeszélés a János Kázmér és Rákóczi György között 1656-ban kötött szerződésről.

[7]) Jemiolowski e. h.

[8]) Chodynicki 149. l.

[9]) Jemiolowski e. h. a következendők Chodynicki e. h. 149—159. l. után vannak adva.

[10]) A „Historia belli Cosacco-Polonici conscripta A. 1674." czimü munka szerzője, melyet kiadott Koppi Károly 1789-ben.

az összejövetel helyére kiküldöttek. Midön Kemény az ügy e kedvező folyásáról értesitést kapott, Grondzkit fölhatalmazottjává nevezte, neki a legpontosabb utasitásokat adta s Pálfi István kiséretében elbocsátotta. Rendeltetésök helyére érkezvén, a legőszintébb és legszivesebb barátság kölcsönös biztositásai után késő éjjelig értekeztek, s az éjt ott együtt töltötték. Más nap a városi küldöttek övéikhez visszatértek, részint azért, hogy e fontos ügyben fölhatalmazásuk körén tul ne lépjenek, részint, hogy a polgárokkal határoztassanak ez öket illető dologban: de igéretet tőnek, hogy még azon nap végérvényes véleményt fognak kiküldeni. Minthogy azonban tudták, hogy az ugynevezett quartasereg [1]) némi csapatai, melyek a városi parancsnokságtól nem függöttek, a város körül barangolnak, s annak hirére, hogy ök ki vannak küldve a Kemény küldötteivel értekezni, ezeket vagy az összejövetel helyén, vagy visszatértök közben kézre kerithetnék: elhatározták, hogy Grondzki Sámuelt és kisérőjét Pálfi Istvánt visszaküldik a magyar táborba, s oda küldik majd saját embereik által a hozandó határozatot is. Biztosság végett fedezetül egy csapat lovasságot adtak melléjök.

Hogy küldötteivel igy bántak, Keménynek nem volt inyére, s ugy vélekedett, hogy vagy gunyt üznek vele, vagy feladatukat nem illő óvatossággal és eszélylyel teljesitő megbizottjaiban van a hiba. Mi előtt nézetei e meghasonlása közben itéletet hozhatott volna, Grondzki a lembergi polgároktól levelet kapott, melyben tudtára adják, hogy ő maga is bizonyosan át fogja látni, mily kevéssé szabad azoknak, kik egy hely védelmére vannak rendelve, alkuba bocsátkozni oly hatalmakkal vagy egyénekkel, kik ellenséges szándékkal látszanak föllépni. Ezt szintoly fönhangon tiltja saját becsületérzetök, mint a hadi törvény szigora. Ennél fogva sziveskedjék Keménynél magát közbevetni, hogy ne akarjon abban sértést keresni, ha egy barátok és rokonok közt folytatott magán beszélgetés alapján nem határozhatják el magokat a várost és hazát egyiránt érdeklő bárminemü végzésre. Hanem ha Keménynek mint fővezérnek tetszenék velök Rákóczi fejedelem nevében értekezésbe bocsátkozni, a rájok sulyosodó törvények és nagy felelősség terhe mellett sem vonakodnának határozottan s a körülményekhez mérten nyilatkozni. E levél Keménynek rögtön kezéhez lön szolgáltatva, s ő mihelyt átolvasta, nem vonakodott nyiltan elismerni, hogy a lembergi polgárság eljárása a viszonyok természetéből foly és semmi sérelmes jelentés nem férhet hozzá. Ennélfogva saját kezével irt levelében tudatta a polgársággal, hogy ő nem vonakodik velök fejedelme nevében értekezni, ha neki követei biztositására néhány kezest adnak. E közben tanácskozott tisztjeivel, kit bizzon meg e küldetéssel. Mivel a magyarok közzül senki sem akarta magát erre használtatni, Stanislawskira gondolt; de ez haszontalan ürügyek alatt vonakodott azt fölvállalni, bizonyosan leginkább azért, mert szégyenelhette volna magát, hogy honfiai szemében annak szolgája gyanánt tünjék föl, kihez mint a lengyel koronamarschal Lubomirski követe volt küldve. Hasonló vonakodást tapasztalt Kemény a kiséretében lévő többi lengyelek részéről is, és igy általános megegyezéssel Grondzki lön e végre választva, ki nem csak hogy ezt az egész ügyet megindította, hanem annyiban is előnyben volt, hogy Rákóczival semmi viszonyban sem állott, a mennyiben ő Rákóczi táborában ugy tartózkodott, mint a svéd királynak a kozákokhoz küldött követe. Különben is az ügy eddigi folyama alatt elég lélekjelenlétet és számitó bélátást tanusitott arra, hogy általános bizalomban részesüljön.

Már más nap a főnemességből négyen számos kisérettel érkeztek Keményhez kezesekül, kiknek Kemény a legszivesebb fogadás mellett tudtokra adta, hogy ő abból a tekintetből, hogy Lemberg lakosait már követe választásával őszinte jó szándékairól meggyőzze, tulajdon honfiaik egyikét bizta meg a függőben levő küldetéssel; mire neki válaszul adák, hogy viszont ő se kételkedjék legkevésbbé is a lembergi polgárság jó akarata felől. Bizonysága ennek éppen jelenlétök és készségök, hogy követének bántatlan visszatértéig akár egyikök, akár mindnyájan, a mint Keménynek tetszeni fog, kezesekül nála maradjanak; sőt ha nétalán ugy gondolná, hogy ő velök még nincs eléggé megnyugtató biztositék szolgáltatva, mondja ki nyiltan, s kivánsága szerint még többeket is fognak küldeni. Követét mint honfit s mint Rákóczi fejedelem ügyvivőjét fogják tisztelni s becsülni. E közben a kezesek egyike, Silnicki, a várossal való alkudozásra kinézett Grondzkit félre vonta, s minthogy fiatal korában azon zászló alatt szolgált volt vele, régi bizodalmassággal esengve kérte, hogy mint lengyel ne tegye azt a szégyent honfiain, hogy közöttök csak akkor gondolja magát biztosságban, ha érette oly aránytalanul sok és oly előkelő kezeseket állitanak. Ellenkezőleg, ha a kezeseket magával viszi s ez által föltétlen bizodalmát tanusitja, az egész polgárságot maga részére hóditja, s ő szavával és fejével áll jót a város érzelmének és magatartásának becsületességéről. Grondzki biztositotta a szólót készségéről, de kételkedett, vajjon Kemény, kinek világos megegyezése nélkül ezt nem tehetné, hajlandó volna-é erre rá állni. Mindamellett is használta a legelső szabad pillanatot, hogy Keménynek értésére adja, hogy ha beleegyezik, ő kezesi biztositék nélkül is kész magára vállalni a rábizott küldetést. Intette ugyan öt Kemény, de végre is engedett nézetének s kivánságába beléegyezett; miután Grondzki biztosságára nézve a főhadiszállásán jelenlevő négy nemes részéről kézadással és esküvel ünnepélyesen fogadást tétetett. Grondzki fedezetül tizenkét fegyverest kapott, s azt a titkos utasitást vette, hogy küldetése eredményét Rákóczihoz Stryjbe vigye, minthogy ő is hadaival, melyeknek a Lemberg körüli kiélt helységekben, hol két évvel ezelőtt a kozákok és oroszok tanyáztak, csak koplalni kellene, Rákóczihoz szándékozik csatlakozni.

Midön Grondzki, mint Rákóczi ügyvivője Lembergbe érkezett, a mély tisztelet minden jelével fo-

[1]) Igy nevezték e sereget, mivel zsoldját a királyi jövedelmek negyedéből (Quarta) kapta.

gadták s a tanácsházba vezették, hol számos más urakon és nemeseken kivül a latin szertartásu érsek Tarnowski János, a görög nemegyesült püspök Zeliborski Athanasius és az örmény érsek már vártak rá. Miután a fejedelem követe a gyülést köszöntötte, a részére kijelelt helyet elfoglalta, s egy ügyes szerkezetü beszédben fölfejtette az indokokat, melyek öt arra birták, hogy idegen szolgálatokat keressen, melyek folytában azonban öt soha semmi olyassal nem lehet vádolni, a mi a kedves hazának kárára válhatott volna. Ezután áttért jelenlegi különös megbizatására s egész nyomatékkal kiemelte azt a nyilatkozványt, melyet Rákóczi György, 1657-diki január 27-diki kelettel, még a lengyel határ átlépése előtt kiadott, s melyben világosan ki volt mondva, hogy Rákóczi csak azért jelenik meg, minthogy neki az ügy kétségbeejtő állásában a teendő gyors segélyért meg volt igérve a lengyel trónra leendő következés. Midőn tehát Rákóczi e segélyt meghozza, egyszersmind a megigért következést biztositó szerződést is meg kivánja kötni. Felszólitá tehát Grondzki a gyülést, hogy az ország átkos zavarát és szomoritó gyengeségét tekintetbe véve, és saját hasznukat jó számitással méltányolva, a fejedelem mint jövendőbeli királyuk kegyelmességének annyival is inkább hódoljanak, minthogy Rákóczi már a maga részéről kimerithetetlen kegyelmességének bizonyitványait szolgáltatta, s ellenkező eljárásukkal később kimaradhatatlan kárukat csak magok fognák előidézni. A gyülés tagjai e beszéd ellenében fölhozták a kérdésben levő ügy nehézségét és következésteljes jelentőségét, fölkérék Grondzkit, legyen szives a számára készitett lakásra vonulni, hogy higgadt tanácskozás-végzést hozhassanak, melyet vele haladék nélkül közlendők. Erre néhány tekintélyes férfiut választottak, kik a követnek lakásáig tiszteletkiséretét képezzék és mindaddig nála maradjanak, mig a gyülés végzését tudtára nem adandják. Mi alatt ez a kiséret Erdély állásáról, Rákóczi fejedelem személyéről, az alkotmányról s több effélékről száz meg száz kérdésre kivánt feleletet, az idő napest felé járt. Végre a követet udvariasan fölkérték, hogy jelenjék meg ujra a tanácsházban, hol heves és hosszas vitatkozás után abban egyeztek meg, hogy a magok kebelökből követséget küldjenek Rákóczi fejedelemhez, mely menet- s jövetre biztos fedezet oltalma alatt közvetlenül értesitse öt a lembergi polgárság határozatáról. Midőn erre Grondzki ugy nyilatkozott, hogy ez a küldöttség Rákóczi György fejedelemnek különös örömére fog szolgálni, és ő a követek biztosságáról saját életével gondoskodik és jót áll, elhatározták, hogy a hozott határozatot mindjárt más nap vegyék foganatba s a fejedelmi követet meghivták a tiszteletére rendezett diszebédre, hová Grondzki rokonait és barátait is meghivatni ohajtotta. A mi egyébbel tiszteletből meg akarták ajándékozni, hogy minden gyanutól ment legyen, határozottan visszautasitotta.

A más nap megindult városi küldöttség személyzete négy legelőkelőbb férfiuból állt; ezek voltak: a lembergi alkamarás Ozga, egy tisztes szellemdús öreg, a braclawi asztalmester Nizabitowski és Silnicki, ki az előbbi években Prazmowski koronatitkár mellé, midőn ez a mult évben, mint a korona követe Rákóczinál járt, kiséretül volt adva. A negyedik egy orvos volt, kit név szerint nem ismerünk. A követek még azon nap estve Stryjbe érkeztek s másnap Rákóczi fejedelem előtt bemutattattak. A beszédet hozzá az öreg Ozga tartotta latin nyelven. Szabad lélekkel közölte ez a fejedelemmel, hogy az ő és polgártársai érett meggondolása szerint legjobb s a körülményekkel legegyezőbb volna, hogy a fejedelem minden ellenségeskedést kerülve s hadait a legszorosabb fegyelem alatt tartva, egy fejedelmi követet küldene János Kázmér királyhoz s közölné vele, mit kiván tőle és a köztársaságtól, mely alkalommal meg lehetne s kellene egyezni a további értekezésre kitüzendő nap és hely iránt. Végre hozzá tette Ozga, hogy a vajdaság [1]) sem tanáccsal, sem tettel vagy pénzzel nem teend semmi ellenséges lépést Rakóczi ellen, mindaddig, mig ő a lakosokat és birtokaikat kiméli s maga nem zavarja meg a jó egyetértést, vagy nétalán a királytól elutasitó választ nem talál kapni. E mellett azonban nem tekintendik tehernek a fejedelmi csapatokat minden szükséges élelemmel ellátni. Ez utolsó nyilatkozatra Ozga azért látta magát kénytelennek, mivel a mint Rákóczi nagyszerü terveinek az országban nagyhamar hire terjedt, a Rus' vajdaságot, melynek fővárosa Lemberg volt, az alatt a föltétel alatt mentették föl a jelen háboruban való részvétel általános kötelességétől, hogy Lemberg, Sambor és Przemys'l városait akként helyezzék védelmi állapotba, hogy Rákóczi zsákmányaivá ne legyenek, ki előtt ez intézkedést szoros titokban kellett tartani. Igy gondolta Ozga, hogy az erdélyi fejedelem óvatosságát, vagy nétaláni gyanuját legkönnyebben elaltathatja [2]). Azonban Rákóczi nem az az ember volt, a kit ily könnyen el lehetett volna ámitni. Akár azért, hogy a vajdaság kivételes állásának neszét vette, s ezt maga ellen méltán és igazán ellenséges eljárásnak tekintette; akár azért, mert azt hitte, hogy éppen az emlitett városok tettleges birtoka által nyerhet oly állást, melyben az Ozga-féle alakba szoritott követeléseinek a királynál és köztársaságnál erősebb nyomatékot adni képes leend; annyi tény, hogy miután a lembergi küldöttséget a jó egyetértés föntartása igéretével elbocsátotta, Sambor alá vonult, hogy a várost hatalma alá keritse. Minthogy azonban a három nap alatt háromszor ismételt ostrom, a parancsnok Gulden János és számra nézve jelentéktelen, de hös jelkü csapata vitézsége miatt semmi kedvező eredményre nem vezetett, Rákóczi Jaroslau alá huzódott, ezt a helyet bevette s Przeworskot is hatalmába ejtette. Mi alatt itt időzött, néhány lengyel nemes Przemys'l városából kiütött, hogy a Rákóczi számára küldött jó magyar borral terhelt

[1]) A régi Lengyelország vajdaságokra volt felosztva.

[2]) Itt némi részben ismét fölfogtam Jemiolowski előadását.

tizenhat szekeret elfogja. Jóllehet e csiny a szállitmány igen erős fedezete miatt meghiusult, ez a kisérlet a fejedelmet annyira elkeseritette, hogy Kemény Jánosnak parancsot adott, hogy Przemyslt rohanja meg, erőditményeit rontsa le s a várost bocsássa zsákmányra. Mi alatt Kemény készületeket tett, hogy a hozzá intézett parancsot teljesitse, a város két követet küldöttek hozzá, kiknek végre sikerült a rájok mért sorsot az által elháritni, hogy egy külön küldöttség által a fejedelemtől bocsánatot kértek és hadi sarczul 20 ezer forintot szolgáltattak kezéhez. Most Rákóczi Lancut alá vonult, hol Lubomirski György a Krakkó melletti svédek ellen intézett szerencsétlen hadjárata után a szenvedett csorbák kiköszörülésén törte fejét. Azonban a fejedelem előre küldte néhány hivét, hogy követeljék az éppen Lubomirski által Stanislawski személyében neki tett igéretek teljesitését az ország bizonyos részeinek átengedését illetőleg. Lubomirski kereken tagadta, hogy ezt megigérte volna; de a király és koronatanácsosai nélkül, ő mint magán személy, ily átengedést teljességgel nem is helyezhet kilátásba. Ellenkezőleg éppen oly leplezetlen és nyersen kinyilatkoztatta, hogy ha Rákóczi ettől a nagyon is idétlen kivánságától jó szántából s maga idejében el nem áll, és a lengyel köztársaságnak csak ezen az uton szándékozik segitséget nyujtani, öt mint hazája ellenségét nem csak a királyi hadakkal támadja meg, melyek mint az ország fővezérének keze alatt állanak, hanem parasztjainak is parancsot ad, hogy a bétolakodó tönkretételére tömegesen keljenek föl.

Ez által azonban Lubomirski a hirtelenkedve kevésre becsült ellenféllel leendő egyezkedés hidját tökéletesen lerontotta. Rákóczi ugyan is a követei személyében rajta elkövetett méltatlan bánásmódon fölingerülve, most már egészen nyiltan a lengyelek ellenségként lépett föl. Tulcsapongó boszujának első hevét azokon a városokan és helységeken hütötte, melyek megsértője Lubomirski koronamarschal birtokához tartoztak. Ezeket mind hamuvá tétette s éppen Antal kozákfőnök volt az, ki az elkeseredett fejedelem által magát bosszuja rettentő eszközéül használtatta. Maga Lancut is csak erős őrhadának és számos ágyuinak köszönhette, hogy hasonló sorsra nem jutott. Hanem Lembergtől Krakkóig a magyarok, moldovánok, oláhok és kozákok, s leginkább ez utolsók, az országot rablás, öldöklés, zsákmányolás és pusztitás szinhelyévé tették. Kezeiket semmi tekintet sem tartóztatta vissza. Odrzykon [1]) vára is, melyben Zápolya János 1528-ban menedéket talált volt [2]), azóta hever romokban. Sokáig igyekezett az őrsereg az eleség növekedő szükét azzal titkolni az ellenség elől, hogy száritott halakat hajigált alá, végre is rejtett uton megszökött; mire e csaknem bévehetetlen és a magyar határ közelségénél fogva fontos hely, az ellenség dühének áldozatul esett [1]), mely általában mindenütt oly irgalmatlanul gazdálkodott, hogy az általa meglátogatott vidékek néhány hét alatt olyan sebekben vérzettek, a milyeneket a két egész éven át szenvedett svéd korbács nem ejtett rajtok.

Igy nyomult Rákóczi György egészen Krakkóig, mely Wirtz Pál svéd ezredes hatalmában volt. Ezzel Rákóczi a svédekhez csatlakozása ügyében először biztosai által, azután személyesen alkudozott, és rögtön bizonyságot adott róla, mennyire komolyan veszi, hogy a svédekkel egyesülve határozottan ellenséges eljárást kövessen a lengyelek ellen. Mert nem csak a Krakkótól csak a Visztula egy ága által választott Kazimierz várost [2]) néhány száz emberével megszállotta, s ezek parancsnokát Apafit [3]) Wirtz parancsnoksága alá helyezte; hanem erős és fegyelmetlen hadseregével maga is átkelt a Visztulán a krakkói és sandomiri területre, hogy ott a krakkói svéd őrhad háta mögött vandal módra működjék és a lengyelek ellenállási erejét megtörje.

Mind ezen szomoru események hirére János Kázmér király — birodalma tragicus sorsán való szivfájdalmát eltitkolva — a korona egykori alkanczellárja s ekkor krakkói püspök Trzebicki András és más két senator által III. Ferdinándnál, min Rákóczi közös ellenségénél, a bochniai és wieliczkai sóbányák jövedelmének zálogba vetése mellett [4]-)

---

[1]) Az n ugy hangzik mint a magyar ny, az y pedig mint a magyar ő.

[2]) Bielski lengyel krónikája, a lengyel irók gyüjteményében, Warsó. 1832. XVII. köt. 4. l., mely szerint az erdélyi történetiróknál általánosan elterjedt nézet, hogy Zápolya János Tarnowban talált állandó menedéket, kiigazitandó.

[1]) Slupnicky, Galizien in topogr.-geogr.-historischer Beziehung, Lemberg. 1849. 8r. 49. l.

[2]) Jelenleg, miután a Visztula ága bé van töltve, Krakkó külvárosa, melyet kizárólag zsidók laknak.

[3]) Jemiolowski emlékiratában 119. l. őt Apahinak nevezi ugyan: de azt hiszem, joggal tehetem föl, hogy ebben a magyar nevekkel kevéssé ismerős lengyel iró tévedt.

[4]) Slupnicki szerint e. h. 37. l. Bochnia évenként 300,000, Wieliczka pedig az u. o. 39. l. közlött adatok szerint 700,000 mázsa sót ad évenként. Egy XVII-dik százbeli számadási okirat szerint — s itt csak ez a kor jő tekintetbe, — a bochniai sóbányának két mezeje volt: a régi hegyek a Regis, Floris, Gazaris és Sutoris nevezetü bányaágakkal, és az uj hegyek a Kampi, Kierat és Bochneris nevezetüekkel, s az évi jövedelemből 6000 frt eleset', a mi mint menyasszonyi ajándék a királynét illette, valamint Wieliczka is, mely csak 1859 óta van a királyi asztal jószágaihoz csatolva, tartozott a királyné gyűrüpénzét — annulare Reginæ — fedezni. A tiszta jövedelem a sótermelés emelkedésével állott arányban. Mert még 1674-ben nem csak a só ára állott oly alant, hogy egy mázsa 11—12 lengyel forinton (2 frt 87 krtól 3 frt 15 krig o. é.) kelt; hanem a nemességnek is megvolt az az előjoga, hogy a só mázsáját 4 lengyel forinttal (1 frt 5 krral o. é.) fizesse, s János Kázmér utódainak pacta conventa-iban világosan gondoskodva volt arról, hogy a nemességre nézve ezt a sóárt soha emelni ne lehessen, bárha az 1676 ki proszowi országgyülés a nemesek által igénybe veendő só mennyiségét külön végzés által szabályozta. Az egészből az tünik ki, hogy a bochniai és wieliczkai sóbányák elzálogositását, mely utóbbit akkor tizenöt ágban mivelték, semmiképpen sem lehet ugy tekinteni, mint azon költségekért adott kártéritést, melyeket I. Leopoldnak az emlitett segédseregek kiállitására tenni kellett. Sokkal alaposabbnak tetszik az a gondolat, hogy a császár nem annyira Lengyelországért, mint Lengyelországban önmagáért müködött. A sóbányák jövedelmei meddig folytak a császári pénztárba, meg nem mondhatom; de azt tudom, hogy Bochniát és Wieliczkát már 1689-ben Wodzicki Lőrincz varsói alpohárnokmesternek adta 9 évre haszonbérbe a lengyel korona; mikor is neki szerződésileg, még pedig az egész haszonbéri időre, következő sótömeg előállitása (incisio et impletio) biztositatott:

erős segitségért járatott: de III. Ferdinánd az erre vonatkozó alkudozások béfejezése előtt elhalt, s mig végre a brandenburgi választó-fejedelem ellenmondása daczára, I. Leopold császárrá választásának béfejeztével, Lengyelország és a császár közt a segélyszerződés létre jöhetett, minek következtében a császár Lengyelországnak Hatzfeld és Susa tábornokok alatt 17,000 embert adott rendelkezésére, addig Rákóczinak nagyon is elég ideje volt arra, hogy rabló s pusztitó táborozásainak a legszélesebb kiterjedést adja. János Kázmérnak ujra Siléziába kellett menekülni, s csak Czarniecki vállalkozott csekély haderejével az erdélyiek ellen olykor-olykor egy-egy csinyt merészelni. Ezek közt a legfontosabb volt a Krakkó melletti jól sikerült meglepés, mely alkalommal az ellenség néhány száz halottat hagyott a csatatéren. De Czarnieckinek nem levén ereje a pillanatra kivivott előnyt tovább is folytatni, a Visztulán át Lublinba huzódott, hol Potocki és Lubomirski tábornokok uj csapatokat gyüjtöttek, melyekkel egyesülni szándékozott. Rákóczi ellenben Varsóba sietett, hogy a svéd királyhoz csatlakozzék, ki miután tábornokai által a dán királyt és az orosz czárt rászedette, Rákóczi előterjesztéseire és követségeire serege legjavával Poroszországból Lengyelországba nyomult, és Varsónál táborozott. Rákóczi Ravánál Varsó mellett vonta össze haderejét, itt történt egyesülése is a svéd sereggel.

Az első üdvözlések után a szerződési föltételek és a közösen folytatandó hadmüködés felől értekeztek. Ezek főczélja volt a lengyel haderő megsemmisitése, János Kázmér letétele a trónról és a meghóditott ország vég fölosztása. E szerint, mindjárt Rawából, megindult Rákóczi táborának egy része a svéd királylyal, ki a Visztulán átkelt, Krazniknál néhány század könnyü lovasságot meglepett s azután Lublinba sietettt, honnan azonban Potocki és Lubomirski, gyalogságuk — mely Danzignál volt elfoglalva — és ágyujok kevés lévén, már elvonultak volt. Midön mindketten biztos tudósitásokat kaptak a Lublin előtt álló egyesült svéd és magyar haderő felől, még hátrább huzódtak Lithvániáig, minthogy reménylték, hogy Brzesc-nél a lithvániai hadosztálylyal csatlakozhatnak. Ez azonban e közben Tykocint, a svéd szolgálatban erélyesen müködött, de éppen ekkor elhalt Radziwil János herczeg várát bevette, és a herczeg testével együtt porrá égette, a mi svéd a várban volt, leapritotta és Kurlandba vette útját, hol néhány előnyös csatát vivott. Nehéz volt ennél fogva e sereg eddigi hadmüködésének a czélba vett egyesülésre nézve kedvező irányt adniok, annyival is inkább, mivel ugy látszott, hogy a Rákóczival szövetkezett svéd király egyenesen a lithván csapatokat vette czélba. Elhatározták tehát, hogy a legrövidebb, habár legfáradtságosabb úton, a podlachiai erdők és mocsárok közt, Kobrinón, Ratnón és Kowelen keresztül Volhyniába lopózkodjanak, és innen Luckból vigyék aztán a sereget Lembergen át Samborra, ott egy kevéssé pihentessék ki, s a többire aztán minden körülményt fölhasználva, résen álljanak.

E közben a svédek, magyarok és kozákok a czélba vett üldözéssel fölhagytak, és a járhatatlan területen erőszakolt hadút kimondhatatlan nehézségeiben eltikkadva kénytelenek voltak a lithvániai Brzescben megpihenni. Itt most a kozákok és oláhok, az elkeseredés kitörő zajával követelték Rákóczitól az általa nekik alku szerint igért, de oly sokáig elmaradt zsoldot, s valóságos zendüléssel kényszeritették, hogy követelésöket legalább egy részben elégitse ki. Rákóczi maga is szüntelen azt beszélte ugyan a svéd királynak, hogy ne huzzahalogassa oly soká a lengyelek üldözését: de Károly Gusztáv sem roppant podgyász lomját nem akarta cserben hagyni, hogy seregét mozgékonyabbá tegye, sem az nem volt ellenére, hogy a magyaroknak e háboruhoz való kedvök már tetemesen csökkent. Azért is Rákóczit sürgette, hogy térjen visszsza a Visztulához, az erösitett helyeket e folyó mellékén, különösen Krakkót vegye hatalmába, s hogy müködését különösen Nagy-Lengyelországra, Mazoviára és Poroszországra szoritsa. Legelsőben is maga Brzesc vára magyar helyőrséget kapjon. Rákóczi e tervekre annál örömestebb rá állt, minthogy nem lehetett előtte titok, hogy Károly Gusztáv királyt könnyen más szintérre szólithatják; kivált miután Czarniecki néhány ezer emberrel Varsóig nyomult, s a svédeket azon a vidéken erösen nyaggatta. Ehhez még az is tudva volt, hogy Czarniecki nem hogy kegyelmet nem ad, hanem magát Varsót is királya nevében ujra bévette s ott helyőrséget is hagyott. Ennek parancsnoka egy német

---

I. Wieliczkában:	1. 35 mázsás só darabokban 5400 darab, tehát . .	290,000	mázsa
	2. 5 mázsás hordókban 20,200 darab tehát . .	101,000	„
	3. A királyné menyasszonyi ajándékára 4000 hordó .	20,000	„
	4. A királyi konyha szükségére 324 hordó . .	1,620	„
	5. Adományokra, egyházak, kolostorok, ispotályok stb részére	100,000	„
II. Bochniában:	1. 24 000 hordó só . .	120,000	„
	2. Egy-egy teherre 6-6 hordót számitva 1000 teher	30,000	„
	összesen	662,620	mázsa
Ehez volt még járulandó a proszowi országgyülésen a nemesek részére meghatározott só			
	600 darabban . . .	21,000	mázsa
	és 600 hordóval . .	3000	„
	összesen	686,620	mázsa

E mellett nem lehet elhallgatnom, hogy mindegyik sóbányának sófőzései is voltak, melyek jövedelme külön volt számitva. Ezek a sófőzők 1674 ben bérbe adatván kézirati jegyzeteim szerint 1674. május 21-től junius 30-dikáig jövedelmeztek:

I. Wieliczkában	78 üstfözetben 90—90 frt ára sót	7020	lengyel frt
II. Bochniában	35 üstfőzetben 80—80 forintjával	2800	„ „
	összesen	9820	lengyel frt

vagy 2577 frt 75 kr o. é. De a wieliczkai üstök egy része már 1693-ban nem dolgozott. A wieliczkai királynéi gyűrüpénzt a polgárság hordozta s ez 17 lengy. forintra és 6 garasra, vagy 4 frt 31½ krra ment o. ért.

volt, ki hadtani tekintetek ürügye alatt a varsói benedek-rendi kolostort elhányatta, és a várost, jóllehet annak védelmét János Kázmér részére esküvel fogadta volt, a svéd királynak rögtön föladta, mihelyt ez Brzesc alól Varsó falai alatt megjelent. További okai a svéd király unszolásának a dánok mind inkább terjedő előhaladásáról naponként vett tudósitások voltak, kik a csaszár és a választó fejedelem segélyhadaival erősödve, nem csak Alsent vették be, hanem csapataikkal egész Stettinig nyomultak és ezt a fontos kikötőt is fenyegették. Miután tehát a Rákóczival tartott egyezkedés szerint Brzesc várát két ezer magyar gyaloggal bizonyos Pándy parancsnoksága alatt megrakták, a király és Rákóczi a Visztulához vonult, azon Varsónál átkeltek, s a városba a parancsnok már emlitett árulása folytán bévonulást tartottak. Itt értesült a király, hogy Czarniecki Krakkó felé vonultában minden erősitett helyet bevett és a svéd helyőrségeket kardra hányta, most pedig az előnyomuló császári segélyhadakra várva magát Krakkót vette körül, Wirtz azonban szilárdan el van határozva, hogy a helyet utolsó emberig védelmezi. Meg levén győződve, hogy Czarnieckitől többé nincs mit tartania, Károly Gusztáv rögtön elhidegedett Rákóczi iránt, a könnyebb élelmezés örve alatt elválasztotta hadait eddigi szövetségese hadaitól, és svéd ügyei sürgetős voltát vetve okul elhagyta a kimerült Varsót, a nélkül, hogy Rákóczitól bucsut vett volna. Blonieben, Varsó közelében, egy nap alatt magához vonta némely helyek őrségeit, melyeket erről előre értesittetett, és Nagy-Lengyelországon keresztül föltartóztatás nélkül Stettin alá huzódott. Utja közben sem várost, sem falut, sem nemesi lakot, söt még az egyházakat sem kimélte; utját égetés, rablás jelölte. Thorn, Elbling, Granderz, Hameln porosz várakat és Hettzberget Warmelandban többekkel együtt helyőrséggel megrakta, a nélkül, hogy a kisebb várak által, melyekben a brandenburgi választó fejedelem csapatai feküdtek, magát föl hagyta volna tartóztatni. Az, hogy a választó fejedelem, mint a dán király rokona, a svéd szövetségtől visszavonult, és a bécsi császári udvar rábeszélésére a Leopold által Dánia részére megindított segélyhadak főparancsnokságát átvette, Károly Gusztáv király előtt nem látszott oknak arra, hogy Stettin elleni fővállalatát elhalaszsza, bármily keserüen érezhette is, hogy Brandenburg, érzelme e változtatásával a svédek nevében végrehajtott foglalásból bizonyos hasznot húz.

A svéd királynak rögtöni s a legszokásosabb udvariassági tekinteteket is mellőző távozása után Rákóczi szomoru, söt kétségbeesett helyzetbe találta magát; nem csak azért, mert bélátta a lehetetlenséget, hogy gyenge haderejével nyomatékosan és eredményre kilátással léphessen föl, hanem azért is, mivel ismétlődtek a zsoldhátralékuk lefizetését követelő moldovánok, oláhok és kozákok lázongásai, kik féktelen kicsapongásaikban annyira mentek, hogy nyiltan azzal fenyegetőztek, hogy inkább elállnak Rákóczitól, mint sem magukat megrövidittetni engedjék. Az ügyek ez állásában bármennyire sajnálhatta s átkozhatta is Rákóczi, hogy a lengyel ügybe avatkozott, a vizsgaszemek elől mégis el tudta rejteni azt, a mi belsejében történt, és csak bizodalmas hiveivel Kemény Jánossal és Mikes Mihálylyal tartott titkos tanácskozásokat az eszközök és módok felől, melyekkel magát a kelepczéből kár nélkül kivonhassa. A legtanácsosabbnak látszott Lengyelországot lehető leggyorsabban odahagyni. Mi alatt azonban a Krakkó vagy Sandomir felé veendő visszahuzódási vonal fölött haboztak, s oldalvást Czarnieckitól voltak fenyegetve, Rákóczi még azt a szomoru és leverő jelentést is vette, hogy a lengyelek az erdélyi fejedelemségben tüzzel, vassal széltére dulnak.

A mint ugyan is a Potocki és Lubomirski alatt Sambornál álló hadsereg tudomást vett a kegyetlenségekről, melyeket Rákóczi féktelen katonaságával Podlachiában, Lithvániában, Mazowiában és Kis-Lengyelországban büntetlenül elkövettetett, s midőn továbbá az is tudomásra jutott, hogy Rákóczit a svéd király megvetőleg elhagyta, Lubomirski koronamarschal, kinek jószágait Rákóczi kegyetlenül dulatta, a hadseregnek ajánlatot tett a visszatorlás jogának gyakorlatba vételére. Az eszme gyujtott, s a sereg egy értelemmel ugy nyilatkozott, hogy bár merre vezessék, tettre készen áll. Minthogy azonban az inditványt Lubomirski tette, a megtorló hadjárat parancsnokságát ő rá bizták s korlátlan hatalmat adtak neki, hogy a seregből tetszése szerint válaszszon annyi s oly fegyverzetü hadi népet, a mennyi nézete szerint elegendő. Csak azt kivánták, hogy az askolén átvezető legközelebbi habár kevésbbé kényelmes uton keljen át a Kárpátokon, és ha egyszer Erdélybe értek, kimélet nélkül működjék. Mig Potocki három ezreddel tartalék gyanánt Samborban maradt, Lubomirski a sereg többi részével, 12000 emberrel Erdélybe sietett, a városokat, falvakat hamuvá égette, a szőlőtőkéket kivagdaltatta, a gabonát lábán fölgyujtatta s az emberek életének sem kegyelmezett. Ezután Eperjesre sietett, a hová vonult volt Rákóczi anyja, a városból kiütő csapatot megszalasztotta és levagdalta, azonban megelégedett a lakosokkal éreztetett rettegéssel; minthogy gyalogsága és tüzérsége nem lévén mellette, Eperjes bevételére és megtartására nem gondolhatott. Mind ez néhány hét alatt s e mellett emberei vesztesége nélkül történt. Csak a lovakból hullott el sok a Kárpáton való átkeléskor s a rosz utakon. A lengyelek aztán az elhajtott ökrökre ültek és gazdag zsákmánynyal tértek haza. Stryjnél egyesült ismét Lubomirski Potockival, s minthogy Rákóczi hazatérő szándékáról értesült, a hegyek közt az utakat és ösvényeket, melyeket az erdélyi fejedelem visszavonulási utjában esőknek gondolt, erősen megrakatta, hogy őt hazájától elvágja. A sereg többi része szorosan egymás közelébe kapott elszállásolást.

Mind ez Rákóczi fejedelem előtt nem volt titok, s minthogy bélátta, hogy egyenes uton hazatérése el van zárva, elhatározta, hogy Moldován

keresztül vonul Magyarországra, s ezért serege idegen csapatait, az oláhokat, moldovánokat és kozákokat, gazdag pénzajándékok által, melyeket az előbb szedett hadi sarczokból vehetett, igyekezett személyes érdekeihez csatolni. De a kozákokra hibásan számitott. Ezek elvették ugyan az adott ajándékot, hanem részint ugy tekintették azt, mint egy részben még mindig kérdés alatt lévő zsoldilletőségök hátralékfizetését, részint uj hettmannjok Wychowski világos parancsát vetették ellen, hogy halálbüntetés terhe alatt a lengyelek ellen semmi ellenségeskedésbe ne ereszkedjenek. Tény volt, hogy Niemierzyc György, a svéd király egykori pártosa, Antal kozákezredeshez ment, s rábeszélésével annyira vitte, hogy elhatározta magát Rákóczi kétségbeesett ügyétől elpártolni s Ukraniába sietni, hogy azt az oroszok ellen védelmezni segitsen. Rákóczi ellen-előterjesztései haszontalanok voltak, s igy történt aztán, hogy a kozákok, kik a Visztulán átkelésnél Zawichostnál a Rákóczi hadsereg előcsapatát képezték, utat vesztettek és haza huzódtak. Mig Rákóczi az oláhokkal és moldovánokkal a szökevények megfenyitésére utánok sietett, Czarniecki által a Visztula és San között minden oldalról bekerittetett s emberben és podgyászban folytonos veszteségeket szenvedett. Szerencsétlenségére a wilnai vajda is a lithván hadsereggel megérkezett, s Krasniknál egyesült Czarnieckivel, ki Rákóczit üldözve lovasságának csak nem nyomába hágott s egy szerencsés rohamban Magierownál, 1657. jul. 11-dikén, nem csak néhány ezer magyart leölt, hanem a podgyász tetemes részét is elfogta. Rákóczi maga az előcsapattal nagy bajjal menekülhetett a zolkiewi uton Glinany tájáig, hol saját podgyászát is cserben hagyta, minthogy oldalról a quartasereg is ellene nyomult, a mint hogy gyors visszavonulásában, melyet Zbaraz felé pihenés nélkül folytatott, Czarny Ostoownál csakugyan el is érte. Itt erősen meg volt szoritva, s csak a beálló éjjel kapott egy kis nyugodalmat. A nélkül azonban, hogy a más napot bévárta volna, társzekereinek s kincseinek hátrahagyásával rendetlen csapatokban Ploskirowra hátrált, hol viradta felé a tömegesen utána nyomuló ellenség minden oldalról annál hevesebben megtámadta, minél kevésbbé látszott ellentállni akarni. Már tetemes veszteséget szenvedett, midön egy trombitást küldött, hogy fegyverszünetet vagy a vezérekkel értekeződést eszközöljön. A fegyverszünetet kereken megtagadták; az értekezletre fél óra időt engedtek. Erre kilencz kisérővel lóháton megjelent Mikes Mihály, Rákóczi fejedelem kanczellárja, s a nélkül, hogy egyik vagy másik fél a szertartásokkal sokat gondolt volna, a lengyel és magyar seregek közt, mindegyiktől néhány nyillövésnyi távolságra, egy szőnyeget teritettek a gyepre s Czarniecki és a többi vezérek Mikessel együtt arra telepedtek.

Mikes Mihály szólalt meg elébb s beszédét keserü szemrehányásokkal kezdte, a mostani marschal Lubomirski ellen, ki urát, Rákóczi fejedelmet, Stanislawski által Lengyelországba csábitotta. Azután mindent elkövetett, hogy Rákóczi egész eljárását oly szinbe tüntesse fül, mint a lengyel koronának tett hadi segitséget, s ugy tette magát, mintha inkább hatalmában állana a béke feltételeit megszabni, mint sem elfogadni. E magaviselete Czarniecki vajdát annyira fölingerelte, hogy kardját hüvelyéből félig kihuzta s e szavakra fakadt ki: „Isten segitségével most te is, urad is, az én királyom kezében van.“ Erre rögtön közel tartott lova hátára pattant, s a többi vezéreket kérte, engedjék meg, hogy a magyarokkal ő és emberei magokra vivjanak meg. Azzal gyorsan a király ezredéhez nyargalt, melynek parancsnoka volt, s rendeletet adott, hogy üljenek lóra s vágjanak a magyarok közzé. Ekkor Mikes hozzá lépett és sok rimánkodás s mentegetőzés közben kérte Czarnieckit, hogy engedje a fejedelmet és embereit élve tova vonulni, s örömest és szivesen készek lesznek tetszése szerint minden föltételeit elfogadni. Erre a megalázódó esedezésre és alkudozásra a lengyelek harczvágya és hadállása mellett az is sokat tehetett, hogy előtte való estve Rákóczitól a moldovánok és oláhok is elpártoltak és haza indultak. Az ajánlat el lön fogadva, s Czarniecki lóháton, kivont kardal követelte, hogy Rákóczi fejedelem 1-ször. a vezéreknek és a seregnek személyesen köszönje meg, hogy öt élve elereszstik. 2-szor. János Kázmér királytól levélben kérjen engedelmet. 3-szor. A még kezében levő helyekről vonja ki hadait, a nélkül azonban, hogy emberei közzül azokat, a kik a lengyel köztársaság szolgálatába akarnak állani, akadályoztassa. 4-szer. A svédeknek és Lengyelország minden ellenségeinek mondja fel a szövetséget, és esküvel kötelezze magát, hogy velök semmi összeköttetésbe nem lép. 5-ször. A legközelebbi esztendőben állitson 10,000 embert hat hónapra a lengyelek részére, és végre 6-szor. hogy az általa elkövetett kimondhatatlan erőszakoskodások kártérítésére 1.200,000 forintot fizessen jó ezüst pénzben[1]). Ha ez összeget azon nap, 1657. julius 23-kán, nem volna képes lefizetni, seregéből három legelőkelőbb urat, kit a sereg legénysége fog kijelölni, tartozzék kezesekül állitni. Bármily kényeknek tetszettek is minden bizonynyal e pontok, mégis hogy mindenestől szabad elvonulást nyerhessenek, helybenhagyták, elfogadták, irásba tették, s mind a két fél megpecsételte. Ezután Rákóczi személyesen vitte a lengyel tábornokokhoz a kezeseket[2]), esküt tett a

[1]) Jemiolowskinál e. h. 127. l. ez a szó áll „zloty“ forint, mi azonban aranyat is jelenthet, mely esetben a fizetendő összeg 1.200.000 aranyra, vagy is 4.800,000 conv. ftra, azaz 19.200,000 lengyel frtra ment volna. Ez összeget minden esetre mesésnek lehetne mondani; de minthogy Jemiolowski általában a lengyel pénzlábhoz tartja magát, a hol csak pénzösszegről van szó: teljes joggal állithatjuk, hogy itt sem gondolt más pénzre. Igy a Rákóczi által teljesitendő fizetés 300 ezer ezüst, vagy 315,000 o. é. forintra olvad le.

[2]) A kezesek közt Jemiolowski bizonyos Gienfit és Apafi Istvánt nevez meg, s ez utóbbit Rákóczi unokaöcscsének vagy uővére fiának állitja, e mellett még azt is hozzá tévén, hogy ez az Apafi István később erdélyi fejedelem lett. Minthogy azonban ez világos tévedés, mely éppen itt, a keresztnevek és szorosabb családi viszonyok nem ismerése mellett, elterjedt s

között egyességre, s más nap a hadi podgyászt és a nehéz ágyukat há rahagyva, a teljes fegyverdiszben kiállitott lengyel csapatok sorai közt, leeresztett zászlókkal, dob- és zeneszó nélkül elvonult, s öt mértfölddel tovább Wisniowczykban tartott pihenöt.

Rákóczi egyébiránt alig vonult el, az erdélyi fejedelem ellen segitségre hivott tatárok khánjának követe azzal a jelentéssel érkezett a lengyelekhez, hogy a tatárok százezer fönyi serege most már csak két vagy három napi távolságra áll, miért is a magyarokkal semmi alkudozásba ne ereszkedjenek. S a mint a követnek tudtára adták, hogy későn érkezett; mert a magyarok esküvel erösitett egyességök alapján éppen most elvonultak, a követ pillanatig sem pihent, hanem e jelentéssel még azon éjjel a khánhoz sietett, kinek egyszersmind azt a kedves tudósitást is vitte, hogy a magyar tábor alig néhány mértföldre áll a lengyeltől, és h hetőleg utban van Lemberg felé. A tatár khán kedvetlenül vette a megkötött egyességről szóló tudósitást, s hordájával sietve nyomult elé Wisniowczyktól egy mértföldre, hol a lengyel sereg néhány küldöttjével találkozott, kik parancsnokuk nevében azzal a kéréssel léptek föl, hogy a Rákóczival kötött szerződést legyen hajlandó tiszteletben tartani. Erről azonban a khán teljességgel hallani sem akart. E közben magát Rákóczit is tudósitották a fenyegető veszélyről és a legbarátságosabban tanácsolták neki, hogy az éj idejét használva, válassza a legrövidebb utat Erdély felé. Rákóczi a két lengyel biztos Niezabitowski és Silnicki rábeszélésére, kik öt a határig kisérték, már el volt határozva, személyére nézve Lembergben keresni menedékhelyet, mindaddig, mig veszedelem nélkül térhet vissza hazájába: de Grondzki ezt a szándékot különösen azért ellenzette, mivel János Kázmér ott tartózkodásáról hirt véve, könnyen arra az elhatározásra jöhetne, hogy letartóztassa. Azért is Rákóczi csekély kisérettel Stryjen és Skolén keresztül vette utját, és sok fáradság után hegyi ösvényeken végre Erdélybe jutott. Seregét Kemény János és Mikes Mihály parancsnoksága alatt hagyta, kik nem ügyelve arra, hogy a tatárok közel Wysniowczykban vannak, helytállottak és seregök a következő nap megrohantatva csaknem teljesen megsemmisittetett. Fogságba kevesen kerültek; ezek közt volt Kemény és Mikes.

E volt siralmas vége ez éppen oly elhamarkodva, mint igazságtalanul kezdett háborunak. Fél esztendő sem telt bele s Rákóczi merész légvárai eltüntek. De e vérfürdő hire a tatároktól alig egy mértföldre álló, a háboru eddig szenvedett csapásaitól erösen megviselt, s számra nézve is csekély lengyel sereget szorongatással töltötte el, hogy a tatár most már a nyert előnyt továbbra is kizsákmányolhatja, s azzal a szándékkal, hogy a háborut Lengyelországban nem ennek érdekében, hanem a maga rovására folytassa, eddigi szövetségeseire támadhat. Azért is követeket küldöttek a khánhoz, kik a magyarokon nyert győzedelméhez szerencsét kivánjanak, és azután kérjék, ne tekintse sérelemnek, hogy a magyarok mellett nála barátságos szót tenni merészeltek és különösen, hogy működésében semmi részt sem vettek. A tatár khán ezt a nyilatkozatot szivesen vette s egyszersmind kinyilatkoztatta, hogy béhivatásának czélját elértnek tartja, miért is a lengyelek további dolgaival mit sem gondol, hanem haza fog vonulni. A khán a magyarok veszteségét 12,000 emberre tette [1]). A kevés fogolyt, s ezek közt Mikest és Keményt rögtön bekövetkezett visszavonulta közben magával vitte.

Bár Lengyelországban a nép Rákócziról gunyosan elménczkedve emlegette, hogy tarsolyát Lengyelországban elvesztette, s hogy „vénasszonytáncz s magyar lelkesedés nem tart sokáig“, mégis általában az urok által elhagyott magyarok vérengző halálát nem vették egykedvüen, s szerencséseknek hirdették azokat, kik vagy Rákóczival menekültek, vagy mint kezesek nálok voltak. Ez utóbbiak Lubomirski marschalnál tisztességes fogságban voltak, s akaratjok ellenére okaivá lönek a Lubomirski és Czarniecki közt kitört ellenséges viszonynak; ez utóbbi ugyan is a harezmezőn szerzett nagyobb érdemeire hivatkozva, azt a tisztességet, hogy a kezeseket az ő örizete alá állitsák, a maga részére igényelte.

A kazimierzi magyar helyörséget a svéd-Wirtz, midőn Krakkót a lengyel királynak visszaadta, nem foglalta bé a szerződésbe.

Midőn czikkemet ezzel bézárom, azt hiszem nem kell figyelmeztetnem arra, hogy Erdély történelme e nem jelentéktelen epizódjának erőltetlen elbeszélése, a mint azt Jemiolowski és Chodynicki adja, saját élményeik kinyomatát félreismerhetlenül magán viseli, s jóllehet a diplomatiai csaljáték rugóitól távol áll, pragmaticai részében is szolgáltatott némi eddig ismeretlen részleteket, melyek hazai történetiróink adataival egybevetve és egyeztetve II. Rákóczi György történelmi képének javára szolgálhatnak.

---

alán nem minden politikai mellékczélok nélkül gondosan ápolt hirekben találja megfejtését, ez adatot önkényt mellőztem. — Az egyesség föltételeit a „Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum. Edidit Trausch. Kronstadt. 1848.“ 4r. II. köt. 68. lap eltérőleg közli.

[1]) Mindenesetre igen-igen sokra, még a szerint is a mit itt előrebocsátva elmondtunk.

OROBUS CANESCENS, L. fil.

és egyéb a mi hozzá járul.

Olvasta a muz. termész. tud. szakgyülésén sept. 27-dikén 1865.

Brassai Sámuel.

Détruire une erreur, c'est plus que découvrir une vérité.
Baumgarten mottoja.

A kolozsvári úgynevezett szénafü a leghálásabb füvésző helyek egyike. Ha mindazt, a mit a kedvező természet itt összecsoportositott, a rendes termő helyein kellene felkeresnünk, a Pyrénektől a Volgáig kellene barangolnunk. Most csak egy termékéről akarok értekezni: egy felől azért, hogy leirását ugyan olvashatni, de rajzban látni kevésnek van módja*), holott a nemebeliek, t. i. az európaiak, mindnyájan dicsekedhetnek képmásaikkal; más felől, mivel a fajisága felett korábban lebegett homályt, melyet már eloszlottnak véltünk, egy hazánkat is kutató tudós füvész, újra reá kezdi sűritni.

A tárgyalás alá veendő növényfaj bő mennyiségben terem a szénafüven és virágzik május végén s junius elején. S ugyan jó, hogy bővön terem, mert különben, hinni való, hogy ugy járt volna, mint egy más növényfaj, melynek nem csak Kolozsvár vidékén, hanem egész Erdélyben is egyetlen egy és nagyon korlátolt termő és lelő helye a szénafüven egy domboldalon — volt.

Volt — mondom — mert ez a ritkaság ma már jórendin megszünt diszitni hazánk Floráját. És nem a honosulás vajudásainak, vagy az idők nétalán szokatlan mostohaságának esett áldozatul, — nem! hanem a tudományos — vagy helyesebben, a tudomány álmezébe burkolt — vandalismusnak!

Van ugyan is egy faja az emberiségnek, melynek leghivebb jellemzését foglalják magukban Urunk ime szavai: Óvjátok magatokat a hamis próféták-tól, kik hozzátok juhok ruházatiban jönek, belől pedig ragadozó farkasok." (Mát. VII. 15. Káldi f.) Hanem a rajz következő vonását: „az ő gyümölcsökről ismeritek meg őket", már egy kissé módositni kell, imigy: az ő pusztitásokról ismeritek meg őket! Mert jaj annak az állat-, növény- vagy ásványfajnak, a melynek egy cserebere tudós — igy nevezem én az imént érintett fajta egyéneit — utána esik. Hadd mondjak egy-egy jellemző példát a természet három országából. Egy ily szenvedélyes tudósnak véghetetlen vágya jött kitanulni egy bizonyos igen ritka faju pille lelhelyét, melynek titkát egy más bizonyos gyüjtő birta egyedül. Mit tegyen tudósunk, hogy a gondosan örzött titokhoz s annál fogva a pilléhez vagy hernyójához férhessen? Tüstént meglátjuk. Volt neki egy inasa, kit ő maga képezett arra a mesterségre, hogy gyüjtésében segitse. Ezt elészólitja s igy szól neki: „Hallod-é Skápin" — legyen ez a neve — „én téged a szolgálatomból elbocsátlak, illetőleg elcsaplak. Te ezért reám megharagszol s béállasz a szolgálatába az én versenyző társamnak. Ott kitanulod a pille dolgát — tudod — s aztán majd megint megbékélünk." A terv sikerült. Skápin oly természetesen játszodta szerepét, hogy ama másik gyüjtő, minden óvatossága daczára bizodalmába fogadta s a többi közt a kérdéses pille kutatásában s szedésében is használta segédül. Skápin aztán adott ennek is, annak is és kitanulván az áruczikk becses és jövedelmes voltát, saját maga keresetére még többet tartott meg. Képzelhetni, hogy a hat kéz közt aztán a pillének felfedezhető, kikurkászható példánya a földön meg nem maradt.

Midön a szenvedély az erkölcsi eszméket imigy képes elferditni söt elfojtani, világos, hogy a finomabb kimélet érzelmei még kevébé maradhatnak épen leforrázó heve előtt. Ez ok érthetővé teszi az érintett növényfaj eseményét is. Egy gyüjtő füvész t. i. kéri a másikat, mondaná meg neki annak

*) Egyetlen egy képe gyanánt idézik: „La Peyr. — Mém. Mus. d'hist. nat. tom. 2. p. 303. tab. 12. Erről is azt jegyzi meg Bertoloni (Fl. ital.), hogy „planta luxurians"-t ábrázol.

a fajnak, melyet ezuttal minden keletkezhető bántalom kikerülése végett csak „Lapis offensionis“-nak nevezünk, a termő helyét, hadd gyüjthessen ő is belöle, vagy legalább ismerhesse meg. — „Jaj, barátom!“ felel a kérdezett, „oda hiába megy, mert én egyről egyig kiszedtem; még nekem sem volt elég a cseréimre.“ Elég ez a növényországból, lépjünk az ásványokéba át.

Az „aragonit“ nem egy oldalról igen jeles egy ásvány. Egyfelöl zavarja tudományos rendszereinket: zavarja a mennyiben a calcittal kimiai tekintetben tökélyesen azon alkatu létére merőben különbözö jegeczidom a sajátja. Ezt a kivételes esetet, mint tudva van, dimorphismusnak (kétalakuságnak) nevezi a kimia és ásványtan. Továbbá az aragonit egyike azoknak az ásványoknak, melyek ma is, úgy szólva, szemünk előtt folyton képződnek. De éppen azért, a mily gyakran és tetemes mennyiségben lelni újabb alakulataiban, oly ritkán s korlátolt helyeken akadhatni, hogy igy nevezzük, ősképződésüekre. Tegyük hozzá, hogy az újabb eredetüek inkább, sőt állithatni mind, csak jegeczes tömegek vagy apró jegeczcsoportok képében jelennek meg s a szembetünő jegeczeket, magánosan vagy társasan a sokkal régiebb és ritkább alakulások közt lelhetni. Nos, hát ily kifejlett képződésü aragonitok gazdag tárházát, valódi kincses kamaráját fedezék fel Magyarhon bizonyos vidékén. A lelemény tudomására jutván egy ásványásznak, ki hazánk ilynemü drágaságait mázsa számra idegenitette el s érettök egy rakás érdemjelet és még több tudós társasági tag-czimet kapott a külföldről; de a kinek sem magyar intézet, sem a magyar tudományos irodalom nem tartozott soha bár a legkisebb köszönettel. De igen is a tudomány történelme annak a ténynek elismerésével, hogy hazánknak ama tudós gyüjtője az emlitett kincses kamarát fenékig kiüritette és még csak magnak sem hagyott egy darabocska aragonitot benne. Ha onnan származó jeles darabot akarunk látni, külföldi köz- és magángyüjteményekbe kell utazni érette, s még csak az a nyereményünk sincs benne, hogy az ásványtani kézi- és tankönyvekben Magyarhon s ennek érintett nevezetes helysége, mint jeles aragonitok lelő helye meg legyen emlitve. Hogy mi becsülete volna külföldi ilyes szereplőnek a maga hazájában, azt nem tudom; de tudok kettőt mást. Egyet azt, hogy Herostratusnak Ephesusban nem emeltek oszlopot. Másikat, hogy mi a miénknek márvány vagy bronz emléket, már a milyen a mi hálás adakozásunkból kitelik, akarunk állitani.

Méltán hálálkodám hát az imént az Orobus canescens olyatén bőségén, hogy a legnekidühödtebb cserebere tudós sem birná kiirtani. Lássuk már, miben áll a felette lebegő homály s kisértsük meg eloszlatását.

Az Orobus (Lednek Diosz.) nemben, ugy a mint most meglehetős közegyezéssel bé van véve, van egy csoport, melyet nagyon keskeny, csaknem pázsitfü alaku levelei különböztetnek meg a többi fajoktól. E csoportból Linné két fajat állitott fel, melyeknek nevei nála O. tuberosus, és O. angustifolius. Az első bántatlan maradt mind e mai napig s az illető növény azonosságát senki sem hozza kétségbe. A fajszaporitás is meghiusult erre a növényre nézve, s a rovására keletkezett fajokat a változatok szerény rovatába utasitotta vissza a nagy többség. Egyébaránt átmenetet képeznek számos példányai szélesebbecske leveleiknél fogva a keskenylevelü csoport és a többiek közt. Rajzát láthatni Sturm. Fl. germ. 21. füzetében.

A Linnéféle második faj, mint emlitém, az O. angustifolius. Itt már baj van. Nincs ma az a tudományàba mélyen béavatott füvész, a ki el birja dönteni, melyik faj növényre ruházta Linné az „O. angustifolius“ nevet. Bizonysága az, hogy a neves füvészek közzül, kik ő utána használták az „angustifolius“ kifejezést, egyik egyik fajra, másik másikra ruházta. Igy például Balbisius az O. variusra, Pallas az O. albusra, Reichenbach az O. versicolorra, Weinmann az O. Gmelinire, Lamarck (igazabban Poiret) meg egész collectiv nevet csinált belőle s három négy változatot vett fel alája, melyeket ma megannyi jó fajnak ismernek, ha szabad — a mindjárt bövebben emlegetendő dr. Kerner ur engedelmével — a „jó faj“ kitételt használni. Elég az, hogy a Linné határozta növénynek soha senki sem Siberiában, mely honául van jelelve, sem másutt, biztos példányát nem lelte, s egyetlen egy fogantyunk a Gmelin siberiai Florája IV. kötete 5-dik réztábláján ábrázolt kép; e pedig csak oly fogantyu, mely könnyen kezébe maradhat az embernek. A mi pedig a L. herbariumában talán meglevö példányt illeti, erről csak amugy reá tekintve, a vele rokonos fajok termetbeli nagy hasonlósága miatt, azonosságáról meggyőződni nem lehet; bonczolni pedig azokat a tudományos ereklyék gyanánt tartogatott példányokat, nem szabad. De különben is, egy herbariumnak egy két példánya után itélni s következtetni bizonyos faj átalánosságára, létele jogára, példányai azonosságára, nagyon kényes dolog. Mily könnyen eshetik az ily természetü gyüjteményekben a legnagyobb gondosság mellett is vétség, hiba, összecserélődés! Nem egy példa van tudva éppen a Linné herbariumából, hogy bizonyos név alá más faju sőt nemü növény példány van bétéve, mint a melyről vette a gondos és pontos füvész a leirását. Az igazi O. angustifoliussal tehát sehogy se jöhetünk tisztába. Hogy is jöhetnénk, midőn Linné saját fia, ki maga is botanicus volt, s apjának nyugalomra lépte után 9, halála után 3 évvel adott ki egy toldalékot a „Systema vegetabilium“-hoz, maga sem világosit fel e tekintetben. Ő t. i. a keskeny vagy szálas levelü Orobusok csoportját két fajjal (O. albus és O. canescens) szaporitá s ezzel az „angustifolius“ felett lebegő homályt nem hogy felderitette volna, hanem új kérdések keletkeztetése által még sürítette. Vajjon p. o. az érintett két faj, vagy valamelyikök nem csak válfaja-é a Gmelin-féle növénynek? Hiszen, mint feljebb is megjegyeztük, Poiret az ifjabb Linné O. albus-át és O. canescens-ét valóban válfajai gyanánt vette fel az öreg Linné kétséges O. angustifoliusának; holott, mint majd ki fogjuk fej-

teni, amazok legalább egymástól kétségtelenül különböző fajok. Mindezekből a végeredmény az, hogy az O. angustifolius L., mint a melynek typusául ismereteink jelen állapotában, egyedül csak a Gmelin idézett rajza szolgál, a növényrendszerből egyátalában kimarad, és helyét az illető csoportban más kimutatható fajok foglalják el. Közzülök jelen észrevételeim tárgya csak az ifj. Linné nevezte két növény lesz, melyekről minden ellenmondók ellenére azt állitom, hogy j ó fajok.

Állitásomnak, bár rövid és egyszerü, két nevezetes oldala van. Az egyik elméleti és átalános; a másik különös és a szóba veendő növényekre alkalmazott. Eléadásomban azonban a kettőt nem választom két fejezetre külön, hanem vegyitve használom alkalom szerint. Kezdjük minden esetre az elsön.

Dr. Anton K e r n e r, jelenleg növénytanár az innsbrucki egyetemnél, egyike azon tudósoknak, kik által a sajnos emlékü Bach-kormány a nyugati civilisatio előttünk ismeretlen áldásait akarta nyakunkra erőszakolni. Továbbá tagja annak az utazó társaságnak, melyet az érintett hatalom a magyarföld felfedezésére 1858-ban kiküldött vala. Közbeszólva megjegyezhetjük, hogy 70 □ mértf. megjárásáért a négy tudós napi és tiszteletdijban, tudományos eszközökben stb. oly summát kapott, melytől magyar tudósnak, ki kormánya részéről ily kedvezményben soha sem részesült, káprázik a szeme, s a melynek tizedrésze a „Transylvania“ szegény iróját megmentette volna a nyomortól. No de lépjünk harmadik érdemére Dr. Kernernek. Egyike ő hát azoknak a természetnyomozóknak, kik pislogó mécseiket a Darwin lobogtatta szövétneknél meggyujtván, a „philosophia botanica“ setét üregeibe indulnak fürkészni, s mint a h.-almási barlang egykori kutatója s leirója, a homályban tapogatott szines kavicsokat megannyi megbecsülhetetlen drága köveknek adják ki. Ilyes hamis köveket árul többek közt az ismertetett Dr. Kerner, midön az „Oesterreichische Botanische Zeitschrift“ idei néhány számában közlött értekezésében ezt a füvészeknél bévett kifejezést, „jó és rosz fajok“, valamint az általok jelelt eszmét tarthatatlanná, söt nevetségessé tenni igyekszik, s utoljára oda jut ki, hogy f a j, a növénytanban eddigelő elfogadott értelemben, éppen n e m i s l é t e z i k. Halljuk magát az állitót szólani.

„Éppen husz éve“, kezdi „hogy a növénytannal kezdtem foglalkozni s egy előttem igen becses, most már agg füvésszel a Duna felső völgye Gneis- és Granithegyeibe első kirándulásaimat tettem. Kalauzom s tanitóm ismeretei bámulásom tárgyai voltak akkor és szavait dönthetetlen tanczikkek gyanánt becsültem. Mint a legnagyobb része a régiebb iskolabeli füvészeknek, mesterem is a fajok változhatatlansága eszméjéhez ragaszkodott rendithetetlenül, s a beszélgetésnek részéről igen kedvelt tárgyai voltak az úgynevezett „jó“ és „rosz“ fajok is. Füleltem idevágó oktatásaira s némi hagyomány utján megismerkedtem lassankint honom „jó“ és „rosz“ fajaival, de őszintén megvallom, hogy már akkor se tudtam jó szerivel tisztába jöni, mimódon láthassa át az ember adott esetben hagyomány nélkül, vajjon „jó“ vagy „rosz“ faj van-é keze közt.“

Itt egy kissé megállunk, mert nem egy szólónk van az eddigiekhez. Elsöben is világos, hogy ha dr. Kernernek a tanitója a „régiebb iskolába“ tartozott, ő maga — dicséretére mondva meg a régiebb iskolabeli tanitvány volt. Az idöbeli, t. i. midön az ifju hitt a tanitójának, s hódolt tekintélyének, még ha kétségei voltak is tanai iránt. Ma, nous avons changé tout celà, mint a „Botcsinálta doktor“ mondja: ma már a tanitvány alig hallgatója és éppen nem hivője, hanem birálója tanitójának. No de ezt csak mellesleg jegyzém meg. Hogy kétségei voltak akkor irónknak, az eszének szintugy becsületére válik, mint a szivéére az, hogy kétségeit elhallgattatta. Hogy kétsége tévedésen alapult, azt róla, mint a tudományban kezdöről, feltehetni s természetesnek is tarthatni. De hogy tanitványkori tévedéséhez husz évig hűnek maradt, söt azt, mint tanitó, ma mély bölcseség gyanánt árulja, az már nem dicséretes dolog. Tévedés volt azt gondolni, mintha a „jó“ vagy „rosz“ faj nevezete egy vagy más növény példányra vonatkoznék, ez a tévedés pedig, vagy inkább tán csak szabatosság hiánya, értekezései egész során végig huzódik. Ugyde, ura n, nem a növény rosz, hanem az a szerkesztett fajfogalom, melynek a növény typusául szolgált. Hogy pedig azt gondolta s maig is azt gondolja, kitetszik már e szavaiból is: „adott esetben“ stb. Ugyan is mit tesznek ezek? Elemezzük egy kissé. Kimegyünk mi dr. Kernerrel füvészni, meglátunk a mezön s felveszünk egy vad zsályát. Im itt az adott eset, melyre a mi doktor barátunk tétovába esik s azt kérdi, vajjon a felvett növény jó vagy rosz faj-é? Erre én persze egyenes feleletet csak olyant adhatnék, mint mikor a székely a távulban látott állatról ugy nyilatkozék, hogy „vagy ö z, vagy g e r l i c z e.“ Mire aztán a másik: „Köszönöm, komé, hogy megmondád, hát különben azt gondoltam volna, hogy k u t y a!“ De biz' a kérdés sem sokkal jobb, mint a költöé a fürdő lyánkáról, „Hó-é vagy hab, vagy csillag a völgy ölén“ (!)? Nem lehet hát komolyan másképp felelni reá, mint oldalasan igazitva: „Nem f a j az dr. ur, hanem e g y é n vagy p é l d á n y; szemmel látható, kézzel tapogatható tárgy; holott a fogalom csak gondolható valami!“ Igen is, abstract faj, és alája tartozó concret egyén annyira különböznek, hogy a két nevezetet egy tárgyra ruházni képtelenség, melyet semmiféle hagyomány és semmi módon nem eszközölhet. Tudva, hogy nem csak a szénbányászok számára talált Davy biztositó lámpát, hanem a tudományos kutatókéra is szerkesztett Aristoteles egy vezérlő mécsest, melyet logikának neveznek, alig foghatja meg az ember, mikép bódoroghatott egy tudor és tanár husz álló évig oly vastag homályban! Hiába, mikor az ember új tant, s azzal magának hiremléket akar állitni, mohó vágyától

elragadva nem mindig vizsgálja meg, vajjon elég erős-é az alap a tervelt épület megtartására.

Mielőtt tovább elemeznök irónk zavaros eszméit, tegyünk egy észrevételt arra az állitására, mely szerint tisztelt tanitója „mint a régiebb iskolabeli füvészek legnagyobb része a fajok változhatatlanságához ragaszkodott volna rendithetetlenül.“ Csak azt szeretném tudni, melyik volt, hol volt, s mikor volt az a régi iskola, mely ily nyers tant vallott és hirdetett. A növénytan történelmén hátrafelé tekintve, szemünk utoljára Linné-n kell hogy megakadjon, mint a ki a füvészeti rendszert, ha nem is teremtette, a ma is divó formájában minden bizonnyal megállapitotta, úgy hogy lényeges változás maig sem történt rajta. „Philosophia botanicájának“, melyben rendszertanát fejtette ki, alig van egy tétele, melynek e pillanatban is egy Al. Braun, egy Bentham, egy Decaisne alá ne irnának. De nincs is ám seholt is a fajok mereven változhatatlansága állitva benne. Furcsa is volna, hogy az, a ki a fajok határai közt a változások (varietates) tanát felállitotta, a „fajok változatlanságával“ ütötte volna magát fültön, egyik koszorus költönk kifejezése szerint. Nem biz'a, hanem a változásokról irt fejezete 7-edfél lapján annyi jót és nevezetest irt, hogy eleget tanulhatni belöle dr. Kerner I—V. értekezése után is, melyben a mi jó van csak egy „perpetuus commentarius“-t képez a Linné emlitett fejezete végszavaira: „Finem ludentis polymorphae naturae vix attinget Botanicus, qui in varietatibus sese exercere velit.“ E hát a régiebb iskola legrégiebb időpontja lenne. Legújabbnak vehetjük azt a kritikus szakát a doktor ur tudományos mivelődésének, melynek beszélésével kezdi meg az értekezését. „Éppen huszonkét éve“, mondjuk mi is, hogy Koch, a fajok igazi tanának egyik legbuzgóbb és felvilágosodottabb védője az ő jeles Synopsisát másod izben kiadta. S ime mit mond annak 334. lapján: „Nullum in rerum natura est signum diagnosticum, quod ubique constans sit et immutabile.“ Ez az erélyes nyilatkozat, melyet, megvallom, nem tudok magyarra forditni úgy, hogy hatásából ne veszitsen, jogosit dr. Kernert és társait felszólitnom, mutassák ki, hol tette le a követelt „régiebb iskola“ a fajok változhatatlansága tulzott mereven tanczikkjét? Addig megjegyezzük, hogy midőn Bellerophon a valódi Chimaera ellen küzdött, az hősies tett volt, de midőn a mi „akarnék, nem lehet“ Bellerophonaink, azok a pseudoreformatorok maguk maguknak költenek egy Chimaerát és saját rémképök ellen vagdalkoznak, csak olybá tekintjük, mint midőn a kis gyermek kártyavárat épit magának csak azért, hogy lefuvásában gyönyörködhessék. De tán én vagyok az igazi Don Quixote, a ki képzelt óriásokkal megyek szembe. Mert irónk, ki a szabatosságot s a szók helyes válogatását — tudományos eléadásban fő, ha nem legfőbb kelléket — szintoly kevéssé találta fel, mint a puskaport, talán nem is azt érti, „a fajok változható vagy változhatatlan voltán, a mit Linné vagy Koch s velök együtt számtalan mások, hanem a fajok „állandóságát.“ Ha igy, a mint kifejezései későbbi változtatása igen is gyanittatja, bocsánatot kell kérnem a doktor urtól, hogy a tudomány nevezett hőseivel szembe, hasonszülött (ebenbürtig) bajnok gyanánt sorompók közé léptettem. De engedelmet is nyilvánithatnom, hogy a fajok állandóságában az alább kimutatandó határok közt is kifejtendő okokból, nem csak az ó iskola, hanem a most élő és virágozó botanicusoknak is nagy többsége hiszen, és méltán hiszen. Most menjünk tovább.

„Füvészkedésem első korában természetesen azt néztem törekvésem egyik főczéljának, hogy a lehetőségig gazdag herbariumot szerezzek össze, s ezt a czélt főképpen lehető legterjedelmesebb csereüzlettel iparkodtam elérni. Mesterem a csereüzletben sem hagyott oktatás hijával s arra intett nevezetesen, hogy cserére ne gyüjtsek „rosz fajokat.“ — Erre ismét eleibe ágaskodik kisértetképp irónknak a feljebb kifejtett tévedése, melynél fogva a „fajok“ alatt ismét „példányokat“ ért. Ebben az értelemben folytatja következőleg: „E szerint hozzászoktam mindjárt eleinte, hogy füvészi kirándulásaimban minden átmeneties alakokat és közbeeső fokokat nyugton hagyjak és éppen csak oly példányokat válasszak, melyeken a füvészkönyveimben feljegyzett ismertető jegyek pontosan megvoltak. Elevenen emlékszem még, miképp gyüjtöttem egy alak száz meg száz példányát cserélés végett, miképp vittem haza, vettem időt egyenként átvizsgálni s miképp hánytam félre mind azokat a példányokat, melyekre könyveim diagnosisa nem igen akart jól illeni. Igy legalább meg volt az a nyugtató érzelmem, hogy mind „jó fajokkal“ foglalkodtam s cserebarátaimat nem fizettem „rosz“ áruval.“

Ez már guny akar lenni, s valóban az is, csakhogy oly formán hangzik, mintha egy élemedett ember némi megbánással beszélné, hogy milyen „jó bolond“ volt ő 16 éves korában, midőn egy elvesztett, pénzzel tömött tárczát lelvén, addig nem nyugodott, mig tulajdonosát ki nem puhatolta s a lelt tárczát hiány nélkül kezébe vissza nem szolgáltatta. Mostani eszével bezzeg okosabb tudott volna lenni sat. sat. A hasonlat tökéletes, mert lám, a ki egy bizonyos fajnévvel nevezett növényt kér tőlem cserébe, megkivánja czélszerüleg, hogy oly példányt kapjon, mely a faj felállitója s megnevezője eredeti diagnosisának lehető tökélylyel megfeleljen. Ennél fogva a doktor urnak szoros kötelessége volt cserére szánt példányait gondosan megválogatni, s a melyikben csak legparányibb kétsége volt, irgalom nélkül félrevetni. Ha nétalán most nem ugy tesz, én is más is megköszönjük szépen az ajánlatát, de növény-cserébe nem elegyedünk vele. A lelkiismeretességből soha sem kell gunyt üzni clarissime domine professor! De tudományi tekintetben sem volt az nevetséges, a mit a dr. ur csinált; éppen nem! Azok az átmenő alakok, azok a közbeeső fokozatok korán sem oly mindennapi, gyakori dolgok, mint az idézett eléadásból gyanithatná a járatlan olvasó. Hanem igen hihető, hogy a mellözöttek legtöbbnyire hitvány, fejletlen, tö-

kélytelen példányok voltak, a milyeneket becsületes ember ismét nem küld cserébe. Nem rosz fajok, hanem rosz példányok, mondom, melyek csak a doktornak a tanitójába s majd a tudományba vetett alanyias hitét birták megingatni, de a „jó“ és „rosz“ fajok tárgyias eszméjét éppen nem bántják.

És még hadd hozzak fel egy körülményt. Hogy Pál vagy Péter szédül, még nem bizonysága annak, hogy szörnyü magas helyen jár. Csak anynyit lehet egyenesen következtetni belöle, hogy gyenge a feje Pálnak vagy Péternek. Szintugy vagyunk az itélettétellel, a birálattal, a meghatározással. Ha egy s más esettel nem tudunk tisztába jöni, nem mindig az eset igen nehéz, hanem lehet hogy itélötehetségünk igen könnyü. Meglehet, hogy azzal mint átalános tehetséggel is kisebb nagyobb mértékben ajándékoz meg a természet egyikünket vagy másikunkat; de bizonyos, hogy kifejtésére és tökélyesitésére nagy figyelem, huzamos és kitartó gyakorlás szükséges okvetetlenül. Az itélettételnek az a neme, melyet a természetrajzban meghatározásnak neveznek, ha czélt akarunk érni, hasznot szerezni vele a tudományban, éppen nagy tökélyben követeli az itélötehetséget, olyanban a minöt kezdöröl fel nem tehetni, és engedje meg nekünk a doktor ur, ha azt gyanitjuk, hogy biz' ö is akár cserére szánt, akár magának tartott példányaival nem egy bakot lött és hibájának sem mindig a könyvekbeli nétalán helytelen diagnosis, nem a plánta tökélytelen volta, hanem a meghatározó egyén járatlansága s gyenge itélete volt az oka. Elpanaszolt története semmi esetben nem tanuskodik a „jó vagy rosz faj“ helyesen használt kifejezése ellen, de bizonyitja ám azt, hogy ő folytonosan roszul használja, midön növénypéldányokra alkalmazza.

„Igende ö erre mesterét hozza fel kezesül“, veti ellenem némely könyörülő szivü olvasóm, „hiszen a mondta neki, hogy csak jó fajokat igyekezzék gyüjteni.“ Nem mentség ez uram, söt roszszabbá teszi a dolgot. Mert ő, mestere szavát félreértvén, tanácsát öntudatlanul követte, és most mégis azon buslakodik, hogy jót mivelt. Ugyan is csak oly féle szólam volt az az öregebb tanár részéről, mint ezek: „Olvassa ön Cicerot, bámulja Shakespearet, játszodja Bachot, tanulmányozza Rafaelt stb.“, melyekre az, a kihez intézvék, nem nem fogja teljesithetésök végett sem Mr. Hope-pal vagy az endori boszorkánnyal ama szellemeket eléidéztetni, sem a Philippicákat Ciceronak, Othellot Shakespearenak, a „Passions-musikat“ Bachnak, s a Transfiguratiot Rafaelnek tartani s nevezni. E szerint a vezérfüvész azt kötötte idézett tanácsával tanitványa lelkére, hogy az értelmi többségtöl — (melyben a szózatokat nem csak számlálják, hanem fontolgatják is) — hibáztatott és elvetett, szóval „rosz“ fajok eszméit átmeneties és igy értelmi tekintetben félszeg példányok gyüjtése s terjesztése által ne támogassa. És ez kezdönek igen idvez tanács, mert ö tapasztalatlanságánál s eszméi állapitatlanságánál fogva az ilyes példányokat még nem birja ugy használni, mint a mester tudná, midön az olyak hosszu és fokozatos sora által nétalán már elfogadott és addig elé jónak tartott két faj közt a hézagot kitöltöttnek, köztök a korlátot elenyészettnek látja s kellö megfontolás következtében ahoz a mivelethez nyul, melyet a tudományban ismeretes müszóval „összehuzásnak“ neveznek. Hogy ezt akkor Dr. Kerner nem értette, ismétlem, nem csudálom; de hogy most — husz év mulva — sem birja megérteni, megbocsáthatatlan. Folytassuk:

„Egy pár évvel ezután Bécsbe mentem. Ott is sokat és gyakran hallottam vitatkozni „jó és rosz fajok“ felöl. Láttam, hogy egy s más növény (sic), melyet én „jó“-nak tartottam, egy s más bécsi füvész állópontjából tekintve, tulajdonképp semmirevaló rosz, s miután különböző füvészek nézeteit sorban kipuhatoltam, ahoz az eredményhez jutottam, hogy majd minden botanicus érzelme szerint (nach seinem Gefühle) különbözteti meg a „jó“ és „rosz“ fajokat, és hogy csak kevesen valának egészen tisztába jöve a fajok lényege felöl.“

Ez igaz lehet, de az a következtetés, hogy azok, a kik valamely tan vagy ennek alkalmazása felett egyet nem értenek, nincsenek magokkal tisztába; vagy az a még merészebb, hogy azért az illető tan vagy eszme helytelen, már igazán „semmirevaló rosz.“ Szeretnék én tudni vagy hallani a természeti tudományokból egy inducált — tényekből és tapasztalatokból átalánositott — állitást, mely iránt különböző, egymástól eltávozó, söt egymással ellenkező vélemények ne léteznének! Hát ezért, a német közmondás szerint kilocscsintsuk a feredölével a gyermeket is? Ugy, dobjuk ki egyjárást magát a természettudományt minden tanáraival egyetemben!

Most már reánk magyarokra kerül a sor.

„Megint néhány évvel késöbbre“, irja, „Magyarországba mentem. Ott már persze hogy nem hallottam sokat beszélgetni a „jó“ és „rosz“ fajokról; de nem valahogy azért, mintha a magyarföldön az emberek tisztába lettek volna e tárgy felöl, hanem mivel ott átalában keveset beszélgettek a növénytanról.“

Álljunk meg, mert e már humor, ha humor kell. Csak az a baj, hogy élcz vagy elmésség és szilárd, alapos, higgadt, józan itélet ritkán barátkoznak egymással. A hol karöltve jár a kettő, ott már nem csak intelligentiát, hanem geniet is keresünk. Mennyire igényelheti humoristánk az utóbbinak a birtokát, kimutatja a tényállás. Mikor dr. Kerner Budán az ipartanodánál tanár volt, ott volt helyben Pesten, Kovács Gy., ott dr. Gerenday J., ott Dorner P., ott Gönczy P., K. Horváth István, s ott volt még csekély magam is, kik együtt a növénytanról átalában, s a fajok természetéről különösen, gyakran szoktunk beszélgetni. Beszélgettünk németül is annyit, hogy az ö tudománynyal folyó velös szavait megértettük s köszönettel fogadtuk volna. De a doktor és civilizáló társai elött a tudománykedvelő magyar világ egy nonens, a magyar tudományosság meröben tabula rasa volt, s minthogy ök, mint vendégek a köteles elsö lépést

nem tették meg, nekünk sem illett hozzájok tolakodni. Még csak esetleges alkalom sem volt a közeledésre; mert ámbár Gerenday tanár az orvos növendékekkel, Gönczy P., mint magán növelde tulajdonos a növelvényeivel, én tudománykedvelő néhány jó ismerősömmel igen gyakran kirándultunk füvészetre Buda-pest környékére, soha sem volt szerencsénk találkozni dr. Kerner urral, sem magára, sem tanitványaival; vagy ha találkozhattunk is valaha ismeretlenül, foglalkodásunk iránti részvétének soha legkisebb jelét sem adta s ennél fogva becses személyét soha el nem árulta. Honnan tudhatta tehát, vajjon beszélgetnek-é Budapesten s átalában magyarföldön a botanikáról? S ha nem tudta, miért fogta reá az egész tudományos világ előtt, hogy nem? Vagy azt akarta elhitetni az Oest. bot. Z. közönségével, hogy vele lépett magyarföldre az első honi füvész, és vele hagyta oda az utolsó? Az ilyes eljárást minek hivják? — A füvészekről aztán magukra a füvekre megy át, imigy folytatván: — „A mint ott“ (t. i. Magyarhonban) „a növényvilágnak fordultam, jókora ideig nem birtam eligazodni benne. Majd minden plántának egy kevéssé elváltozott tekintete volt, majd mindnyájan eltávoztak valamennyiben azoktól az alakoktól, melyeket én honomban typicus „jó“ fajoknak tanultam vala ismerni. Átlátám tehát, hogy a magyar flora Bécsből hozott mértékemmel mérve tulajdonképp nagyobbára „rosz“ fajokból állott, és hogy én annál fogva nagyon rosz társaságba keveredtem.“

E már a humor tetőpontja, melyben foglalt három vágást, ámbár jó indulatáról nem kételkedhetni az irónak, mindazáltal eszének igen sokat tulajdonitnánk, ha szántszándékosan számitottnak hinnök. Nem! csak a magyarfalás ösztönszerü kifakadása. A három vágás ez: 1) ironiás példálódzás a „jó és rosz fajok“ üldözőbe vett eszméje ellen; 2) innuendo, hogy ő Magyarhonban r o s z társaságba jutott; 3) megvető szemrehányás a magyarhoni füvészek — ha léteznek ilyenek — irányába, kik honi növényeik általa követelt e sajátságait az ő idejötte előtt még csak nem is sejtették. No de e csak mellékes dolog; keressük a tárgyias igazságot.

Elsőben, tökélyes igaz az, hogy dr. Kerner a legelső tudós füvész, — hihetőleg a legutolsó is lesz, — a ki honi floránk édes gyermekeinek legnagyobb részét törvénytelen bitangoknak hirdeti. Azaz, füvészi nyelven szólva, a ki azt állitja, hogy oly növény példányaink, melyeket bizvást felvehetni a külföldön megállitott fajok alá, ismertető jeleikben a bévett diagnosisoktól eltérnek, vagy is az ő nyelvén, — de már nem füvészi, hanem igazán bitang nyelven szólva — „rosz“ fajok. Pedig, hej! jeles emberek látogatták meg egyszer is másszor is a mi sokat és sokképpen becsmérelt magyar földünket. Például, hogy három egymástól távul álló epochát emlitsek: Clusius, Wahlenberg és a Grisebach-Schenk pár. Mindezek tekintélyek a füvészetben, szemléltek s vizsgálatuk alá vettek elég új alakot floránkban, de nem nyilvánitották „rosz fajoknak“, hanem, ha érdemeseknek itélték, új fajokat alkottak a rajtuk számba vett jegyekből, s ahoz képest készitettek diagnosisokat, leirásokat s új neveket. Igaz hogy ezek nem akartak Lutherek lenni a növénytanban, hanem béérték egy Melanchthon szerényebb szerepével. Lássa doktor ur, ez minden szerénysége mellett igen hasznos egy szerep, teméntelenen is vehetnek részt benne; holott egy reformator, egy igazi nagy reformator száz meg száz évek vajudása szüleménye és

non cuivis contingit adire Corinthum!

És különösen, festett pápaszem nem a legbiztosabb eszköz a Korinthusba vagy Parnassusra vezető út feltalálására. Irónk pedig feltevé orrára a fajok elmélete reformálásának vagy egy új megalapitásának béfüstölt üvegét s aztán „persze“ hogy ott és akkor is napfogyatkozást látott, a hol és mikor hire se volt. Ő a felduna „granit és gneiss“ hegyei közzül eljött Buda meszes hegyeire s Pest homokos lapályaira s a sok ismeretes és ismeretlen formák akkora zavart okoztak elfogult képzelődésében, hogy nem birt vagy nem vett elég időt magának eligazodni rajta, hanem új elméleteket akart kisajtolni a forratlan zagyvalékból és sajtolt — egy kis csipős humort.

A külföldiekről mennyünk át honi fürkészőinkre. Itt mindjárt két igen tekintélyes névvel találkozunk, u. m. a Kitaibellel és Baumgartennel, melyek honi Floránk emlékoszlopára elenyészhetetlen betükkel vannak odavésve. Mind a kettő gondosan, huzamosan, éveken át meg át vizsgálta a „magyarföld“ növényeit, amaz tul, e meg innen a Királyhágón. Mind a kettő vett számba tetemes mennyiségü új formát, mind a kettő állitott fel nem csekély számu új fajt, melyeket a füvészvilág nem csak valóban jóknak elismert, hanem sokaknak megfelelő példányokat idöfolytával külföldön is, jelesen Némenthonban is felfedeztek. Még hozzá teszszük, hogy egyikök — Baumgarten — nem Bécsből, hanem messzebbről, t. i. Lipcséből hozott mértékkel méregette az erdélyi növényalakokat; a másikuk pedig — Kitaibel — folytonos közlekedésben volt az akkori nagy tekintélyü s terjedelmes ismeretü Willdenowval, s ennél fogva mondhatni, hogy legalább közbejárólag berlini „mértékkel“ mért. Ámde sem egyiknél, sem másiknál nincs nyoma a dr. Kerner elakadásának, egyik sem látta azt a sok „rosz“ fajt honunk virányában, egyik sem találta alkalmazhatatlanoknak vagy kevéssé alkalmazhatóknak a kézikönyvekbeli diagnosisokat a bennök leirt fajok alá tartozó növénypéldányainkra.

Már ennyiből is jórendin közeledhetni a megitéléséhez, melyik érdemli inkább a bitang nevet: a mi honi növényeink nagyobb része-é, vagy dr. Kerner egész észrevétele vagy legalább állitása? Ha irónk füstös szemüvegén át nem nézte volna a magyar növénytudományt tabula rasanak, jelesen érintkezésbe tette volna magát Pesten Kovács Gyulával, a ki keveset irt, de annál többet tudott, s a kinek gazdag gyüjteményével csak széles ismeretei,

mély bélátása és józan itélete versenyezhetett; ha mondom, ezzel a jeles férfiuval „beszélgetett volna a növénytanról“, mint beszélgetett Neilreich Austria egyik legderekabb füvésze, (s nem átallotta ottan-ottan hajtani tanácsára), hihetőleg nem mondotta volna ki oly hebehurgyán az ő ferde állitását. Annyi bizonyos, hogy Kovács Gy., ámbár egyebek közt szorgalmatos gyüjtő s száritott növénygyüjtemények kiadója volt, huszonnégy vagy több évi füvészkedése alatt nem látott annyi „rosz fajat“, mint a mennyit dr. Kerner Magyarhonbeli mulatásának egy pár évében.

De forditsuk már meg a dolgot. Ha oly roppant különbség volna a német- és magyarföldi azon faj alá tartozó növény példányok közt, a minőt ellenfelünk oly mulatságosan állit, nekünk magyarhoniaknak is csak kellene sejteni valamit belőle, midőn külföldre lépünk. Itt már jogositva vagyok személyes tapasztalásaimra is hivatkozni, mint a melyek a velem egyenlő viszonyuakéval pontról pontra megegyeznek. Sziveskedjék a t. o. az unalmas „én“-t néhány sorban eltürni.

Én hát, mint a többiek is, honi növényfajaink meghatározására külföldi, jelesen legtöbbnyire némethoni tan- és kézikönyveket s Florákat használtam. Ezek között voltak olyanok is, melyekben nem csak rövidebb vagy hosszabb diagnosisok, hanem az illető faj alá tartozó növényeknek terjedelmes és inkább vagy kevésbé kimeritő leirásai is meg voltak, ugyhogy velök a kezembe vett növényt a gyökerétől a tetejéig viragzó és gyümölcsös állapotában összehasonlithattam. Na már ilyes alkalommal két eset volt lehető. Vagy megvolt a keresett faj az utasitó könyvben, vagy sem. Ha meg volt, igen jó volt. Ebben az esetben itélőtehetségem s jártasságom mértékéhez képest meg tudtam nevezni növénypéldányomat. Ha nem volt, ismét válságos ponton állottam. Megtörtént, hogy a könyvbeli fajok közzül némelyiknek diagnosisa annnyira illett a kérdéses növényre, hogy a nevet reáfoghattam, mert éppen a sarkalatos jegy nem foglalt helyet a diagnosisban, mint a melynek megkülönböztetésére az illető Flora vidékén nem volt szükség. Ráfogásom természetesen rosz és hiba vala; de oly hiba ez, melybe Linné tanitványai s első követői számtalanszor belébuktak, minthogy ők a species plantarumbeli fajokra akarták reá vinni a vidékeiken lelt növényeket s innen származott az Európa Floráját terhelő synonymák legnagyobb része. De az is éppen annyiszor történt, hogy a példányra még eröltetve illő diagnosist sem leltem a könyveimben, a mikor aztán vagy Baumgartenhez kellett folyamodnom, vagy ha ez sem segitett ki a bajból, várakoznom, mig vagy más országok későbbre kapott Florái, vagy külföldi gazdag herbariumokbeli kutatás, vagy végre jártasabb füvész élő szava felvilágositott. Ily működéssel jártam össze én Erdély legtöbb részét, valamint Magyarhon némely közelebb eső vidékeit és ismerkedtem meg honi növényeink jókora, mondhatni nagyobb részével élő példányokból és termő helyeiken. Nem vettem én soha czélba, mint doktorunk, terjedelmes herbarium gyüjtését. Hiba lehet, de én bizony száritott plántákkal, akármi végre is, csak utolsó szükségből foglalkozom; mitöbb, mások ily nemü működéséhez sem sok bizalmam van, s a synonymák, rosz vagy jó fajok sat. iránt támadott kétségek eloszlatására igen kevéssé biztos módnak tartom.

Ezt azonban csak mellesleg jegyzém meg. A főtanuság az, hogy külföldi mértékkel mérve sem elegyedtem abba a „rosz“ társaságba, a mibe Dr. Kernert füstös okulárja vitte s azokra a képzelt „rosz“ fajokra az ő értelmében sehogy se tudtam reáakadni.

Ilyen készülettel aztán, s az abból keletkezett és alakult erdélyi érzéki mértékkel külföldre is eljutottam. Füvészgettem Bécs, Gleichenberg és Triest környékein, a Salzkammergutban, Berchtesgadenben, Schweizban, a Harzban fel a Brocken tetejéig; füvészi kirándulásokon voltam Berlinből Kunthtal és tanitványaival, Jussieuvel és fiatal hallgatóival. És ime! az én erdélyi mértékem mindenütt talált és jól mért. Florának otthonnól ismert gyerekei mindenütt biztosan kacsingattak reám. Festetlen, ecsetlen tiszta üvegem sehol sem láttatott velem ferde képeket, bitangokat; a mit itthon tudtam, ott is tudtam, a mit ott nem tudtam itthon se tudtam, vagy azért mert oly faju növény nem termett nálunk, vagy ha termett nem bukkantam reá.

Ha ez igy történhetett velem és sok másokkal, miért ne történhetett voina Dr. Kernerrel is? Felelet azért, hogy ő új elméletet akart felállitni s hogy alapot vethessen neki, képzelődéséhez folyamodott és mindent látott, a mit látni akart.

Pillantsunk bé tovább elmélete előcsarnokába: — „Még gonoszabbá lett a dolog, midőn ismét az után néhány évvel egy nyáron a Magyarország és Erdély közt vonuló hegyeken füvészgettem. A tavaszi kalinka p. o. melynek én otthon a leveleit egyszinüeknek, alól zöldeknek és gyengén pelyheseknek láttam, és a mely a bécsi és még inkább a budai Florában alól sokkal tömöttebben pelyhes és csak nem szürke selymes leveleket mutatott, amott Erdély szélén kétszinü és alól majdnem fehér molyhos levelünek jelentkezett. Ezek a kankalinok a különböző vidékekben egymás helyét pótolták tökélyesen, és ha szárazon egymás mellé raktam, oly sorozatot állithattam elé, melynek szélső tagjai igen is oly különbözők voltak, hogy még az „összehuzásban“ gyönyörködő botanicusok is átallották volna egy kalap alá vonni, s a közép fokozatok még is minden éles hatás nélkül folytak összsze. Ha e sor legbélyegzettebb fokozatait választottam ki, becsületesen (recht gut) egyezőknek leltem a Primula officinalis **Jacq**.. Primula inflata **Lehm**., és Primula suaveolens **Bert**., diagnosisaikkal és ha a sor két szélső tagját cserébe kaptam, s a közbe eső alakokat a szabad természetben nem ismerve herbariumomban egymás mellett láttam volna, soha se gondoltam volna, hogy kapcsolat létezhetik köztök.

„És a mint ezekkel a kankalinokkal, úgy jár-

tam én számos más plántával is. Mind inkább inkább reájutottam arra a meggyőződésre, hogy felosztásaink legnagyobb része csak mesterséges, hogy az eddigelé hagyományképpen fajok gyanánt vett typusokról az esetek legnagyobb részében szó sem lehet és hogy átalában fajok, abban az értelemben, a mint felfogni szokták, éppen nincsenek.“

Ki van hát mondva végre a bámitó nagy paradoxum, melynek szerkesztése Dr. Kernernek annyi tanulmányba, anynyi gyűjtésbe, anynyi vándorlásba — Fel.-Austria granit és gneiss hegyeitől a Bihar trachytjaiig — került. Még is csak felséges találmány az az értelmi szövétnek, az a biztositó lámpa, a logika, melynek első szerkesztését, mivel irodalom-történelmi kutatásaink az előidők mélyébe tovább nem birnak hatolni, Aristotelesnek tulajdonitunk. Ennek világánál látunk mi egy állványt — neve nem jut eszembe, de egy magass szál felállitott gerenda volt, melyen keresztül lajtorja fogak voltak dugocsálva, a melynek tetejéről a helységeknek tudtára adandó hirdetményeket szokta a kisbiró vagy más e szolgálatot tevő egyén kikiáltani. Az állvány tetején az uttal a tudós doktort látjuk a tatár khán trombitása képében, a ki harsányszóval hirdeti, hogy most miután az ö fejedelme megebédelt, a világ minden hatalmasságainak szabad ebédelniök. Hát ezek várnak-é ebédjekkel arra a hirdetésre? Nem ugy-e? No de biz a botanikusok sem várnak Dr. Kerner engedelmére, mert azt a mi az ő paradoxumában igaz, — és helyesen stylizálva jórendin egészen igaz, — minden tapasztalt és gondolkozó füvész, a ki nem csupa gépies gyüjtő, már régóta tudta és tudja. Vegyük részletesen

Tökélyes igaz az, hogy a természetben és átalában a valóságban számtalanszor megtörténik, hogy egymástól a szélsőségekben vagy úgynevezett typikus állapotokban különböző tárgyak közt nincsenek éles vagy éppen nincsenek is határok. De nem igaz ám, hogy ezért volnának számos felosztásaink „mesterségesek.“ Mert, éppen megforditva, oly felosztásaink alkalmazásában jövünk gyakran bizonytalanságba, melyekben a természetet leghivebben iparkodunk követni. Irónk ferde következtetéséből kiviláglik, hogy ö nem hogy az átalános logikához értene, de saját tudománya különös logikájával „sincs tisztában.“ Mint füvésznek tudnia kellene, hogy éppen a Linné sexuale systemaját nevezik és nevezte ő maga is mesterségesnek, minthogy seregei összeállitásában, nem a minden oldalu természetes analogiákat vette tekintetbe, hanem egy jegyet kapott fel s ennek nyomán mintegy ő szabott rovatokat a természet eleibe, melyekbe minden áron, olykor a legtermészetesb rokonságok feláldoztával, kellett sorakozni növény uraiméknak. Igen de éppen ennek alkalmaztával akadunk el legkevésbé. Az egy és kettő közt ugyanis — p o. éles határ van és soha sem jöhetünk kétségbe, vajjon az I. vagy II. sereghez csapjunk-é bizonyos növény példányt; mert másfél poroda bizony nem létezik, nem is létezhetik. Ellenben az úgynevezett (Jussieu-féle) természetes rendszerben, hol a családok jellemvonásai az alája tartozó növények közös jegyeiből vannak lehető gonddal és hüséggel összegyüjtve, minden lépten nyomon lelünk egy közbeeső plántát, mely sem egyik sem másik családhoz nem akar sorakozni s ilyenkor nem egyszer voltak kénytelenek a rendszerező füvészek új rovatot nyitni, azaz a családok számát szaporitni. Nem csak a füvészetben vagy átalán a természetrajzban, hanem ismereteink bármely tudománynak nevezett csoportaiban is gyakran megtörténik az efféle baj. A geometriában az egyenes és görbe vonalok megkülönböztetése ugyan csak tiszta és természetes felosztás. Igen de a hyperbola szára az agyától nem meszszire kezdve, melyet az ész görbének vall és bizonyit, oly kevéssé különbözik az egyenes vonaltól, hogy nem csak érzékünk, hanem képzelö erönk sem birja annál egyébnek látni Ily viszony van egy kör s egy oly ellipsis közt, melynek központkivülisége nagyon csekély. Söt a kört számitás alá vonhatás végett kénytelen a geometra egy teméntelen oldalu sokszegnek képzelni és nevezni. Hát már azért üldözőbe vegyü az „egyenes és görbe vonal,“ eszméit mint doktorunk tett a „jó“ s „rosz“ fajokkal? A verestől a sárgáig oly megkülönböztethetlen árnyalatokon mehetni át, hogy észre sem vette mikor jutott az utolsóba a néző. Hát már azért kidobjuk a szótárból a „veres“ és „sárga“ nevezeteket, mint irónk a „jó“ és „rosz“ fajokat? Az erkölcsi világban szintoly határ nélküli árnyalatokon át mehetnénk egyénről egyénre a fösvénytől a tékozlóig. Hát azért a „fösvénység“ a „tékozlás“ gyermekes, haszontalan eszmék, miknek a „jó“ és „rosz“ faj eszméit nevezi értekezése folytában mi tudós füvészünk?

Mindezekre „nem“mel felel a jól értesült olvasó, ugy-é? Nem ám, hanem az olyas pseudoreformerek tiltakozásai s akart rombolásai daczára, állhatatosan megmaradunk a nevezett és még más teméntelen „hagyományos“ eszméink mellett; megjegyezvén közbevetőleg, hogy maga az a „hagyomány“ sokkal fontosabb, tiszteletre méltóbb eszme, mintsem eltürhessük, hogy rostába vetett irónk et Comp. szája és tolla megvetést gerjesztő gunyos jelzővé bélyegezzék. Megmaradunk hát velök; nem csak, hanem a doktor ur engedelmével — ha tetszik, ha pedig nem, nélküle vagy ellenére — valahány magában vagy a vele kapcsolt eszmetársulatnál fogva elég jeles, kitünő, érdekes, hasznos fokozatot lelünk amaz ellentétek vagy szélsőségek — egyenes és görbe, veres és sárga, fösvénység és tékozlás, és számtalan ilyenek — között, azt megragadjuk, ismertető jegyeit egy csoportba, egy eszmébe összefoglaljuk s alkalmas nevezettel megbélyegezve az emlékezetnek megörzés és alkalmi használat végett átadjuk.

Legyen szabad erre még egy idegen példát említenem. Észrevehetetlenebb fokozatu átmenet a világon nem létezik, mint a mely a „hideg“ és „meleg“ közt és mind a kettön tul is megy, s a melynek két szélső vagy typikus tagja sincs adva. És még is létez-é

határzottabb fogalmu fok, mint a melegnek az a foka egyfelöl, melynél a jég vizzé, és az másfelöl, melynél a légnek bizonyos nyomása alatt a viz gözzé válik? És ha nem ily határzottak is, de a közélet számtalan czéljaira nem eléggé alkalmasok és haszonvehetök-é a viz bizonyos állapotainak oly elnevezései, mint pl. „langyos“ és „oly meleg, hogy a kéz elállhassa?“

Mindezek világos bizonyságai, hogy a doktor ur, ki oly fenn hangon beszél, mintha ő találta volna ki a fogalmak tisztaságát átalában, s a sorok, átmenetek elméletét s a fajok lényegét különösen, mily chaoticus zavarban van mindnyájokra nézve. Mig égetöbb világot vet eszelösködésére idézett passusának két vagy három részletes pontja! Legelsöben is a Primula levelei „szörösödésén“ akad fel bámuló füvészünk. E már mindjárt valódi naïvság (igazi „gyermetegség“), mely magyarnak egy bizonyal népdal — itt nem idézendö—kifejezéseit juttatja eszébe s a melylyel a doktor ur nem teszi vala magát nevetségessé, ha attól az általa fitymált „hagyomány“tól megtanulja, hogy a füvészek, jelesen azok elött, kik a „jó“ és „rosz“ faj közt különbséget tesznek, a szörösödés a diagnosisnak felette gyanus és még sokkal lényegesebb különböztetö jegyek mellett is nagyon ovatosan, náluk nélkül pedig éppen nem használt eleme. Ha megtanulja, hogy száz meg száz „jó“ faj van, mely alá kisebb nagyobb szörösséggel jelelt válfajok, sőt illetöleg szörös és kopasz példányok is tartoznak. Ennek nem tudását egy „Ephebus, hirquitalliens botanophilus“nak elnézhetni, de hogy 15—20 év eltelte után se tudja, s tudatlanságát a fajok megkülönböztetése ellen erösségül akarja használni, az egy tudós reformatornak megbocsáthatatlan Ezen reformatori hevében, hogy ne mondjam dühében, megfeledkezik továbbá szaktudománya történelméről is.

Tudhatná ugyan is elsöben, hogy az átmenetek és sorok elméletét a svéd jeles füvész Agardh ez elött már több mint 30 évvel tüzetesen fejtegette s a természetrajzra alkalmazta „Növényi organographiája“ bévezetésében. Itt ö sokkal többet mondott, igaz hogy azt a többet jobban mondta el, mint Dr. Kerner, egyszersmind pedig gyakorlati következtetéseket is huzott belöle, holott szóban forgó irónknál ámbár értekezésének már V. szakaszáig érkezett, olyasnak semmi neszét nem veszszük észre. Tudhatná másodszor, hogy a Jacquin Primula officinalisát, a Lehmann P. inflataját és Bertoloni P. suaveolensét Reichenbach (a Fl. germ. exc irója), kit ellensége se vádolhat azzal, hogy „öszszehuzásban gyönyörködö botanicus“ volna, igenis „egy kalap alá huzta“ s e végre nem kellett neki Linzből Kristyorra s innen vissza Innsbruckba utazni! Mig azt is megjegyzem ez uttal hogy igen hebehurgyán van állitva, mintha a Bihar környékén szedett Primula a Pr. suaveolens Bert. volna. Egy ily állitás kimondására több és mélyebb vizsgálat kell, mint a menynyi ime szavakban rejlik, hogy „jórendin“ (recht gut) egyezik a diagnosissal.“ Fogalmakat kritizáló értekezéshez kritikai eljárás és dönthetetlenül megállitott tények és példák is kellenek. Már pedig az ily eljárás nagyon lehetséges és a kivánt bizonyitó vagy czáfoló példákat és tényeket nagyon világosan eléállithatni, mert azok a növény sorok, melyek nyomán egy nem fajai felvannak állitva, koránt sem oly aggasztók mint tudósunk feszitett eléadása akarja képzeltetni. Nem, a természetben nem csak átmenetek, hanem ugrások is vannak, és jelesen a fajok ügyében — doktorunk állitásával ellenkezöleg — az ugrások teszik a szabályt, az átmenetek a kivételt. [1]) És éppen ebben fekszik a fajok alkotásának átalában s a „jó“ és „rosz“ fajok megkülönböztetésének különösen az alapja. T. i. bizonyos nem nevét viselö növény alakokat képzeljünk a rendszerezö füvész elött sorba állani a lehetö legnagyobb számban s kimeritö különbféleségben Füvészünk szemlét tart felettök s legelsöben is szemébe tünik az a sokszor leirhatatlan sajátsága az átalános alaknak, melyet a növény termetének nevezhetünk (habitus). A különböző termetek már mindjárt ugrásokat mutatnak legtöbbnyire s a füvész rögtön hajlandó az egytermetü plántákat azonnal egy kalap alá venni. A legelsö fajok valóban csak igy keletkezhettek s ma is van nem egy füvész, a kinek ez az indok egy faj felállitására elégséges s a ki aztán csudálkozik s mégharagszik is azért, ha valaki az ö faját

---

[1]) Hadd mondassam el mással is. Prof. Phillips a British Association for advancement sat. idei gyülése elnöke megnyitó beszédében a fajok elméletére nézve következöleg nyilatkozik: „Jelen pillanatban sikeresen fentarthatni azt a három elvet, melyet Forbes Edward — a Brittannia jelenben létező Faunája s Florája fe[illegible]sztása felöli fontos értekezés irója — soha se tévesztett szeme elöl, mint a melyek a számbavett jelenségek igen nagy részével egyeznek; és körültök, mint osztályzás alapja körül gyüjthetni az élet történelmére vonatkozó tények és elmélkedések legszámosabb részét. Megengedhetni elsöben, hogy a növények és állatok sok természetes csoportot alkotnak, melyek tagjainak sajátszerü közös jellemvonásai vannak; és egyik csoport a másiktól valódi határvonallal vagy inkább el nem foglalt üres helylyel van elválasztva.“

A második és harmadik elv nem tartozik ugyan egyenesen czélomra, de még sem árt teljesség kedviért idézni:

„Aztán hogy e csoportok mindnyájan határzott helyre vannak felosztva a föld szinén, a mely helyeket gyakran magass hegyek, mély tengerek vagy a mérséklet párhuzamos vonalai korlátolják. Harmadszor hogy mindenik csoport alája volt vetve vagy alatta van mais valamely átalános törvény hatá[illegible]ak, melynél fogva bizonyos geologiai időszakra van a fennmaradása korlátolva; ugyhogy ha egyszer kimaradt a sorból, azután soha sem jelen meg újra.“

Tekintsünk száz évvel hátrább s azon azt látjuk kimondva ama kor egyik legnagyobb tekintélye részéről:

„A természet árnyalatai közt az ugrásokat (intervalles) a fajok jellemzetes különbségeiben lehet legjobban észrevenni és kijelelve látni: sőt mondhatnók hogy ezek a fajok közti ugrások mindnyájok közt a legegyenlőbbek és a legkevésbé változók, minthogy két faj, azaz egymás után következő, egymástól származó egyének nem vegyülhető két sora közt mindig huzhatni határvonalat; valamint másfelöl két származatos sort, ha a egyiknek egyénei a másikéival vegyülhetnek, egy fajjá egyesithetni. Ez a legrögzöttebb pontunk a természetrajzban; minden más hasonlatosságok és különbségek, melyeket a lények egybevetésekor megragadhatnánk, sem oly állandók, sem oly valódiak, sem oly bizonyosak nem lennének.“ (Buffon Hist. nat. art. L'âne).

„rosz“nak itéli. No de a mi rendszerezönk nem áll meg ezen az alsó lépcsőn; mert itt az a kettős kérdés ágaskodik elejébe: vajjon ama látszólag egytermetüekből álló csoportbeli egyének részleteikben is egyeznek-é akár merőben, akár csak átmenetesen egymással, vagy talán maga a csoport kisebb részcsoportokra oszlik, melyeket ugrás vagy hézag választ el egymástól; és másfelől megint vajjon különböző termetünek látszó két csoport egyénei részleteikben nem egyeznek-é egymással, azaz az ugrás vagy hézag nem csalfa és szemkápráztató é köztök? Ime sokágunak látszó kérdés megfejtésére egy egyszerü eljárás vezet. Elévesszük az egyik egytermetü csoportot, apróra nézzük az egyéneket, összehasonlitjuk egyenként a szerveiket s ha különbségeket köztük nem lelünk vagy, ha lelünk, a különbségek átmenök, azaz a szervek alakban, méretben vagy physikai minőségekben alig sejthető csekély fokozatokban távoznak egymástól; sőt ha az egyik növekedő sort látszik képezni, a másik tán apadót, a harmadik változva növekedőt vagy apadót, ez esetben már bizvást egy fajuaknak nyilvánitjuk az egytermetü csoport egyéneit. Ha ellenben a többi jegyek ily viszonya mellett csak egy szervnek is a minőségeiben ugrásra vagy hézagra bukkanunk, mégpedig úgy, hogy a különbséget mások képzelödése által is tisztán felfogható szavakba birjuk öltöztetni, ez már jogosit a csoport egyéneit ideigóráig két — jó — faj zászlója alá állitanunk. Jókorán növeli a bizonyosságot az, ha nem egy, hanem két vagy több szerv minőségei közt is felleljük az ugrást, de úgy ha a határok azon egy helyre esnek, azaz azok a minőségek elválhatatlanul kettesével, hármasával sat. együtt járnak. Az egymástól ilyformán megkülönböztetett fajokat rokonosoknak nevezik. Világositsuk mind a kettöt egy pár könnyen érthető példával. Az Epilobium nemben van többek közt egy hasonló termetü vagy — mint imént nevezők — rokonos csoport, melyet keskeny, „szálas“ leveleiért némelyek E. angustissimumnak, mások E. rosmarinifoliumnak neveztek. Az alája tartozó növényeket szervről szervre vizsgálva megmondható különbséget alig lehet fellelni s a legszebb átmenő sort látszanak képezni. Fáradhatatlan vizsgálat azonban itt is ugrást kutatott fel; mert némelyekben a bibeszár (stylus) olyan hosszu, mint a szálcsák (filamenta), másokéi alig fél oly hoszszuak. A felfedezés következése ma már két „jó“ faj. E. Dodonaei és E. Fleischeri. Ezek meg is maradnak, mig nétalán oly példányokat lelnek, melyeket az elsőnél rövidebb, a másodikénál hosszabb bibeszáraik — más szerveik megegyeztével — egy átmenő sor tagjaivá avatnak. Ekkor aztán E. Dodonaei, meg E. Fleischeri — de nem ám az öket példázoló növénytövek, — „rosz“ fajokká válnak s az E. angustissimum, mely nincs „rosz“ fajnak nyilvánitva, hanem csak félre van téve, ismét jogaiba lép. Másik példát adja a keskeny levelü Orobusoknak az a csoportja, melyre akár Linné akar Poiret igen kényelmesen épithettek egy „angustifolius“ fajt, anynyira egyezőknek látszanak a szervek nagyobb részint az alája tartozó egyénekben. Ugy de szorosban vett fürkészet három hézagot fedeze fel, melyek a fogalom jegyei átmenő sorait megszakasztják a természetben. Első a gyök minőségében mutatkozik, mint a mely a példánycsoport egyik részében egyszerü, s gyökérszálai közt oly forma gumókat terem minők a Spiraea Filipenduláéi; holott a másik nyalábban a gyök futó szálakat hajt, melyekből közelebb távulabb új tök sarjadznak. A második hézag a pálhák viszonyos hosszában áll bé, mert egyik nyalábban a pálhák hegye legfeljebb eléri olykor az első pár levélke tövét, de legtöbbnyire nem éri; a másikban mindig meghaladja, s az a hézag éppen oda esik, a hova a másik t. i. az egyszerü és fityegő gumós gyököek rövid pálhások; a futó gyököek hosszu pálhások. Vagy tán helyesben jellemezve, amazok levelei hosszu nyelüek, emezekéi rövid nyelüek. A harmadik különbséget a bibeszár adja, mint a mely az elsöben valódi szálas és hosszában kétszer hornyolt; másodikban szintoly tökélyesen lapátforma, és hornyolása nincs. Ez a hézag is pontosan fedi a más kettöt, s a különbség oly éles, hogy alakját az ért gyümölcsön is megtartja a két bibeszár. Linné fia, ki az első nyaláb jelei nyomán az O. albus, a másodikén az O. canescens 2 fajt állitotta fel, diagnosisaiban még a szár minőségét is emlegeti, mely amabban egyszerü, ebben ágas volna; de az a különbség hihető csak az előtte fekvő példányokban volt meg. A kolozsvári határon mind a kettő egy helyen terem és mindeniknek vannak egyszerü s ágas példányai. Rajzunk, melyet ezennel bémutatunk, s a mely virágos növényt ábrázol, kétségbe hágy vajjon radix — inkább caudex — multiceps“sel, vagy „caulis a basi ramosus“sal jellemezzük-é? holott a másik példány rajza, mely a földből, virágzásakor az eredeti talajjal együtt cserépbe áttett, s itt gyümölcsét megérlelt és sarjadékokat hajtott példányt mutat, „caulis simplex“ kifejezésre jogosit. [1]) Szintoly kevéssé különbözteti meg a virágok szine; mert ámbár az O. albus neve daczára nálunk mind tarka, de lehet másutt fehér is; az O. canescens is, mely nálunk állandóan fehér. (ha a Besser „O. pallescens“-ét ide vonjuk,) Gallicziában szines virágokat terem. Hanem a feljebb kiemelt három világos jegy tökéletesen jogosit minket az ifj. Linné állitotta két fajat elfogadni s „jó“knak nyilvánitni. És most már térjünk vissza az elméletre.

Ennek történelmi kifejtésében a leirt módon megállitott „jó“ fajokat „ideigóráig“ állitottaknak mondám. Erre két jó okom van. Az első általános és abban áll, hogy bizony — mi türés agadás — a legszélesb értelemben vett természeti tudomány

---

[1]) A gyümölcsös példány vékony czérnaszálkint elnyult hajtásai magyarázzák azt is, hogy miért nevezte Lamarck a mi fajunkat „Orobus filiformis“nak. — Megkell még emlitnünk, hogy L. f. a diagnosisaiban az O. albusnak „stipulæ simplices“t, az O. canescensnek stipulæ „sagittatæ“t tulajdonit. De ez a különbség sem áll.

minden állitásai, elméletei, melyek tapasztalatokra, ennél fogva inductiora vannak épitve, egy szóval hát ama tudományok minden átalánositásai (generalisatio) ideiglenesek. Dönthetetlenek, örökösök csak az à priori igazságok; a mit ellenben, 99 év 364 nap tapasztalatai és kisértményei felállitottak, azt a 100 dik év utolsó napja dugába döntheti. Bizonyságom? — A természeti tudományok egész és részletes történelme. Jól tudják ezt azok az igazi nyomozók, kik minél mélyebben hatnak, minél lelkiismeretesben járnak el vizsgálódásaikban, annál inkább átlátják, mennyire nem kifogástalan az az út melyen addig haladtak, s mily bizonytalan és mérhetetlen az, a mely még elöttök van. A kik a jellemzett elméletek örökösségében, csalhatatlanságában hisznek, a kik az inductió, — mondjuk bár Baco vagy Stuart Mill, — logikáját az Aristotelesének helyébe akarnák csempészni, kik a természeti tudományok tankönyveit az értelmi s erkölcsi mivelödés egyedüli eszközeivé szeretnék tenni, azok az inductionalis nyomozás rögös, fáradságos, tömkeleges utját tapasztalásból nem ismerő, saját veritékökkel nem mászó, a kész eredményeken mohon kapó, a gyakorlati nyeremények ragyogása által vakitott, olykor nagyszerüségökkel kábitott — dilettansok. De ez csak egyik és féloldala az ügynek. A másik szintoly fontos és lényeges az, hogy akármily ideiglenesek, provisoriusok legyenek is tapasztalati fogalmaink, belölök áll minden szüleségünk, velök és csak velök van megtöltve a tudomány éléskamarája. Mert a mathesis és logika csak a kupa és kompona, mellyel méregetjük és a konyhai edény melyben megfözzük. Becsülnünk, féltenünk s kimélnünk kell hát, mint fontos és nélkülözhetetlen vagyonunkat. A ki akár reformatori viszketegségből, akár gyerekes pajkosságból, akár hirre vágyó feszengésből egy, évek százain át sok gonddal, iparral szerzett, ma is jó, söt elkerülhetetlen szolgálatot tevő eszmét megtámad, mint elavultnak hitelét veszteni, mint haszontalant kidobni igyekszik, annak, még ha Dr. Kernernek hivnák és nem Kristyorra, hanem Californiába vagy Chinába utazott volna is, azt kiáltjuk: „megállj!“ Mert rontani könnyü, de nem ám, mást és jobbat épiteni helyébe. Másfelöl hasonló ovatosságra int tudományos fogalmaink igazi természetének ismerete az épitésben is, nehogy alkotásainkkal a rontóknak szólgáltassunk inkább várva várt alkalmat, mint a tudománynak sikeresen s biztosan használható eszközt. — Ezt az intést szemünk előtt tartva, menynyünk tovább a fajalkotás körüli eljárás ismertetésében, midön egyszersmind az „ideiglenes“ kifejezésnek igért második okát is felfejtem. Miután t. i. lehető szemességgel és körülnézéssel, tehát telyes jó hiszemben a fajt felállitottuk, mindig elöttünk áll az az eset, hogy közelebbi vagy távulabbi más vidéken vagy más talajon a rokon fajok közt átmeneteket fedeznek fel, azaz oly példányokat, melyeken a megkülönböztető jegy vagy jegyek közt a hézag kitöltve, az ugrás elenyésztetve lesz. Ennek a damoklesi állapotnak, annyira a mennyire rajtunk áll, eltávoztatása végett mesterséges módhoz folyamodunk. Ez az a mit a jelen ügyben Baco után „experimentum crucis“nak nevezhetni, és ez a mivelés. A fűvész kerteket nagy részben e kisértmény laboratoriumainak nézhetni, melyekben már igen sok „jó“nak állitott faj „rosz“szá lett, minthogy az illető rokonoktól megkülönböztető jegyek a mivelt példányokon megváltoztak, s a korább állitott fajokéihoz hasonlókká lettek. Mint p. o. ha egy E. Fleischeri magvából kelt példányokon a rövid bibeszár a porodák magasságát érné: mely esetben a kerti példány ugyan „jó“ növény maradna, de a faj maga, mint fogalom, bizonyosan „rosz“szá válnék s az enumeratioból kikellene maradnia. Helyét az E. Donaei (vagy tán most ismét E. angustissimum) diagnosisa alá tett olyforma jegyzés pótolná, hogy vannak — ezen s ezen a vidéken termö — oly példányai, melyeken a bibeszár csak félakkora hosszu, mint a porodák.

A mely fajok azon egy talajon s gyakran egymás társaságában teremnek, milyenek a mi szóban forgó Orobusaink, azokra nézve ilyes változástól nem igen tarthatni, annyival is inkább, hogy nem egy hanem három szembetünö jegy is különbözteti. De történhetnék ám egy más körülmény, u. m. az az eset, midön az átmenetek az eddig tárgyalttól egészen különböző nemü alakban lépnek fel. Megtörténik t. i. hogy a különböztető jegyek uem lassu és árnyalatos fokozatokban tünnek vagy változnak el, hanem oly példányok állanak elé, melyek két rokonfaj megkülönböztető jegyeit világosan viselik. Az egyikhez pl. leveleik minöségében hasonlitnak, a másiktól virágai elrendezését kölcsönözték el. Az ilyeket korcsoknak (hybridæ) nevezik s származásukat egyik faju példánynak a másik faj pora által termékenyitett magvának köszönik. Rendszerint nem állandók és többnyire könnyen reájok ismerhetni. Azért már ma kevés vagy semmi bajt sem okoznak a rendszerezésben; mégis történt ám már az az eset is, hogy ilyes korcsra fajt épitett egy s más fűvész, a ki másképp nem birt eljutni a Persius jellemezte dicsöségre:

„At pulchrum est digito monstrari, et diceri: hic est!“ Biz azok pedig mind „rosz“ fajok voltak s ki is hányták öket ebrúdon.

Még ez a tapasztalati állitmányokat a lehetségig bizonyositni iparkodó féltékeny gondnak mind nem elég. A természet az ő müveletei végrehajtására véghetetlenül különböző idöszakokat igényel, melyek sorának, midön egyfelöl egy harmadperczet más felöl millió éveket emlegetünk, még nem vagyunk a végpontainál. Szintoly véghetetlenek azok a fokozatok, melyek a sor tagjait képezik. Egy Irland szélén megbillentett emeltyü néhány másodpercz mulva bélyeget nyom a Halifaxban legördülö papir szeletre. Az úgynevezett „husléggy“ átalakulására a tojástól a kész állatig 20 nap elegendö, mire a cserebogár három évet igényel. Egy vulkán kiemelkedése ma 24 óra mive, midön egy másnak alakulására évek ezrei kellettek. De mit halmozzak én egymásra adatokat oly gyülésben, melynek minden tagja képzelödésében számtalan példa

kél, kiknek szegénysége az én gazdagságom? szálljunk hát egyenesen a dologra. Ki tudja megmondani vajjon azok a jegyek, melyekkel a fajokat különböztetjük meg, és mindenek felett azok a hézagok, azok az ugrások, melyektől a fajfogalom léte függ voltaképpen, vajjon azok, ha a mi arasznyi vagy vonalnyi tapasztalásunk szerint állandók, évek hosszu, de hosszu során át változatlanul meg maradnak-é? Avvagy csak voltak-é tekintettel a faj-fogalmak alkotói s alkalmazói erre a fontos körülményre?

A felelet könnyü! Voltak ám, s ez a nehézség el van enyésztetve, minek bébizonyitására elég lesz három adat.

Elsöben is, nincs az a hosszu életü, terjedelmes tapasztalásu füvész, az Orbilius ostorát pattogató nagy mestert, Dr. Kernert is oda értve, a ki azzal merne dicsekedni, hogy csak egyetlen egy fajt is, azon körülmények fennmaradtával, elváltozni látott volna. De van a helyett száz meg száz faj, a mely termetét, alakjait, megkülönböztető jegyeit változott körülmények közt is hiven megtartja. Említsük pl. csak az egy Erigeron canadensist, mely mint neve is mutatja Canadából származott Európába; és kapjon egy herbarium gyüjtő egy példányt Amerikából, egy mást Europa keletéről Erdélyből, tévessze össze a czéduláit s bizonyosan nem fogja tudni soha, melyik melyikhez tartozott. Pedig már több száz esztendejénél, hogy Európában meghonosodott. Emlithetjük még azt is, hogy midön két ösfaj közt korcsok keletkeznek, ezek elébb hátrább kivesznek s a törzsök fajak megmaradnak.

Mindennapi dolog, hogy mai fajokat a Bauhinusok, Tabernæmontanus, Clusius, Dodonæus, Columna s háromszáz évvel ez előtt élt más füvészek synonymáival azonositunk, leirásaikkal, rajzaikkal, néha megmaradt példányaikkal megegyezőknek lelünk. Érjen a mit ér az is, hogy növényeinket a Theophrastus, Dioscorides, Plinius által emlegetettekkel is birjuk azonositni; hogy a római béomlott fürdökből, Erdélyben Ilosván, közelebbről kiásott és ma muzeumunkban látható rozs sem nagyságában sem alakjában a maitól nem különbözik. Hogy a mumiáknál lelt búza azonosságáról a máival, bár mesének tartom a kikelését, legparányibb kétség sem forog fenn; és végre hogy bölcs Salamon ha a mostani műnyelvvel rendelkezhetett volna, bizonyosan éppen úgy irja vala le a libánusi Czedrust, mint ma irná le Hooker, Boissier vagy Fenzl.

Harmadszor, Darwin a fajok eredetének és átalakulásának hires bajnoka, kinek zászlója alatt vitézkednek, a hogy tudnak, a fajok ellen pezderkedő mostani urak, egy bármely faj elváltozására sokkal, de sokkal nagyobb időszakot igényel, mint a mekkora a világtörténelem közönségesen felvenni szokott egész cyclusa. E részről is hát békével és nyugodtan hajthatjuk fejünket a hagyomány puha vánkosára. — Az állandóság hiányára tehát általában nem hivatkozhatni mint erősségére a Doktorunk paradoxumának, miszerint „jó“ és „rosz“ faj, söt átalában faj nem léteznék és nagyon ártatlanul potyognak földre a „fajok állandóságába hivő, ügyefogyott vagy babonás idioták“ ellen lödözött mérges nyilai. Még csak hajok szálát sem görbitik meg, s annál kevésbé birják magát a fajok tanát megingatni. S átalában az egész tan elmélete szintugy, mint gyakorlati alkalmazása mint láttuk, oly egyszerü és tiszta, hogy csudálkoznunk kell, miképp lehetett Eris almájává vagy botránkozás kövévé oly sok egyes esetben s azon különösen, hogy miképp találhatott Dr. Kerner annyi jeles füvész közt, a kivel tudományos társalgásba ereszkedett, oly keveset, a ki „tisztába lett volna a fajok lényege felöl.“ De szünik csudálkozásunk, mihelyt észrevesszük, hogy ezuttal ismét Dr. Kerner az, a ki nincs tisztában a tudományával. Valamint elébb egész értekezésében összevéti a fajt, mint fogalmat, a faj képét viselő egyénekkel, s jelesen a fajok typusaival, úgy itt is összezavarja a „faj lényegét“ a fajokat megkülönböztető jegyek lényegével vagy is helyesben nevezve értékével. Összegamatolja továbbá értekezőnk a fajfogalom ügyét átalában, a különböző fajok fogalmai alkotása ügyével. Már pedig csak ezek és nem azok felett távoznak el egymástól, söt állanak gyakran szemben egymással a vélemények. Nem versengésnek, hanem versenyzésnek lehet mondani a faj átalános fogalmát érdeklő vitákat, s ugy látszott mintha vetélkedve igyekeztek volna az értelem jegyeivel is felruházni azt a természet-sugalta és érzelem alkotta eszmét. Az egészben csak egy bajos kérdés van: t. i. vajjon felvegyék-é a fogalom jegyei közzé azt, hogy „különböző fajok egymást termékenyitve nem származtatnak életrevaló azaz állandó korcsokat.“ Ebben is csak az az akadály, hogy adott esetekben akár az observálás (számbavevés) akár az experimentálás (kisértés) nagyon bajos, kényes és véghetetlen időrabló, még is mindig hágy fenn kétséget. A vélemények különbsége tehát, a vitatkozás egészen a viszongásig, mondhatni csak az egyes fajok fogalmai felállitásakor szokott valóban gyakran, kelletinél is gyakrabban, keletkezni. A vitának aztán vagy az a vége hogy a fogalmazott és példányokkal s idézetekkel tekintélyekkel támogatott új de „jó“ faj meg áll, s ideig óráig jogos helyet foglal a tudományban, vagy pedig lelkiismeretesb utánjárás, terjedelmesebben s pontosabban észlelt adatok, helyesebb meggyőződés valóban tapasztalt átváltozások alapján némely állitott fajokat kiküszöből és roszaknak (mondhatjuk ál vagy hamis fajoknak is) nyilvánit. Lelkiismeretet emlegetek, mert héj be sokszor elaltatja, elámitja ezt a hiuság, melynek állithatni, hogy legtöbb „rosz“ faj köszönheti lételét Avatatlan vagy avatott, de a tudomány és igazság szeretetét az ő édes énjénél elébb becsülő ember képzelni sem tudja mennyi kisértő csáb, minő ellentállhatatlan inger fekszik ebben a kis szocskában: „mihi“, melyet az állitólag új faj neve után szokott tenni a szerkesztője s amaz első, az avatatlan, ismét nem birja megfogni, mennyi küzdelembe kerül annak a meggátlása, hogy hiba esetében a „mihi“

a tudományban megálló, s a követelt faj fogalmát megszerző névvé, úgynevezett tekintéllyé, ne váljon. Már csak azért is „rosz“ az ilyen faj, hogy annyit kell bajlódni a zavar kibonyolitásán miatta. Nem állitom azonban, hogy minden kivetendő faj a hiuság diplomája alatt kél a világra. Jeles, ovatos, tekintélyes füvészek is tettek bal lépést erre az oldalra. Oka náluk kétféle lehetett: adatok és tapasztalás hiánya az átmenetekre nézve, vagy pedig aprólékos különböztető jegyek tulbecslése. Akár valamelyikök, akár a kettő együtt szül aztán oly diagnosisokat, melyeket a legjobb és kedvezőbb indulat üvegével élesitett szemmel olvasva sem foghatja meg az ember, miképp jellemezhetnek különböző faju növényeket. Ha pedig magukhoz a növénypéldányokhoz folyamodunk, ezek se nyeretik meg keresztapjok perét; mert a szem se birja fontosbaknak lelni azokat a különbségeket, melyeket az értelem és képzelödés felfogni nem akart. Vagy más esetben, ha az átmenetes sor szélső példányai meg is csalják a szemet, mint a linczi s a kristyori két kankalin a Dr. Kernerét, a közbelső tagok bésorolása kiócsit ámulásunkból, s el kell ismernünk, hogy bizony csak létez „rosz“ faj a botanikában. Lássunk egy-egy példát mind a kettőre, midön azonban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy az illető fajok szerzőit nem sorozom sem egyik sem másik emlitett rovatba. Szoljon a dolog.

Havasaink legszebb disze a németektől úgynevezett Alpenröslein, mely az ö skárlát szinü virágaival nem egyenkint, hanem kisebb nagyobb vánkosokban, mondhatni virágágyakban ékesiti a gyepek élénk zöldjét. Füvészi neve Rhododendron, melynek közelrokon két faját ismerték közép Europa havasi florájában. Neveik Rh. hirsutum és Rh. ferrugineum. Az utóbbi, melyet rozsdás alsó lapu levelei jellemeznek, az uralkodó faj nálunk Erdélyben. Azaz, hogy mi az öreg apó Baumgartentől fogva ebben a hiedelemben leledztünk. De a legutóbbi időkben valamely jövevény füvésznek eszébe juta azt nyilvánitni, hogy a mi úgynevezett „ferrugineum“unk különbözik a külföldi hasonnevü növénytől. Példányokat küldtek fel Bécsbe összehasonlitás és elhatározás végett, s azok nyomán Schott és Kotschy helyesnek lelvén a megkülönböztetést, következő diagnosisát szerkeszték a miénknek.

Rhododendron myrtifolium Schott & Kotschy. — Foliis minutis ovato vel obovato-ellipticis obtusis, margine revoluto subcrenulatis, apice mucronulatis, supra glabris rugulosis saturate viridibus, infra dense ferrugineo-leprosis; floribus in racemum abbreviatum sub quinqueflorum congestis; pedunculis inmixta lepra hirtis; dentibus calycis brevissimis; corollae infundibuliformis tubo extus hirto sparsimque lepidoto, laciniis rotundato-ellipticis utrinque apicem versus glabris, fauce hirtissima; filamentis ima basi hirtis, cæterum glabris; stylo ovario fere breviori, capsulis a foliis pedunculi elongati ope longe excedentibus, stylo brevi coronatis. — Rh. ferrugineum Baumg. enum. St. Transsylv I. pag. 363. Habitat in alpib. Transs. australibus.

Mint látjuk, szó bövön. De midön arra a kérdésre, hogy mi különbözteti meg aztán a mi növényünket az igazi Rh. ferrugineum némethoni példányaitól, felelni akarunk ama vendég esetében leljük magunkat, a ki uszva akarta kihalászni a tálbeli hosszu léből a benne rejlő húsdarabkát. Többet mondok. Vegyen elé valaki egy pl styriai Rh. ferrugineum példányt, tartson szemlét rajta az idézett diagnosis nyomán s százat teszek egyre, hogy minden leirt jegyet fel fog lelni rajta. Szolgáljon bizonyságul egy kis kivonat a Rh. ferruguneum leirásából, melyet Mertens és Koch jeles füvészek nagyra becsült Florájókban akkor szerkeztettek midön a Rh. myrtifoliumnak hire se volt a botanicus világban. Lássuk: (Röhlings Deutschlands Flora bearb. von Mertens und Koch. III. 94. l.)

Levelei ..... körkörösek vagy hosszudad láncsások, válluknál keskenyedők, tompák, egy kis mirigy hegyecskével, épélüek, szegett szélüek, merevenek. börnemüek, kopaszok, setétzöldek, alulról a sok kerekded korpától rozsdaszin verhenyesek. Virágai az ághegyeken rövid fürtösök, hosszu kocsányuak. Csésze fogai igen rövidek ..... Bokrétája kivül fehér vagy sárga szurokpontos, belől pelyhes, tölcséres ..... hasábjai tojásdadok, tompák. Szálcsái alul borzasok.“

Azt mondhatná valaki, bogy egy szembetünő és elég lényeges jegy, „a levélélek csipkéssége,“ nincs meg az utóbbi leirásban. Igen, de meg van ám a természetben s egyformán mind a két rendbeli növényben igen kevéssé tünik szembe, mert csak valami csekély rovátkolások képezik a levél hátraszegett szélén az egész „alig csipkésséget“ (crenula), úgyhogy a levél — lapjára nézve — a legtisztábban épszélünek látszik. Hiszen Baumgarten is látta s le is irta, de nem akadt fel rajta s nem hitte hogy jogot adjon külön faj alkotására. Jele hogy látta már az előtte ismeretes, némethoni példányokban is, Még kisebb nyomatéku a levelek állitólagos „tojásdad vagy visszás tojásdad“ alakja. Hisz a két ellenkező minöség kölcsönösen lerontja egymás értékét; hanem a valóság az, hogy Sch. és K. urak nagyon megszorultak a különböztető jegyek dolgában, mikor oly alakokat vettek fel, a melyeket minden körkörös levélre rá lehet látni, minthogy Leibnitz szerint két levél egészen egyenlő nem lehet. Szóval, ha akárkinek; a ki még nem látta, két száritott példányt: egyiket a külföldi, másikat az erdélyi fajból, eleibe teszek, sem a diagnosisokból sem bövebb leirásokból el nem fogja találni, melyik példánynak adja a „ferrugineum,“ melyiknek a myrtifolium nevet. A mi az elöttem fekvő kétrendbeli példányokat illeti, az öszintesség ellen vétenék, ha azt állitanám, hogy némi csekély különbséget nem lelek köztök, de ezek, mindent tekintetbe véve, az átmenetek határai közt vannak, s a faj megkülönböztetésére megkivántató ugrás kimutatása bizony még hiányzik. Addig hát, mig

ezt valaki felfedezné, én a Rh. myrtifoliumot „rosz“ fajnak tartom.

Második például szolgáljon a Thymus Serpyllum. Ezt a fajt Linné a következő diagnosissal különböztette meg (Syst. XII.) „Th. Serpyllum floribus capitatis, caulibus repentibus, foliis planis obtusis basi ciliatis. Calycis dentes ciliati.

Az eredeti Th. Serpyllum rovására azóta egy legió fajat állitottak fel, minők pl. (Th.) Chamaedrys Fries, montanus WK., pulchellus C. A Mey., angustifolius Pers., Zygis Pall. Zygis MB., angustifolius MB., Marschallianus β MB. acicularis., Bess., repens Gilib., pumilus Güld., rigidus Rchb., spathulatus Fisch., nummularius MB., majoranaefolius Desf. caucasicus Willd., villosus Pall., hirsutus MB., lanuginosus Ehrh., incanus Willd., Marschallianus Wild., ovatus Mill., pulegioides Rchb., odoratissimus MB., inodorus Lej., collinus MB., effusus Host., procerus Opiz., sudeticus Opiz., pannonicus Atl., comosus Heuf. és minthogy kifáradtam, végre Th. transsilvanicus Schur.

No már én ezek kritikájába nem ereszkedem, csak egy vonást hozok fel. Erdélyben is, mint sok más helyeken, a legelterjedtebb növények egyike a Kakukfű. Ha ennek különböző helyekről szedett, és a szemnek különbözőknek tetsző példányait összegyüjtjük s a autorok diagnosisaival amugy felületesen egybevetjük, a nevezett fajok nagy részét fel fogjuk lelni, a mint hogy Dr. Schur hüségesen fel is lelte Erdélyben a Th. montanus, Chamaedrys, citriodorus, Serpyllum, pannonicus, lanuginosus, comosus, és montanus fajokat. De ha közelebbről, söt jó szorossan reáadjuk magunkat megvizsgálásukra, az az eredmény jö ki, hogy a Linné Th. Serpylluma ismertető jeleit ugyan teljesen felleljuk mindnyájokon, ám de a Serpyllum rovására képzett és imént részben elészámlált fajok diagnosisai és leirásai teljesen egy példányra se illenek és kénteleneknek látjuk magunkat elfogadni Ledebour itéletét, mely szerint a reájok vonható növények alakjai úgy összefolynak és jegyeik oly számtalanképpen kereszteződnek, hogy mindnyájokat egy fajra kell összehuzni. [1]) Az elébb idézett füvész azonban éppen nem jutott arra az eredményre, hanem még az általa sem azonositható példányok nyomán a jegyek új combinátioinak új neveket adott s az álfajok számát 4-gyel u. m. Th. transilvanicus, alpicolus, clandestinus és pulcherrimus) megszaporitotta. A transsilvanicusnak és alpicolusnak sehol se adta diagnosisát Dr. Schur. De az elsönek kétségtelen példányait Heufel a maga Th. comosusának ismerte el; ez pedig Janka szerint a M. a Bieberstein Th. nummulariusával egy hajszálra egyezik. A mi a Sertumban felhozott „alpicolust“ illeti, erről Dr. Schur a „Botanische Rundreise“jában mélyen hallgat, még csak arról sem értesit, vajjon ebben nem ugyan azt a növény formát nevezte-é „pulcherrimus“nak, melynek viszont és a „clandestinus“nak a Rundreiseben adott diagnosisai nem elégséges oklevelek sem egyik sem másik fajnak, mint „jó“nak, megalapitására. A pulcherrimus mellett ugyan tanuskodik Fuss M. is; de Dr. Kernerként igazán „csak érzelemből“ dönt ez a tudós füvész, midön azt irja hogy: „Planta vere pulcherrima, et me saltem judice, bona.“ Csak oly tárgyias erősség biz e, mint az a másik a Chrysosplenium glaciale M. Fuss=Ch. alpinum Schur, jó faj volta mellett, mely is imigy hangzik: „Csak egyszer kell látnunk azt a növényt a termö helyén, s azonnal meggyöződik az ember, hogy nem csak havasi alakja az a Ch. oppositifoliumnak, hanem fajilag különböző növénnyel van dolgunk; bizony nagyon felötlő is volna, ha a Ch. oppositifoliumnak, mely másutt sehol sem mász a havasok közzé, éppen nálunk szottyanna az a különös kedve, hogy szokott honát egészen fitymálja, s csak a magashavasbeli olvadó hó jeges regiojában keresse hideg nyoszolyáját“ (Schur bot. Rundr. 69. l.) Fuss M. metaphorái daczára a C. oppositifolium Némethonban is felhúzódik a havasok közzé (In rupibus humidis, umhrosis, ad rivulos et fontes, tum in montosis et subalpinis, tum in alpibus altioribus, (stellenweise im ganzen Geb. aber viel seltener als der vorige.“ [Chr. alternifolium.] Koch. Syn. l.) s ha nem huzódnék is, ott az Erica vulgaris, mely északi Némethonban a burgonyától irigyli s foglalja is el a termöhelyet, nálunk pedig csak a favegetatión feljül leli honát. Sic itur ad astra, azaz: igy gyártják az álfajokat [1]) s igy aztán könnyü volt a szorgalmas Baumgarten által feljegyzett fajokat egy pár év alatt másfél annyira szaporitni, mint Schur irja (Verhandl. u. Mitth. 1853. l), melynél azonban meg kell jegyezni, hogy a Baumgartentől magától később leltek el vannak hallgatva, mert igy $^1/_3$ helyett csak $^1/_5$-re megy a szaporitás. No de 542 faj is tulon tul sok. Ily alanyias nézetekből keletkezett rosz fajokkal árasztották el erdélyi flo-

---

[1]) Formæ enumeratæ a pluribus auctoribus iisque gravissimis species dictæ speciminibus typicis quidem inter se differre videntur, sed formis intermediis innumeris altera in alterum transeunt ita, ut limites certæ non inveniantur. Hinc omnes in unam speciem conjungendas censeo. (Led. Fl. ress. III. 348.)

Hasonlóképp nyilatkozik Koch (Syn. ed. 2. 641. l.) Egomet hucusque inter innumeras Th. Serpylli formas regiones australes, et orientales ditionis Floræ nostræ inhabitantes, limites frustra quæsivi.

[1]) Dr. Schur fajgyártási dühe olykor a comicumba megy át — du sublime au ridicule il n'y-a qu'un pas. A Verhandlung. u. Mittheil. des Sieb. Ver. 1851-keli évfolyamában egy új fajat állitja fel Dr. Schur a Scleranthusnak, S. dichotomus név alatt, melyről azt mondja hogy évelő, jegyeire nézve hasonlit a Scl. perennishez, termetére nézve pedig az Arenaria laricifoliahoz, meg a Gypsophila fastigiatahoz. — B. Czecz Antalnak a muzeum birtokába jutott herbariumât nézegetve reá akadtam a S. dichotomusra is, melyuek ott levő példányát Cz. szokása szerint magával a Doktorral determináltatta minden bizonnyal. És mi ez a növény? A S. annuusnak az az alakja melyet Koch még 1843-ban leirt imigy: „S. annuus..... Variat... et altior, ramis floriferis laxioribus, floribus inferioribus in dichotomia ramorum remotis.“ A S. perennishez legkisebb hasonlatossága sincs. Ezt a növényt az Ünőköről gyüjtvén, a Doktor geographiai distributioja is, mely szerint a S. annuus a lapály plántája lenne, halomra dül.

ránkat a nagymester Schur után kiváltképpen Grisebach és Schenk. Ezek az urak ugyan is az 50-es évek valamelyikében sebess ló futtában Magyarországon átnyargalván, még is elég időt tudtak kapni arra, hogy a korábbi s nyugalmasb vizsgálók által meghatárzott növény fajokat százával forgassák fel s határozzák másképpen. Külföldi tudósok aztán, kik az adatok különbfélesége felett nem rendelkezhettek, amaz urak tekintélyére felvették a követelt új fajokat s igazitásokat és ma, mondhatni, Erdély florája mint tudomány rosszabb állapotban van, mint ez előtt 30 évvel.

Mert biz azért hogy valami roszat sokan cselekesznek, nem válik a jóvá — az öngyilkosságot sem Cátó példája sem ottan ottan eléálló a nemű epidemiás időszakok nem változtatják erénnyé. És valamint anynyi ember s még száz forintos paripa botlása is a biztos haladás eszméjét nem devalválják, valamint az egyéni szinvakság s a szinek felőli itélet más tévedései a szinek létét és megkülönböztetését nem koczkáztatják, ugy anynyi s ezek közt jeles és tekintélyes füvészek által állitott teméntelen „rosz“ faj is azért jóvá, sem a faj fogalma átalában — a rég bévett értelemben — ingóvá vagy éppen elvetendővé nem válik. Errare humanum est, mi alól tán még Dr. Kerner sincs kivéve. Szóval a faj eszméjét csak az az egy küszöbölné ki a tudományból, hogy ha a természetben ugrások s az átmenői sorokban hézagok nem léteznének, minek bébizonyitásától messze, de felettébb messze állunk. S ha valahogy bébizonyulna, ez a feltett de meg nem engedett eredmény a természettudomány több ágaival együtt jelesen az egész kimiai rendszert, mellyel korunk legbüszkébb, s a mely voltaképp az atomszámok ugrásain alapul, megugratná s kiküszöbölné a tudományok sorából.

Mindenekből kitetszik, hogy a füvészeknek meglehetös nagy része jó rendin tisztában van a faj fogalmával. Tisztában vannak főképp, a kik a fajgyártást kitelhetőleg ellenzik s a gyártottakat a hol kell összehuzzák, s a mely rész ellen pattogatja legsürübben gúnya ostorkáját Dr. Kerner. Már pedig ezek átalánoson érvényes okokkal tudják kimutatni a mellőzött faj rosszaságát, holott azok a különböztetők és szaporitók minden szörszálhoz kapkodnak, mely által a képzett határokat kijelelhetőknek vélik. Ugyanazért mikor az összehuzásba elegyednek ők is vagy egyszer, esetlenül kisiklik markukhól a vállalat, mire megint Dr. Schur ád nekünk egy pár intő és elrettentő példát.

A kolozsvári szénafüven, meg tán még egy két korlátolt foltján Erdélynek terem egy fészkes virágu fű, melyet Baumgarten apó „Centaurea ruthenica“ név alatt irt le. Más későbbi füvészek meglelvén és vizsgálván a növényt, meggyőződtek róla, hogy nem az a minek B. nevezte. De mi hát? Beszéljék el D. Schur és Fuss M. — „Maly, Löhr sat. Baumgarten után mint Centaurea ruthenicát (Lam.) irják le. Sprengel a Syst. vegetabiliumban Linné szerint Centaurea Centauriumnak nevezi, de squammis anthodii glaberrimis irja le, mi nem úgy van. — Külsejére nézve inkább egy **Crupinához** (**Cass.**) közeledik s hosszu bóbitájánál fogva közel is áll hozzá; csakhogy hiányzik benne a mindig pikkelyes (sic) koszoru. E szerint közbenjáró faj a Crupina és Centaurea között, melyet én Crupinastrum Centauriumnak szeretnék nevezni.“ Eddig Dr. Schur, a ki még is megnyugszik rajta, hogy legyen Centaurea Centaurium. De halljuk már mit mond hozzá Fuss M: „Hogy a zavar ugyan igazában azzá legyen, még az is hozzá járul, hogy Andrae ur mint mondják — a mi növényünket már éppen **Serratulává** tette s a bot. Zeitungban **S. Wolfii** név alatt irta le.“

„Im a Doktor tultudós töprenkedései a higgadt Fuss-ot is elámitották, ugy hogy arról felől fél a homály sürüdésétől, a honnan a vtlágsugár pitymallását várhatta vonla. Tultudósnak mondám, mert iszonyu magasban — hol a szélsöségek egymást érik — szédülö tudomány kell arra, hogy egyfelöl a Cassiniféle nemek éles, aprólékos és gyakran microscopicus különbségeit a növény külsejére vetett szemmel akarja kiismerni, s másfelöl még is elég vak legyen nem látni, hogy a kérdéses növény bóbitája se Centaureaé se Crupináé nem lehet, s még csak nem is közeledik hozzá. Hiszem maga is vallja, hogy az „immer schuppige Krone“ hiányzik. Meg kell közbevetőleg jegyezni, hogy Dr. Sch. e csudás és érthetetlen kifejezés alatt a Crupina-nem háromsoros bóbitájának legbelső „polyvás“ koszoruját érti. Nincs hát semmi szükség „közbenjáró fajra a két nem közt“ mint bámulatos szabatossággal mutatja bé nekünk Dr. Schur az ő álmodott „Crupinastrum“át; mert a szóban forgó növény bóbitája valódi Serratula-bóbita, s ha miben növényünk a Centaureához huz, azt Linné már maga felfedezte és leirta ime szavaiban: „Genus ambiguum: Radius foemineus indicat Centaureæ genus, sed flosculi radii, æque ac disci, seminiferi, hoc negant. Si plures similes innotescant, novum exposcant genus, quod ob hanc unicam vix meretur.“ (Spec. ed. II. sub Serratula coronata). Ez aztán szerény, de szilárd, alapos és biztos tudomány, melynek eredménye reánk nézve az, hogy a mi növényünk Serratula ugyan, de nem uj faju, nem „Wolfii,“ hanem a Linné által már rég leirt Serratula coronata, melyet az ö avatatlan (!) szeme, mielött apróra elemezte volna, nem is nézett C. Crupinának hanem S. tinctoriának, s elsöben ugy is irta le, mint ennek válfaját (Sp. ed. I. β S. foliis laciniatis, capitulis magnis lanuginosis.“) és mint látnivaló tökélyes szabatossággal. Többet mondok: a kolozsvári festő asszonyok éppen mint Linné, S. tinctoriának nézik és szorgalmatosan kiássák, s ez az oka annak a mit Schur is megjegyez, hogy t. i. „ez a növény hová tovább ritkul.“ Tehát „már éppen Serratula“ biz a, látja Fuss ur!“

A második példa ismét a mi Orobusainkhoz térit vissza, harmadszor és utoljára. Mert az O. albus-t és O. canescens-t, melyeket feljebb emberül megkülönböztetetteknek bizonyitánk, Dr. Schur jónak látta újra egyesitni — invita natura. Azaz hogy

Orobusaink természetét értem, mert a doktoréval, a mint eljárásaiból szabad következtetnem, igen is megegyezik az, hogy mivel elválasztásukkal már nem lehetett keresni dicsőséget, hát keresse paradoxalis söt képtelen egyesitésökkel. Nála (Bot. Rundr. 33—34 l.) e szerint csak az O. albus L. fil. szerepel jó faj gyanánt, melynek válfajai volnának szerinte: O. tenuifolius Bmg., O. pallescens MB. és O. canescens L. fil. Mielött kifejteném azt az iszonyu zavart és bonyodalmat mely e pár sorban ledzik, közlenem kell, miképp különbözteti meg a torunk a varietasait.

„Var. a. foliis angustioribus, ciliatis; leguminibus fuscis, seminibus utrinque obtusis, minoribus, lucidis, maculatis=O. tenuifolius Bmg. nec Roth.

Var. b. foliis oblongo linearibus, glabris, margine sub lente scabriusculis; leguminibus flavis, cylindraceis; seminibus majoribus ovoideis fuscis= O. pallescens M. B.

Var c. versicolor floribus majoribus, discoloribus; vexillo roseo, alis flavis, carina ochroleuca= O. canescens L. fil.“

Itt az Augias stabuluma, fogjunk már a herkulesi munkához.

1. A felállitott O. albusnak semmi diagnosisát nem adván Dr. Schur, mint értelmezetlen fajfogalomnak se alapja se jelentése.

2. L. fil. mint autoritas, jogtalanul áll mellette, mert ez a füvész az O. albust mint a canescenstöl különböző fajt állitja fel s ahoz képest jellemzi.

3. Doktorunk semmi átmenetet nem jelel ki, melynél fogva az értekezésünkben eléadott jegyek nétalán egymásba folynának, mi minden összehuzó kisértménynek első és legfőbb kelléke és mellözhetetlen feltéte (conditio sine qua non). Hatalomszó a tudományban nem járja. — Ennyi az összehuzásra, lássuk a válfajok megkülönböztetését.

4. Az első a Baumgarten O. tenuifolius-a volna. Ugy de a füvészeti apó az általa igy nevezett növénynek igen korlátolt termő helyeit jeleli ki névszerint és részletesen, s ezek közt a kolozsvári szénafüvet, melyet pedig jól ismert és gyakran idéz, egy szóval sem emliti. De nem is talál a Bmg. leirása egyikre is a szénafüvi fajok közül, mert

5. Itt nincs három forma a keskeny levelü Orobusok csoportjából, mint Dr. Schur állitja, hanem éppen csak kettő. Nem is képzelhetné az ember, miképp süthette ki a három formát, ha adatait történelmileg nyomozva nem következtetné, hogy ő a szénafüven látott kettöt gyümölcsében s ugyan ezt a kettöt a Wolf herbariumában virágjában. S minthogy nem tudta melyik virágos példány melyik gyümölcsöshez tartozik, gondolta hogy a hol négy van, ott három is van; legyen hát három válfaj — miből semmi sincs. Ez aztán füvészet és kritika! Szóval, a három válfaj csak ráfogás. Ugy de

6. A létező két forma közzül egyiknek sincs „szemszörös“ levele; mert ezt a műszót csak ugy és akkor szabad használni, ha a szöröket a levél szélén puszta szemmel és eröltetés nélkül láthatni. Már pedig az O. albus levelei loupeval nézve is kopasz élüek; a canescenséi pedig csak nagyitva szemszörösek, mit a szabatos münyelv „scaber“nek nevez. Legfeljebb „sub lente ciliata“-nak lehetne irni. „O. tenuifolius foliis ciliatis“ és kivált „basi denticulatis“ (Bmg.) tehát a szénafüven nem létez.

7. A b-vel jegyzett válfaj megint csak a papiroson létez; mert a M. Bieb. O. pallescensének szennyes fehér vagy halványsárga virága van; ilyen pedig a szénafüven ismét nincs, hanem csak téjfehér és tarka virágu. Az elsöbbek az O. canescenséi és száritva megsárgulnak, s minthogy Dr. Schur csak száritva látta, ez a körülmény vezethette félre s birhatta a hebehurgya itéletre. Igende

8. Nem láthatott ám rajta „folia oblongo=linearia“-t; mert a leirt formákon egyetlen egy levél sincs, melynek láttára egészséges képzelődésü füvésznek csak eszébe is jutna az „oblongum“ kifejezés. „Folia linearia“ vagy „lanceolato-linearia,“ egyedül ezek illenek a szénafüi illető fajokra.

9. „Sub lente scabriuscula“ is ügyetlen kitétel. A „scaber“ a tapintásra, nem a látásra vonatkozik. amazt pedig a nagyitó nem élesiti. „Margine scabriuscula“ vagy „sub lente ciliata“ igen is illett volna az O. pallescensnek rosszul nevezett O. canescensre, melynek nem csak „levelei szélei,“ hanem szárai is szöröskéknek látszanak a nagyitóval. Hihetőleg ezért is nevezte az ifj. Linné „canescens“nek.

10. „Legumen flavum“ tán Európában sem létez. Az O. canescens hüvelyei fehéres fakók ugyan, mint az érett paszulyéi, de magát respectáló füvész „sárgának“ nem irná. A legumen „cylindricum“ sem áll, hanem csak „turgidum“ ott a hol az érésre jutott magok kidüljesztik.

11. A var. c.t már semmi oly féle jeggyel, a milyet a más kettöben megemlitett, nem különbözteti meg a Doktor, hanem csak a virágok szinébe kap belé minden szabatossággal ellenkező modorban, midön, egy szuszban „versicolor“nak, „discolornak“ is nevezi s aztán még a szineit is leirja külön külön a virág részeinek. Az utolsó elég lett volna, de jobb igy sem; mert az O. canescensnek éppen fehér a virága a k. szénafüven, a tarka virágu pedig az O. albus, mint azt mások is, kik a Gmelin O. versicolorját külön fajnak nem akarják elismerni, megjegyezték. E szerint

12. Var. a. a kettöből zagyvalt és önkényes adalékokkal felczifrázott, csak papiron létező forma. Var b. (kiküszöbölve az „oblongo“t,) melyet fehérvirágai daczára a MB O. pallescensével azonosit: az igazi Orobus canescens L. fil. Var. c. végre a világért sem O. canescens, melynek soha vöröses tarka virágai nincsenek, hanem csak O. albus L. fil. lehet.

Baumgartentöl kölcsönzött mottonk: „Démontrer une erreur, c' est plus que découvrir une vérité,“ nem tudom hogy tetszik önöknek, de hogy én a szerint a „de re botanica bene meritus“ czimet

kivivtam, minthogy nem egy, hanem 10—11 hibát mutattam ki, azt hiszem.

13. De kimutattam azt is, hogy mi a különbség az „összehúzók“ és a fajgyártók eljárásai közt, miből kitetszik milyen helyes és igazságos lehet a Dr. Kerner jellemzése, mely szerint ő azt tapasztalta volna, hogy a változatos talajokon fürkésző botanikusok a szabadelvüek s az egynemü vidékekhez szokottak a conservativek. Ez aztán meglehet hogy szintoly humoristikus és minden esetre éppen oly tárgyias igazságu megjegyzés, mint a Börne hires osztályozása, mely szerint ő a német nemzetet két részre osztotta, u. m. 1) udvari tanácsosokra és 2) olyakra a kik azok akarnak lenni. De nem akarom tréfával ütni el a dolgot, hanem komolyan jegyzem meg, hogy a tudományban nem csak arra jár, ki mit és mennyit tapasztalt, hanem hogy ki miképp dolgozta fel a maga söt mások tapasztalatait is. Alkalmazva pedig mondhatjuk, hogy Kochnak és Reichenbachnak alkalmasint egyforma terjedelmü tapasztalatai lehettek s tudják a tudomány történelme ismerői, mily ellenkező nézeteket pártoltak. Kisebb téren Kovács Gyula, mint szorgalmas gyüjtő s egyszersmind gondolkodó fej, ismeretes füvész. Látott is annyiféle talajon termő növényt a tövén, mint Dr. Schur. És ime! az első kitünöleg conservativ, holott a másik — 500 egyuéhány fajjal ajándékozta meg Erdély floráját, a miért mi erdélyiek tán hálások lehetnénk, de a tudománynak csak annyi a haszna belöle, mint a diódiaknak a várva várt esöben.

Már most az a kérdés, mi újabbat és jobbat ajánl Dr. Kerner a kiküszöbölendő traditionalis fogalmak helyébe? Erre most még bajos felelni, mert eddig elé még csak ugy kerülgeti a tárgyat, mint a macska a forró kását és, mint emlitém, értekezése eddig közlött V szakasza még nem állit oda, hogy kiugrathassuk a nyulat a bokorból. A gyanitott végeredményt tehát, — mintha minden faj, melynek ilyen vagy amolyan diagnosisát, a jegyek érvényére vagy állandóságára való minden tekintet nélkül, szerkeszteni lehet, egyformán jó, azaz, mint Logikámban különböztettem meg: akármely faj fogalma „csinált“ és nem „természetes“ (vagy inducált) fogalom, — kimondani nem merem s ennél fogva elhallgatom a belöle folyó képtelen következésekct is.

[Az Oestr. bot. Zeitung“ban egy értekezésben olvasott idézetből és vonatkozásból azt következtetem, hogy Dr. Kerner igen is kimondta ezt a gyanitott állitást egy más munkájában. De minthogy ezt nem láttam, tűzetesen nem ereszkedhetem belé. Anynyit azonban megemlithetek, hogy ha a doktor javaslatát elfogadná, és a jó és rosz fajok közti különbséget eldobná a füvész világ, annak három kikerülhetetlen következése lenne:

1. Minden biztos determinatio merőben lehetetlenné válnék. A fajok meghatározása ugyan is bizonyos határok létezésén alapul; doktorunk pedig olyak létezését tagadja s minden faj uradalmát az átmenetek sorában csupán szabadosan s önkényesen állitott határkövek közzé szoritottnak állitja.

2. Sem a természetben élő sem a herbariumba bétett növények egyikéről sem lehetnénk bizonyosak, vajjon igazán az alá a faj alá tartozó példány-é, a mely alá egy más füvész felvette vagy venné. S ha egy példányt mástól kaptunk, megnevezésére egy tlen egy kezesünk csak az adó hitele lenne. Kritikáról vagy igazolásról szó sem lehetne.

3. A menynyiben a füvészetnek egy nevezetes részét a fajok ismerete teszi, e tekintetben lekellene mondani minden embernek a füvészi névről. Nemcsak azért hogy az azáltal megszaporodott nevek tömege csak egy tartomány florájában, és a legvaskosabb emlékező tehetségnek is megbirhatatlanná lenne. Hanem és föképp azért, hogy a doktor tana szerint fogott növényalakok semmi szabály, semmi törvény, semmi természet vagy ész parancsolta szükségesség által nem rendezett, de igenis elszort és zavart tények képében jelennek meg, melyeket az illető — csak némileg illető — nevekkel csak esetleges eszmetársitás kapcsa köt össze; holott a becsmérelt hagyományos tan szellemében a növényidomok mindig határzott eszmék képviselői vagy legalább ez a magaslat, az eszménykép, melyre a tudomány törekszik. És ismeretről — tudományos ismeretről — csak az utóbbi, nem pedig az elsőbb esetben lehet szó.]

De igen is megvitathatunk egy pár előre készitő lépést, a mellyel elég tisztán elé áll értekezönk.

Első az, hogy hagyjunk fel a „jó“ és „rosz“ fajok feletti „gyermekes“ vitatkozással s mint Darwin hü tanitványai, söt nézeteit még messzebbre irányzók, adjuk magunkat a formák változásai s ennek feltételei kipuhatolására. „Hisz' e szép és ártatlan javaslat,“ mondják önök. Szép biz' a, mint egy piros és bántatlan külsejü gyümölcs, melyben még csira kora óta benne a féreg. A mi még ép a belében, csak olyan mint a többi gyümölcs bele, a megemésztett rész pedig igen is különbözik a többiétől, de azt kivágjuk s eldobjuk. Kép nélkül szolva, van jó is új is benne, de a mi jó nem új, s a mi új nem jó. Jó az, hogy a növényformák változásait különbféle körülmények (légnyomás, temperatura, nyirkosság különböző fokozatai, különböző talajok) béfolyása alatt kitanulni igyekezzünk. De hát újság-é ez? Hát nem egyik feladata volt-é ez a növénytannak a mióta tudomány nevet érdemel? Igaz hogy ezt a tanulmányt az az együgyü ó iskola egyszersmind a jó és rosz fajok criteriumának is felhasználta. A mely faj diagnosisának megfelelő növény azt a próbát kiáltja, az jó; ellenkező esetben pedig, t. i. ha valamely faj jegyei szerint határzott növényforma változtatott körülmények közt szaporitva ama felvett jegyeit megváltoztatja, elveszti, vagy éppen más faj diagnosisabelieket veszen fel, no ekkor az illető faj elveszti hitelét, „rosszá“ lesz, és gyakran, mint egy bukó kereskedő, másokat is magával ránt. Igen de — és itt

rejlik a féreg, a petitio principii, — azt mondja a haladó párt, hogy egy faj se jó ebben az értelemben; minden növény megváltoztatja még a leglényegesebb jegyeit is, miszerint ennek az elölegesen kimondott és elhitt igazságnak az utólagos bizonyitására üzzük a mondott vizsgálódásokat s intézzük kisértményeinket. E már csakugyan nem jó. Jó lehetett volna talán Thalesnek, Epicurusnak vagy Pliniusnak, de a természetvizsgálat mostani, meglehetösen sikerült modorába, az inductio törvényei közzé,— melyek szerint tényekre épitjük állitásainkat, nem pedig előre kimondott átalánosságokat támogatunk tényekkel, — sehogy sem illik. A példák világositnak, de nem bizonyitnak.

Dr. Kerner további léptei mind a leirt nemü kisértmények részletezésére vonatkoznak. El mondom értekezése rendében, a mennyiben ide s tova kapkodó eléadását rendnek mondhatni. Hosszason nincs miért vitatnom, mert érvényességök probakövét már átalánosan kimutatám.

„Elsöben is," irja, nagy érdekünek látszott előttem az a kérdés, hogy mennyire birja megváltoztatni a növényformát a tenger feletti magasság?" Megoldása végett felveszi a völgyi fajokkal rokonos havasi fajokat, melyeket ő „parallel" növényeknek nevez s alkalmat vesz rólok egy új kicsapásra a „jó" és „rosz" fajok ellen, mely az ügyet ott hagyja a hol kapta s ezért további észrevételtől megkimélhetjük. Az ilyes parallel fajok közti különbséget abban látja, hogy a növény élet szaporitó szervei gyorsabban, s erő s terjedelem tekintetéhen nagyobb, a levél és szár pedig kisebb mértékben fejlödnek aránylag a havason mint alatt a völgyekben. Okát sem a melegmérséklet sem a légnyomás különbségében nem leli, mert a polaris vidékek lapályai s a mi magaslataink egyfelöl, a havasok és tengerpartok másfelöl közös formákat mutatnak fel.

Csudálom hogy az ily és száz hasonló ellentétek nem birták gondolkodóba ejteni a mi sokat tapasztalt irónkat, hátha abban a faj dolgában van valami olyan is, a mit a természet gépies törvényeiböl megmagyarázni nem lehet. „Dehogy nem lehet!" Kitalálta ő az analogia okát a havasi s polarvidéki növények közt! Azt, hogy a polaris plantát, midön téli álmából felébred, hetekig és hónapokig éri a világosság; a havasit is, mikor a hó elmegy, a nyári nap 15—16 órányi világa sietteti kifejlödtében. A hasonlóság áll s a hasonló eseteket segit is magyarázni, de ez az ok éppen oly kevéssé átalános és éppen ugy hágy fel magyarázatlan eseteket, mint az elháritott meleg és légnyomás. Egyébaránt az észrevétel nem új, sőt oly együgyüek is voltak a természet vizsgálók közt, a kik egy czélszerüen müködő gondviselés nyomát, Isten ujját látták benne; tehát nem csak nem új, hanem el is avult. Dr. Kerner annyiban újitotta meg, hogy a faj-elmélet ellen akarja, nolle velle, erősségül használni. E mellett ő, a ki a fajnak a természet szemléléséből önként eredő eszméjét mesterkélt csinálmánynak állitja, egyoldalu, igazán mesterséges kisértményekkel, havasi füvészkerttel, virágházi termesztésekkel akarja a természet nagyszerü eljárásait s intézkedéseit majmolni. Értsük meg jól:

Kisértmények, még physiologiaiak ellen is nincs semmi kifogás átalában; de lehet ám minden különös esetben bizonyitó erejök ellen, mihelyt igen szélesre akarja terjeszteni a kisértő. Kisértmény mindig csak magánál szükebb körü kérdés oldására nyujthat segitséget.

A kerttől és virágháztól a természet nagy kertje felé fordulunk doktorunkkal, a ki arra figyelmeztet minket, hogy talaj tekintetéből három osztályt különböztessünk meg a növény világban. „Az első oly növényeket foglal magába, melyek első telepedökként igyekeznek meghóditni a talajt, minden humus nélküli ággyal béérik és idö folytában a legkopaszabb sziklán, a legkietlenebb kőfolyáson és a legpusztább repülö homokon is eröt vesznek." — „A második osztály oly növényeket foglal magába, melyeknek humussal mérsékletten vegyitett földágy kell.... Ez osztálybeli fajok a természetes gyarmatositás folytában mintegy második nemzedéket alkotnak, mely az első telepedöket lassanként kiszoritja s az általuk elkészitett földet birtokába keriti" (Darwin). — „A harmadik csoportba végre tartoznak azok a plánták, melyek csak a második nemzedék elemei által lassanként rakásra gyüjtött mély humusban birnak tenyészni." Ez a felosztás nem annyira uj, mint tarthatatlan és haszonvehetetlen. Furcsa dolog, hogy az a füvész, a ki a fajok természetessége ellen tiltakozik s mindenütt csak átmenetet — sehol pedig ugrást vagy megszakadást nem — lát, a „mérsékelt mennyiségü" és sok humus közzé egy mesterkélt határt akar bécsempészni, holott annyit lehetne felállitani, a hány századrészt a humus és szervietlen ásványi részek kölcsönös arányában számokkal kifejezhetni. Furcsa másodszor, hogy osztályzatában csak a humust veszi tekintetbe s nem egyszersmind a kemény kő physikai s physiologiai processusok által eszközlött elmállását is. Furcsa harmadszor, hogy az a tudós, a ki csak magának s egy pár válogatott elmének adja meg azt az élönyt, hogy „nyitott szemmel látni tudnak," nem látta vagy akarta látni, hogy az általa jellemzöknek felhozott növények legnagyobb része a merő kopasz sziklán meg nem fogamzik, annál inkább meg nem tenyész, hanem arra elmállott ásványos rész és humus kisebb nagyobb — bár sokszor igen parányi — mértékben okvetetlenül szükséges. Hát, ha ő oly „elfogulatlan tekintettel kisérte a növényvilágot a havasokon," nem vette-é észre, mily gonddal keresi fel az élő növény a köszíklák apró kirugásaiban s repedéseiben meggyült korhadványt s miképp nyujtogatja szintugy szemlátomást gyökérszálait tápláléka összeszedésére? Legfurcsább végre az, hogy az ő osztályozásának a fajok természetessége ellen kellene bizonyságul szolgálni, s még is hogy osztályzását érvényesithesse már meghatározott fajokat kell, ha csak példák gyanánt is elöre felvennie. Szintoly tarthatatlan és szintoly keveset bizonyit mellette az a második osz-

tályozás is, a melyet doktorunk imigy koczkáztat: — Vannak úgy mond

„1. Oly plánták, melyekre a talajnak minőségileg és mennyiségileg meghatározott alkatrészei méregként hatnak, és a melyeket ezeknek az alkatrészeknek bizonyos mértéke eltávoztat.

2. Oly plánták, melyeknek bizonyos szervietlen egyletek a talajban életök feltétele, úgyhogy azoknak az anyagoknak hiányával az illető növények nem fejlödhetnek ki.

3. Oly plánták, melyek a talajbeli különböző tápláló szerek befolyása alatt alakjokat megváltoztatják s különbözö ismertető jegyekkel ruházva jelennek meg.

4. Oly plánták, melyek a talaj kimiai viszonyai iránt közönyösök.“

Hogy ilyen növények, (az élire állitott utolsó pont kivételével) létezhetnek és léteznek, senki se tagadja, de hogy a jellemzett osztályok közt határok volnának, hogy azt az osztályozást gyakorlatilag alkalmazni lehessen és végre hogy a „jó“ és „rosz“ fajoknak akár fogalma akár gyakorlati alkalmazása és megkülönböztetése ellen erősségül szolgáljon, azt merőben tagadom s minden eddig irtakra hivatkozva a vita elemzését szükség felettinek tartom.

És most már nem kisérem tovább Dr. Kernert sem emésztetlen tapasztalataiban, sem alaptalanul és hebehurgyán következtetett, mindent felforgató állitásaiban. Eddig elé nyomon kisérni kéntelen voltam, mert tapasztalásból tudom, hogy nem egy nagy tudományu, de a philosophiai elemzésben s olykor a növénytudomány történelme részleteiben is járatlan füvész nagy bámulással s ebből eredö helyesléssel olvasta és fogadta a megrostált értekezést, mint a növénytan új évangyéliomát, s annál inkább kellett, ha meg nem gátolhattam, legalább óvást tennem, hogy a Dr. Kerner humoristicus sava a még járatlanabb fiatal füvész nemzedéket meg ne mérgezze.

Hasonló okokból kelle, a mennyire csekély erömböl telt, szembe szállanom a Dr. Schur handabandái rosz következményeivel, ha már eleinte utjokat állanom nem lehetett. Ez az ur ugyanis, hogy hogy nem, ma már a legfőbb, söt csaknem egyedüli tekintély Erdély florájára nézve Európában. Jó vagy rosz faj legyen a mit ö felállitott s kihirdetett, azt senki se vizsgálja, senki se birálja külföldön. Minden adatra nézve öt idézik, reá hivatkoznak, a mit ö megkötött, meg van kötve, a mit megoldott, megoldva. Már pedig, hogy milyenek az ő kötései és oldásai, kimutatám egy pár példában értekezésem folytán, s idő és alkalom szerint igyekezni fogok a többieket is rendre rostába vetni. Addig pedig, a feljebbiekkel együtt szolgáljon a jellemzett nobile par fratrum merényletei ellen intö és ovó szerül Linné jellemzése, mely ugy illik a két doktorra mintha reájok szabták volna s a melyet ama nagy tudós következőképp rajzolt:

BOTANOPHILI Fallaces, Ephebi, Hirquitallientes:
Leges Artis proclamant, antiquam Naturales didicere.
Absonos extollunt, Præstantiores rodunt zelo stomachoso.
Compilant furtim aliena, propria vix detegunt.
Grano eruditionis reperto stentorii ebuccinant.
Genera e male assumtis lacerant, multiplicant.
Methodum naturalem sibi notam crepant.

ADATOK
ERDÉLY PÓK-FAUNÁJÁHOZ.

Közli **Hermann Otto.**

I.

Köztudomású dolog, hogy Bielz Ede ur 1857-ben egy, Erdélyt akkori állapotában kimeritően ismertető munkát bocsátott közre. E könyv sok ismeretes és ismeretlen dolgokra nézve szolgál újjmutatással. Erdély Faunájáról szólva, sok más, hazánkban eddig még meg nem ismertetett állatseregekre utalva megjegyzi, hogy az erdélyi pókfajok még meröben ismeretlenek! Ezt olvasva rögtön eltökéltem magamat, a pókokat tanulmányozásaim körébe vonni s azon vagyok, hogy mintegy három havi tanulmányozásom némi eredményét, egyelöre csak puszta jegyzék formában bémutassam. E jegyzéket bátorkodom a következő néhány indokló szóval bévezetni.

Habár már Aristoteles figyelemre méltatta a pókokat, megtörtént mégis, hogy mai napon a Zoologia rendszerében sokkal hátrább álló állatseregek ismeretesbek a világszerte fitymált, sőt utált, üldözött és annyi babonával s költött rosz tulajdonokkel illetett pókoknál. A természeti tudományok feladatainak egyike az is, hogy oszlassák a babonát, irtsák a balhiedelmet s állitsanak minden tárgyat a kellő világosságba; mert csak igy válik lehetségessé az egyes tárgyak érdemes és valódi becslése.

E feladat körébe éppen annyi joggal tartoznak, a pókok, mint akár a ragyogó tollú Colibri akár az oriás Elefánt.

Mi történt eddig a pókok ismertetése érdekében?

Nem czélom itt a pók-irodalom történelmét fejtegetni, csak azt kivánom megjegyezni, hogy a halhatatlan Linné után báró Walkenaer, egy jeles franczia tudós volt az első, a ki az akkoriban szerte divó Buffon irodalmat (Suites à Buffon) egy, a pókokról szóló becses munkával gazdagitá, melyet a rendszerezésnél mindég kiindúló pontnak kell tekintenünk.

A boncz- és élet-tani homályba leginkább Treviranus és az újabb időben Leuckart és Frey (Wagner Rudolf „Icones Zootomicae“ folytatásáúl) hoztak egy kis világosságot. Az utólsó nagy munka czime: „Hahn und Koch: die Arachniden,“ mely 1831-ben kezdödvén 1850-ben fejeződött be. Ez azonban terjedelme daczára igen csekély világot vet különösen a pókok életmódjára, és egyedül a külső formára, jelesen pedig a szinezetre fekteti a fő súlyt. Hogy ez az alap nem elégséges és jelesen a pókoknál, mint a melyek az „Insecta ametabola“ közé tartoznak, csak számos tévedést szülhet a fajok megkülönböztetésében, ezt kimutatni más alkalomra halasztom. Itt még csak azt kivánom megjegyezni, hogy mindöszve nagyon kevés történt és a pókok sok éven át mind e mai napig mintegy hagyományosan és utániratilag vándoroltak egy Synopsisból a másikba, s mig az Entomologia sok más szakja specialis egyletek és társulatok kezében gyönyörü virágzásnak és haladásnak örvendett és örvend, addig a pókok háboritatlanul szötték hálóikat, lesték prédájokat. —

De mondhatni szötték és nem szövik már ma figyeletlenül; mert a legújabb időben lassanként azok a Faunisták is, a kik eddigelé távol maradtak a pókoktól, mind inkább forditják figyelmöket reájok. A buzditás érdeme itt első helyen Frauenfeld Györgyöt méltán illeti.

A természeti tudományokban jelesen a Zoologiában mai napig mindég lehetett észrevenni a divat bizonyos nemét, a mely megint az izléssel állott kapcsolatban. Igy történt, hogy oly természeti tárgyak, a melyek a szemet kecsegtették, egész cultust (hogy ne mondjam maniának) idéztek elé. Volt idő, a melyben a kagyló gyüjtés szenvedélye uralkodott, a mikor egy Scalaria pretiosáért szivesen fizettek öt- hatszáz sőt ezer tallért, holott most egy-két és legfeljebb öt talléron a legszebb példányokat, bár mily mennyiségben, vásárolhatjuk. A jelen száz elején kiváltképpen a bogarak vóltak

napirenden s Bécsben, mint az Entomologia akkori központján egy némely bogárért két- háromszáz forintot fizettek; holott most négy, öt krajczáron megszerezhetni azon fajt; persze miután mind a két esetben a természeti tudományok nem csak az állatok külsejével hanem élettörténelmével is kezdettek foglalkozni; mert az életmód szabályai által vezetve mindég és böven találták meg azt, a mint az előtt csak a véletlenség hozott.

A pókok még mindeddig nem vergődhettek a divatig; habár sok külföldi pók minden képzelö tehetséget túlszárnyaló, rendkivüli alakja méltán felkölthette volna a kiváncsiságot, majd a birtokvágyat s ezzel a divatot. Ez azonban a tárgy nehéz fentarthatásába ütközött és valóban, egy a régi mód szerint öszveállitott pókgyüjteménynek, borszeszben öszvezsugorodott és macerált, vagy gombostün száradott ránczos, szinevesztett alakjával kevés vonzóereje volt akár a sokszor hasznos Dilettánsra, akár a magán tudásra nézve; a Faunistát pedig éppen visszariasztotta. E körülmény magában véve nem csekély befolyással volt a pókok elhanyagolására, de e bajon szerencsésen átesve kilátás van arra, hogy az Araneologia rövid idö mulva az Entomologia legápoltabb szakai szinvonalát fogja elérni. A fentartás új módját e helyen mellözve megjegyzem, hogy terjedelmes és világos utasitást reá az állat- és növénytani, bécsi cs. k. társulat évkönyvei 1859-ki kötetében Dr. Böckh György s ennek nyomán Dr. Woldrich, irt le; egy lényeges javitást pedig az 1865 diki kötetben magam közöltem.

Lássuk már mostan Erdély pókfaunája állását. — A kezdemény érdeme itt Sill Victor urat a term. tudom. szebeni egylet tevékeny tagját illeti, a ki egy pár évi tanulmányozásainak eredményét a nevezett egylet m. é. április havi kiadványában közzé tette s a melynek kiegészitéseül szolgálhatnak az én adataim.

Miután én Sill ur jegyzékét örömmel elfogadom alapul, reménylem, hogy jelen és jövendöbeli kiegészitéseim ellen annál kevésbé lesz kifogása, minthogy ö Erdély déli részét — én inkább az éjszakit kutatom, — ö a szebeni term. tudományi társulat — én ellenben az erdélyi muzeum egylet évkönyvei számára; — ö németül, — én magyarúl munkálkodom. Mind ezeknél fogva szükségesnek vélem Sill ur jegyzékét ide igtatni és a kiegészitést hozzá csatolni.

Az Erdélyben eddig észlelt

Arachnidák.

Közli Sill Victor (Doleschall rendszeres jegyzéke nyomán.)

A) Aranina.

1. Mygalidae:

Atypus Sulzeri Latr.

2. Cellicolae:

Dysdera erythrina Walk.
Clubiona erratica Walk.
Amaurobius terrestris Koch.
„ ferox „
„ claustrarius „
Drassus luciíugus Sund.
„ murinus Hohn.
Drassus sericeus Koch.
„ lapidicola Koch.
Melanophora subterranea Rch.

3. Lycosidae:

Lycosa vorax Sund.
„ nivalis Koch.
„ saccata Walk.
„ fumigata Koch.
„ pullata „
„ umbraticola Koch.
„ monticola Sund.
Ocyale mirabilis Koch.
„ murina „

4. Saltici.

Calliethera scenica Koch.
„ histrionica Koch.
Attus formicarius Walk.
„ truncorum Koch.
„ aeneus Hahn.
„ falcatus Sund.
„ pubescens Walk.
„ quinquepartitus Latr.
„ rupicola Koch.
„ tardigradus Walk.

5. Thomisidae.

Thomisus diadema Koch.
„ dorsatus F.
„ capparinus Koch.
„ globosus et var. F.
„ viaticus L.
„ audax Koch.
„ horticola Koch.
„ laevipes L.
„ rhombicus Walk.
„ (?) parallelus Koch.
Sparassus smaragdinus Walk.

6. Tubicolae.

Tegenaria domestica Walk.
„ civilis „
Argyroneta aquatica „
Pholcus phalangioides „

7. Epeiridae:

Nephila fasciata Koch.
Epeira ceropegia „
„ cucurbitina Walk.
„ analis Kach.
„ bicornis Walk.
„ pulchra Koch.
„ diadema L. (?)
„ lutea Koch.
„ sericata Koch.
„ arundinacea L (?)
„ umbratica Sav.
„ aurantiaca Koch.
„ agelena „
„ acalypha Walk.
„ conica Walk.
„ tubnlosa Walk.
„ nitidula Koch.
„ sanguinea Koch.
Tetragnatha extensa Walk.

8. Theridionidae:

Linyphia montana Walk.
„ resupina Koch.
„ terricola „
Theridion varians Hahn.
Theridion sisyphum Walk.
„ reticulatum Hahn.
„ bicolor „
„ 4 signatum „
„ 4 guttatum Walk.
„ castaneum Sund.
„ saxatile Koch.
Pachygnatha Degeerii Koch.
Miciphantes isabellinus Koch.

B) Phalangida.

2-dik család Phalangida.

Trogulus niger Koch.
„ carinatus Koch.
Ischiropsalis Helwigii Koch.
Egaenus convexus Koch.
„ ictericus „
Opilio parietinus Hbst.
„ Lucorum Koch.
„ nigricans „

C) Scorpionida.

Chelifer ixoides Hahn.
„ cancroides L.
„ Panzeri Koch.
Obisium silvaticum Illig.
„ fuscimanum Koch.
„ dumicola Koch.
„ carcinoides Koch.

Acarina.

Hydrachna impressa Müll.
Trombidium holosericeum L.
„ pygiacum Koch,
„ fuliginosum Herm.
„ assimile Herm.
Tetranichus telarius Latr.
Cheiletus eruditus Schk.
Dermanyssus avium Dug.
Gamassus coleoptrarum L.
Oribates fuscipes Koch.
Ixodes ricinus L.
Argas reflecus Latr.

Kiegészitéseim betürendben:

Agelena labirinthica Walk. (Kolozsvár).
Dysdera rubicunda Koch (Kolozsvár).)
Dolomedes limbatus Hahn
„ fimbriatus Walk. (Kolozsvár),
Epeira grossa Koch(Bányabükk).
„ angulata Walk (Kol.)
„ (Singa) Herii Hahn „
„ scalaris Walk. (Kol.)
Linyphia frutetorum Koch. (Kol,)
„ circumflexa „ „
Mithras paradoxus Koch (Sárpatak).
Sparassus ornatus Walk. (Kol.)
Theridium dorsiger Hahm. „
„ redimitum Walk. „

(Mind a két változat, lásd Hahn et Koch Fig. 1053 és 1055).

A Thomisus parallelus Koch. elébe kérdö jelt alkalmaztam, minthogy Koch e név alatt nem irt

le pókot. Itt alkalmasint azt a pókot kell érteni, melyet a nevezett Auctor Thanatus parallelus név alatt (IV. kötet 87 lap, Fig. 307) alatt ismertet. A „Thanatus“ nemet én jogosultnak tartom, azoknál az okoknál fogva a melyeket Hahn a Thomisus oblongus et rhomboïcus leirásánál (lásd H. és K. die Arachuiden I-ső kötet 110. és 112. lapon) elösorolt. Egy pillantat a Koch által 1850 ben kiadott „Ueberſicht des Arachnidenſyſtems“ 5-dik és utólsó füzetének 40-dik lapjára világosan mutatja: hogyan lett a Thanatus p. Thomisus p. Az Auctor ugyanis a VIII-dik családot Thomisidae, — öszvefoglalva egybeveti az Eripus, Ocypete, Selenops, Delena, Thomisus, Xysticus. Artamus, Thanatus, Philodromus, Sparassus és Micrommata nemeket. E nemeket az Auctor az egymás közötti rokonság alapján rendszerezi s a különféle fajokat más nemekbe áthelyezi, — ugyan ez történik minden Synonymummal is.

E munkálatnál az, egy illető nembe bésorolt más nembeli fajok nemi (genericus) neveit egészen, ellenben a megmaradott fajokéit (a melyekre a nem eredetileg alapittatott) csak a kezdő betükkel jelzi, ugy a Thanatus nemnél:

„VIII. Gattung. Thanatus.
1. Th. formicinus.
Thomisus rhomboïcus.
2. Th. trilineatus.
Thomisus oblongus.
3. Thomisus striatus.
4. Th. parallelus.

Itt tehát: 1. Thomisus rhomboïcus synonym a Th. (anatus) formicinussal, ez utóbbi azonban ezentul egyedül jogosult; a 2. számnál hasonlóképpen; a 3-ik Thomisus striatus nem Synonymum, ugyan, de ezentúl Thanatus; — 4-dik **Th.** parallelus megmarad eredetileg: Thanatus. A két egybevetett nemnek egyforma kezdő betüje idézte itt elé a tévedést.

Az Epeira diadema és Epeira arundinacea Auctorát szintén kérdőjeleztem. Szerintem ezeknek az Auctoruk: Walkenaer, a ki az Epeira nemet felállitotta s e két póknál Linnétől csak a faj- (species) neveket tartotta meg. Linné mind a kettőt az Aranea nemben ismertette.

A Scorpio europæust kihagytam a jegyzékből, minthogy csak sejtelemként vándorol jegyzékből jegyzékbe Erdélyben honos faj gyanánt. Azt hiszem „rendszeres“ jegyzékekből a sejtelmek bizton kimaradhatnak.

Epeira Herii Hahn, — megjegyezem, hogy ezt a pókot Koch a Singa nembe helyezte át.

Epeira Genistae Hahn, Fig. 7. azonos a Koch által: Zylla acalypha név alatt (Fig. 530, 531) lefestett és leirt pókjával.

Záradékul kifejezem azt az ohajtásomat, vajha honunk többi állatseregei is egyszer valahára akadnának munkás kezekre!

Az Araneologusokat pedig mentse meg az ég a „mihi“ hajhászattól, melyre e szaknál bő az alkalom, nehogy a már amúgy is jókora zavart növeljék és a hazánk bizonyos részén grassáló „Entdeckungswuth“ által nevetség tárgyaivá váljanak.

Kolozsvárt, december 23-kán 1865.

TUDOMÁNYOS ÜLÉSEK JEGYZŐKÖNYVE.

1864.

I. Ülés.

Hétfőn február 15-kén 1864.

Elnökölt gróf Mikó Imre ő nmlga.

1. Pávai Vajna Elek vegytudor szabad szóbeli előadásban elbeszéli az évekkel ezelőtt Amerikában tett tudományos utazásainak némely élményeit, azután áttérve Magyarországra, különösen a Mátrában és Parád környéken tett tudományos utazásainak eredményeire, mint olyanokat egy ritka madarat, egynéhány növényt és egy sor ásványt.

Az előadás köztetszéssel fogadtatott.

2. P. Szathmári Károly tanár egy nagyobb munkában későbbre bövebben ismertetendő Somlyó vagy Suta-Ujlaki templom rajzát és rövid leirását adja elé, a melyből alkalmat veszen magának, a hazai buvárok és különösen a muzeum egylet figyelmét a hazai régiségekre, különösen a középkori épitészet maradványaira irányozni.

Ez eléadást hasonlag nagyérdekeltséggel fogadta a halgatóság.

Ezek után az ülés eloszlott.

II. Ülés.

Szerdán márczius 9-kén 1864.

Elnökölt gr. Mikó Imre ő nmlga.

3. Finály Henrik ismertet egy a muzeum kézirattárában levő kézirati értekezést az aranyfinomitásról, aranybéváltásról és aranypénzverésről, a melyet a kolozsvári pénzverde igazgatója Debreczeni László 1540 körül irt, és a mely részint mint az érczmivelés műtanának akkori képét mutató rajz, részint a benne foglalt más történelmi adatok tekintetéből felette érdekes. Az ismertető az eredetiben latinul irt munka egynéhány fejezetét magyar forditásban, felolvasván, hozzá csatolt felvilágositó jegyzeteivel kisérte.

Ezek után az ülés eloszlott.

III. Ülés.

Szerdán április 13-kán 1864.

Elnökölt gr. Mikó Imre ő nmlga.

4. Báró Orbán Balázs mutatványokat olvas egy a székelyföldön tett utazása alkalmával felfedezett régiségek és ritkaságok leirására és ismertetésére szánt nagyobb munkájából, névszerint a Gyilkos taváról, Galathváráról, Várfeléről és Kadicsa váráról, érdekes előadását rajzok és fényképek bémutatásával világositván.

Ezek után az ülés eloszlott.

IV. Ülés.

Szerdán octoben 12-en 1864.

Elnökölt Dr. Szabó József alelnök.

5. Herrmann Otto olvas, a Falco subuteo-ról. Értekezésével azt igyekszik bizonyitni, hogy e madár nem tartozik a kártékony ragadozók közé, a melyeket üldözni kell, söt miután nem áll az, a mit eddig róla állitottak, hogy t. i. csak néha és csak szükségből eszik rovart, hanem egész alkata és életmódja arra mutat, hogy kiválóan rovarevő, a miről az értekezőt ismételt bonczolások is meggyőzték, e madarat inkább a hasznos állatok közzé kell sorozni, és ok nélkül nem pusztitni.

Ez után az ülés eloszlott.

V. Ülés.

Szerdán november 9-kén 1864.

Elnökölt gr. Mikó Imre ő nmlga.

6. Zilahy Imre értekezik a szlávnép költészetről. Előre bocsátja, hogy a szlávok szegények ugyan a müvészet minden más ágában, de költészetök gazdagság és bensőség tekintetében felülmulja majd minden nép költészetét, azonban ös természetökben

tulnyomó levén egy bizonyos nöies vonás, e miatt nem voltak képesek nagyobb compositiót alkotni, noha együtt tekintve valamenynyi népfaját, megvan nálok minden elem egy nagy éposz alkotására, és csak egy teremtő lángész hiányzik, a mely ez elemeket felhasználja. Aztán rendre ismerteti a szerb, montenegrói, krainai, lengyel, cseh és orosz népköltészetet egy-egy forditási mutatványnyal élénkitvén az ismertetést és itt-ott belészövén egy-egy vonatkozást a magyar népköltészetre. Értekezését azzal végzi, hogy kiemelvén azt a kedélybeli rokonságot, a mely a népek költészetében mutatkozik, abból azt következteti, hogy a népeknek e tekintetben több oka van egymást szeretni, mint gyülölni.

Ez után az ülés eloszlott.

VI. Ü l é s.

Szerdán december 14-kén 1864.

Elnökölt gr. Mikó Imre ö nmlga.

7. Egyleti titkár Finály Henrik „Érmészeti közlemény“ czim alatt olvas egy czikket, a melyhen egynehány átalános fogalmat és nézetet fejtegetvén, végre áttér egy kis ezüst pénz ismertetésére, a mely Radnáról került, és a melynek rajzát bémutatja, alakjáról, nagyságáról és a verés idomairól és kiviteléről azt következtetvén, hogy a kérdéses kis pénz V. István magyar királynak egy eddig még kiadatlan denárja.

8. Dr. Hintz György értekezik a növényi mérgekről. Népszerüen tartott kimeritő előadásában e mérgek osztályozását, hatását, és azokat a növényeket ismerteti, a melyekből e mérgek származnak, azután mindeniknek vegytani tulajdonságait elésorolva különösen a növénymérgek vegybontási felmutatására szolgáló kémszerek és módok ismertetését adja.

Ezek után az ülés eloszlott.

1865.

I. Ü l é s

Szerdán január 11-kén 1865.

1. Zálnoki Sándor „Egy drámai termék a legnagyobb magyar drámairótól“ czim alatt olvas, a melyben Katona „Lucza széke“ czimü ifjukori drámáját taglalva, azt igyekszik bébizonyitni, hogy e munka minden hiányai mellett, söt még éppen a hiányokból is fel lehet ismerni az akkor még ifju és gyakorlatlan iró nagy lángeszét és drámairói hivatottságát.

2. Szabó Károly muzeumi könyvtárnok felolvas egy mutatványt a „Vezérek kora“ czimü terjedelmes historiai müvéből, a mely különösen a Magyaroknak kalandozásait Németországon, Franciaországon és Olaszországon Bulcsú vezérlete alatt 954-ben, aztán a következő 955-ik évben történt Augsburgi csata részleteit tárgyalja, a melyeket a szerző nagy szorgalommal és fáradsággal a Német- és Franciaországi egykoru Chronisták müveiből állitott össze. A munka a „Budapesti Szemlé“ nek van szánva, és ott rövid idő mulva meg is fog jelenni.

Ezekután az ülés eloszlott.

II. Ü l é s.

Csütörtökön februárius 9-én 1865.

3. Hermann Otto értekezik a muzeum állattani osztályának rendeltetéséről és állapotjáról, és kitüntetvén ama gyüjtemény hézagait figyelmezteti a közönséget és különösen a vadászokat, mily könnyen és czélszerüen nyujthatnának segélyt e hézagok kipótlására.

4. Finály Henrik folytatja „érmészeti közlemény“-eit, e második közleményben tüzetesen értekezvén az ókori álpénzekről, és egy Hunyadmegyében talált, jelenleg a muzeum gyüjteményében levő pénzverő bélyegről, a mely ily álpénz készitésére szolgált.

Ezek után az ülés eloszlott.

III. Ü l é s.

Szerdán márczius 8-kán 1865.

5. Szabó Károly könyvtárnok felolvas Schmidt Vilmos szebeni tanártól német nyelven béküldött és a felolvasó által magyarra forditott ily czimü értekezést: „II. Rákoczy György Lengyelországi hadjáratáról.“ A szerző lengyel kútfőket használván fel, nem anynyira eddig ismeretlen uj adatok közlése, mint inkább az által tette érdekessé dolgozatát, hogy kimutatta, mily szempontból itélték meg ama hadjárat indokait és a lefolyása alatt eléfordult fegyvertényeket a lengyel történetirók.

VI. Ü l é s.

Szerdán április 12-kén 1865.

6. Nagy Leopold olvassa a szászvárosi ev. ref. egyház és iskola történelmét, a melynek kidolgozásában a legkiválóbb figyelmet az ott müködött papok és professorok életrajzára forditotta, adván ezeknek a lehetőségig teljes névsorát idö szerinti sorozatban, és mindenik életéből a legnevezetesebb eseményeket elbeszélvén.

V. Ülés.

Szerdán május 10-kén 1865.

7. Szász Gerő felolvasása Homérról és müveiről. Értekező különösen az Iliassal foglalkozván előre bocsátja e hőskölteményben elbeszélt események rövid vázlatát a mű felosztása szerint, és azután felhozván azokat az okokat, a melyekből némely ujabbkori tudós azt akarta következtetni, hogy az Iliás rhapsodiái nem egy időben keletkeztek és különböző költők művei, ez okokat megczáfolni igyekszik és éppen az egész mű következetes és tervszerinti kiviteléből és részeinek benső kapcsolatából valamint az egésznek egyöntetü voltából meritett bizonyitékok alapján azt törekszik kimutatni, hogy az Ilias nem lehet egyéb mint egyetlen nagy és halhatatlan költöi elme szüleménye.

IV. Ülés.

Szerdán november 8-kán 2865.

8. Herrmann Otto muz. conservátor értekezése a kártékony rovarokról. Értekező előre bocsátván egy rövid értekezést az állattan feladatáról átalában, bémutatja a Bécsből hozott négy táblázatban összeállitott kártékony rovarok változatait, minden fajról külön elmondván életmódját, szaporodása arányait, és azt a kárt, a melyet az ember háztartásában, a földmivelés körébe tartozó növényekben, a gyümölcsfákban vagy az erdökben okozni szokott.

A.M.N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA